

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXVI
1989

6
7

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVI 1989

REVILJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVI, ŠT. 6-7, STR. 705-936, JUNIJ-JULIJ
1989, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja
v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne
skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris
Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Zlebnik
(delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane
Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest
Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Iglčičar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko
Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

Polletna naročnina za študente in dijake 70.000 din, za druge individualne naročnike
100.000 din, za delovne organizacije in ustanove 300.000 din, za tujino 500.000 din.

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 30.000 din.

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

AKTUALNA TEMA	
MIHA LAMPREHT: Somrak dengizma	707
ČLANKI, RAZPRAVE	
ZDRAVKO MLINAR: Lokalni odzivi na ekonomsko krizo	713
MAKS TAJNIKAR: Delavske delnice in poslovni skladi v naših podjetjih	727
VELJKO RUS: Socialna varnost in minimalni osebni dohodek	742
PETER JAMBREK: Svoboda znanosti in njenega pouka v luči univerzitetne samouprave (2)	750
MIROLJUB RADOJKOVIČ: Deregulacija RTV omrežja v Evropi	759
POLITIČNI PLURALIZEM	
ŽARKO PUHOVSKI: Institucijski subjekt političnega pluralizma	768
BRANKO CARATAN: Spremembe v socialističnih deželah: od krize do novega koncepta socializma	777
BORIS MAJER: Družbenoekonomski vidiki političnega pluralizma	790
ANDREJ KIRN: Znanost, znanstvena inteligenca in politični pluralizem	801
DANICA FINK-HAFNER: Prenova SZDL in nova družbena gibanja	809
ŠTUDENTJE PREUČUJEJO	
ALENKA COTIČ: Politični pluralizem kot izhodišče politike	814
IZ POLITOLOŠKIH RAZISKAV	
ADOLF BIBIČ: Objektivno in normativno v politologiji	817
NARODNOSTNE SKUPNOSTI	
JURI FRANCO: Italijani v Jugoslaviji	823
DRUŽBA IN MEDICINA	
MAJDA PAHOR: Sociološki vidiki razvoja zdravstva	828
VODILNE REVOLUCIJSKE BESEDE	
Uvodni zapis	838
ANTON BEBLER: Vojaštvo in revolucija	839
ALBERTO CARACCIOLA: Sreča	844
SALVATORE VECA: Svoboda	846
VITTORIO FOA: Enakost	848
AGNES HELLER: Bratstvo	849
ALBERTO ASOR ROSA: Nasilje	851
RALF DAHRENDORF: Tri stoletja sanj (intervju)	854
POGLEDI, KOMENTARJI	
BOGDAN KAVČIČ: Somrak samoupravljanja?	860
TANJA RENER: Nekatera vprašanja konstituiranja družinske politike	864
RAZPRAVE O PODJETNIŠTVU	
Uvodna zabeležka	870
IVAN RIBNIKAR: Razvoj podjetja znotraj veljavnega sistema in ekonomske politike	870
JOSIP ŽUPANOV: Razprava o motivaciji	874
DRAGO BUVAČ: Embrionalni kapitalizem	878
JOŽE MENCINGER: 1930 ali 1947?	880
DAVORIN KRAČUN: Reforma, monopoli in država	885
IZ EKONOMSKIH RAZISKAV	
FRANJO ŠTIBLAR: Izkušnje stare in preizkušnje nove ekonomske politike	889
MIROSLAV GLAS: Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2)	905
FILOZOFSKE RAZPRAVE	
PAVLE ZGAGA: Mojster in učenci: uganka eksegeze	917
STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA	
FRANC MALI: Univerza za 90. leta in prenos znanja	924
IZ DOMAČIH REVIJ	928
BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV	930
AVTORSKI SINOPSIS	933
TEORIJA IN PRAKSA	
revija za družbena vprašanja, letnik XXVI, št. 6-7, str. 705-936, Ljubljana, junij-julij 1989	

CURRENT ISSUE

MIHA LAMPREHT: The Twilight of Dengism 707

ARTICLES, DISCUSSIONS

ZDRAVKO MLINAR: Local Responses to Economic Crisis 713

MAKS TAJNIKAR: Workers's Shares and Enterprise Funds in Our Enterprises 727

VELJKO RUS: Social Security and Minimal Personal Income 742

PETER JAMBREK: Freedom of Science and Its Instruction in the Light of University Self-management (2) 750

MIRÓLJUB RADOJKOVIĆ: Deregulation of the Radio and TV Net-work in Europe 759

POLITICAL PLURALISM

ŽARKO PUHOVSKI: The Institutional Subject of Political Pluralism 768

BRANKO CARATAN: Changes in Socialist Countries: from Crisis to a New Concept of Socialism 777

BORIS MAJER: The Socio-Economic Aspects of Political Pluralism 790

ANDREJ KIRN: Science, Scientific Intelligentsia and Political Pluralism 801

DANICA FINK-HAFNER: The Renewal of the Socialist Alliance of Working People and New Social Movements 809

STUDENTS' RESEARCH

ALENKA COTIĆ: Political Pluralism as a Starting Point of Politics 814

FROM POLITICAL SCIENCE RESEARCH

ADOLF BIBIČ: The Objective and Normative in Political Science 817

NATIONAL COMMUNITIES

JURI FRANCO: Italians in Yugoslavia 823

SOCIETY AND MEDICINE

MAJDA PAHOR: Sociological Aspects of the Development of Health Service 828

LEADING REVOLUTIONARY KEY-WORDS

Introductory Note 838

ANTON BEBLER: The Military and Revolution 839

ALBERTO CARACCIOLA: Happiness 844

SALVATORE VECA: Liberty 846

VITTORIO FOA: Equality 848

AGNES HELLER: Fraternity 849

ALBERTO ASOR ROSA: Violence 851

RALF DAHRENDORF: Three Centuries of Dreams (Interview) 854

VIEWS, COMMENTS

BOGDAN KAVČIČ: The Twilight of Self-Management? 860

TANJA RENER: Issues Concerning the Constituting of Family Policy 864

DISCUSSIONS ON

ENTREPRENEURISM

Introductory Note 870

IVAN RIBNIKAR: Development of Enterprise Within the Valid System and Economic Policy 870

JOSIP ŽUPANOV: Discussion on Motivation 874

DRAGO BUVAČ: Embryonic Capitalism 878

JOŽE MENCINGER: 1930 or 1947? 880

DAVORIN KRAČUN: Reform, Monopolies and the State 885

FROM ECONOMIC RESEARCH

FRANJO ŠTIBLAR: Experience of Past Economic Policy and the Testings of the New One 889

MIROSLAV GLAS: Dimensions of Gray Economy in Slovenia (2) 905

PHILOSOPHICAL DISPUTES

PAVLE ZGAGA: Master and His Pupils: a Riddle of Exegesis 917

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL MEETINGS

FRANC MALI: University for the 90ies and Transfer of Knowledge 924

FROM DOMESTIC REVIEWS

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES

930

AUTHORS' SYNOPSIS

933

MIHA LAMPREHT

Somrak dengizma

*Ko beseda nanese na umetnost vladanja, Ji Kangzi vpraša: »Kaj pravite, ali je potrebno ubiti tiste, ki ne sledijo Poti, da bi dali prav onim, ki se Poti prilagajajo?« Konfucij: »Ali je potrebno ubijati, da bi vladali? Odločite se, da boste ravnali dobro in narod bo boljši. Vrlina plemenitega človeka je močna kot veter, človeka nizkega porekla je slabotna kot trava, ki se na vetru poleže in zvija.«
Konfucij: Izreki, XII, knjiga, 19. paragraf*

»Reforma kitajske KP je poglavitno vprašanje procesa kitajske modernizacije,« je 12. maja letos v intervjuju za italijansko L'Unita dejal eden vodilnih modernih kitajskih teoretikov Shu Shaozhi. Med drugim je izrazil prepričanje, da je ta trenutek omejevanje zgolj na nekatere popravke na področju gospodarstva nezadostno, kajti politična reforma ne sme čakati, blokada pa bi pomenila hudo napako. Po njegovih besedah je lahko proces gospodarskih in političnih reform samo sočasen. Danes je očitno prav to vprašanje najbolj boleča točka, dogodki od srede aprila do srede junija pa so dodatno podkrepili trditev, da so koncepcija, struktura in praksa kitajske »avantgarde« stalinistični.

Simbolična smrt bivšega generalnega sekretarja KP Kitajske Hu Yaobanga, 15. aprila, je med drugim razkrila vrh ledene gore in pokazala, da se je boj za »Dengovo dediščino« razvnel z vso silovitostjo, da je v bistvu že nastopilo t. i. postdengovsko obdobje. Temu začetku konca je neizbrisen pečat dal sam Deng Xiaoping, ki je s prevzemom osebne odgovornosti in krivde za pokol nad študenti in vsemi, ki z njimi simpatizirajo, dokončno zapravljal priložnost, da bi skozi velika vrata vstopil v zgodovino. Ob tragičnih dogodkih je zazijala tektonska politična razpoka med nosilci dveh nasprotujočih si konceptov družbenega razvoja, ki spopada niso znali in hoteli rešiti s političnimi sredstvi, temveč so v brezglavem ohranjanju oblasti posegli po najbolj drastičnih ukrepih, za katere je z gotovostjo mogoče reči, da bodo njihove posledice katastrofalne v vseh pomenih.

Na socializem kitajskih barv, ki je od leta 1949 poznal skrajne odmike zdaj v levo zdaj v desno, je tako legla krvava pega, dasiravno je po 13. kongresu KP Kitajske kazalo, da je vendarle prišlo do kompromisa med konservativno in liberalno strujo. Slednjo je vseskozi zastopal dinamični Zhao Ziyang, takrat pa se je zdelo, da mu je arhitekt kitajskih reform Deng Xiaoping dal tudi vso podporo. Donesek omenjenega kongresa je bil toliko večji, kajti prav konec leta 1986 in v začetku 1987 je izbruhnila kampanja proti t. i. buržoaznemu liberalizmu, zaradi njenih posledic pa je Deng Xiaoping, da bi zadržal krhko ravnotežje med konser-

vativno in reformistično strujo, žrtvoval takratnega generalnega sekretarja Hu Yaobanga. Ta je, za razliko od podobnih prejšnjih primerov, po 13. kongresu ostal član politbiroja.

Na 13. kongresu je kitajska partija prvič vprašanje ideologije postavila za sklop gospodarskih vprašanj, sprejeli pa so tudi sklep, da bo partija integrirala vse civilizacijske dosežke človeštva, ne oziraje se na družbeno ureditev. Skratka, da bo upoštevala vsak civilizacijski dosežek, da pa bo njena politika izhajala iz kitajskih razmer. Dotlej je namreč kitajska partija v svoj teoretični fond sprejela zgolj teorijo razrednega boja, ne pa emancipacije, osvoboditve človeka. Naposled naj bi nastopila zgodovinska nuja in partija naj bi prevzela, ne le poglavitne dosežke marksizma, temveč družbeno misel vseh mogočih idejnih tokov in šol na svetu.

Pičlo leto kasneje je Zhao Ziyang, ki je po kongresu prevzel funkcijo generalnega sekretarja, potem ko je bil dolgoletni premier, razglasil znamenito geslo, in sicer t. i. tretji karkoli. Namreč, da je dovoljeno vse, karkoli koristi družbenemu razvoju. Poprej sta veljala »dva karkoli«. »Karkoli je rekel Mao Zedong, je prav in karkoli je Mao storil, je veliko.« Po 13. kongresu smo upravičeno lahko govorili o t. i. zmagi dengizma, že dotlej pa je veljalo, da »kar Deng zasnuje, Zhao uresniči«. Brez Dengove osebne podpore in brez njegove odločitve in osebne zglede, ko se je namreč umaknil z vseh najvišjih funkcij, zadržal pa (najpomembnejšo) predsedujočo vlogo v centralni vojaški komisiji, rezultat kongresa ne bi bil kakršen je pač bil.

Deng je že po slovitnem tretjem plenumu, decembra 1978 in marca 1979 razglasil štiri kardinalna načela kitajske družbe, države in sistema. In sicer zvestobo:

- socialistični poti,
- ljudski demokratični diktaturi,
- vodstvu Partije,
- marksizmu, leninizmu in Maovi misli (kot kristalni modrosti KP Kitajske).

Ob tem velja opozoriti, da je na primer v prvih štirih knjigah, med revolucijo nastale Maove dediščine, le okrog 4% referenc, ki se nanašajo na dela Marxa in Engelsa, več kot polovica teksta pa odseva tradicionalno kitajsko politično misel, kar drugače povedano pomeni, da so se skozi komunistično ideologijo, skozi novo preobleko torej, v bistvu pokazale malone vse prvine cesarskega fevdalizma, podobno kot se je na primer v Sovjetski zvezi skozi stalinizem javljala tradicija cesarskega absolutizma.

Trinajsti kongres je kljub nekaterim »izjemam«, ki so opozarjale na kopernikanski obrat od dosedanjega načina razmišljanja, (prvič so npr. na ravni kongresnih partijskih dokumentov definirali socialistično družbo s pluralizmom interesov, prvič so uradno potrdili legitimnost delnic ipd.), utrdil veljavo štirih temeljnih načel, strategija gospodarskega razvoja pa naj bi temeljila zlasti na dveh nalogah:

- na industrijski revoluciji v tradicionalnem smislu, in sicer
- ob spremljanju tehnološke revolucije v svetu.

Začetna faza socializma kitajskih barv naj bi skladno s teorijo »začetne faze« trajala do leta 2050, ko naj bi se končala modernizacija kitajske družbe, ko naj bi se Kitajska po obsegu bruto narodnega dohodka približala srednje razvitim državam.

Ob koncu omenjanega kongresa med drugim niso pozabili zapisati, da je tradicionalni politični sistem v bistvu dober, da pa bi bilo potrebno odpraviti največje slabosti, na primer: sistem upravljanja, organizacijsko strukturo, uveljaviti ločitev

partije od države itd. Implicitno so s tem nakazali na vse pogostejše deviacije, kot npr. izmikanje davkoplačevalcev, tihotapstvo, korupcija, poneverbe, zloraba položaja, nepotizem, zakonske kršitve itd. Po 13. kongresu, ki je kot rečeno v marsičem pomenil odmik od nekaterih dotedanjih pojmovanj, pa je bilo na dlani, da je kvadratura kroga kitajskih reform v tem, da bi jih v prvi vrsti morali izvajati tisti, ki so jim v bistvu namenjene.

Sedanji seizmičen politični sunek, ki je na pekiškem Trgu nebeškega miru navzel podobo masakra, je potemtakem posledica spopada dveh elit, partijske (in znotraj partijske) ter intelektualne, ki je odločno stopila na stran reformističnega krila znotraj partije. Po zaslugi senilnih in v preteklost obrnjenih starcev, sicer še živečih udeležencev dolgega pohoda, in ob pomoči dela armade, so zahteve študentov po dialogu, demokratizaciji, svobodi tiska in govora, sicer relativno časovno zakasnitvijo, po klasičnem boljševiskem vzoru, zaznamovali s kontrarevolucijo, izdajo partije in poskusi restavracije kapitalizma. To je bilo dokončno zlovesče znamenje, ki je dalo vedeti: »Gorje premaganim«.

Študentje, napredna inteligenca, zatem pa tudi delavci, (vprašanje političnosti ali apolitičnosti kitajskih kmetov, ki tvorijo dobrih 85% kitajske populacije, pustimo tokrat ob strani), so pred 45 milijonsko partijo, za katero so ciniki že pred časom dejali, da je največja partija v ilegali, postavili jasne in glasne zahteve, ki so za večino korumpiranega članstva pomenili anatemo. Spor se je zaostрил po trdem uvodniku Renmin Ribaoa 26. aprila, ki je napovedoval oster obračun z demonstranti, zlasti pa po govoru Zhao Ziyanga, ko je 4. maja, ob srečanju Azijske banke za razvoj, poudaril, da bi o študentskih zahtevah morali govoriti demokratično in po legalni poti. Poudaril je, da študentje terjajo le odpravo tega, kar je v bistvu največji problem kitajske družbe, to je korupcija in zloraba oblasti. To je pomenilo enega dokončnih udarcev v sakrosanktno partijsko podobo. Druga plat medalje, ki jo je partijska mašinerija poskusila spretno skriti, je ležala v dejstvu, da so partijski sekretarji od vrha navzdol sčasoma postali lokalni mogočnejši, ki so v grobem spominjali na nekdanje mandarine. Reformni dinamizem jih je potisnil v kot, s spodbujanjem podjetništva, reprivatizacijo in dedogmatizacijo pa se je, zlasti po njihovi zaslugi, razbohotila korupcija. V tem tiči tudi razlog za nasprotovanje kakršnimkoli reformam znotraj partije, saj je na dlani, kaj bi to pomenilo za nosilce oblasti.

Zhao Ziyang je od vsega začetka smelo zagovarjal sočasen razvoj gospodarskih in političnih reform, medtem ko je Li Peng, ki je po 13. kongresu prevzel premier-sko funkcijo in članstvo v stalnem komiteju politbiroja, svaril, da demokratizacija producira socialne nemire, ki povratno hromijo gospodarsko rast. Medtem ko je Zhao zagovarjal pragmatizem na vseh področjih, se je Li Pengova struja čedalje odločneje zavzemala za restriktivne ukrepe in vrnitev na centralno-planski gospodarski model. Če so analitiki še marca 1988 ugotavljali, da je Li Pengov nastop, takrat je predstavil deset točk vladnih prednostnih nalog, nadaljevanje Zhaovega kongresnega referata, so že prihodnji meseci pokazali obrat. Na letošnjem marčevskem kongresu ljudskih predstavnikov je bilo docela jasno, da gre za prvi uradni poraz radikalnega osnutka reform, ki ga je predložil Zhao.

Ob vsej nelogičnosti, pa imajo sedanji dogodki svojo notranjo logiko. Do usodnih preobratov je prišlo že prej. Na tradicionalnem letnem srečanju kitajskega vodstva v letovišču Beidahei, avgusta 1988, so se že kazale čeri nesporazumov, oziroma očitna znamenja, da Ziyangu jemljejo gospodarsko taktirko iz rok. Že

poprej so krožila pisma nezadovoljstva nad liberalno politiko, podpisale pa so jih natanko iste konservativne sive glave, ki so ob sedanjih dogodkih odigrale usodno vlogo. V mesecih po 13. kongresu so privrele na površje nemajhne težave. Zvišana inflacijska stopnja, v široki fronti vlaganj so se pokazale neracionalne naložbe, nemalo teh ni šlo v kakovost, temveč v obseg, pokazal se je hud razkol med razvojem kitajskega obalnega območja in notranjostjo, socialna razlikovanja, beda migrantov, ki so iz vasi prihrumeli v velika mesta itd. Zaradi pregretega gospodarstva, zaradi stopnjevane inflacije, ki je spodbudila panične nakupe, je vlada Li Penga odgovorila z administrativnimi ukrepi. Konec leta 1988 je bilo v obtoku dobrih 46% več denarja ko leto poprej, v prvih štirih mesecih letos pa so natisnili 20 milijard juanov, letni plan pa predvideva 30 milijard juanov emisije. Zaman so bila opozorila, da nevarnost ne tiči v stopnjevani inflaciji, temveč zlasti v vrnitvi na star centralno-planski sistem gospodarjenja. V tem trenutku je dvoštevilska inflacija pomenila zavezništvo konservativni struji pa tudi vsem tistim provincam v notranjosti, ki jim razcvet južnih, obalnih provinc ni dvignil življenjske ravni.

Zaradi uspešnosti južnih območij, zlasti zaradi dinamične gospodarske rasti kooperacij in zasebnih podjetij, ki so v primerjavi z državnimi podjetji štiri do petkrat uspešnejša, so znova prišla do izraza tudi zgodovinsko potrjena nasprotovanja med vase zaverovano administrativno-birokratsko centralno vlado na severu in v svet odprto podjetniško usmerjeno južno Kitajsko. Temu je sledil usodni preobrat, ki namreč hromi malone vse reformne procese v socializmu, če ga pogledamo v integralni podobi. V usodnem trenutku politični diktat prevzamejo neproduktivni, nerazviti in slabi gospodarji, skratka tisti, ki v konkurenci idej in programov vidijo nevarnost lastnega obstoja in se zato brezumno zaženejo v naročje partije kot edine rešilne bilke. V tako zgoščeni situaciji, ko so reforme zastale in ko se je revolucija naraščajočih pričakovanj nadaljevala, je namreč prišlo do silovitega obračuna med zagovorniki dveh konceptov prihodnjega razvoja.

V revolucijo pričakovanj so se kanalizirale tudi zahteve študentov, ki so bile deloma spontane, deloma čustveno nabite, resda z elementi samodinamike, a ob pomanjkanju konkretnih političnih programov. Mimogrede omenimo še pomembno simbolično vrednost ob spominjanju 4. maja leta 1919, ko so se študentje, oziroma inteligenca v obdobju prvega kitajskega odpiranja na Zahod, prvič pojavili kot samostojen politični subjekt. Takrat so dali tudi pobudo za ustanovitev KP Kitajske. Kot drugod po svetu so tudi na Kitajskem napovedovali znamenja strukturnih sprememb, a so bile navzlic izraženemu patriotizmu in demokratičnemu značaju krvavo zatrte. V kampanji proti t. i. duhovnemu onesnaževanju leta 1983 naj bi menda padlo okrog 10.000 žrtev (takrat je bil generalni sekretar Hu Yaobang).

Dogajanje za kitajskim zidom je tokrat med drugim potrdilo teorijo t. i. razvojnih ciklusov v kitajskem razvoju oziroma Maovo teorijo permanentne revolucije. Od razglasitve neodvisnosti leta 1949 so se s krajšimi ali daljšimi amplitudami dogajale drastične spremembe, ki so oblikovale kitajsko stvarnost. Amplituda se približuje dekadam, začenši s t. i. velikim skokom naprej leta 1956, nadalje z neslavnim obdobjem kulturne revolucije leta 1966, ki je terjala toliko ali več žrtev kot stalinske čistke, nadalje Maova smrt leta 1976, pa zatem obračun z bando četverice, pa ponoven vzpon Deng Xiaopinga, sloviti III. plenum leta 1978, pa boj proti duhovnemu onesnaževanju leta 1983, pa proti buržoaznemu liberalizmu tri leta kasneje, vse do najnovejšega konservativnega udara, če naštejemo samo nekaj najpomembnejših. Ti dogodki, oziroma odkloni, so vseskozi kazali zunanjo podobo notranjih spopadov v državnem in partijskem vrhu, vseskozi ob podpori arma-

de, ki zlasti na Kitajskem nikoli ni bila zgolj obrambni dejavnik, temveč element družbene stabilnosti. O klasičnem vojaškem udaru v kitajskem primeru ne moremo nikoli govoriti, vselej pa se je vloga armade kazala skozi bolj ali manj trde zveze med skupinami najvišjih funkcionarjev partije, države in oboroženih sil.

Čeprav so bili tragični pekinški dogodki na nek način pričakovani, so vendarle osupnili s svojo okrutnostjo in potrdili nam iracionalno azijsko logiko, da nobena cena za dosego cilja ni prevelika. Tako kot v socializmu nasploh, se na Kitajskem še posebej nenehno nekaj govori v imenu neke abstraktne množice, kar ima posebno specifično težo ob dejstvu, da se tam vsaki dve sekundi rodi otrok. Tudi nekdanja teorija Mao Zedonga o neizbežni tretji svetovni vojni je precejšen del »kapitala« črpala prav v tem dejstvu. Skratka, oblastniška logika se je že od nekdanj spuščala v eksperimente, v katerih so bile usode tisočih in desetisočih vnaprej vkalkulirane.

Na kratko velja opozoriti še na prelomnico, ki je napovedovala potek prihodnjih dejanj. Od 15. aprila, od smrti Hu Yaobanga, do noči dolgih nožev, od tretjega na četrti junij, so bili nedvomno prelomni sestanki od 13. do 17. maja. Na sestanku stalnega 5-članskega komiteja politbiroja KP Kitajske, je Zhao Ziyang, navzlic temu, da je bil pripravljen prevzeti osebno odgovornost za oster uvodnik v partijskem glasilu, doživel poraz. Izid glasovanja 4:1 je 17. maja potrdil še 17-članski politbiro in usoda generalnega sekretarja je bila s tem zapečatenata, čeprav bi morali po statutu njegov odstop potrditi na plenarni seji CK-ja. Dogodki so potrdili konspirativno delovanje partijske mašinerije, članstvo pa bo o usodi svojega generalnega sekretarja odločalo, oziroma jo zgolj potrdilo post festum. Seveda možnosti o fizični likvidaciji Zhao Ziyanga niso izključene. Pekinške sence so se s konservativnim udarom dvignile daleč čez kitajski zid in že našle blagodejno zatočišče pri zagovornikih realsocialističnega fundamentalizma, ki se v krču ozirajo, oziroma bežijo od kakršnekoli misli povezane z reformnimi prizadevanji. Pekinške sence so se zato naselile povsod, kjer stvarnost razjeda realsocialistično substanco!

Dodatna razsežnost kitajske tragike koncentracije oblasti se kaže v dejstvu, da so odločilno vlogo opravili senilni starci, ki z redkimi izjemami zasedajo še zgolj častne partijske sedeže. Gre za sive glave, zveste ideološki rigidnosti in partijskemu paternalizmu, od katerih praktično nihče ni bil rojen po letu 1909, zato lahko upravičeno govorimo o gerontokraciji brez primere v svetu.

Za arhitekta kitajskih reform, malone 85-letnega Deng Xiaopinga, ki je v svoji dolgi politični karieri poznal nemalo padcev in ponovnih vzponov, za premetenega patriarha je sedanji »triumf senilnosti« osebni padec. Kot številni drugi, ki so ta udar podprli, je tudi on sam izgubil moralno avtoriteto, da še naprej vlada kitajskemu narodu. Zgodovinska ironija je, da se je tudi pri njemu, podobno kot pri Mao Zedongu, pokazala usodnost naključja, ko se namreč ujmeta biološka blokada in koncentracija oblasti, rezultat obojega pa je, milo rečeno, starčevska netoleranca in aroganca.

Deng Xiaoping je po letu 1979 z izrekom o »praksi kot edinem kriteriju resnice« razgibal nacionalno razpravo. S prevzemom odgovornosti za masaker je med drugim dokazal, da avtoritarni režim pravega obraza resnice noče videti, oziroma, da želi s preverjeno prakso, z mešanico silovite ideološko-propagandne kampanje in metodami represije pravo resnico ubiti. Že narava avtoritarnega režima samega drugačne možnosti ne dopušča.

Nekdanji Dengov varovanec Zhao Ziyang je bitko izgubil, s stališča zgodovine pa jo je pred očmi svetovne javnosti nedvomno dobil. Čeprav kitajski režim zdaj uničuje cvet inteligence, pa bodo zahteve s Trga Tiananmen čez čas zagotovo še siloviteje izbruhnile, kajti ob vsej tragiki se je vendarle pokazalo, da so v množici zreli potenciali in zahteve za demokracijo.

Ta racionalni svet, ki bi nas rad prepričal v svojo realnost, nam s svojimi groteskami v območju politike, ideologije in njune etike sprti ponuja dokaze o svoji irealnosti in iracionalnosti. Včasih se nam zdi, da se nam vse skupaj samo sanja. Podobno kot v tisti kitajski pravljici: ali je Kitajec sanjal metulja ali metulj Kitajca. Le da v teh sanjah ni prostora za nobenega metulja, pač pa za nočne more. Realno in irealno sta v tem in takšnem svetu koeksistentna...

(Drago Jančar)

Lokalni odzivi na ekonomsko krizo

1. Uvod

Jugoslovanski sociologi posvečajo v zadnjem času veliko pozornost ekonomski in družbeni krizi, ki je nastopila za obdobjem izjemno dinamičnega razvoja. Toda razprave na to temo so običajno precej posplošene in ne zadosti oprte na empirične raziskave. Le malo študij obravnava vpliv teh sprememb na vsakdanje življenje ljudi v urbanih okoljih in presega površna in fragmentarna opazovanja.

Šele v zadnjih letih so se pojavile nekatere takšne študije, ki se ukvarjajo na primer s posledicami ekonomske krize na družbene dejavnosti (Svetlik, 1985); s kvaliteto življenja urbanega prebivalstva (Rus et al., 1985; Seferagić, 1984); s slabimi stanovanjskimi razmerami v mestih, npr. ubožnimi četrtmi v Beogradu (Bobić in Vujović, 1985); ali s socialno politiko in socialnimi korektivi v urbanih okoljih (Stritih, 1986). V Ljubljani je bila opravljena tudi primerjalna mednarodna raziskava o fiskalni krizi mest (Jambreč, 1986). Stalna konferenca mest in občin Jugoslavije je organizirala razpravo o urbanem razvoju v pogojih ekonomske stabilizacije (Razvoj gradova . . . , 1984).

Pričujoče besedilo je predhodna analiza, ki poskuša biti predvsem odprta in dojemljiva za različne odzive na krizo; ne osredotoča se na natančno kvantitativno proučevanje in preverjanje specifičnih hipotez. V tem smislu se bomo ukvarjali s *fenomenologijo odzivov* na krizo in jo dopolnili s potencialnimi teoretičnimi generalizacijami. Sledili bomo torej procesu – od opisa k razlagi.

Večino informacij smo zbrali s pomočjo intervjujev, anket javnega mnenja, neposrednih opazovanj in sekundarnih virov (statistike, dokumenti), ki zadevajo mesto Ljubljana, nekateri pa tudi Slovenijo in Jugoslavijo.

Najprej se bomo osredotočili na mikro odzive na krizo s posebnim poudarkom na urbanem bivalnem okolju. Prebivalce urbanih naselij splošno upadanje gospodarstva najbolj prizadene. V okviru širšega konteksta spreminjanja in razvojnih procesov na makro ravni bomo ugotovili in interpretirali nekatere tipične vzorce odzivov tega prebivalstva.

Kriza, ki jo obravnavamo skozi njeno ekonomsko razsežnost, bo izhodišče za razumevanje sprememb v vsakdanjem življenju lokalnega in bivalnega okolja. Vendar pa v sedanjih jugoslovanskih razmerah kriza ni omejena na ekonomsko področje. Sociologi so že pred leti začeli govoriti o »družbeni krizi« (Županov, 1984), ki ima tudi družbenopolitično razsežnost. Vse skupaj pa je prepletено tudi z »ekološko krizo«. Vse te razsežnosti krize si včasih med seboj nasprotujejo, včasih pa učinkujejo kumulativno.

Nekatere značilne prvine ekonomske krize v Jugoslaviji vsebujejo naslednje spremembe:

Stopnja rasti v obdobju med 1961 in 1980 je bila približno 6%, vendar je padla na 0,8% od 1981 do 1987. V letih 1987 in 1988 se je družbeni proizvod celo zmanjšal (za 1,1% oz. 2%). Realni osebni dohodek je padel od 1979. leta in je 1984. leta dosegel raven, ki jo je Jugoslavija imela že pred skoraj 20 leti. V začetku 70. let je Jugoslavija imela znosno inflacijo približno 10%; 1983 je ta dosegla 40,8% (dvakrat višjo kot v južni Evropi in šestkrat višjo kot v zahodni Evropi); 1987 je dosegla 98% in 1988 pa že 252%. Fizični obseg izvoza iz Jugoslavije kaže nižjo stopnjo rasti kot bodisi v zahodno – ali vzhodnoevropskih državah. 1987 je bila Jugoslavija najbolj zadolžena država v Evropi. Brezposelnost se je s 7,7% v začetku 70. let povečala na 13,8% v 1987. letu; itd.

Te spremembe opazamo tudi v trendu spreminjanja splošnega vrednotenja življenjskega standarda, kot ga kaže šest javnomnenjskih anket na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo (glej spodnjo tabelo).

Kako ljudje živijo?

	Danes bolje (kot pred 5. leti – %)	Danes slabše (kot pred 5. leti – %)	Pribl. enako (kot pred 5. leti – %)	Ne vem (%)
1978	85,2	2,2	12,1	0,5
1980	73,3	7,2	18,0	1,5
1982	40,2	29,1	18,1	2,7
1983	21,0	51,8	14,4	2,7
1984	12,7	69,1	16,6	1,6
1986	15,4	60,1	22,3	1,3
1987	22,3	59,9	15,5	1,2
1988	16,8	66,7	15,0	1,5

V anketah iz let 1978 do 1988 opazamo porast deleža ljudi, ki občutijo slabšanje življenjske ravni; le zadnja leta so nekatera odstopanja od takšnega trenda. Odgovori tudi potrjujejo, da prebivalci (velikih) urbanih naselij relativno močneje občutijo padec življenjskega standarda kot prebivalci manjših mest in podeželja. Tistim anketirancem, ki ustvarjajo celotni dohodek v nekmetijskih dejavnostih in ki nimajo svoje zemlje, se življenjski standard sorazmerno pogosteje poslabšuje kot drugim.¹ Podeželsko in kmečko prebivalstvo je manj podvrženo vplivom in ima boljše možnosti za uresničitev svojih »strategij preživetja«.²

Na podlagi številnih opazovanj smo opredelili naslednje tipe lokalnih odzivov (prebivalcev) na ekonomsko krizo:

1. **AKTIVNI ODZIVI** na krizo

1.1 *Intenzivnejša angažiranost* kot nadomestilo za izgube (dodatno delo, samopomoč, vzajemna pomoč itd.);

¹ Prebivalci velikih mest imajo na primer slabše možnosti za vzgojo otrok (pa tudi nataliteta pada); teže rešujejo svoja stanovanjska vprašanja ali si najdejo zaposlitev itd. Čeprav je bilo kmečko prebivalstvo ves čas po vojni zapostavljeno, mu sedanja kriza daje določene prednosti.

² To velja še posebej za Jugoslavijo, kjer je bil proces industrializacije (deagrarizacije) precej hitrejši kot proces urbanizacije. Po statistiki popisa prebivalstva iz leta 1981 je urbano prebivalstvo predstavljalo le 48% celotne populacije, medtem ko je neagrarno prebivalstvo doseglo 71%. Tudi izkušnje iz druge svetovne vojne/NOB (ko je odporniško gibanje temeljilo na neposredni pomoči kmetijskih področij) so vedno imele močan vpliv na današnjo politiko in načrtovanje urbanega razvoja. Pod vplivom ekonomske krize (kot tudi ekoloških pomislekov) ugotavljamo splošno preusmeritev stran od velikih mest k srednjevelikim ter manjšim urbanih naseljem (glej prispevke v reviji Komuna, Beograd 1985, 1986).

1.2 *Protest, upor, agresivnost* (v obliki intenzivirane kritičnosti ljudi; odprta pisma časopisom, peticije, stavke tovarniških delavcev).

2. *RESTRIKTIVNI* (manjša potrošnja, manj otrok, manj kakovostna hrana, zamenjava večjih stanovanj za manjša).

3. *DESTRUKTIVNI ODZIVI*

3.1 *Destruktivno obnašanje v družbi* (mladinsko prestopništvo v soseskah – uničevanje družbene lastnine, kraje na bližnjih poljih itd.);

3.2 *Samodestruktivno obnašanje* (alkoholizem, duševne bolezni, samomori itd.).

To klasifikacijo bomo uporabili pri predstavitvi velikega dela empiričnega gradiva. Vendar pa zahtevajo dejanske spremembe še bolj razčlenjeno konceptualizacijo. Spremembe lahko na primer analiziramo in interpretiramo:

– kot premike glede na različne ravni, na primer prehod odgovornosti s kolektivne na individualno raven in nasprotno,

– kot funkcionalno preobrazbo družbenoprostorskih enot, na primer spremembo namembnosti zemljišča iz zelene, rekreacijske površine v obdelano zemljišče,

– kot (hierarhična) razmerja dominacije in subordinacije ter družbene (ne-)enakosti,

– kot spremembe vrednot in politike itd.

Na to se bomo vrnil v zadnjem delu, ko bomo pojasnili teoretične implikacije navedene fenomenologije sprememb.

2. *Aktivni odzivi na krizo*

2.1 Prvega od treh tipov odzivov, ki jih ugotavljamo pri različnih spremembah na lokalni ravni in še posebej v mestih, lahko imenujemo *aktivni odziv*. To pa je še vedno zelo široka in heterogena kategorija. Na tem mestu se bomo osredotočili predvsem na spremembe v stanovanjskih okoljih.

Namesto prejšnjih procesov specializacije (delitev dela), profesionalizacije, institucionalizacije in podružbljanja naletimo zdaj tudi na nasprotno težnjo. Na primer proces podružbljanja družinskih funkcij se ni le upočasnil, ampak je videti celo (v določenih mejah) obrnjen. Govorimo lahko o razdružbljanju, deprofesionalizaciji, deinstitucionalizaciji in podobno. Prav tu lahko najdemo pomembno podlago za *revitalizacijo* aktivnosti v stanovanjskih okoljih in posameznih gospodinjstvih.

Ekonomska kriza je (vseeno ali kot vzrok ali kot posledica) tesno povezana s krizo institucionalno zagotovljenih storitev, zaradi katerih je bilo v preteklosti neformalno individualno angažiranje odvečno ali celo nezaželeno. Vedno manjša materialna sredstva pa so razkrila, da so institucionalne storitve predrage (da bi bile sprejemljive, posebno za sloje z nizkimi dohodki), kar je povzročilo radikalno preusmeritev k »opiranju na lastne sile«, samopomoči, samoproizvodnji, samoservisiranju itd. To je značilno še posebej za funkcionalna področja, kot npr. za otroško varstvo, zdravstvo, socialno varnost in socialne pomoči, izobraževanje, kulturo in drugo, čeprav je postalo dokaj očitno tudi za ekonomske dejavnosti, ki obsegajo poleg delovnega mesta tudi celotno področje »neformalne ekonomije«.

2.2 Več virov kaže na to, da institucije družbenih dejavnosti zmanjšujejo kvantiteto in kvaliteto svojih storitev. Krizi se prilagajajo z *eksternalizacijo* (prenos odgovornosti na druge), *komericializacijo* (prodaja nekaterih storitev, da bi s tem

pridobile dodaten dohodek) in »racionalizacijo« (povečevanjem učinkovitosti delovanja) (Ivan Svetlik et al., 1985).

Nekatere teh sprememb so tudi izziv in odpirajo širši prostor neformalnim dejavnostim v krajevnih skupnostih. Na primer: »Mnogo staršev si ne more privoščiti varstva otrok v otroškem vrtcu, čeprav so stroški subvencionirani. Zato iščejo alternativne rešitve, kot so varstvo na domu, izmensko delo matere in očeta ali pomoč sorodnikov,³ prijateljev in sosedov. Hkrati so zmogljivosti vzgojnovarstvenih organizacij vedno slabše izkoriščene. Na področju zdravstva pričakujemo, da bo nega na domu pridobila pomen. Nekatere bolnike, namesto da bi bili hospitalizirani, negujejo njihovi sorodniki ali sosedi, pa tudi zdravstveno osebje iz zdravstvenih domov. Podatki kažejo, da je tega tipa storitev postopno vedno več« (prav tam, 1985, str. 25–32). Po drugi strani pa se število dni v bolnišnici zmanjšuje.

Tudi institucionalizirana oskrba starejših občanov ni izpolnila pričakovanj. Tako po merilih humanizacije kot tudi po ekonomskih merilih domovi za ostarele niso optimalna rešitev. Največkrat so prevzeli vlogo bolnišnice. V sedanjih kriznih razmerah poskušajo predvsem domovi za ostarele, ki niso v središču mesta, zmanjšati stroške s pomočjo uvajanja raznih dejavnosti; ponekod na primer obdelujejo zemljo v bližini doma in s tem sami pridelajo nekaj hrane za svoje potrebe (tak primer lahko najdemo v občini Radeče). Vendar pa je velika večina ostarelih priklenjenih na dom – na bivalno okolje in potrebujejo »podporno strukturo«, od katere lahko pričakujejo določene oblike pomoči in samopomoči. Njihova življenjska raven je relativno nizka ne le zaradi zmanjšanih dohodkov (pokojnine), ampak tudi – vsaj za nekatere – ker ne morejo več opravljati dodatnega dela doma in tako sodelovati v neformalni recipročni menjavi dela.

2.3. Vse razsežnosti sedanje krize – ekonomska, ekološka in politična – imajo svoj vpliv tudi na stanovanjsko gradnjo in angažiranje prebivalcev pri razreševanju svojega stanovanjskega vprašanja. Statistike razkrivajo, da celotna stanovanjska gradnja na globalni ravni (v Sloveniji in Jugoslaviji) upada. Ankete javnega mnenja v Sloveniji kažejo, da so se »pogoji za pridobitev stanovanja« v obdobju med letoma 1978 in 1988 poslabšali. Delež teh odgovorov se je povečal s 17,4% na 79,8%, namreč:

1978	1980	1982	1983	1984	1986	1987	1988
17,4%	28,9%	57,0%	63,7%	70,4%	71,8%	76,8%	79,8%

Vendar pa se relativni delež individualno zgrajenih stanovanj povečuje, medtem ko je razmerje stanovanj, zgrajenih v okviru družbene gradnje, v upadanju. Takšen trend je v nasprotju s stanovanjsko politiko, ki daje prednost družbeni stanovanjski gradnji. Neuspeh te politike lahko razložimo – vsaj znatno – prav z omejenim vključevanjem zainteresiranih občanov. To je eden razlogov, zakaj je v Jugoslaviji nesorazmerje med relativno visokimi naložbami in – v primerjavi z njimi – precej majhno proizvodnjo (zgrajenih stanovanjskih enot).

Pred sedanjo krizo »pomoč« (družbena sredstva) in samopomoč nista bili v medsebojni odvisnosti. Očitno je bilo bolj v skladu s splošnim programom socialističnega razvoja, da so bili posamezniki na čakalnem seznamu za pridobitev družbenih stanovanj, kot pa da bi se vključevali v zasebno gradnjo. Za samopomoč

³ Namesto otroškega vrtca postaja popularen tudi tako imenovan »babica servis«. Otroke peljejo čez dan k starim staršem ali pa se stari starši vsak dan pripeljejo k svojim mladim družinam z otroki. V primerih, ko pridejo stari starši iz katere druge republike (z različnimi kulturnimi normami in stopnjo razvoja), smo opazili počasnejše prilagajanje celotne družine novemu okolju. Tradicionalni običaji se v teh primerih ohranijo dlje časa.

ni bilo *niti spodbud niti napotkov*. Vseskozi je obstajala precej obsežna individualna gradnja, čeprav bolj v smislu »kljub vsem omejitvam« kot pa kot legitimen del sistema ali kot subjekt urbanističnega planiranja. Kriza je razkrila in intenzivirala nesorazmerja med vedno manjšimi osebnimi dohodki in vedno večjimi stroški stanovanjske gradnje.

Pomen »aktivnega odziva« na takšne protislovne težnje vidimo v naslednjih spremembah, ki jih lahko zasledimo v zadnjem času:

- a) vedno več je lastnega dela individualnih graditeljev;
- b) finančna soudeležba je postala obvezna kot osnovni pogoj za pridobitev družbenega posojila;
- c) ponovno so postale aktualne stanovanjske zadruga, ki v preteklosti niso bile deležne kaj dosti družbene podpore;
- d) neformalna mreža recipročne menjave dela (storitev, materiala) se je okrepila;
- e) izkoriščen je solidarnostni potencial (med sorodniki, prijatelji).

Raziskava kvalitete življenja v Ljubljani (1984) je pokazala, da si je polovica (50,6%) lastnikov stanovanj in stanovanjskih hiš v Ljubljani pomagala do njih z gradnjo v lastni režiji. Samograditelje najdemo najpogosteje med kategorijo prebivalstva s srednjo šolo ali s poklicno šolo. Prav ti so najbolj usposobljeni, da sodelujejo v mreži recipročne menjave dela. Manj pogosto pa najdemo individualne graditelje v kategorijah ljudi z najvišjo in najnižjo izobrazbo (Rus et al., 1985 b; za analizo Madžarske glej: Šik, 1986).

63,4% individualnih graditeljev je med gradnjo prejelo pomoč od staršev, drugih sorodnikov ali prijateljev (na podeželju je takšna pomoč še bolj razširjena, tako da odstotek naraste na 70%). Sorazmerno s tem dobijo najmanj pomoči graditelji iz višjih izobrazbenih struktur. Ti so finančno bolj neodvisni, obenem pa tudi nimajo spretnosti, ki jih zahteva recipročna menjava dela (ibid., str. 74).⁴

Druga značilnost stanovanjske gradnje v kriznih razmerah je vedno večje število adaptacij in rekonstrukcij obstoječih zgradb in vedno manj novogradenj. Zmanjševanje realnih osebnih dohodkov in izjemno visoka stopnja inflacije onemogočata večjo gradnjo stanovanj. Tako je sedanja ekonomska kriza v negativnem smislu vplivala na angažiranje vpletenih posameznikov, po drugi strani pa je preprečila znatnemu številu potencialnih samograditeljev, da bi sploh začeli z gradnjo. Cilji se tako zdijo nedosegljivi ali pa preveč odmaknjeni, da bi spodbujali začetek kakršnekoli konkretne aktivnosti v tej smeri. S tem izgubljajo mobilizacijsko moč in ne aktivirajo niti omenjenih sredstev in delovnih potencialov, ki jih imajo na voljo. Za mnoge potencialne graditelje niso izpolnjeni začetni osnovni pogoji: ne pridobijo na primer lokacijskega (gradbenega) dovoljenja. To je seveda lahko bolj posledica pomanjkanja zemlje (oziroma vsaj koncepcije izrabe zemlje) kot pa neposreden rezultat ekonomske krize.⁵

Po drugi strani pa morajo, potem ko so izpolnjeni osnovni pogoji, graditelji – zaradi omejenih finančnih sredstev – še celo povečati svoj prispevek v neformalni mreži recipročne menjave in v uresničevanju latentnega solidarnostnega potenciala.

Stanovanjska graditev v občini Vrhnika razkriva naslednje trende, ki kažejo spreminjajoča se sorazmerja med številom gradbenih dovoljenj in številom dovoljenj za adaptacijo stanovanj:

⁴ Če je ta interpretacija pravilna, potem tudi v tem primeru (sorodnikov ali prijateljev) ne moremo govoriti o čisti kategoriji solidarnostne pomoči, ker je ta kombinirana z zamenjavo storitev.

⁵ Glede tega kaže kritična ocena obstoječih razmer določeno togost in uniformnost v politiki in urejanju izrabe zemljišča. Strah pred pomanjkanjem zemlje vodi v neko vrsto splošne blokade gradbeništvu.

Leto	Štev. dovoljenj za novo-gradnje	Indeks	Štev. dovoljenj za adaptacije	Indeks
1981	135	100	196	100
1982	131	97	282	144
1983	95	70	298	152
1984	93	69	467	238
1985	81	60	534	272
1986	71	53	720	367
1987	50	37	500	255

Ob jasno razvidnem trendu večanja števila adaptacij pa konkretne številke lahko presegajo dejansko stanje, ker adaptacija olajšuje pridobitev bančnega posojila.

2.4. Ob »energetski krizi« so se pojavile različne aktivnosti v zvezi z uporabo cenejših virov ogrevanja – npr. drva in premog. To je pomenilo začetek mnogih aktivnosti na tem področju, ki poprej niso bile potrebne, omogočile pa so, vsaj v najboljših primerih, popolno avtomatizacijo. Pri tem gre tako za rutinski del v neposredni zvezi z zagotavljanjem ogrevanja kot tudi – še posebno v sedanjem prehodnem obdobju – številne nujne preureditve zaradi potrebe po novih prostorih (postavljanje drvarnic ipd.). To pa potegne za sabo tudi opravke v zvezi z administrativnimi postopki za pridobitev gradbenih dovoljenj oziroma posojil itd. Vsaka od teh aktivnosti prinaša s seboj tudi širjenje mreže zvez in medsebojnih odvisnosti v in zunaj soseske in mesta. Prihaja do neke vrste *revitalizacije stikov* prebivalcev s podeželskimi kraji, od koder izvirajo in kjer lahko najdejo cenejša drva in mnoge kmetijske proizvode.

Mestni prebivalci se vključujejo pri tem v celo vrsto opravkov različnih tipov in intenzivnosti: ne le pri prevozu, pač pa tudi pri žaganju in skladiščenju; nekateri kupujejo nesekana drva ali les, ki je še v gozdu in ga morajo sami posekati in obdelati.

Najbolj angažirani so tisti, ki celo v takšnih primerih ne plačajo v gotovini, temveč nadomestijo ceno z dodatnim delom za kmeta, ki les prodaja. V stanovanjski soseski prihaja do boljše izmenjave informacij.⁶

Na splošno takšne dejavnosti vodijo v pogostejše sodelovanje, vendar pa pogosto tudi v konflikte med sosedi.

2.5 Najbolj vidna oblika dodatnega dela in množičnega angažiranja prebivalcev v stanovanjskem okolju je vrtnarjenje (vrtičkarji). To je spontan odziv na vedno slabšo življenjsko raven, tako legalen kot nelegalen (ne glede na lastninske pravice ali načrtovano ureditev), individualen ali kolektiven. Privlačen je predvsem za skupine ljudi z nižjimi dohodki, saj jim je lahko pomemben vir olajšav pri družinskem proračunu.⁷ Čeprav je bilo vrtnarjenje vedno privlačno tudi kot rekreacija, pa je postalo v zadnjem času predvsem dejavnost z vidika materialnih koristi. Kot takšno povzroča konflikte v soseskah in občinah, posebno če vrtičkarji posegajo v zelenice stanovanjskih naselij.

Občani največkrat začnejo ali dajo pobudo za vrtičkarstvo sami, spontano.

⁶ Na primer o tem, kje je možno les dobiti, o možnostih za prevoz; kje najti (zanesljivega in manj dragega) tesarja ali krovca; kakšne so vesti o razpoložljivih sistemih ogrevanja itd.

⁷ 70% slovenskega prebivalstva se ukvarja z vrtnarjenjem.

Uradni organi navadno reagirajo z zamudo; ali s tem, da dodelijo potrebno zemljo, ali pa tako, da uveljavijo red in se uprejo zasebnim težnjam posameznikov.

3. Restriktivni odzivi

3.1 Fenomenologija restriktivnih odzivov na krizno situacijo je izredno bogata tako na individualni kot tudi kolektivni (institucionalni) ravni analize. Na tem mestu se bomo omejili na opis prve ravni.

Raziskava slovenskega javnega mnenja iz leta 1988 kaže, da je moralo 90% anketiranih – bolj ali manj – omejiti porabo. (a) Skoraj ena polovica prebivalstva (48,2%) mora zelo varčevati z denarjem in se omejevati pri kupovanju opreme, oblačil in podobno; (b) 37,7% se jih odziva na krizo z vedno večjo varčnostjo, čeprav se omejujejo le pri manj pomembnih potrošnih dobrinah in si privoščijo manj razkošja; (c) 9,3% je takšnih, ki jim ne manjka ničesar in se jim ni treba omejevati; (d) 4,2% anketiranih kriza tako zelo prizadene, da se morajo močno omejevati celo pri kupovanju hrane, in zase menijo, da živijo v revščini.

Raziskava je razkrila tudi, da se vse do leta 1982 spreminja motivacija za delo; vedno večji je delež anketiranih, ki delajo »enostavno zato, da bi preživel«.

Drugi viri informacij (statistika, poročila socialnih delavcev, intervjuji s funkcionarji različnih institucij itd.) ponujajo zelo pestre konkretne oblike restriktivnih odzivov na krizne razmere.

3.2 V stanovanjskih zadevah prebivalci kažejo drugačne interese kot v preteklosti. Prvič se dogaja, da se zanimajo za pridobitev majhnih (manjših) stanovanj. Vse doslej ni bilo običajno, da bi najemniki stanovanj (nosilci stanovanjske pravice) sami ponudili zamenjavo svojega sedanjega večjega stanovanja za manjše. Kljub razmeroma nizkim najemninam jih vedno nižji osebni dohodki silijo, da si iščejo nove oblike varčevanja. Tudi gradbena podjetja že nekaj časa ugotavljajo, da velika stanovanja ostajajo prazna.

Prebivalci z najnižjimi dohodki, ki so dobili »solidarnostna stanovanja« (brez vsakršne individualne finančne soudeležbe), ugotavljajo, da ne morejo plačevati najemnine. Omejuje se torej pri dejanski uporabi stanovanjske površine in vzamejo podnajemnike (ki jim navadno plačujejo mnogo več, kot je znesek celotne najemnine). Včasih si poiščejo starejše in cenejše stanovanje oziroma zaprosijo za subvencije pri plačevanju najemnine. V zadnjih nekaj letih število takšnih prošenj narašča.

3.3 Restriktivni odziv na krizo je očitno tudi pri spremembah prostorske mobilnosti in prostorskega okvira vsakdanjega življenja. Na splošno ljudje preživijo večji del svojega življenja v nekem zaprtem lokalnem območju in potujejo v bolj oddaljene kraje le v omejenem obsegu. Vendar pa se zdaj spreminja vloga »časovno stroškovne oddaljenosti«: prva skrb postajajo stroški in ne več čas. Ali se ljudje odpovedo potovanju, ki ni ravno eksistenčnega pomena, ali pa zmanjšajo razdalje te vrste (prostorska mobilnost). Vozači varčujejo tako, da se združijo v skupine: namesto da bi se vsak vozil s svojim avtom, se trije ali štirje delavci skupaj vozijo na delo.

Za konec tedna ljudje pogosteje ostajajo doma, kot so to delali v preteklosti, ali pa delajo izlete le v bližnjo okolico. V Ljubljani opažamo, da se število obiskovalcev bližnjih hribov znatno povečuje. Prebivalci bolj uporabljajo javni prevoz; več se jih vozi s kolesom ali hodijo peš. Nadaljnji način varčevanja v družinah

z majhnimi otroki je tudi, da se dogovorijo med seboj in izmenjaje jemljejo otroke enih kot drugih na izlete, sprehode itd.

Medtem ko uporablja več prebivalcev namesto svojega avtomobila javna prevozna sredstva, pa uporabljajo tudi tisti, ki imajo avto, varčnejše tipe. V letih, ko se najbolj poslabša materialni položaj ljudi, tudi avtomobil postane manj pomemben kot statusni simbol, bolj pa pridobiva pri uporabni vrednosti.

3.4 Vedno nižji osebni dohodki v času, ko (so) se *energetski stroški* večajo(li), so povzročili mnoge spremembe v stanovanjskih okoljih. Zmanjšanje stroškov ogrevanja je možno doseči z:

- zmanjšanjem števila ogrevanja sob;
- zniževanjem temperature v bivalnih prostorih;
- skrajšanjem časa (sezone) ogrevanja stanovanj;
- ugotavljanjem dejanske porabe posameznih gospodinjstev v stanovanjskih zgradbah.

Pozimi stanovalci omejijo uporabo dejanske stanovanjske površine, da bi s tem privarčevali pri stroških ogrevanja. To seveda pomeni manj zasebnosti (več motenj), pa tudi več stikov med družinskimi člani.⁸ Nadalje, tako individualne kot tudi institucionalne spremembe se na splošno v praksi kažejo v nižji temperaturi v stanovanjih (19 °C), kot je bil standard v preteklosti. Zaradi vedno hujšega bremena stroškov za ogrevanje (ali energijo) ljudje pritiskajo, da bi ugotavljali dejansko porabo po posameznih družinah znotraj *nediferencirane združbe*, npr. v stanovanjskih stavbah. V soseski Savsko naselje v Ljubljani so uvedli kalorimetre za merjenje dejanske porabe posameznih gospodinjstev, kar je samo po sebi prispevalo k zmanjšanju stroškov ogrevanja za 30%! To je nadaljnji dokaz, da nediferenciran kolektiv (ali bolje agregat) dopušča zelo neodgovorno obnašanje. Kolektivna potrošnja vsebuje visok potencial varčevanja, ki pa ga lahko uresničimo le, če kolektiv ne prikriva jasne identifikacije in vloge posameznikov. Podobno so zmogljivosti neizkoriščene takrat, kadar upoštevamo posamezne enote, ne pa tudi racionalizacije na podlagi skupnih interesov.⁹

3.5 Spreminja se tudi potrošniško obnašanje. Potrošniki so bolj pozorni na razlike v cenah ob določenem času kot tudi na (pričakovano) fluktuacijo v daljšem obdobju. Postajajo bolj izbirčni pri tem, kje naj kupujejo, še posebno dražje izdelke; ne kupujejo več v najbližji trgovini, temveč gredo celo v drug kraj, če je treba.

V splošnem kupujejo ljudje manjše količine. Vendar pa, če dobijo informacijo – tipično iz neformalnega omrežja – o predvidenem zvišanju cen, navadno kupijo veliko količino blaga in ga shranijo doma.

3.6 Sicer že uveljavljene pravice in splošno sprejeti programi se pod pritiskom ekonomskih interesov ne uresničujejo. Tipičen primer za to je nočno delo žensk. V sedemdesetih letih je kazalo, da je nočno delo žensk bolj ali manj odpravljeno (razen v zdravstvu); v zadnjem času (1985) pa so ženske v tekstilni industriji spet vključene v nočno delo. Sindikat je dal svoje soglasje glede na številne vloge delovnih organizacij, ki so nameravale vpeljati nočno delo žensk.

Pravice iz zdravstvenega zavarovanja niso v celoti izkoriščene. Delavci raje skrajšujejo izostanek z dela, celo če jim zanje pripada nadomestilo iz zdravstvenega zavarovanja, ker se želijo izogniti odtrgljajem od dejanskega dohodka.

⁸ Takšne sociološko zanimive implikacije za spreminjajoče se odnose med družinskimi člani bi zaslužile posebno raziskavo.

⁹ Obstajajo določeni dobro uveljavljeni vzorci individualne potrošnje, ki se tudi v kriznih razmerah obdržijo brez vprašanja ali celo izziva, čeprav bi kolektivna oskrba močno zmanjšala stroške. V tem smislu je presenetljivo, da so določene storitve, kot npr. pranje, v jugoslovanskih mestih bolj individualizirane kot v zahodnih kapitalističnih državah.

Podobno opažamo tudi, da delavci v zadnjih nekaj letih redkeje uveljavljajo pravico, da ostanejo doma, kadar morajo negovati družinskega člana.

3.7 Na splošno se slabšajo tudi pogoji glede »možnosti imeti in preživeti otroke« – glede na odgovore iz raziskav slovenskega javnega mnenja v letih 1978–1988 (z majhnimi odstopanji v zadnjih letih). Odstotki takšnih odgovorov se spreminjajo takole (glej tudi Mlinar, 1986):

1978	1980	1982	1983	1984	1986	1987	1988
8,7%	11,7%	29,2%	58,0%	73,8%	68,2%	67,6%	71,7%

To vsaj do določene mere pojasnjuje vedno nižjo nataliteto (ki jo izkazujejo statistični podatki za Ljubljano od leta 1980 dalje; glej: *Pomembnejši kazalci...* 1984, str. 22) kot še en restriktivni odziv na gospodarsko krizo.¹⁰

4. Destruktivni odzivi na gospodarsko krizo

V tretjo kategorijo odzivov na ekonomsko krizo na lokalni ravni in še posebno glede na stanovanjsko okolje smo vključili naslednje tri tipe obnašanja:

a) prvi tip so dejanja, s katerimi oseba nezakonito pridobi določene koristi zase na račun drugih, katerih identiteta je bolj ali manj jasna,

b) drugi tip so dejanja, ki povzročajo drugim škodo, posameznik sam pa tudi nima koristi od njih (jeza),

c) tretji tip odzivov na ekonomsko krizo je takšno obnašanje posameznika ali kolektiva, ki je v osnovi samodestruktivno.¹¹

Destruktivni odziv prvega tipa najbolj neposredno izraža vedno večje pomanjkanje materialnih dobrin. Ko se osebni dohodki manjšajo, se večja delež dohodka, ki ga je treba izdati za hrano. Poraba kakovostnejše hrane je vedno manjša. Med različnimi alternativnimi načini, kako priti do hrane, ki postajajo v krizi vedno bolj običajni, najdemo tudi takšne, ki so neposredno ali posredno nezakoniti. Simptomatično je na primer, da ugotavljamo v zadnjih nekaj letih poprej skoraj neznane primere tatvin – krajo poljskih pridelkov z njiv v bližini urbanih naselij ali v njih. Kmetje se pritožujejo zaradi izgub in zaradi pomanjkanja spoštovanja do njihove lastnine in truda. Razmišljati morajo o tem, ali se še splača saditi, če nočejo izgubiti pridelka. Vrtničarji (najemniki parcel) v stanovanjskih naseljih so še bolj izpostavljeni tatvinam.

Medtem ko je kraja škoda za določene posameznike, pa so tudi druge oblike kršenja normativne ureditve in prostorske organizacije stanovanjskih okolij, ki so v konfliktu s splošnejšimi interesi. Spet lahko vzamemo kot primer vrtničarstvo. Kljub ugodnemu odnosu¹² do takšne oblike samopomoči, je ta dejavnost pogosto nedopustna uporaba dela družbenega zemljišča. V občini Ljubljana Moste je prišlo leta 1985 do sporov med nasprotniki in zagovorniki vrtničarstva v stanovanjskih naseljih. Nekateri občani so se pritožili, da vrtničarji kršijo sprejeto prostorsko in normativno ureditev, da pogosto nezakonito zasedajo družbeno zemljišče in krčijo

¹⁰ Rahlo upada tudi število porok, kar pa je lahko tudi posledica vedno pogostejšega neformalnega življenja v dvoje.

¹¹ Statistični podatki ne podpirajo hipoteze o vsesplošnem porastu vseh vrst kriminalitete v času gospodarske depresije. Kljub temu lahko opažamo mnoge simptomatične spremembe v smislu vseh treh tipov odziva. Tukaj se omejujemo na navajanje fenomenologije simptomatičnih sprememb; bolj elaborirana analiza in preverjanje hipoteze presegata namen tega prispevka.

¹² Kar je v nasprotju s prevladujočo uradno ideologijo iz prejšnjih desetletij.

nezazidane in zelene površine, ki so na voljo drugim stanovalcem. Zahtevali so ostrejši nadzor in intervencijo lokalne oblasti, ki je odgovorna za to področje družbenega interesa. Spraševali so: »Kje so inšpektorji? Kdo tolerira takšno privatistično obnašanje?« itd.

Prilaščanje prostora na račun drugih je vprašanje, ki spremlja gradbeno dejavnost (dodatni prostor, skladišče) v obstoječih soseskah. Že adaptacije in rekonstrukcije lahko neposredno zadevajo sosede; še večkrat pa graditelji kršijo zazidalni načrt in splošni gradbeni načrt soseske. To lahko pomeni:

- kršitev družbene in zasebne lastnine;
- spremembo funkcionalnosti izrabe zemljišča;
- kršitev estetskih meril.

Kljub poostrenemu nadzoru povzročajo spremembe ekonomskih in ekoloških pogojev mnoge spremembe tudi v pozidanem okolju. Vendar pa je boj lokalnih oblasti z njimi neuspešen, ker jih je preveč. Pristojni organi o kršitvah niso sproti obveščeni, pa tudi neradi intervenirajo z nepopularnimi represivnimi ukrepi. Toleranca do kršitev je večja tudi zato, ker je najbrž vprašljiva sama (prostorska) ureditev. Dinamične in regresivne spremembe v sedanjem času razkrivajo slabost, to je statično pojmovanje *urbanističnega planiranja*. Takšno kot je, komajda omogoča zakonito represijo in upiranje kršitvam, ki so le izraz perečih potreb v stanovanjskih okoljih.

Tudi kraje v samopostrežnih trgovinah¹³ in v stanovanjskih stavbah so pogostejše. Stanovalci skušajo z dodatnimi varnostnimi ukrepi zavarovati svoje shrambe (kleti), avtomobile, kolesa itd.

S sedanjimi gospodarskimi razmerami je neposredno povezano tudi kopičenje zaloga blaga, za katero ni zagotovljena redna dobava, oziroma – kot smo že omenili – za katero se vsaj govori, da se bo verjetno podražilo. To ne le spreminja namembnost dela stanovanjske površine (ki ga zdaj uporablja za shrambo), ampak se s tem neposredno kršijo *varnostni predpisi*, na primer ko shranjujejo bencin v garažah ali hišah (v kletih) in podobno.

Omejena ali neredna oskrba z nekaterimi vrstami blaga je navadno v zvezi z ukrepi (pogosto dokaj nepredvidljivimi in arbitrarnimi) zvezne vlade glede zunajtrgovinskega režima (prednost daje izvozu, da bi zmanjšala zunanje dolgove).

Podobno so tudi omejene možnosti za določene kategorije zaposlovanja itd. V takšnih razmerah ugotavljamo porast neregularnih in nezakonitih načinov in sredstev za pridobitev zelene dobrine. Anketa javnega mnenja v Sloveniji za leto 1986 kaže, da se občani zavedajo vedno večje vloge neformalnih zvez (korupcija) v korist obeh strani, ne glede na pravna določila.

Drugega tipa odzivov – povzročanje škode drugim brez koristi zase (stresanje jeze) – ne moremo tako neposredno povezati in razložiti s sedanjo gospodarsko krizo. Tovrstno vedenje se pojavlja v različnih oblikah agresije do sstanovalcev ali proti družbenim dobrinam. V to kategorijo spadajo nekatere klasične oblike mladinskega prestopništva¹⁴ v stanovanjskih okoljih. Sem spadajo uničevanje komunalnih naprav in zasebne lastnine kot tudi pretepi na javnih mestih itd. Zadnje ljudje radi povezujejo s konflikti med avtohtonim prebivalstvom in priseljenci (iz drugih republik).

Opazovane oblike destruktivnega vedenja lahko le posredno in hipotetično

¹³ V Ljubljani in drugih mestnih naseljih; *Naša skupnost*, št. 1, Ljubljana, 15. januar 1985.

¹⁴ Statistični podatki za Slovenijo kažejo hitro naraščanje mladinskega prestopništva od leta 1981, ko je bilo število prekrškov 825, do 1984, ko je bilo 1297 prekrškov; v letu 1985 je to število rahlo upadlo, kar je bilo v skladu z nižjo intenzivnostjo nekaterih drugih problemov (ki jih je razkrila anketa javnega mnenja iz leta 1986).

povezujemo z ekonomsko krizo, npr.: a) dodatno delo, ki angažira vedno več prebivalcev, povezujejo (socialni delavci in lokalni aktivisti) z zmanjšano skrbjo in pozornostjo staršev do otrok; b) jemanje otrok iz vrtcev (ker starši ne morejo plačati stroškov); c) večja nezaposlenost prizadene predvsem mlade ljudi, ki tako ne dobijo priložnosti za ustvarjalno angažiranje itd.

Tretji tip destruktivnih odzivov so razne oblike samodestruktivnega vedenja. Več virov navaja na primer vedno več osebnostnih napetosti; obstajajo znaki, da je več nevroze, agresivnosti in psiholoških problemov na splošno. Pojavila se je potreba, da bi okrepili svetovalno dejavnost v šolah. Število ljudi, ki so obiskali psihiatra, in pogostnost duševnih bolezni se v zadnjih letih povečujeta. Izrazitejši so tudi nekateri kazalci alkoholizma, samomorov in ločitev. Pojavljajo se razne oblike apatije itd. Vendar na podlagi omejenih razpoložljivih podatkov še ni mogoče razkrivati povsem določenih trendov niti ni še zadosti pojasnjena morebitna povezava z ekonomsko krizo.

5. Mikro spremembe v makro kontekstu: individualizacija in podružbljanje

Kako intepretiramo opazovane spremembe v širšem kontekstu razvojnih procesov? Razvoj razumemo kot protisloven proces (enotnost nasprotij) individualizacije in podružbljanja.

Povečanje *avtonomije* na nižjih stopnjah razvoja zmanjša medsebojno *povezanost* dejavnikov in nasprotno. Vendar pa se ta inkompatibilnost zmanjšuje, kar dolgoročno pelje v kakovostno preobrazbo tega razmerja (kakršno se zdi, da se uveljavlja z novo »informatično revolucijo«). Korak naprej na eni strani ne bi bila več omejitev, pač pa spodbuda za premik naprej na drugi strani. Tako bi se presegla temeljna družbena protislovja.

Takšno zamisel razvoja lahko uporabimo kot merilo za presojo in interpretacijo konkretnih sprememb.¹⁵ Obsega štiri vzorce sprememb. Prvi – rastoča avtonomija ob širitvi povezovanja – je prototip razvoja.

Avtonomija	Povezovanje
1. visoka, rastoča	visoko, rastoče
2. visoka, rastoča	nizko, padajoče
3. nizka, padajoča	visoko, rastoče
4. nizka, padajoča	nizko, padajoče

Posebno pozornost moramo posvetiti opredelitvi drugega vzorca: *avtonomija z izolacijo* (ločitev, omejeno povezovanje).¹⁶ Na primer kot odziv na negotovost in nerednost pri oskrbi z nekaterimi vrstami blaga ugotavljamo močnejšo težnjo k *individualnemu kopičenju blaga*, ki ima tipične poteze *privatizacije*. Razne oblike varčevanja pomenijo tudi vsaj začasno kopičenje blaga izven trga. Nadalje označuje enako situacijo tudi prilaščanje zemljišča (nezazidanih površin) v soseskah za izključno zasebno uporabo (npr. vrtilčkarstvo).

¹⁵ Sociološka analiza krize ne more izpolniti svoje naloge, če se omejuje na kazalce, kot so padanje dohodka, inflacija, zunanji dolgovi itd. Ugotoviti mora pomen teh sprememb kot osnovnih razsežnosti paradigme družbenega razvoja.

¹⁶ Takšno binarno izražanje je poenostavljeno in ne ustreza povsem resničnosti.

Nadaljnji primer takšnih sprememb v gospodarski krizi je prodaja stanovanj v družbeni lasti zainteresiranim najemnikom. To je zelo očiten prehod iz družbene v zasebno (individualno) lastnino. Pa vendarle obstaja še mnogo bolj običajna, le da manj vidna oblika privatizacije družbenih stanovanj. S tem mislimo na vsesplošno togost pri zelo omejeni menjavi stanovanj med najemniki, in končno tudi v pravni ureditvi dedovanja stanovanjske pravice. Družbena podjetja ne morejo odpovedati stanovanja tistim delavcem, ki imajo že deset let delovne dobe. Tudi nizke stanovanjske najemnine, ki ne pokrivajo stroškov reprodukcije fonda družbenih stanovanj, so oblika zasebnega prilaščanja na račun dolgoročnih interesov. To vse povzroča višjo potrošnjo.¹⁷ Prebivalci iz višjih dohodkovnih kategorij (ki pravzaprav najlaže pridejo do družbenega stanovanja) imajo največje koristi: svoja stanovanjska sredstva lahko namenijo za (v Jugoslaviji zelo značilno) gradnjo zasebnih počitniških hiš (glej tudi: Vujović, 1986). Opažamo torej naslednje premike:

- a) iz družbene v individualno (zasebno) last in
- b) iz proizvodne sfere v sfero potrošništva.

Težnja k privatizaciji temelji na zelo različnih razlogih. Pred krizo se je kazala v obsežni potrošnji, ki je spremljala nizke stanovanjske najemnine. Pojavlja pa se tudi med ukrepi, sprejetimi (ali toleriranimi) z namenom, da bi premagali krizo.

V praksi se še ne da jasno razločiti, kdaj je rastoča vloga (avtonomija) posameznih subjektov korekcija prejšnje obsežne institucionalizacije (ki je prispevala k njihovemu samouresničevanju), kdaj pa oblika razdružbljenja. Opozarjamo na pomembno razliko med *privatizacijo*, ki jo opredeljujeta visoka avtonomija in nizko združevanje, in *individualizacijo*, ki vključuje enako visoko (rastočo) avtonomijo kot združenje. Samo zadnja lahko ponudi izhod iz sedanje krize.

Prevladujoče pojmovanje socialističnega razvoja v Jugoslaviji – in kjerkoli drugje – je razvoj navadno izenačevalo s procesom podružbljanja, podružbljanje pa je bilo največkrat sinonim za proces institucionalizacije. Vprašanje (individualne) avtonomije in protislovne narave razvoja ni bilo posebno pomembno. »Hiperinstitucionalizacija« je ustvarila iluzorno pričakovanje, da lahko sistem obvladuje probleme brez (polne) angažiranosti posameznikov. Medtem ko so čakali, da jim družba zagotovi na primer družbeno stanovanje, so bili prebivalci izključeni iz akcije, njihove potrebe pa precej dolgo niso bile zadovoljene.

Čeprav institucionalna ureditev otroškega varstva cela desetletja ni zadovoljevala dejanskih potreb, so neformalne oblike sodelovanja prebivalcev v soseskah oteževali in onemogočali. Formalna, institucionalna ureditev ni puščala prostora dopolnilnemu spontanemu angažiranju v obliki samopomoči. Prostovoljno delo v sistemu družbenih dejavnosti je bilo marginalizirano tako na podlagi ideoloških meril kot tudi s stališča na novo pojavljajočih se »strokovnih delavcev« (kot na primer socialnih delavcev), ki jim še ni uspelo uveljaviti lastne identitete.

Takšno razmerje med avtonomijo (individualizacijo) in združevanjem (podružbljanjem) – ki je v tabeli označeno kot tretji vzorec – precej dobro pojasnjuje sedanjo krizo na makro in mikro ravni analize jugoslovanske družbe.

¹⁷ Do nedavnega so stroški za stanovanje v družinskem proračunu prebivalcev največjih jugoslovanskih mest dosegali komaj 5% celotnega mesečnega dohodka. Glej: *Razvoj gradova...* 1984.

6. »Prispevek« krize: od inkompatibilnosti do vzajemnosti

Enako kot se je po prejšnjem pojmovanju usmerjanja socialističnega razvoja štelo, da se podružbljanje in individualizacija medsebojno izključujeta, terja sedanja kriza, da se ta dva procesa dopolnjujeta. To se kaže v ukrepih uradne politike ali pa kot dopuščanje vzporednega angažiranja na obeh tirihi. Ob takšni usmeritvi lahko razumemo nedavno vpeljano obveznost, da je potrebna za pridobitev stanovanja in za družbene dejavnosti nasploh »finančna soudeležba«. Takšna soudeležba naj bi imela ekonomski in vzgojni namen.

Vloga institucij (sistema) naj ne bi bila alternativa in nadomestek za osebno odgovornost in obratno. Primarna vloga pomoči je v tem, da poveča vlogo samopomoči. Tako bi na primer lahko pomenilo (ponovno) odkritje »babica servisa« kot nadomestka za predrago institucijo otroškega vrta, le vrnitev k starim tradicionalnim rešitvam.

Za »prispevek« krize imamo novo prakso uvajanja *dopolnilnega razmerja* med neformalnim in institucionaliziranim zadovoljevanjem vsakdanjih potreb ljudi v stanovanjskih okoljih. Nova perspektiva odpiranja institucij in uvajanja »kombiniranega blagostanja« (welfare mix) s širokim neformalnim angažiranjem zagotavlja najbolj sposobno podlago za samouresničevanje razvojnih zmogljivosti tako na lokalni kot nacionalni ravni. To je lahko najširše opredeljena »strategija preživetja« in najbolj tehten odziv na sedanjo gospodarsko krizo.

BIBLIOGRAFIJA

- ADAM, Frane, *Kooperative kot alternativne oblike samozaposlovanja mladih*: ISU in RK ZSMS, 1983.
- BOBIĆ, Miloš in Vujović Sreten, ur., *Krov nad glavom – Ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*: Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić, Beograd 1985.
- GANTAR, Pavel, *Sociološka presoja delovnega osnutka urbanističnega načrta Ljubljana*: RI FSPN, Ljubljana 1984.
- GERSHUNY, Jonathan, *Sociological Innovation and the Division of Labour*: Oxford University Press, 1983.
- GLAS, Miroslav, *Delitev po delu v socialistični družbi*: Delavska enotnost, Ljubljana 1986.
- GUČEK, Bojan, *Kriminaliteta v Sloveniji leta 1984*, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, Ljubljana 1985, št. 2.
- HANDY, Charles, *The Future of Work*: Basil Blackwell, Oxford 1984.
- HJALAGER, Anne-Mete, *Local Economic Development Policy in Wired Communities*: IRC, 1986.
- JAMBREK, Peter, *Struktura samoupravnega odločanja o višini in delitvi sredstev za skupno in splošno porabo v slovenskih občinah*: Pravna fakulteta, Ljubljana 1986.
- MESEC, Blaž, *Kaj so nove oblike prostovoljnega dela prinesle novega*: Višja šola za socialne delavce, Ljubljana 1985.
- MLINAR, Zdravko, *Popular Involvement in City Planning. Contingencies and Consequences, and the Improvement of the Exercise of Human Rights in Urban Areas*: UNESCO, Paris 1983.
- MLINAR, Zdravko, *Proislovlja družbenega razvoja*: Delavska enotnost, Ljubljana 1986.
- MLINAR, Zdravko, *Kako ljudje doživljajo družbeno krizo*: Teorija in praksa, 7–8, Ljubljana 1986.
- MIKŠIĆ, D., *Stanovanje s one strane komfora*: Gledišta 1–2, Beograd 1977.
- PUHAR, Alenka, *Peticije, pisma in tihotapski časi*: Obzorja, Maribor 1985.
- Pomembnejši kazalci za spremljanje razvoja družbenih dejavnosti v Ljubljani za leto 1984*: Zavod za družbeno planiranje, Ljubljana 1984.
- RUS, Veljko et al., *Kvaliteta življenja v Sloveniji*: Institut za sociologijo, Ljubljana 1985.
- RUS, Veljko et al., *Kvaliteta življenja v Ljubljani*: Institut za sociologijo, Ljubljana 1985.
- RUS, Veljko, *Nezaposlenost, samoupravljanje i samozaposlavljanje*: Gledišta 7–8, Beograd 1981.
- Razvoj gradova u uslovima ekonomske stabilizacije*: Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, Beograd 1984.
- SIK, Endre, *Second Economy, Reciprocal Exchange of Labour and Social Stratification*: Referat za delovno sejo o Neformalni ekonomiji na XI. Svetovnem sociološkem kongresu, New Delhi 1986.
- SVETLIK, Ivan et al., *The Shift in the Welfare Mix – A Challenge Under Conditions of a Changing Reality of Work*: First Draft of a Final Report from Yugoslavia, Ljubljana 1985.
- STRITIH, Bernard, Pavla Rapoša-Tajnshek et. al., *Socialna politika in socialni korektivi v pogojih stabilizacije*: Višja šola za socialne delavce, Ljubljana 1986.
- Statistični letopis SR Slovenije, Ljubljana 1985.

Statistični godišnjak Jugoslavije 1988, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1988.

TABB William in Larry Sawers, *Marxism and the Metropolis*: Oxford University Press, Oxford 1984.

VUJOVIĆ, Sreten, *Živeti na Čukarici*: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd 1985.

VUJOVIĆ, Sreten, *Social Inequalities and Dwelling*: Sociologija, Posebna izdaja, Beograd 1986.

Delavske delnice in poslovni skladi v naših podjetjih

Prav novi zakon o podjetjih je pokazal, da kljub številnim razpravam o kapitalu in samoupravljanju v našem gospodarstvu niti samoupravljanje niti gospodarjenje s kapitalom nista opredeljena tako, da bi upoštevala medsebojno odvisnost med tema dvema kategorijama in da bi bila uporabna v praksi. Na to so sicer številni ekonomisti opozarjali tudi v preteklosti, toda pravna opredelitev samoupravljanja in lastnine kapitala v zakonu o podjetju je ta problem jasno izpostavila.

To najboljše potrjuje dejstvo, da se samoupravljanje v zakonu v podjetju spremeni v soupravljanje v vseh tistih primerih, kjer zakon o podjetju načrtuje možnost mešanih zasebno-družbenih lastnin kapitala v podjetju. Sestavljalci zakona očitno niso uspeli in znali opredeliti samoupravljanja na tak način, da bi bil delavec ekonomski lastnik (družbenega) kapitala, ki bi bil enakovreden lastniku zasebnega kapitala. To je posledica značilnosti zakona o podjetjih, v katerem je s samoupravljanjem opredeljen le odnos delavca do njegove delovne sile, ni pa opredeljen tudi odnos delavca do poslovnega sklada v podjetju, ki naj bi bil predmetna oblika družbene lastnine v podjetju. Delavec torej nastopa v podjetju le kot lastnik svoje delovne sile, ki ga je zaposlil lastnik kapitala (podjetja) in ima zato lahko zgolj pravico do soupravljanja. Če v današnjem podjetju ni zasebnih oblik lastnine, tako podjetje zato pravzaprav nima lastnika, poslovni sklad je v resnici od vseh in od nikogar, podjetje pa sploh ni pravo podjetje (temeljna celica kapitala).¹ Zato pa že najmanjši delež zasebnega kapitala v tem podjetju njemu daje vlogo dominantnega kapitala, saj je tak zasebni kapital edini sposoben delovati kot kapital oziroma kot podjetje.

V tem članku zato predstavljam zamisel, kako urediti odnos med delavci in poslovnim skladom, da bi ta odnos ostal družbenolastninski, a da bi poslovni sklad hkrati postal predmetna oblika (ekonomske) lastnine delavcev, zaposlenih v podjetju.²

1. Družbena lastnina poslovnih skladov

Družbena lastnina je kot vsaka lastnina proizvodni odnos, in sicer proizvodni odnos, ki je tipičen za socialistično družbo. Socializem pa naj bi odpravil razredni monopol kapitalističnega razreda, kar pomeni, da naj bi ustvaril enakopravnost (tj. demokratičnost) kot glavno značilnost družbenih odnosov. Delavski razred naj bi razširil buržuazno, v kapitalizmu le politično uresničeno enakopravnost najprej na večino v družbi – delavski razred, kasneje pa na vse člane družbe. Zato bi moral prevzeti od kapitalistov razredni monopol nad proizvodjalnimi sredstvi in uveljaviti

* Dr. Maks Tajnikar, redni profesor Ekonomske fakultete Boris Kidrič v Ljubljani.

¹ L. Marković: *Preduzeće – zakonitost u ekonomskom sistemu socijalizma (radničkog samoupravljanja)*, Marks in savremenost, št. 4, 1967, str. 491.

² Članek je povzetek raziskave, ki sem jo naredil v okviru Inštituta za delo pravne fakultete v Ljubljani, financirala pa jo je Raziskovalna skupnost Slovenije. Za pripombe se zahvaljujem dr. Marku Simonetiju.

enakopravnost tudi v proizvodnem procesu. V socializmu bi morali imeti vsi člani delavskega razreda oziroma kasneje vsi člani družbe enako možnost pristopa in upravljanja s proizvodjalnimi sredstvi. Z delom naj bi posameznik dobil tudi enako pravico do proizvodjalnih sredstev. Demokratičnost iz političnih odnosov naj bi se razširila tudi na produkcijske odnose. Zato je družbena lastnina določena oblika družbe (družbenih odnosov), za katero je značilno, da ljudje z delom dobijo enako pravico gospodarjenja s proizvodjalnimi sredstvi. Ker pa so proizvodjalna sredstva v razmerah blagovne in industrijske proizvodnje le predmetna oblika kapitala, lahko sklenemo, da je tedaj družbena lastnina tudi enakopravnost do kapitala.³ Tak kapital lahko imenujemo tudi družbeni kapital.

Družbeni kapital pa je pri nas vse, kar se izkazuje na pasivni strani bilance stanja v podjetju, razen tekočih obveznosti do dobaviteljev, delavcev, družbe in drugih ter kreditnega kapitala oziroma dolga.⁴ Slednji je sicer lahko del družbenega kapitala v nekem drugem podjetju, toda ker ga je treba vrniti in ker lahko izvira tudi iz zasebnolastninskega varčevanja (na primer prebivalstva), nič ne povečuje sklada družbenega kapitala v podjetju in ga ne moremo šteti med družbeni kapital. Zato, ko govorimo o družbenem kapitalu na podjetniški ravni, govorimo le o trajnem kapitalu na pasivi bilanc naših podjetij, oziroma govorimo o poslovnem skladu.

Kot sem že omenil, je odpravljanje monopola zasebne lastnine in uveljavljanje enakopravnosti dostopa do kapitala oziroma poslovnega sklada možno le, če lastninske pravice v celoti decentraliziramo. Samoupravljanje je potrební pogoj te decentralizacije, saj z njim upravljanje prenesemo na posameznika. Vendar je za družbenolastninske odnose potrebna še enakopravnost med temi posamezniki. Ta enakopravnost pomeni, da imajo vsi enako pravico dostopa in gospodarjenja s kapitalom. Ker so količine kapitala omejene, je to možno le, če je obseg povpraševanja po kapitalu izenačen z obsegom njegove ponudbe. To pa lahko uresniči le ravnotežna cena uporabne vrednosti kapitala oziroma, ker govorimo o poslovnem skladu, ravnotežna obrestna mera na poslovni sklad. Zato sta samoupravljanje in obrestna mera na poslovni sklad tista dela gospodarskega sistema, ki uresničujeta družbenolastninske odnose in omogočita obstoj družbenega kapitala.

Samoupravljanje in ravnotežna cena družbenega kapitala torej povzročata, da posameznik lahko gospodari s kapitalom in prisvaja na trgu kot posameznik, dokler je učinkovit gospodar (tj. lahko plača obrestno mero). Tako dolgo je namreč, kot pravimo, ekonomski lastnik kapitala in z njim gospodari enako kot zasebni lastnik.⁵

2. *Kje je kritična točka ideje o obrestih na poslovni sklad?*

Vendar je ideja o obrestih na poslovni sklad sporna. Pomembni so zlasti trije očitki tej ideji. Bistvo vseh treh očitkov pa je, da ta ideja ni najbolje prilagojena sodobnemu tržnemu načinu gospodarjenja in sodobnemu finančnemu sistemu.⁶

³ O družbeni lastnini sem podrobneje pisal v knjigi *Kako uveljaviti trg v našem gospodarstvu*, Delavska enotnost, Ljubljana 1988.

⁴ I. Turk: *Ekonomski vidik pridobivanja in uporabe sredstev in dohodka*, rokopis, Ljubljana 1987, str. 3–7.

⁵ Idejo o obrestih na poslovni sklad sem podrobno opisal na različnih mestih, priporočam pa tekst v omenjeni knjigi (M. Tajnikar, prav tam, str. 70–9). Opozarjam pa tudi na knjigo M. Labusa: *Društvena ili grupna svojina*, Naučna knjiga, Beograd 1987.

⁶ Te očitke ideji o obrestih na poslovni sklad je jasno zapisal I. Ribnikar: *Finansijski aspekt »društvene svojine«*,

Prvi je, da v tem sistemu ni prostora za tveganje. V kapitalizmu se s trajno vloženim kapitalom tveganje zmanjšuje, saj je trajno vložen kapital tako imenovani rezidualni kapital, ki »amortizira« tržne vplive s spreminjanjem vrednosti. Avtorji tega očitka trdijo, da podjetje, kjer je z obrestno mero za celotni kapital določena spodnja meja donosnosti, ni sposobno delovati na trgu, saj ga trg prehitro uniči, samo pa se potem tudi ni pripravljeno obnašati podjetniško, tj. sprejemati tveganih odločitev. Kako se s fiksnimi obveznostmi iz obresti povečuje tveganje poslovanja, kaže tudi ta primer podjetja ob različnih obveznostih iz obresti, prvič 20 (din) in drugič 50 (din):⁷

leto	1	2	3	4	5	6	7
prejemki	100	110	121	133	120	108	97
obresti	20	20	20	20	20	20	20
ostanek prej.	80	90	101	113	100	88	77
% rast ost. pr.		12,5	12,2	12,0	-11,8	-12,0	-12,3

leto	1	2	3	4	5	6	7
prejemki	100	110	121	133	120	108	97
obresti	50	50	50	50	50	50	50
ostanek prej.	50	60	71	83	70	58	47
% rast ost. pr.		20,0	18,3	17,0	-16,0	-17,2	-18,6

Čim več je na pasivi podjetja kapitala s fiksnimi obveznostmi, tem večja je variabilnost končnega stanja v bilanci denarnih tokov. Ker pa to končno stanje opredeljuje tudi stanje na aktivih v bilanci stanja, ta pa opredeljuje velikost »lastnega« kapitala v podjetju, je večje tveganje z vidika denarnih tokov tudi večje tveganje z vidika lastnine v podjetju.

Drugi očitek je, da samoupravni sistem z osebnimi dohodki kot ostankom dohodka postane pretirano rizičen za posameznega delavca, saj so osebni dohodki edini »amortizer« tržnih vplivov, kar je nehumano in v nasprotju s civilizirano družbo.

Tretji očitek pa je, da se obresti na poslovni sklad obračunavajo na poslovni sklad, ki je le računovodska kategorija in ki ne kaže tržne vrednosti poslovnega sklada kot kapitala.

Vsi trije očitki so upravičeni. Prav zato pa sprožajo vprašanje, ali je mogoče idejo o obrestih na poslovni sklad prilagoditi tako, da ustreza zahtevam sodobnega finančnega poslovanja in sistema. Če na to vprašanje ni mogoče odgovoriti pozitivno, potem je verjetno treba skleniti, da tudi samoupravljanje in družbenolastninski odnosi, ki z njim nastajajo, danes niso mogoči, ali pa vsaj, da jih je treba definirati bistveno drugače (če je seveda to sploh možno?).

rokopis, 1987. Pomisleke o teh očitkih pa je opisal N. Zelič: Tretman prisosa društvenog kapitala u sistemu raspodele i proširene reprodukcije, rokopis, Beograd 1988.

⁷ Primer je iz knjige W.D. Fraser: Principles of Property Investment and Pricing, MacMillan Education, 1984, str. 15-9.

3. Značilnosti sodobnega finančnega sistema

Ideje o obrestih na poslovni sklad lahko prilagodimo sodobnemu finančnemu sistemu samo v primeru, če uresničimo dve zahtevi. Prva je, da odpravimo ali vsaj bistveno omilimo slabosti te ideje, ki sem jih prej omenil in ki onemogočajo, da bi lahko samoupravno podjetje postalo učinkovit tržni gospodar. In druga zahteva je, da tudi v naš gospodarski sistem uvedemo finančne instrumente in ustrezne trge, ki jih poznamo iz sodobnih kapitalističnih gospodarstev. Prav finančni papirji in ustrezni trgi so pogoj učinkovitega gospodarjenja s kapitalom. Zaradi njih v kapitalizmu tudi ne nastajajo slabosti gospodarjenja s kapitalom, ki sem jih omenil kot značilnost ideje o obrestih na poslovni sklad. Tako imajo naslednje značilnosti, ki bi jih lahko izrabili tudi pri dopolnjevanju ideje o obrestih na poslovni sklad:⁸

– Prek finančnih papirjev bi lahko opredelili točno določenega pravnega in ekonomskega lastnika kapitala, njegove pravice in obveznosti.

– Z uveljavitvijo vrednostnih papirjev bi lahko poizkušali spremeniti poslovni sklad v določeno obliko rezidualnega kapitala, z uveljavljanjem primarnih in sekundarnih trgov vrednostnih papirjev pa tudi njegovo tržno vrednotenje.

– Vrednostni papirji bi omogočali širitev portfelja podjetja oziroma kombiniranje različnih oblik lastnine v našem podjetju.

– Razširili bi možnosti investiranja in znižali stroške investiranja ter olajšali angažiranje različnih prihrankov, saj bi sekundarni trg vrednostnih papirjev omogočil prodajo vrednostnega papirja.

– Samofinanciranje podjetij bi se povečalo, saj ima lastnik vrednostnega papirja možnost, da s prodajo svojega vrednostnega papirja kapitalizira povečanje njegove vrednosti, ki nastane z akumuliranjem, in ne zahteva izplačil dividend.

– Cena vrednostnih papirjev je najboljši kazalec »zdravja«⁸ podjetij in je zato odločilna za investicijske odločitve in sicer tudi tiste, ki so povezane s prevzemi, bankroti, likvidacijami in stečajni podjetij.

Seveda pa ostaja vprašanje, kakšen vrednostni papir naj bi povezali s poslovnim skladom? Vrednostni papir, ki bi izražal družbeno lastnino nad poslovnim skladom, bi potem najprej moral omogočati, da bi bil delovni kolektiv ekonomski lastnik poslovnega sklada, tj. da bi imel pravice do (samo)upravljanja z njim, dokler bi gospodaril z njim enakopravno glede na druge delavce. Poleg tega pa bi moralo biti organizirano gospodarjenje z njim na ta način, da bi se zagotavljala enakopravnost vseh delovnih članov družbe do kapitala v poslovnih skladih.

4. Značilnosti delavske delnice

To bi bilo mogoče, če bi podjetja imela pravico in dolžnost, da izdajajo delnice, ki bi jih potem delovni kolektiv kupil sam s sredstvi podjetja in sicer po ceni, ki bi bila enaka nominalni vrednosti delnice, ter v količini, ki bi ustrezala knjigovodski vrednosti poslovnega sklada. Imenujmo tak vrednostni papir delavska delnica. Sredstva, ki bi jih delovni kolektivi uporabili za nakup teh vrednostnih papirjev, bi lahko bila denarna, pa tudi stvari in pravice, skratka vse, kar sestavlja aktivo bilanc stanja današnjih podjetij. Pri tem bi se tudi za premoženje z aktivne strani bilance stanja upoštevale pri tem nakupu le knjigovodske vrednosti. Zaradi dejstva, da bi tako poslovni sklad kot premoženje podjetja v to transakcijo vstopila po

⁸ Del teh prednosti navaja tudi W. D. Fraser: prav tam, str. 32–3.

knjižni vrednosti, se zaradi uvedbe takega vrednostnega papirja ne bi nič spremenilo na bilancah današnjih podjetij.

Seveda bi bil to le prvi korak, katerega namen bi bil izhod iz današnjega stanja, kjer lastnina poslovnega sklada ni povezana z določenim vrednostnim papirjem. Tak vrednostni papir bi moral imeti vsaj dve glavni značilnosti.

Prvič, moral bi biti delnica z glasovalno pravico. Z njim naj bi namreč delavci v podjetju dobili pravico do upravljanja. Njihova pravica do upravljanja bi nastala, ker bi bili ekonomski lastniki delnic, ki se glasijo na poslovni sklad, z velikostjo poslovnega sklada pa bi bila opredeljena tudi velikost njihovih upravljalških pravic v podjetju. Samo zaradi razumljivosti, v primeru, če bi podjetje nastalo v celoti s kreditnim kapitalom, delavci ne bi imeli nobenih pravic do upravljanja. Zaradi teh značilnosti bi lahko to delnico imenovali tudi delavsko delnico.

Delavska delnica bi dajala delavcu pravico do (samo)upravljanja. Samoupravljanja ob tem zagotovo ne smemo razumeti tako, da mora delavec v samoupravnem sektorju biti vedno tudi neposredno upravljalec, torej delavec-menedžer, ki dela za strojem, pisalno mizo in hkrati odloča o proizvodnih programih, tehnologiji, organizaciji proizvodnje, investicijah itd. Sodobna tehnična delitev dela namreč zahteva specializacijo teh nalog med različne osebe. Zato bi bilo v nasprotju z razvojem produktivnih sil zahtevati, da je delavec (vedno) neposredni samoupravljalec, kot je zapisano celo v naši ustavi. Neposredno samoupravljanje je s tega vidika smiselno samo v zelo malih blagovnih celicah. Sicer pa je nujno, da delavec svoje upravljalške pravice »mandatira«, prenese na za upravljanje specializirano delovno silo – menedžerje. S tem delavec ne postane nič manj lastnik kapitala, saj tudi v kapitalizmu lastnik delnice ne preneha biti lastnik, ker je upravljanje prenesel na menedžerje. Seveda pa je zelo pomembno, da ima delavec v delovnem kolektivu možnost ob tem voditi popolnoma samostojno kadrovsko politiko. Z njo ostaja lastnik. Tako, da delavec celo znotraj samoupravnega sektorja ni obsojen na samoupravljanje. Poleg tega pa v lastninsko pluralističnem sistemu gospodarjenja lahko delavec pobezne samoupravljanju tudi v druge sektorje.

Drugič, ta delnica bi morala imeti nekatere značilnosti tako imenovane preferenčne delnice. Zanje je namreč značilno, da se nanjo plačajo dividende pred vsemi drugimi kapitalnimi dohodki in da ima opredeljeno stalno velikost dividende. S tem bi namreč lahko uveljavili stalnost obveznosti, nastalih zaradi obresti na poslovni sklad.⁹ Vendar, da bi bila v resnici operacionalizirana oblika družbene lastnine kapitala, bi morala imeti ta delavska delnica določene posebnosti, ki jih ne poznamo iz prakse preferenčne delnice v kapitalističnih državah.

Najprej, pri tej delnici ne bi bila določena dividenda, pač pa bi moral biti določen kapitalski dobiček (capital gain). S tem bi uresničevali pravzaprav idejo o obrestih na poslovni sklad. Ko sem pisal o njej, sem opozoril, da bi te obresti morale zagotavljati, da bi tudi družbeni kapital imel ceno kot kreditni kapital (pojasnil sem tudi, zakaj naj bi jo imel). Kot je znano iz teorije o teh obrestih, naj bi obresti potem ostale v podjetju in povečevale poslovni sklad v njem. Da bi bilo to možno tudi v sistemu z delavsko delnico, bi moral biti najprej donos kapitala določen v odstotku na denarno vrednost delavske delnice, npr. 130% na 100.000 din vrednosti delnice po komadu, in ne v obliki absolutne vrednosti dividende, kot je to običajno pri preferenčni delnici; poleg tega pa bi moral biti ta donos realiziran v obliki reinvestiranega dobička (»retain earning«) in ne dividende, ki se izplača

⁹ O preferenčni delnici glej S. A. Ross, R. W. Westerfield: *Corporate Finance*, Times Mirror/Mosby College Publishing, St. Louis 1988, str. 334–6.

lastniku zunaj podjetja.¹⁰ To bi bilo možno, če bi na koncu vsakega obračunskega obdobja nominalni vrednosti delnice pripisali kapitalski dobiček, ki izhaja iz obračuna obrestne mere, ki bi v tem obdobju veljala za delavske delnice. Temu bi morala biti prilagojena tudi oblika delavske delnice, saj bi poleg nominalne vrednosti morala imeti tudi prostor za pripis kapitalskega dobitka. Bolj smiselno pa bi bilo, če bi za obračunane kapitalske dobitke podjetja izdajala nove delavske delnice, saj bi s tem zagotovili večjo deljivost in, kot bom opisal kasneje, tudi prenosljivost te delnice.

5. Delavska delnica in delitev po rezultatih dela

Temeljna predpostavka samoupravljanja ni le možnost upravljanja delavcev, pač pa je tudi povezanost delavčevih dohodkov z rezultati upravljanja, saj sicer niti spodbujen k upravljanju niti nima informacij za upravljanje. V normalnih razmerah uspešnega poslovanja bi delovni kolektiv ustvaril določen dohodek kot razliko med prihodki in odhodki. Pri gospodarjenju z delavsko delnico bi moral iz ustvarjenega dohodka obračunati tudi tisti del dohodka, ki naj bi se v bilanci stanja pokazal kot kapitalski dobiček. Ta del bi bil še vedno tako imenovani nerazdeljeni dohodek, vendar bi bil v naprej opredeljen. Ves preostali dohodek pa bi lahko delovni kolektiv izplačal v obliki osebnih dohodkov.¹¹ Lahko pa bi se tudi odločil, da ga en del nameni med nerazdeljeni dohodek in s tem poveča kapital na pasivni strani bilance stanja (čeprav k temu ne bi bil posebej spodbujen). S tem bi delavska delnica po eni strani dajala delavcem pravico do upravljanja, po drugi strani pa bi zagotavljala odvisnost delavskih osebnih dohodkov od tržnih rezultatov, izraženih v bilanci uspeha.

Ker bi pravica do upravljanja in do prisvajanja bila opravičena z ekonomsko lastnino delavcev (to pa bi imel vsak potencialni nosilec delovne sile, izvirla bi torej iz dela), bi na prvi pogled izgledalo, da nastajajo osebni dohodki tudi glede na obseg kapitala, s katerimi delavci gospodarijo v podjetju, in ne le glede na učinkovitost gospodarjenja s kapitalom v podjetju. Vendar bi način obračuna kapitalskih dobitkov to onemogočal. Vsi delovni kolektivi gospodarijo s kapitalom. S kakšnim obsegom kapitala pa gospodarji posamezni delavec v delovnem kolektivu, pa je odvisno od tehnične sestave kapitala oziroma tehnologije. Če je v nekem podjetju ta sestava višja, tudi posamezni delavec gospodarji z večjim kapitalom. Če bi se v ravnotežju oblikovali enaki dohodki na enoto kapitala in se v celoti razdelili v obliki osebnih dohodkov, bi seveda bili ti višji tam, kjer je tudi sestava kapitala višja. Toda če sedaj obračunamo iz takega ravnotežnega dohodka kapitalske dobitke po enaki stopnji na enoto kapitala, kot sem prej opisal, delovni kolektivi z višjo sestavo kapitala obračunajo glede na sestavo kapitala tudi sorazmerno več kapitalskih dobitkov. S tem se prepriča, da bi obseg kapitala na posameznega delavca vplival na njegov osebni dohodek. S tem bi tudi v razmerah delavske delnice lahko zagotovili enakopravnost v delitvi.

¹⁰ V inflacijskih razmerah bi inflacijo izražala že višina obrestne mere, pri ekstremno visoki inflaciji pa bi se lahko revalorizirala tudi vrednost delnice po komadu.

¹¹ Na kakšen način bi delovni kolektiv ta del dohodka razdelil med delavce, bi bilo odvisno v celoti od njihove volje. V primeru (ki je tudi najbolj tipičen), ko bi upravljalne odločitve sprejemali le menedžerji (v imenu delavcev), bi zaradi enake pravice delavcev pri gospodarjenju z družbenim kapitalom bilo smiselno, da bi bili deleži udeležbe posameznega delavca pri delitvi enaki.

6. Dve temeljni vprašanji delavskih delnic

Ker sem prej sklenil, da je glavna družbenolastninska značilnost kapitala ta, da imajo vsi delovni člani družbe enako pravico do gospodarjenja z njim, moram sedaj pojasniti, kako se ta enakopravnost kaže, če je lastnina družbenega kapitala opredeljena z delavsko delnico. Očitno se v takih razmerah enakopravnost do kapitala mora pokazati kot enakopravnost razpolaganja z delavsko delnico (ekonomske lastnine do nje). S tega vidika sta odločilno dve vprašanji. Prvo je, kako naj se zagotovi mobilnost te delnice v skladu z načelom enakopravnega dostopa vseh delavcev do nje. In drugo vprašanje je, kako naj se oblikuje cena delavske delnice, ki bo omogočala učinek, ki ga ima v abstraktni ideji obresti na poslovni sklad obrestna mera, tj. da izenačuje obseg povpraševanja po kapitalu z njegovo ponudbo.

6.1. Enakopravni dostop do delavske delnice

Na prvo vprašanje je očitno možno odgovoriti le, če analiziramo (vsaj tipične) možne primere neenakopravnega gospodarjenja z družbenim kapitalom.

Utemeljil sem že, zakaj samo ravnotežna obrestna mera zagotavlja enakopravni dostop vseh delavcev do (družbenega) kapitala. To v sistemu z delavsko delnico pomeni, da vsak delavec, ki lahko z gospodarjenjem s tem kapitalom zagotovi dohodek, ki mu omogoča obračun kapitalskih dobitkov, oziroma je sposoben povečevati aktivno bilanco stanja enako, kot se povečuje glede na obračun kapitalskih dobitkov pasiva te bilance, in ob tem še izplačati sebi osebne dohodke, ki jih je načrtoval, gospodari s kapitalom enakopravno glede na druge delavce. So pa štiri primeri, različni po teži gospodarskih napak, ko je ta enakopravnost porušena: a) ko delavec po obračunu kapitalskih dobitkov ni sposoben sebi izplačati kalkuliranih osebnih dohodkov, b) ko delavec ni sposoben obračunati kapitalskih dobitkov, c) ko delavec ni sposoben niti ohraniti nominalne vrednosti poslovnega sklada in s tem tudi začetne vrednosti delavske delnice in č) ko podjetje ni sposobno poravnati obveznosti iz kreditnih razmerij.¹²

6.1.1. Kako je s kaznijo v obliki nihanja osebnih dohodkov?

Ker samoupravljanje ne vodi do spontanega nastanka trga delovne sile, so v samoupravnem gospodarstvu, kjer obstajata le poslovni sklad in dolžniški kapital, osebni dohodki v celoti homogeni in del razdeljenega dela dohodka. Te osebne dohodke kalkulira vsak delovni kolektiv sam na začetku obračunskih obdobij, čeprav seveda pri tem upošteva povprečne osebne dohodke v gospodarstvu kot oportunitetno ceno dela. Na koncu obračunskega obdobja, ko obračuna tudi kapitalске dobitke, so dejanski osebni dohodki lahko enaki, večji ali manjši od kalkulativnih. Njihova velikost na enoto delovne sile so potem kriterij gospodarjenja z vidika delavcev oziroma delovnega kolektiva. Kritični primer je, ko so seveda manjši od kalkulativnih in manjši od povprečnih.

Ker je delovni kolektiv v takih razmerah obračunal kapitalski dobiček in se je

¹² Z nominalno vrednostjo poslovnega sklada mislim na računovodsko vrednost, ki jo ločim od tržne vrednosti poslovnega sklada. Seveda pa bi bilo nujno to nominalno vrednost poslovnega sklada v inflacijskih razmerah revalorizirati.

nominalna vrednost delavskih delnic povečala po ravnotežni stopnji, delovni kolektiv še vedno gospodari enakopravno s kapitalom glede na druge delavce. Toda nižji osebni dohodki so znak za delovni kolektiv, da njihova učinkovitost gospodarjenja upada. Če so kalkulirali nadpovprečne osebne dohodke, je kritičnost poslovanja seveda manjša, kot pa če so kalkulirali že na začetku planskega obdobja podpovprečne osebne dohodke. V resnici jih nižji osebni dohodki opozarjajo, da je njihovo gospodarjenje z vidika vseh proizvodnih dejavnikov manj učinkovito od povprečja. Lahko bi tudi zapisali, da delavci v tem primeru gospodarijo neenakopravno glede na delovno silo, ki je njihova zasebna last, saj je delovna sila kot proizvodni dejavnik v tem primeru nagrajena manj kot v alternativnih zaposlitvah.

6.1.2. Kaj naj bi se zgodilo, če delovni kolektiv ne bi bil sposoben obračunati kapitalskega dobitka?

Bistveno pa se spremenijo razmere, če delovni kolektiv ne bi bil sposoben obračunati kapitalskih dobitkov. Tu je smiselno znova uporabiti značilnost preferenčnih delnic. Zanje je značilno, da dividendo, označeno na njih, ni treba plačati v vsakem obračunskem obdobju, da pa v primeru, če ni plačana, ni mogoče izplačevati nobenih drugih kapitalskih dohodkov, lastniki teh delnic pa dobe glasovalno pravico, ki je običajno nimajo.

Tako bi tudi v primeru delavskih delnic delovni kolektiv ne bil prisiljen v vsakem obračunskem obdobju obračunati kapitalski dobiček. Delovni kolektiv bi se lahko odločil, da ga tudi ne obračuna. Toda taka odločitev bi imela za posledico, da delovni kolektiv tudi ne bi več samostojno odločal o oblikovanju osebnih dohodkov. Verjetno bi bila smiselna odločitev, da bi tedaj smel biti povprečni osebni dohodek takega delovnega kolektiva le na povprečni ravni gospodarstva, ali celo nekaj pod njim (a višji od minimalnih osebnih dohodkov). Kakšen bi naj bil osebni dohodek, bi v obliki pravila morala opredeliti zakonodaja o emisiji delavskih delnic. Pri tem bi bilo edino smiselno, da bi kapitalski dobitki bili po zgledu kumulativnih dividend kumulativni. Če jih delovni kolektiv ne bi obračunal v enem obdobju, bi jih moral v naslednjem za tekoče obdobje in tudi za nazaj. Šele tedaj bi »ušel« nadzoru osebnih dohodkov. Če pa jih ne bi obračunal tudi v večjih zaporednih obdobjih (na primer dveh letih), bi morali njihovi osebni dohodki pasti na raven minimalnih osebnih dohodkov. Prav zaradi te značilnosti kapitalskih dobitkov ne bi šteli v bilanci uspeha med odhodke.

6.1.3. Kaj bi se zgodilo, če delovni kolektiv ne bi bil sposoben ohraniti nominalne vrednosti poslovnega sklada?

Poslovni sklad pa bi dobil značaj rizičnih sredstev šele tedaj, če bi se lahko znižala tudi njegova nominalna vrednost. Tako naj bi poslovni sklad nihal skladno z nihanji aktivne bilance stanja in enako kot vse druge oblike rezidualnega-lastnega kapitala v podjetju. Vendar pa bi uresničevanje te neizogibne značilnosti poslovnega sklada, brez katere ta ne more biti pravi kapital, izpostavilo vprašanje, kako se v takih razmerah lahko uresničuje enakopravnost, zaradi katere ima kapital v poslovnem skladu značaj družbenega kapitala.

Zagotovo delovni kolektiv, ki ne uspeva s poslovnim skladom gospodariti

tako, da bi vsaj ohranjal njegovo začetno nominalno vrednost, ne gospodari enakopravno glede na druge delovne kolektive. Opisal pa sem, da ima posamezni delavec pravico dostopa do kapitala tako dolgo, dokler gospodari enakopravno glede na druge delavce. Zato mora v razmerah, ko ne ohranja več nominalne vrednosti poslovnega sklada, izgubiti pravico do upravljanja z njim in omogočiti, da z njim gospodarijo delavci, ki so sposobni gospodariti z njim vsaj na povprečni ravni učinkovitosti gospodarjenja s kapitalom v gospodarstvu. To pa konkretno pomeni, da bi morali delovni kolektivi v takih razmerah prenehati biti ekonomski lastniki delavskih delnic, ki izražajo poslovni sklad. Morali bi torej javno oznaniti, da so izgubili razpolagalno pravico do delavskih delnic v podjetju, kjer delajo, in da ima pravico te delnice prevzeti kateri koli drugi delavec, ki je pripravljen z njimi gospodariti učinkovito. S tem bi nastajala posebna oblika ponudbe delavskih delnic, ki lahko tvori, kot bom kasneje pojasnil, tudi ustrezen »trg delavskih delnic«. Delavci, ki bi prevzeli delavske delnice določenega podjetja, bi lahko v svoj delovni kolektiv vključili že v podjetju zaposlene delavce, ne bi bili pa dolžni, da to storijo. Enakopravnost družbene lastnine je namreč omejena na lastnino kapitala, gospodarjenje z delovno silo pa je tudi v samoupravnih razmerah zasebno, saj je delovna sila zasebna.

Ker v takih razmerah delovni kolektiv že pred tem ne bi obračunaval kapital-skih dobitkov na delavske delnice, bi njihovi osebni dohodki bili nadzorovani, po določenem obdobju pa tudi minimalni. Pri tem moram opozoriti, da naj bi se kapital-ski dobitki na delavske delnice obračunavali glede na nominalno vrednost, zapisano na delnici, in da se zato z zmanjševanjem vrednosti poslovnega sklada ne bi zmanjševala vrednost kapital-skih dobitkov. Tako bi delavci v primeru zmanjševanja poslovnega sklada izgubili (samo)upravljal-sko pravico, njihovi osebni dohodki pa bi postali podpovprečni oziroma minimalni.

6.1.4. Kaj bi se zgodilo, če podjetje ne bi bilo sposobno poravnati obveznosti iz kreditnih razmerij?

Tedaj bi podjetje bankrotiralo. Bankrot pomeni prenos dela ali pa celotnega premoženja od lastnikov trajno vložnega-rezidualnega kapitala – torej tudi delovnega kolektiva – na upnike iz kreditnih razmerij.¹³ Bankrot lahko pomeni likvidacijo, kar pomeni prodajo premoženja in izplačilo dolga kreditodajalcem po določenem redu. Lahko pa pomeni tudi reorganizacijo, ki običajno zahteva nova vlaganja trajnega kapitala (v obliki delavskih delnic – kar lahko naredi delovni kolektiv – ali pa drugih oblik delnic). Omenil pa sem že, da neobračunani kapital-ski dobitki in zmanjševanje poslovnega sklada ne morejo biti povod za bankrot podjetja.

6.2. Trg delavskih delnic

Trg delavskih delnic je potem povezan z odgovori na vprašanja, kako naj bi se delovni kolektivi izognili obveznostim iz obračunavanja kapital-skih dobitkov? Delovni kolektivi bi se namreč lahko na tri načine izognili obveznostim, ki nastaja-

¹³ S. A. Ross, R. W. Westerfield: prav tam, str. 341.

jo ob gospodarjenju s poslovnim skladom: a) Lahko bi investirali v obliki kredita ali v obliki trajno vložene kapitala v druga podjetja, b) delovni kolektivi bi lahko odstopali kapitalske dobitke drugim delovnim kolektivom in c) delovni kolektivi bi lahko odstopali drugim delovnim kolektivom tudi elemente poslovnega sklada in ustrezne dele premoženja.

6.2.1. Ali sme delovni kolektiv kreditirati druga podjetja in vlagati vanje?

Dohodek, ki ga podjetja potrebujejo, da bi pokrila obveznosti, ki nastanejo z razpolaganjem s poslovnim skladom, lahko podjetja zaslužijo na različne načine. Osnovni način je zagotovo vlaganje v lastno podjetje. Vendar ker pogosto prihranki enega leta niso dovolj za investiranje in ker večina podjetij nima donosnih investicijskih možnosti, je nujno omogočiti centralizacijo in mobilnost kapitala.

Tako lahko podjetje denarna sredstva z aktive svoje bilance stanja nameni tudi za kreditiranje drugih podjetij in za trajna vlaganja vanje. Podjetje lahko v dolžniška razmerja vstopi prek banke, ali pa tudi neposredno z nakupom obveznic. Druga možnost je pravzaprav za podjetje s poslovnim skladom boljša, saj omogoča ob sekundarnem trgu vrednostnih papirjev večjo fleksibilnost pri gospodarjenju s prihranki v podjetju (podjetje lahko dolg spremeni v denarna sredstva v najugodnejšem trenutku). Podjetje lahko na ta način zasluži z obrestmi tudi tisti dohodek, ki ga potrebuje za pokrivanje kapitalskih dobitkov iz obveznosti, povezanih s poslovnim skladom. Podobno lahko podjetja z nakupom (običajnih) delnic zaslužijo dohodek za kapitalske dobitke tudi prek dividend. Tudi ta način zahteva razviti sekundarni trg, saj je sicer za posamezno podjetje taka investicija preveč tvegana. Tveganje je zaradi značilnosti rizičnega kapitala pri takih investicijah nasploh visoko, saj je le malo možnosti, da bi bila izplačila dividend tako redna, da bi lahko podjetja redno pokrivala obveznosti iz gospodarjenja s poslovnim skladom. Seveda pa je način investiranja stvar odločitev v podjetju.

Ker so donosi, ki nastajajo z investicijami, ki sem jih opisal v prejšnji točki, odvisni tako od obsega kapitala, ki ga podjetje investira, kot od učinkovitosti kapitala, te investicije izzivajo vprašanje, ali ne povzročijo, da so potem osebni dohodki delavcev odvisni tudi od obsega kapitala in ne le od učinkovitosti gospodarjenja z njim, kar naj bi bila značilnost delitve po rezultatih dela.

Vendar je vprašanje odveč, takoj ko se zavemo, da je delitev po rezultatih dela opredeljena na ravni posameznega delavca in da je med donosom na kapital, ki ga podjetje investira, in delavčevim osebnim dohodkom, še obrestna mera na poslovni sklad. Slednja namreč vedno prepreči, da bi bili osebni dohodki na delavca (!) odvisni od sestave kapitala, s katerim delavec gospodari, in sicer ne glede na to, ali se aktiva bilance stanja povečuje zaradi realnih investicij v fiksne sklade ali pa se povečuje le z investiranjem v dolžniške posle oziroma s trajnimi vlaganji v druga podjetja. Če bi hipotetično podjetje imelo na aktivih bilance stanja le denarna sredstva in bi ves dohodek ustvarilo z gospodarjenjem z njimi (s posojanjem in vlaganjem v druga podjetja), bi še vedno veljala zanj delitev po rezultatih dela. Obresti na poslovni sklad bi namreč preprečile, da bi bil osebni dohodek delavca iz takega delovnega kolektiva odvisen od obsega kapitala (sestave kapitala), s katerim gospodari.

6.2.3. Zakaj naj bi delovni kolektivi odstopili kapitalske dobitke ali celo poslovni sklad?

Tipične razmere bodo za podjetje nastale tudi tedaj, ko bo podjetje sicer lahko obračunalo kapitalske dobitke, vendar pa bo menilo, da ne more učinkovito investirati teh dobitkov in da bi zato bilo onemogočeno v prihodnjem obračunskem obdobju obračunati kapitalske dobitke na povečani poslovni sklad, ne da bi to šlo na škodo osebnih dohodkov. V teh razmerah bi bilo podjetje zainteresirano kapitalske dobitke iz prvega obračunskega obdobja odstopiti drugim delovnim kolektivom. To bi bilo smiselno z narodnogospodarskega vidika, saj bi kapital dobili delavci, ki bi bili sposobni bolj učinkovito gospodariti z njim, pa tudi s podjetniškega vidika, saj bi pri enakem dohodku kot v prvem obračunskem obdobju delavci lahko izplačali nespremenjene osebne dohodke tudi v drugem obračunskem obdobju.

Tako gospodarsko potezo bi lahko omogočili, če bi dovolili, da delavci v nekem delovnem kolektivu odstopijo del delavskih delnic skupaj z ustreznim delom aktive – premoženja drugim delavcem. V bilancah stanja bi tako tak delovni kolektiv odštel na pasivi določen delež poslovnega sklada, ki bi bil enak nominalni vrednosti delavskih delnic, ki bi jih odstopil, na aktivi pa bi zmanjšal premoženje za enako vrednost po knjžnih vrednosti premoženja. To premoženje bi lahko bilo v denarni obliki, ali pa tudi v obliki pravic in stvari. Ker bi posamezni delovni kolektiv to naredil šele tedaj, ko bi v resnici našel delavce, ki bi te delnice prevzeli, bi delovni kolektivi v razmerah, ko bi bili prisiljeni odstopati svoje delnice, ustvarili posebno obliko ponudbe delavskih delnic. Ta bi bila del trga delavskih delnic, ki ga bom kasneje opisal.

Toda v podjetjih, ki bi jim grozilo, da bi zaradi različnih razlogov v prihodnje razpolagali s prevelikim deležem poslovnega sklada, bi bili delovni kolektivi tudi spodbujeni, da ne bi le ohranili nominalne vrednosti poslovnega sklada, pač pa da bi jo celo zmanjšali. Zmanjšanja poslovnega sklada bi v teh primerih nastala, ker bi delovni kolektivi načrtovali, da morajo obseg svoje gospodarske dejavnosti zmanjšati v prihodnjem obdobju. Vzroki so lahko različni. Tako lahko upada povpraševanje po njihovih proizvodih, lahko tudi ocenjujejo, da je delež poslovnega sklada v celotnem kapitala podjetja prevelik, lahko so bile napačne njihove investicijske odločitve itd. V vseh teh primerih bi se podjetje lahko prilagodilo novim razmeram, če bi lahko zmanjšalo poslovni sklad.

To pa bi bilo možno narediti na enak način, kot sem ga opisal že pri odstopanju kapitalskih dobitkov. Možnost, da delovni kolektiv delavske delnice ponudi v uporabo drugim delovnim kolektivom, bi namreč omogočala tudi vnaprjšnje zmanjšanje poslovnega sklada. Prenos upravljalne pravice in s tem tudi ekonomske lastnine delavskih delnic bi namreč lahko tekeli tu na enak način, kot sem ga opisal, ko sem domneval, da podjetje želi zgolj ohraniti vrednost poslovnega sklada. Edina razlika je v tem, da je v slednjem primeru prenos povezan v večji meri s prenosom denarnih sredstev z aktive bilance stanja, kjer je manj problemov v zvezi s tržno veljavnostjo knjigovodske vrednosti kot pri prenosu stvari in pravic. V razmerah, ko podjetje želi zmanjšati poslovni sklad, je namreč bolj razumljiv prenos stvari in pravic, saj tako podjetje verjetno nima na voljo denarnih sredstev.

6.2.4. Kakšen naj bi potem bil trg delavskih delnic?

Do sedaj sem pokazal, da bi opisani način gospodarjenja z delavskimi delnicami ustvaril tudi določene oblike ponudbe vrednostnih papirjev. Posebnost te ponudbe bi bila v tem, da to ne bi bila ponudba zaradi prodaje, pač pa bi bila ponudba, ki bi nastala zaradi tega, ker bi nevarnost »kazni« spodbudila delovne kolektive, da bodisi del prihrankov, nastalimi s kapitalnimi dobitki, bodisi del ali celoto poslovnih skladov odstopijo v trajno uporabo drugim. Obseg te ponudbe bi bil zagotovo povezan z višino obresti na poslovni sklad oziroma z obvezno kapitalizacijo vrednostnih papirjev. Čim višja bi bila obrestna mera, tem večja bi bila ta ponudba, saj bi vse manj delovnih kolektivov bilo sposobno učinkovito investirati.

Na drugi strani pa bi nastajalo tudi ustrezno povpraševanje po delavskih delnicah. Povpraševali bi verjetno brezposelni delavci, ki bi bili sposobni organizirati nove proizvodnje, delovni kolektivi, ki bi jim primanjkovalo lastnih prihrankov za investiranje (kar je seveda splošni primer), pa tudi vsi drugi, ki v družbi gospodarijo, ne glede na to, v katerem lastninskem sektorju so do sedaj gospodarili. Tak širok krog povpraševalcev je povezan z opredelitvijo družbene lastnine, ki naj bi omogočala enakopravni dostop do kapitala vsem (delovnim) članom družbe. Na tem trgu bi lahko povpraševal celo delovni kolektiv, ki nudi delavske delnice. Kasneje bo namreč postalo jasno, da bi tako dejanje omogočilo tržno prevrednotiti njegov poslovni sklad. Obseg povpraševanja pa bi bil tudi v tem primeru funkcija obrestne mere na poslovni sklad. Čim višja bi ta bila, tem manjše bi bilo povpraševanje po njem.

Zato da bi se ponudba in povpraševanje po delavskih delnicah lahko soočila in da bi lahko prišlo do prenosa ekonomske lastnine nad družbenim kapitalom, bi se morala ustanoviti posebna borza delavskih delnic. Na to borzo bi prihajala ponudba delavskih delnic: Podjetja bi ponudila delavske delnice. Tako bi moralo posamezno podjetje razglasiti, da ponuja delavske delnice. V tem razglasu bi moralo navesti:

- kolika je nominalna vrednost ponujenih delnic,
- koliko delnic ponuja in
- opis premoženja (stvari, pravic, denarja), ki ga izražajo delavske delnice (in ki je po knjižni vrednosti enak celotni nominalni vrednosti ponujenih delnic).

Vse dokler ne bi prišlo do prenosa delavskih delnic na novega uporabnika, ponujanje delavskih delnic ne bi vplivalo na bilanco uspeha podjetja, ki bi delnice ponujalo.

Na tej borzi bi bile trajno razpisane licitacije teh delavskih delnic, kjer bi se s postopki, značilnimi za licitacijo, izoblikovala cena delavske delnice. Čim višje bi bilo povpraševanje po delavskih delnicah določenega podjetja, tem višja bi bila končna cena tega papirja. Začetna cena bi bila vedno nominalna vrednost delnice, končna cena pa bi bila lahko višja ali nižja. Če bi bila z delnico povezana denarna oblika premoženja, bi verjetno bila končna cena višja od izklicne. Če pa bi bila delnica povezana z neuporabnim strojem, ali tovarno pred bankrotom, pa bi bila končna cena delač pod izklicno ceno (nominalno vrednostjo) delnice. Ekonomsko lastnino nad delavsko delnico bi dobil tisti povpraševalec, ki bi ponudil najvišjo končno ceno.

Vendar novi ekonomski lastnik ne bi več obračunaval kapitalskih dobitkov glede na nominalno vrednost delnice pri prejšnjem lastniku (delovnemu kolektivu), pač pa bi nominalno vrednost delnice izenačil s končno ceno z licitacije. Ta nova vrednost pa bi ostala nespremenjena, oziroma bi se spreminjala z dodajanjem

kapitalskih dobitkov, dokler ne bi bila delnica znova ponujena na borzi. Tako bi prišlo do tržnega vrednotenja kapitala v podjetjih, hkrati pa bi se ohranil mehanizem gospodarjenja z družbenim kapitalom, tj. enakopravni dostop do kapitala.

Opisani trg delavskih delnic bi omogočal, da bi lahko vsak, ki bi se čutil sposobnega, ustanovil novo podjetje: posameznik, ki še ni nikoli proizvajal, zasebni lastnik kapitala, ki nima dovolj lastnega kapitala, brezposelni delavci, obstoječi delovni kolektivi itd. Posebnost kapitala, ki bi ga dobil na ta način, bi bila le ta, da bi dajal vsem zaposlenim pravico do upravljanja z njim.

Tak način gospodarjenja z vrednostnimi papirji ne bi zahteval posebnega finančnega posrednika pri nastanku delavskih delnic, saj bi to lahko izpeljali znotraj podjetja. Obstajati bi morala le jasna pravila in ustrezna kontrola. Drugače pa je s sekundarnimi menjavami, kjer mešetarji (joberji) lahko bistveno povečajo mobilnost kapitala. Ti bi imeli pravico, da prevzamejo delavske delnice od podjetij po nominalni vrednosti in jim poizkušajo poiskati čim boljšega novega uporabnika. Njihov zaslužek pa bi bil določen v odstotku glede na končno ceno delnice, plačala pa bi ga stari in novi uporabnik delavske delnice. Prav tako bi bilo smiselno, da se pojavi posrednik, ki bi namesto novega uporabnika sodeloval na licitacijah. Njegov zaslužek bi moral biti opredeljen z odstotkom od razlike med izklicno in končno ceno delavske delnice, pomnoženo z -1 , plačal pa bi ga nov uporabnik. Smiselno bi bilo, da bi imeli delovni kolektivi tudi pravico do neposrednega dostopa do licitacij. Zaradi problema tveganja v novo nastalih podjetjih, menim, da bi bilo smiselno dostop na borzo delavskih delnic omejiti z določenim postopkom. Neoviran vstop bi lahko dovolili tistim, ki že razpolagajo s katerokoli obliko rizičnega ali dolžniškega kapitala. Vsi ostali pa bi morali na primer borzni pisarni predložiti investicijski načrt in poiskati ustreznega posrednika za dostop na borzo.

6.2.5. Kdo pa določi obrestno mero na poslovni sklad?

Na to vprašanje sem že odgovoril, saj sem dejal, da je to oportunitetna obrestna mera v družbi. To pa je obrestna mera, ki bi jo delovni kolektiv in s tem tudi družba zaslužila, če bi prihranke naložila v banki. Zato mora biti obrestna mera na poslovni sklad enaka obrestni meri, ki se izoblikuje na trgu dolžniškega kapitala. Delavska delnica bi bila potem povezana z variabilno (plavajočo) obrestno mero, kapitalski dobitki pa bi se obračunavali po obrestni meri, ki bi veljala na trgu dolžniškega kapitala na začetku vsakega obračunskega obdobja.

7. Sklepi

Menim, da bi opisana delavska delnica in način gospodarjenja z njo odpravila glavne pomanjkljivosti ideje o obrestni meri na poslovni sklad in hkrati ohranila tiste učinke te obrestne mere, zaradi katerih so poslovni skladi družbena lastnina. Čeprav osebni dohodki ostanejo ostanek dohodka, kar je sicer pogoj za samoupravljanje, ti niso več edina kategorija, ki je sposobna »amortizirati« učinke s trga. Tako se po eni strani zmanjša tisto tveganje, ki onemogoča, da bi podjetje v našem gospodarstvu normalno gospodarilo v tveganih razmerah in da ne bi bilo v vsakem trenutku pred bankrotom, po drugi strani pa se poveča tveganje, ki izhaja iz lastninskega položaja delavca. Položaj delavca se približa položaju lastnika kapitala v sodobnem kapitalizmu. Ob tem pa se razširi dostopnost prebivalstva do kapi-

tala in uresniči demokratičnost lastnine, tj. glavno značilnost sodobne industrijske lastnine, h kateri teži tudi sodobni kapitalizem.

Posebej pomembno je, da delavska delnica omogoči tržno vrednotenje kapitala, brez katerega niso uresničljivi niti ideja o obrestih na poslovni sklad niti tržno gospodarjenje niti normalni življenjski cikel podjetja (nastanek, razvoj in propad). To se zlasti vidi, če podrobneje pregledamo kompatibilnost družbene lastnine z drugimi oblikami lastnin.

Rešitve s pomočjo delavske delnice bi bile smiselne le, če bi omogočile obstoj podjetij z mešanimi oblikami lastnine, oziroma če bi omogočile, da družbenolastninski poslovni skladi postanejo enakovredni drugim delov lastniškega kapitala s pasive sodobnih podjetij. Tako bi se lahko pojavila tudi družbena korporacija, katere glavne značilnosti bi bile, da del kapitala takega podjetja sestavlja tudi kapital, ki je nastal z izdajanjem delavskih delnic, da imajo delavci v njem upravljaljske pravice in da so delovski osebni dohodki odvisni tudi od dobička.

Družbena korporacija bi imela na pasivi bilance stanja tri različne oblike kapitala:

- dolžniški kapital, ki bi nastal s krediti bank in z izdajanjem obveznic prebivalstvu, drugim podjetjem, državi in tujini,
- poslovni sklad, ki bi ga izražale delavske delnice, ki bi jih imeli kot ekonomski lastniki člani delovnega kolektiva, in bi jih dobili tako, da bi delovni kolektivi s premoženjem sedanjih podjetij odkupili sedanje poslovne sklade in da bi delavci povpraševali na »trgih« delavskih delnic, in
- trajno vloženi kapital lastnikov delnic družbenih korporacij, ki bi jih odkupili prebivalstvo, druga podjetja, država in tujina.

Vse oblike vrednostnih papirjev v podjetju bi imele lastnosti, ki sem jih že opisal. Družbena korporacija bi lahko imela vse tri oblike kapitala, lahko pa bi imela tudi le eno od njih, če bi ocenila, da je to zanjo racionalno.

Poslovni sklad in trajno vloženi kapital lastnikov delnic bi bila tudi podlaga za nastanek upravljaljskih pravic. Tako bi (ekonomska) lastnina delavskih delnic dajala pravico do upravljanja delavcem, zaposlenim v korporaciji, lastnina drugih delnic pa bi dejala upravljaljsko pravico lastnikom delnic (prebivalstvu, državi, delovnim kolektivom v drugih podjetjih, ali pa drugim podjetjem kot celoti in tujini). Obseg glasovalnih pravic pa bi bil opredeljen z deležem kapitala v strukturi celotnega trajno vloženga kapitala. Delovni kolektiv v korporaciji, ki ne bi imela poslovnega sklada, ne bi imel samoupravnih pravic. Tako bi struktura kapitala glede na lastnino odločala tudi o strukturi upravljaljskih pravic.

Ker niti kapitalskih dobitkov niti dividend ni mogoče opredeliti, če ni pred tem v taki družbeni korporaciji opredeljen dobiček, tega pa ni mogoče opredeliti, če niso opredeljeni osebni dohodki delavcev, taka korporacija nujno zahteva kolektivno pogodbo na ravni podjetja med delovnim kolektivom in podjetjem, ki ga predstavljajo menedžerji in ki zastopajo interes podjetja kot celote. Ti osebni dohodki pa so le prvi del delavskih osebnih dohodkov. Dobiček se namreč deli na dva dela glede na strukturo kapitala v podjetju: obseg poslovnega sklada določa velikost dela dobička, s katerim gospodarja delovni kolektiv, velikost lastninskega kapitala v podjetju pa določa delež dobička, ki ga prisvajajo lastniki delnic. Delavski del dobička potem razpade na kapitalski dobiček delavske delnice (po obrestni meri na poslovni sklad) in drugi del osebnega dohodka, s katerimi se uresničuje delitev po rezultatih dela. Drugi del dobička pa ravno tako razpade glede na odločitve v podjetju na kapitalске dobičke (zasebnih delnic), tj. povečanje pasive bilance stanja in dividende delničarjem. Delitev prvega dela dobička je zato obvez-

na in določena z obrestmi na poslovni sklad zunaj podjetja, delitev drugega dela dobička pa je določena z odločitvijo podjetja (kjer pa bi morali imeti delničarji tudi pravico veta).

Organizacijska shema v družbeni korporaciji bi bila opredeljena s strukturo kapitala na pasivi bilance stanja takega podjetja. Ker lastniki dolžniškega kapitala nimajo upravljalških pravic, na organizacijsko shemo družbene korporacije vplivata le obe trajno vloženi obliki kapitala. Tako bi z ekonomsko lastnino delavskih delnic dobili upravljalške pravice delavci v podjetju, z lastnino delnic pa bi jih dobili tudi njihovi lastniki. Tako bi morala organizacijska shema izražati prav to dvojnost lastnine: Svet korporacije bi bil glavni upravni organ v njej, ki bi volil menedžerje in določal tudi glavne razvojne opredelitve. V njem naj bi usklajevali interese dveh lastnikov kapitala v podjetju, tj. delničarjev in delavcev. Interesi delavcev naj bi nastajali na ravni delavskega sveta. Znotraj njega naj bi veljalo načelo, da ima vsak delavec en glas, saj delavci postajajo lastniki kot nosilci delovne sile. Interese delničarjev pa bi usklajevali znotraj sveta delničarjev, kjer pa bi veljalo načelo ena delnica – en glas. Tako bi podjetje bilo tudi z vidika upravljanja predvsem celica kapitala, v kateri bi akti podjetja urejali odnose med različnimi subjekti kot lastniki kapitala. »Delovna organizacija« pa bi postalo podjetje šele na drugi ravni, kjer se pojavi delavski svet.

Motivi delavcev in delničarjev bi v taki družbi bili enaki, čeprav motiv delavcev, zaposlenih v podjetju, ni enak motivu delničarjev. Delavce vodi pri gospodarjenju v družbenem sektorju motiv osebnih dohodkov. Delničarji pa vlagajo kapital, da bi maksimizirali donos na enoto kapitala. Ta, profitni motiv je edini smiselni motiv delničarjev in se uveljavlja tako v primeru, ko je investitor privatni sektor (prebivalstvo), kot v primeru, ko je investitor družbeni sektor, v katerem sicer vlada motiv osebnih dohodkov. Delovni kolektiv, ki investira svoje prihranke z delnicami v neki drugi delovni kolektiv, bo namreč maksimiziral svoje osebne dohodke na enoto delovne sile le v primeru, če bo na enoto investiranega kapitala zaslužil čim več dobička, ki ga bo potem, ko bo obračunal obresti na poslovni sklad, kot del svojega dohodka razdelil v osebne dohodke. Vendar delovni kolektiv, ki je lastnik delavskih delnic, maksimizira tisti del osebnih dohodkov, ki je odvisen od dobička, na enak način, kot delničarji maksimizirajo dividende in kapitalske dobitke. Tako dividende delničarjev kot osebni dohodki so namreč odvisni od velikosti dobička. Protislovje v upravljanju tako nastane zgolj zaradi različnih kriterijev gospodarjenja in zaradi nujnosti opredeljevanja kalkulativnih osebnih dohodkov. Osebne dohodke delavci maksimizirajo na enoto delovne sile, dividende pa delničarji na enoto kapitala. V ekonomski teoriji je dobro znano, da ta dva kriterija vodita do različnih gospodarskih odločitev v enakih gospodarskih razmerah.¹⁴ Katera bo prevladala, je potem stvar razporejenosti moči v svetu korporacije.

¹⁴ Opisano v M. Tajnikar: Kako uveljaviti trg v našem gospodarstvu, Delavska enotnost, Ljubljana 1988, str. 19–29 in M. Labus: prav tam, str. 39–52.

Socialna varnost in minimalni osebni dohodek

Uvod: Različne ideologije in podobne rešitve

Čeprav levo in desno usmerjenimi družboslovci ne soglašajo skoraj o nobeni točki socialne politike, pa vlada v zvezi z zajamčenimi osebnimi dohodki splošno soglasje med enimi in drugimi; eni in drugi priporočajo sistemsko zagotavljanje minimalnega osebnega dohodka kot temelj socialne varnosti. Tovrstni ukrep socialne politike zagovarja konservativni ekonomist Milton Friedmann (1982), izrazito levo usmerjeni družboslovec Andre Gorz (1986), pa tudi socialni demokrat Gunnar Karlsson (1978).

Skupno izhodišče vsem zgoraj omenjenim avtorjem je spoznanje, da nuditja globalizacija tržne ekonomije in akceleracija tehnološkega razvoja ljudem vse manj gotovosti in vse več sprememb. Zaradi tega je treba vzpostaviti eksistencialno ravnovesje na ta način, da se omogoči večjo socialno varnost tako posameznikom kot tudi družinam.

Gunnar Karlsson meni, da bi se morala socialna varnost prebivalstva zagotoviti z medsebojno obveznostjo med državo in posameznikom, in sicer tako, da bi:

- a) država sleherniku zagotovila minimalne osebne dohodke, in tako,
- b) da bi posameznik opravil minimalno količino dela, s katerim bi si zagotovil sredstva za preživetje.

Pravzaprav naj bi država slehernemu državljanu zagotovila tolikšno količino dela, kolikor jo potrebuje za dohodek, s katerim si lahko zadovolji osnovne potrebe. Koliko ur je potrebnih za takšen minimalni osebni dohodek je odvisno od produktivnosti dela, zato količina delovne obveznosti ni absolutna, pač pa relativna. Takšna medsebojna obveznost med državo in državljanom naj bi zagotovila ustrezno stopnjo socialne integracije in preprečila marginalizacijo posameznih slojev prebivalstva.

Minimalna delovna obveznost in minimalni osebni dohodek ne zahtevata administrativno regulacijo ekonomskega sistema, saj se takšna medsebojna obveznost uveljavlja le tedaj, ko si posameznik ne more sam najti ustreznega dela. Samo v tem primeru je država dolžna, da mu preskrbi delo in samo v tem primeru je tudi sleherni delazmožni državljan dolžan, da opravi tisto količino dela, s katero si zagotovi minimalni osebni dohodek. Kolikšen je ta dohodek in kolikšna je potrebna količina dela, da si posameznik prisluži takšen dohodek, je seveda stvar dogovora in kalkulacije na ravni celotne nacionalne ekonomije.

Milton Friedmann zagovarja zajamčene minimalne osebne dohodke predvsem zaradi tega, da bi se zagotovila kontinuirana gospodarska rast: če najbolj perečih socialnih problemov ne rešujemo sproti, prihaja do znane razvojne dinamike, ki jo označujemo s »stop-go« ciklusi. Relativno hiter ekonomski razvoj ponavadi spremlja sorazmerno močna in nekontrolirana socialna diferenciacija, ta pa ustvarja socialno dezintegrativne procese (konflikte, revščino, strokovno neusposobljenost, kriminal itd.), ki vse bolj zavirajo sam ekonomski razvoj.

Andre Gorz (1986) meni, da je zajamčeni osebni dohodek pogoj za dezalienacijo dela in za večjo politično avtonomijo posameznika. Če imajo ljudje zagotovljeno socialno varnost, ne delajo več samo za to, da se preživljajo, saj jim preživetje zagotavljajo zajamčeni osebni dohodki. Delajo predvsem za to, da se z delom vključujejo v družbeno življenje in v ustvarjalno aktivnost. Zajamčeni osebni dohodki na ta način ne zmanjšujejo le politične alienacije državljanov, ampak tudi delovno alienacijo zaposlenih.

Razlogi za uvedbo zajamčenih osebnih dohodkov

Poleg zgoraj omenjenih okvirnih razmišljanj o zagotovljenem osebnem dohodku slehernega državljana so Nizozemci (Dekers in Janswiler, 1988), (N.S.C.G.P., 1987) izoblikovali dokaj izdelan sistem socialne varnosti, ki naj bi temeljil predvsem na delnem osnovnem dohodku (P-B-I-Partial Basic Income). Nizozemci utemeljujejo potrebo po razvoju *delnega osnovnega osebnega dohodka* (DOOD) z naslednjimi razlogi:

1. Dosedanji sistem socialne varnosti se je razvijal v času sorazmerno velike gospodarske ekspanzije in sorazmerno nizke nezaposlenosti, zato ni bil niti potreben, niti preizkušen.

2. V drugi polovici 70. in v prvi polovici 80. let je brezposelnost močno narasla, zato dosedanji sistem ni več primeren. Dosedanji sistem socialne varnosti je namreč temeljil na tesni povezanosti med zaposlitvijo in socialno varnostjo; skoraj vsi programi socialne varnosti so se napajali iz prispevkov zaposlenih ali zaposlovalcev in skoraj vse socialne pravice so izvirale iz dela oziroma iz delovnega razmerja. Pri visoki stopnji nezaposlenosti, ki postaja bolj ali manj trajen pojav, takšen sistem seveda ne deluje več.

3. Nov sistem socialne varnosti mora zagotavljati minimalne osebne dohodke ne glede na to, ali je posameznik zaposlen ali pa ne. Osebne dohodke je treba torej ločiti od zaposlitve in zagotoviti njihovo distribucijo ne glede na to, kakšna je dinamika na trgu delovne sile.

4. Dosedanji sistem socialne varnosti se je začel oblikovati že takoj po prvi svetovni vojni; prvo obdobje obsega čas med 1920. in 1950. letom. V tem času je nastajal tako imenovani poklicni sistem socialne varnosti, ki je zaposlene zaščitil v primeru nesreč pri delu, bolezni, brezposelnosti, smrti zakonskega partnerja itd.

5. Po letu 1950 se je socialno varstvo razširilo iz področja poklicnih problemov na področje socialnih problemov. Višja stopnja urbanizacije in industrializacije je pokazala, da se kopičijo socialni problemi, ki jih ne morejo reševati več posamezniki, niti posamezne družine. Novi socialni problemi so se porajali v zvezi z novo industrijsko revščino, ki je izvirala iz nezadostne strokovne usposobljenosti, iz hitrega staranja prebivalstva in iz vse bolj perečih stanovanjskih problemov mestnega prebivalstva. Ti problemi niso več vezani samo na delovno mesto in na delovno razmerje, zato se tudi ne morejo reševati več samo v okviru delovnega razmerja oziroma v okvirih tako imenovane poklicne socialne politike. Namesto nje je treba razviti tako imenovano institucionalno politiko, ki jo uveljavlja država s splošnimi ali univerzalnimi programi.

6. V 60. letih in v prvi polovici 70. let so se pojavile nove težave v zvezi s financiranjem socialne politike: relativno nizka produktivnost v servisnih dejavnostih je povzročala relativno visoke prispevke, ki so jih zaposleni ali zaposlovalci morali dajati za financiranje socialnih programov. Posledica tega je bila:

- a) vse višja cena delovne sile,
- b) vse večji zastoj v zaposlovanju, kljub temu, da so potrebe po uslugah v sektorju servisnih dejavnosti vse hitreje naraščale,
- c) vse večja rast sive in črne ekonomije, ki se je skušala izogniti velikim prispevkom in drugi delovni sili na področju formalne ekonomije.

7. Zgoraj omenjeni trendi poslabšujejo stanje na področju servisnih dejavnosti tudi zaradi tega, ker je politika zaposlovanja preveč rigidna, saj je še vedno zasnovana na monotipu »breadwinnerja«, se pravi zaposlenega, ki je edini vir družinskih dohodkov. Zaradi nefleksibilne politike zaposlovanja se le s težavo uveljavljajo neregularne oblike zaposlovanja (part time), ki so posebej pomembne pri zaposlovanju ženske delovne sile. Rigidno je tudi financiranje zaposlovanja, saj se še vedno pretežni del sredstev daje vladnim institucijam ali pa zaposlovalcem, namesto da bi jih dajali neposredno nezaposlenim in s tem pospeševali njihove samozaposlovanje.

8. S širjenjem maloserijske in »butik« proizvodnje se povečuje število podjetij, ki nastajajo in ugašajo; v zvezi s tem narašča potreba po večji mobilnosti zaposlenih in po bolj fleksibilnem zaposlovanju. Večjo mobilnost je mogoče doseči z bolj univerzalnim sistemom socialnega varstva in z večjo neodvisnostjo dohodka od trenutne zaposlitve.

Poleg teh splošnih problemov, ki so pravzaprav značilni za vse zahodne industrijske dežele, se v Nizozemski srečujejo še z naslednjimi specifičnimi problemi:

- 1. s sorazmerno velikimi stroški za realizacijo socialnih problemov,
- 2. s sorazmerno nizko zaposlenostjo ženske delovne sile, kar sili delodajalce in državo, da moškim ne nudijo samo povračilo za opravljeno delo, ampak jim tudi pokrivajo stroške za vzdrževanje družine; s tem »družinskim dodatkom« postaja nizozemski sistem skrbi za otroke eden izmed najdražjih zahodnoevropskih sistemov.

Če skušamo v skladu z omenjenimi splošnimi in specifičnimi razvojnimi trendi oblikovati celovit sistem zagotovljenih minimalnih osebnih dohodkov, moramo pri tem upoštevati naslednje:

- da je struktura delovne sile veliko bolj heterogena kot je bila pred petdesetimi leti; zaradi tega morajo biti tudi oblike zaposlovanja bolj raznolike in bolj fleksibilne;
- da mora biti vez med delom in dohodkom manj tesna, vendar pa to ne pomeni, da naj bi bila vez med njima povsem prekinjena;
- da je treba zmanjšati stroške delovne sile in s tem omogočiti hitrejše zaposlovanje v delovno intenzivnih servisnih dejavnostih;
- da je treba omogočiti večjo mobilnost delovne sile in bolj fleksibilne oblike prezaposlovanja;
- da je treba z radikalno poenostavitvijo sistema preprečiti nadaljnjo birokratizacijo zaposlovanja in socialnega varstva.

Delni osnovni osebni dohodek

Delni osnovni osebni dohodek (DOOD) naj bi bil jedro novega sistema socialne varnosti. Osnovni elementi DOOD naj bi bili naslednji:

- 1. DOOD naj bi prejeli vsi prebivalci starejši od 18 let in s stalnim bivališčem na Nizozemskem;
- 2. DOOD naj bi znašal 1/3 minimalnega osebnega dohodka, ki je izračunan za družinski par;

3. Otroci med 16. in 18. letom naj bi prejeli nekoliko nižji DOOD;
 4. Tisti, ki niso delazmožni (ostareli, invalidi, vdove itd.), naj bi prejeli višji DOOD. Višina DOOD naj bi se v teh primerih približala višini minimalnega osebnega dohodka;
 5. DOOD naj bi bil dosledno individualiziran, kar pomeni, da naj bi ga prejel neposredno tisti, ki ga bo uporabil;
 6. DOOD naj bi bil neodvisen od števila članov v gospodinjstvu in od dohodkov skupnega gospodinjstva, v katerem posameznik živi; to pomeni veliko poenostavitve, saj v tem primeru odpade potreba po preverjanju imovinskega stanja upravičencev na DOOD;
 7. DOOD naj bi prejeli zaposleni in nezaposleni, kar pomeni, da tudi ne bi bilo potrebe po preverjanju vzrokov nezaposlenosti niti potrebe po registriranju na zavodih za zaposlovanje;
 8. Sredstva za DOOD se ne zbirajo iz prispevkov osebnih dohodkov zaposlenih ali iz dohodkov zaposlovalcev, ampak iz posrednih davkov na uvoz, na premoženje, na promet (npr. luksuznega blaga, bencina) itd.
- DOOD je torej zamišljen kot univerzalni program, saj zajema celotno prebivalstvo s stalnim bivališčem na Nizozemskem.

Pričakovani učinki uvajanja DOOD

Opisana uvedba (DOOD) naj bi učinkovala na dokaj različna področja družbene regulacije. Najbolj pomembni in najbolj verjetni bi bili naslednji učinki:

1. stroški za delovno silo bi bili manjši, saj bi se sedanje plače lahko ustrezno zmanjšale za vsoto, ki jo predstavlja DOOD;
2. delovno intenzivne servisne dejavnosti, po katerih je vse večje povpraševanje, bi postale na ta način cenejše in bi zaradi tega lahko imele hitrejši razvoj (starostno, otroško varstvo itd.);
3. DOOD bi pospeševal delno zaposlitev (part time) in druge neregularne oblike zaposlovanja, saj bi DOOD pri nepopolnih oblikah zaposlovanja predstavljal tudi relativno večji delež plače;
4. uvajanje DOOD bi najbrž zaradi manjših prispevkov preprečeval naraščanje sive in črne ekonomije, saj sta se ti pojavili predvsem potem, ko so močno porasli prispevki in davki na osebne dohodke zaposlenih;
5. DOOD bi najbrž pospeševal tudi samozaposlovanje, saj bi se zaradi univerzalne pravice na DOOD zmanjšalo tveganje tistih, ki bi se odločili za to, da sami odpirajo lastne delavnice ali podjetja. Številni posamezniki se namreč ne morejo odločiti za samozaposlovanje, ker v tem primeru izgubijo pravice iz socialnega varstva;
6. Uvedba DOOD bi omogočila tudi zmanjšanje ali celo ukinitve prispevkov za nekatere skupine socialnih zavarovancev.

Obvezno zavarovanje

Nov sistem socialne varnosti predvideva poleg že obravnavanega DOOD tudi *minimalno obvezno zavarovanje osebnih dohodkov (MOZOD)* vseh zaposlenih za primer bolezni, invalidnosti, smrti zakonskega partnerja, nezaposlenosti itd. Prispevke za minimalno obvezno zavarovanje (MOZOD) naj bi plačevali zaposleni ali pa njihovi zaposlovalci.

Višina prispevka naj bi bila tolikšna, da bi pokrivala izdatke v višini 40% minimalnega osebnega dohodka, ki je potreben za zadovoljitev osnovnih potreb zakonskega para oziroma dveh partnerjev, ki živita v skupnem gospodinjstvu. Če torej zaposleni zbolijo, izgubi delovno mesto, ali pa zaradi nesreče ne more več pridobivati osebnega dohodka, naj bi dobil poleg DOOD tudi ustrezni MOZOD; obadva skupaj znašata 70% minimalnega osebnega dohodka za posameznika in 100% minimalnega osebnega dohodka za par, ki živi v skupnem gospodinjstvu (2 DOOD + 1 MOZOD). V primeru, če zaposleni ne dela polni delovni čas, ampak le skrajšani delovni čas, njegov MOZOD ni manjši, kar pomeni, da ob izpadu osebnega dohodka ne dobi manjši MOZOD kot tisti, ki delajo poln delovni čas. Razlog za takšno izravnavo je v tem, ker se vztraja na načelu, da naj bi sleherni dobil zajamčeni minimalni osebni dohodek.

Zajamčeni osebni dohodek naj bi bil zares minimalen, se pravi tolikšen, da bi omogočal zadovoljitev osnovnih človekovih potreb. V vsakem primeru ne bi smel biti višji, kot je minimalni dohodek zaposlenih; če bi bil enak ali večji, bi vplival destimulativno na zaposlovanje nezaposlenih. Cilj DOOD in MOZOD je torej v tem, da nudi visoko varnost pri relativno nizki materialni ravni.

V recesiji je neizogibno, da se bo zaradi povečanja števila nezaposlenih povečala tudi celotna količina MOZOD. Pozitivni učinek tega dejstva bi bil v tem, ker bi preprečeval padanje osebnih dohodkov najbolj ogroženih skupin in na ta način opravljal funkcijo zaščite tistih z najnižjimi dohodki. Drug učinek bi bil negativen, saj bi pospešeno zmanjševal prihranke na ravni nacionalne ekonomije in s tem podaljševal obdobje recesije.

Prostovoljno zavarovanje osebnih dohodkov

Poleg obveznega minimalnega zavarovanja naj bi se tudi v prihodnje uveljavljala sistem *prostovoljnega zavarovanja osebnih dohodkov* (PZOD). PZOD v nobenem primeru ne bi nadomeščal minimalnega obveznega zavarovanja osebnih dohodkov, ampak bi ga le dopolnjeval. Prostovoljno zavarovanje bodo najbrž izkoristili tisti, ki bi si o primeru bolezni, brezposelnosti, ostarelosti itd. radi zagotovili višjo zavarovalnino, kot jo predvideva MOZOD skupaj z DOOD.

Višina PZOD in tudi način zbiranja ter upravljanja s temi sredstvi ni predmet javne regulacije. PZOD so lahko večji ali manjši. Zbirajo se lahko prek istih zavarovalnic, kot se zbirajo sredstva iz MOZOD, ali pa prek posebnih kooperativnih, sindikalnih ali privatnih zavarovalnih družb. Država bi morala skrbeti samo za to, da ne pride do diskriminacije zavarovancev in s tem do tega, da sistem prostovoljnega zavarovanja ne bi več funkcioniral. Z drugimi besedami to pomeni, da zavarovalnice ne bi smele odklanjati in selekcionirati zavarovancev, ki skušajo vložiti svoje prostovoljne prispevke, čeprav so morda zavarovanci iz tistih poklicnih skupin, ki so bolj rizične, ali pa iz tistih demografskih skupin, pri katerih je izpad osebnih dohodkov bolj pogost. Če pa bi prišlo do diskriminacije zavarovancev, potem sistem horizontalne redistribucije ne bi več deloval, saj bi se poklicno in demografsko manj rizične skupine koncentrirale v enih zavarovalnicah, bolj rizične pa v drugih.

V primeru, da bo v prihodnje trg delovne sile bolje deloval, lahko pričakujemo, da bo tudi ta problem sam po sebi razrešen, saj je normalno, da so bolj rizični poklici tudi bolj plačani. V tem primeru bodo najbrž tudi PZOD višje.

Z uvedbo DOOD in MOZOD ni več potrebe po zajamčenem osebnem dohodku. Še več: ukinitev zajamčenega minimalnega osebnega dohodka je pogoj za ustrezno funkcioniranje novega sistema socialnega varstva, ki temelji na DOOD in MOZOD.

Ukinitev zajamčenega minimalnega osebnega dohodka ne pomeni tudi ukinitve izračunavanja minimalnega osebnega dohodka, saj na njegovi vrednosti temelji tako višina DOOD kot tudi višina MOZOD. Ukinitev zajamčenega minimalnega osebnega dohodka pomeni samo to, da niti država niti zaposlovalci nimajo več obveznosti do izplačila tega dohodka v primeru, če pride do izpada osebnih dohodkov zaposlenih.

DOOD in MOZOD sta dovolj velika, da s sorazmerno majhno dodatno plačo pokrijeta vse tiste osnovne potrebe prebivalcev, ki so nujne za njihovo reprodukcijo. Zaradi tega ni več potrebno, da bi se z zajamčenim minimalnim dohodkom zaščitilo tiste zaposlene, ki so edini vir družinskega dohodka (breadwinners).

Z odpravo zajamčenega minimalnega osebnega dohodka ter z uvedbo DOOD in MOZOD se uveljavlja bolj fleksibilen in tudi cenejši sistem socialne varnosti. Zajamčeni minimalni osebni dohodek ni dopuščal nereguliranih oblik zaposlovanja in ni stimuliral zaposlovanje s skrajšanim delovnim časom (part time), ker bi bile takšne oblike zaposlovanja zaradi zajamčenega osebnega dohodka predrage. Z uvedbo DOOD in MOZOD ta ovira odpade, saj je lahko plača za delojemalca zanimiva že v primeru, če doseže polovico minimalnega osebnega dohodka.

Nov sistem socialne varnosti prav tako zmanjšuje razlike v osebnih dohodkih zaposlenih, saj sta DOOD in MOZOD neobdavljljiva in s tem predstavljata toliko večji delež neobdavčenega dohodka, kolikor manjši je ta. Na ta način deluje nov sistem socialne varnosti v skladu z maximin načelom, (Rawls, 1971), se pavi z načelom, ki skuša zlasti v obdobju gospodarskih recesij zagotoviti sorazmerno visoko raven najnižjih dohodkov. In končno: nov sistem socialne varnosti omogoča tudi nižjo ceno delovne sile, večjo mobilnost le te, kakor tudi lažji prehod iz aktivnega v upokojenski status zaposlenih.

Sistem nacionalne pomoči

Kljub uvedbi DOOD in MOZOD sistema ter kljub predvidenemu širjenju PZOD ostajajo še vedno skupine, ki poleg DOOD ne bodo deležne nobenih dodatnih dohodkov iz MOZOD ali iz drugih virov. Zelo verjetno se bodo v prebivalstvu našle tudi skupine, ki ne bodo upravičene niti na DOOD, ker nimajo stalnega bivališča, ali pa niso dosegle ustrezne starostne dobe. Z ozirom na to, da sta DOOD in MOZOD univerzalna programa in zajemata skoraj celotno populacijo, je jasno, da bodo skupine, ki bodo potrebovale sredstva iz *sistema nacionalne pomoči* (SNP), maloštevilne. Prav zaradi tega zanje ne bo težko uvesti testiranja premoženjskega stanja in kontrole pogojev, na podlagi katerih naj bi jim bila dodeljena pomoč.

Administrativna kontrola je sicer nezaželena zaradi pretiranega administriranja, zaradi tega, ker posega v avtonomijo tistih, ki pomoč potrebujejo, in zaradi tega, ker daje upravičencem javni pečat siromaštva. Sprejemljiva je pravzaprav samo zaradi tega, ker bi bila z novim sistemom socialne varnosti skrčena na izredno majhno število marginalnih skupin.

Nov sistem socialne varnosti, ki naj bi temeljil na sinhronizirani kombinaciji DOOD, MOZOD, PZOD in SNP, je doslej najbolj celovit in najbolj elaboriran sistem socialne varnosti, kar jih je mogoče srečati v zahodnih industrijskih družbah. Njegova največja odlika je prav v tem, da je zasnovan holistično, ne pa priložnostno. Znano je namreč, da je v zadnjih 50. letih v večini zahodnih industrijskih družb nastajal sistem socialne varnosti povsem stihijno in brez celovite zasnove; to velja celo za tiste (skandinavske) države, ki dajejo največ sredstev za socialne programe (Andersen, 1984). Posledica tega je, da ni mogoče predvidevati tistih učinkov, ki izvirajo iz uveljavljanja različnih socialnih programov.

Druga odlika tega novega programa socialne varnosti je v tem, da sistematično upošteva osnovne vrednote, kot sta varnost in enakost, ter osnovne cilje, kot sta majhna nezaposlenost in debirokratizacija celotnega sistema.

Kritika predlaganega sistema socialne varnosti, ki prihaja s strani levo usmerjenih političnih grupacij, poudarja, da je predlagana višina DOOD prenizka in zato ne zagotavlja primerne zadovoljitve osnovnih potreb. Levo usmerjene skupine namreč ne pojmujejo minimalne zadovoljitve osnovnih potreb zgolj kot zadovoljitev materialnih potreb, ampak tudi kot zadovoljitev socialnih in personalnih potreb. Kriterij za minimalno zadovoljitev osnovnih potreb je pri njih *enakovredna vključenost v družbeno dogajanje in možnost enakovredne participacije* na vseh področjih družbenega življenja (Strasser, 1986)

Desne grupacije menijo, da je treba olajšati upokojevanje, s čimer se bo zmanjšal disproporc med ponudbo in povpraševanjem na trgu delovne sile. Tisti, ki bodo zgubili zaposlitev v starosti 55 in več let, naj bi imeli možnost predčasne upokojitve, ne da bi zaradi tega imeli manjšo pokojnino. Desno usmerjene skupine opozarjajo tudi na dejstvo, da je višina DOOD in višina MOZOD določena politično in ne ekonomsko; obe sta določeni glede na to, kakšne so možnosti gospodarstva; zato lahko pride do resnih kolizij med socialno in ekonomsko politiko. Prav tako menijo, da so nezaposlene žene preveč zaščitene, saj imajo poleg DOOD tudi dohodek soprogov, druge vire dohodkov iz imovine in povrhu tudi davčne olajšave, ki se nanašajo na skupna gospodinjstva.

Nekateri ekonomisti menijo, da se bo z uveljavljanjem DOOD in MOZOD povečala tako imenovana siva ekonomija, saj zaradi teh dveh programov postaja vse bolj zanimiva zaposlitev na domu oziroma samoprodukcije uslug v smislu gradnje družinskih hiš, varstva otrok in ostarelih itd. Ekonomisti tudi menijo, da se lahko zmanjša cena delovne sile na ta način, da se razširi baza davčnih prihodkov na dobiček podjetij, in na druge dohodke, ne da bi se sploh uvedli prispevki za DOOD. Prav tako bi bilo treba razmisliti, ali ne bi namesto predlaganega sistema socialne varnosti razvili sistem negativnega obdavčenja, ki je prav tako enostaven, učinkovit in holističen.

Sociologi poudarjajo, da s tem novim sistemom socialne varnosti še niso rešeni vsi problemi v zvezi z zaposlovanjem. Aktivna politika zaposlovanja bi morala razviti posebne programe za tiste, ki so dalj časa brez dela; morala bi uvesti institut za ponovno poskusno delo za vse tiste posameznike, ki so bili brez dela dlje časa. Morali bi tudi uveljaviti tripartitne odbore za zaposlovanje (predstavniki delodajalcev, delojemalcev in države) na regionalnih in lokalnih ravneh javne uprave; ti tri-partitni odbori naj ne bi samo planirali zaposlovanja predvidenih tehnoloških viškov, ampak naj bi tudi razpolagali z ustreznimi finančnimi sredstvi, ki bi jih porabljali v skladu z lokalnimi potrebami.

Sociologi tudi menijo, da bo občutno skrajševanje delovnega časa samogibno zmanjšalo skrito nezaposlenost in destimuliralo preseljevanje zaposlenih v sivo ali črno ekonomijo.

CITIRANI VIRI

- Andersen Bent Rold (1984), *The Nordic Enigma*, *Daedalus*, Vol. 113, No 1, pp. 109-139.
- Dekkers J. in Jansweijer R. (1988), *A Partial Basic Income*, Prispevek za konferenco »Minimum Income Maintenance«, Gothenburg, april.
- Gorz Andre (1986), *Reshaping the Welfare State; The Conservative Approach and its Socialist Alternative*, *Praxis International*, Vol. 6, No. 1, pp. 5-12.
- Friedmann Milton (1982), *The Line we Dare not to Cross*.
- N.S.C.G.P. (1987), (National Scientific Council for Governmental Policy) *Safeguarding Social Security*, Report No. 26, Haag.
- Rawls John (1971), *The Theory of Justice*, Harward Univ. Press. Boston.
- Strasser Johano (1986), *Organized Solidarity Between Social Darwinism and Overprotective State*, *Praxis International*, Vol. 6, pp. 32-42.
- Wiggins W. Howard in Karlsson Gunnar Adler (1978), *Reducing Global Inequalities*, McGraw Hill, New York.

Svoboda znanosti in njenega pouka v luči univerzitetne samouprave (2)

2. AKADEMSKA SVOBODA V DOLOČILIH UNIVERZITETNEGA PRAVA

Temeljne načelne prvine akademske svobode so: svoboda znanosti, svoboda univerzitetnega pouka in avtonomija univerze – ki se kaže v njeni samo-upravnosti ter pravicah do pravne osebe in samo-organizacije.

Vse te načelne prvine – svoboščine in pravice – so po eni strani sestavine splošnejših in temeljnih človekovih pravic, po drugi strani pa jih konkretizirajo različna normativno-organizacijska določila univerzitetnega prava. V nadaljnji razlagi bom upošteval zlasti naslednje:

a) izrecne zakonske formulacije o akademski svobodi in o avtonomiji univerze;

b) določila, ki zagotavljajo svobodo znanstvene ustvarjalnosti ter ki hkrati preprečujejo njeno usmerjanje glede na znanosti vsiljena ideološka, politična, verska, moralna ali kakšna druga, s strokovnega in znanstvenega vidika apriorna, vrednostna in torej v načelu nedokazljiva stališča;

c) določila, ki zagotavljajo akademsko svobodo glede na univerzitetni pouk in ki hkrati preprečujejo njegovo usmerjanje glede na študiju in pouku vsiljena ideološka, politična, verska, moralna ali kakšna druga znanosti in stroki tuja stališča;

d) določila, ki opredeljujejo akademske kriterije izvolitve in napredovanja univerzitetnih učiteljev in sodelavcev ter ki hkrati preprečujejo njihovo pristransko selekcijo in promocijo na podlagi partikularističnih ideoloških, političnih, verskih, moralnih ali kakšnih drugih, s strokovnega vidika irelevantnih kriterijev;

e) organizacijska določila, ki zagotavljajo funkcionalno integracijo univerze kot intelektualne skupnosti znanstvenih disciplin in študijskih smeri ter pedagoškega in znanstvenega osebja, katerega duhovna – moralna in intelektualna – kohezija temelji na pravih znanstvenega etosa;

f) določila, ki definirajo in razmejujejo pristojnosti organov civilne družbe in države na eni strani, ter univerzitetnih teles na drugi strani – in s tem precizirajo razmerja med univerzitetno avtonomijo in širšim socialnim sistemom.

2.1. Svoboda znanosti in njenega pouka v pravu univerze

Pravice do akademske svobode, se pravi do svobode znanosti in njenega pouka, so zajete že v osrednjih mednarodno pravnih dokumentih (v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah, v obeh Paktih), od katerih je nekatere ratificirala tudi SFR Jugoslavija, tako da so na njenem ozemlju neposredno uporabljivi. Te pravice so primerno urejene tudi z veljavno ustavno in zakonsko ureditvijo šolskega in izobraževalnega sistema Jugoslavije, še posebej v ustreznih poglavjih zvezne in republiških ustav o temeljnih človekovih pravicah in svoboščinah. Vsa ta določila

torej veljajo in so obvezna za delovanje univerz ne glede na to, ali so v zakonih o univerzah ali o visokem šolstvu še izrečno ponovljena. Prisotnost določil o akademski svobodi v pozitivnem pravu univerze je torej predvsem simbolnega in deklaratornega pomena. Izraža le vztrajno in izrečno potrjeno zakonodajalčevo voljo, da še v konkretni zakonski ureditvi zagotovi ustrezne pravice učiteljev in študentov ter univerze kot samostojne akademske skupnosti.

Tako Zakon o Univerzi v Ljubljani, sprejet 28. junija 1957 (v nadalje: ZULj-57), v 6. členu določa: »Zagotovljena je svoboda pouka in znanstvenega dela na Univerzi.« Zakon o visokem šolstvu v Ljudski republiki Sloveniji, sprejet 16. decembra 1960 (dalje: ZVŠ-60), v 9. členu ponovi smiselno enako formulacijo: »Zagotovljena je svoboda učnega in znanstvenega dela na visokošolskih zavodih.« Isto določilo je ponovljeno tudi v 9. členu Zakona o visokem šolstvu, ki je bil sprejet 15. aprila 1965 (dalje: ZVŠ-65).

Izrecne formulacije o svobodi pouka in znanstvenega dela pa ne vsebuje več slovenski Zakon o visokem šolstvu, sprejet 11. marca 1969 (dalje: ZVŠ-69), niti zadnji, sedaj veljavni Zakon o visokem šolstvu, ki ga je sprejela Skupščina SR Slovenije 29. aprila 1975 (dalje: ZVŠ-75). Iz veljavnega zakona ni izpadla le izrecna določba o svobodi znanosti in njenega pouka, ampak je bila vanj vključena tudi formulacija, ki poudarja popolno integracijo visokega šolstva v širši družbeni sistem: »Visoko šolstvo je del združenega dela in je vključeno v enotni vzgojnoizobraževalni sistem v Socialistični republiki Sloveniji.« [1. člen, tč. (2)]

2.2. Konkretizacija določil o akademski (ne)svobodi

Vsak dosedANJI povojni slovenski univerzitetni zakon je vseboval oziroma vsebuje določbe, ki omejujejo svobodo univerzitetnega pouka na podlagi kriterijev državnega interesa in posebne ideološke usmerjenosti. Že ZULj-57 v 5. členu poudarja, da univerza in fakultete »vzgojajo študente v zavedne državljane socialistične skupnosti«. Isto določilo ponavlja ZVŠ-60 (v 2. členu), ter ZVŠ-65 (v 2. členu). Kakršnakoli podobna državotvorna in ideološka določba pa je izpadla iz ZVŠ-69, ki se omejuje le na naslednjo vrednostno nevtralno formulacijo: »Fakultete in visoke šole vzgojajo in izobražujejo strokovnjake z visoko izobrazbo in znanstveni naraščaj ter organizirajo in razvijajo znanstveno-raziskovalno delo.« (10. člen) O Zakonu iz leta 1969 bi torej lahko rekli, da se omejuje le na preciznejše in konkretnije pravne formulacije; po eni strani ne ponavlja splošnih načel o svobodi znanosti in pouka, po drugi strani pa je tudi izrečno ne oži in je ne usmerja.

Popolno novost pa pomeni v tem pogledu univerzitetni zakon iz sedemdesetih let, ki ne omenja več »akademske svobode«, pač pa pedantno, pogosto in patetično poudarja različne kanale, sredstva in načine ideološkega in političnega usmerjanja univerze. Družbeni smotri znanstvenega in pedagoškega dela na univerzi so po tem zakonu: »razvoj socialistične družbe«, »pouk marksizma«, usposabljanje za »prakso samoupravnega socializma«, oblikovanja »lika socialističnega samoupravnega aktivnega strokovnega delavca«, uveljavljanje »socialističnega humanizma, etike in patriotizma«, utrjevanje »bratstva in enotnosti med jugoslovanskimi narodi«, itd., ipd.

Ideološka in politična usmeritev univerze s tem zakonom ni bila le načelno opredeljena. Predviden je bil tudi konkretni politični organ izven univerze, ki je zadolžen za planiranje, organizacijo in kontrolo študijskih in znanstvenih dejavno-

sti; to je Marksistični center pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije. Ta organ »programira, organizira in izvaja izobraževanje in raziskovalno delo v visokem šolstvu na področju teorije in prakse marksizma in samoupravljanja . . .« (12. člen veljavnega ZVŠ-75).

Že vsaj od objave obeh vplivnih predavanj Maxa Webra »O politiki kot poklicu«¹² in »O znanosti kot poklicu«¹³ ima pojem akademske svobode dovolj precizirano vsebino. Politični programi in ideološka stališča so za znanstvenike predmet analize in primerjalne ter zgodovinske interpretacije, za profesorja pa možna vsebina pouka kot študijsko gradivo, o katerem študente informira, ki ga nepristransko analizira, klasificira in razlaga s primerjalne in zgodovinske perspektive. V mejah univerze torej politični programi in ideološki postulati ne sodijo v predavalnice in znanstvene kabinete kot predmet agitacije, propagande in vrednostnega opredeljevanja. Noben politični program ali ideološki postulat ne more imeti apriorne prednosti pred katerikoli drugim tako, da bi predstavljal ekskluzivno vsebino učnih in raziskovalnih programov, ali tako, da bi do njega učitelj in znanstvenik zavzemala pri pouku in raziskovanju pozitivno ali negativno stališče. Če bi se to zgodilo, bi bila kršena enakopravnost, ki mora veljati v družbi in na univerzi ne glede na verska, ideološka, politična, moralna ali kakšna druga prepričanja. Dajanje prednosti določenemu idejnemu ali političnemu pogledu pomeni eo ipso diskriminacijo vseh drugih idejnih usmeritev ter njihovih družbenih in političnih nosilcev.

Še posebej nesprejemljivo je dajanje prednosti določenim programom in idejam v univerzitetnih predavalnicah, kjer sedijo študentje večinoma kot »ujeta publika«, podrejena strokovni avtoriteti profesorja.

Ne glede na morebitno vzvišenost vrednot »socializma«, »samoupravljanja« ali »marksizma«, »patriotizma«, »humanizma« ali »bratstva in enotnosti med jugoslovanskimi narodi« je treba ugotoviti, da so to le posebne vrednote, o katerih ne obstoji apriorni družbeni konsenz. Predpostavljati je potrebno, da z njimi ne soglašajo določeni segmenti družbe, določeni sloji in politične grupacije, ki so diskriminirani, če zakon privilegira idejno usmeritev, s katero se ne identificirajo.

Še težji problem pa predstavlja neopredeljenost in neopredeljivost teh vrednot, njihova možna arbitrarna, različna razlaga oziroma pluralizem njihovih možnih vsebinskih opredelitev, za katere lahko predpostavljamo, da niso le komplementarne, ampak si tudi nasprotujejo. Zaradi tega pa je možno, da bo pri interpretaciji in konkretizaciji določene zakonsko ohlapno opredeljene vrednostne usmeritve univerzitetnega pouka ali raziskovanja prišlo do prevlade določene razlage, s tem pa spet do diskriminacije vseh drugih možnih alternativnih razlag in njihovih zagovornikov.

Z vidika strokovnega soglasja o objektivnosti in vrednostni nepristranosti znanosti ter njenega pouka, pa tudi z vidika mednarodnih in ustavnih standardov o akademski svobodi kot temeljni človekovi pravici so torej nesprejemljive vse tiste določbe prejšnjih in sedanje zakonske ureditve univerze v Sloveniji, ki vsiljujejo univerzitetnemu pouku, študiju in znanstvenemu raziskovanju take smotre in s tem vsebinske usmeritve, ki so ideološko, versko, moralno ali politično pristranske.

Prav tako nesprejemljiva je tudi zakonska regulacija razmerij med univerzo ter

¹² Max Weber, »Politics as a Vocation«, v: *From Max Weber*, H. H. Gerth in C. Wright Mills (ur.), New York: Oxford University Press, 1958, str. 77–128.

¹³ Max Weber, »Science as a Vocation«, v: *From Max Weber*, str. 129–158.

njenim sistemskim okoljem, ki daje določenim političnim in ideološkimi (ali morebitnim cerkvenim) subjektom posebna pooblastila in pravice pri določanju idejne vsebine študijskih in raziskovalnih programov. Vsa taka določila so nesprejemljiva zlasti z vidika tiste minimalne univerzitetne avtonomije, ki naj varuje v interesu študentov in profesorjev – in še posebej v interesu širše družbene in narodne skupnosti – svobodo znanosti in njenega pouka.

Vpliv družbene skupnosti pa ni le legitimen, ampak tudi nujen – zlasti v fazi izbora raziskovalnih problemov univerzitetnih znanstvenikov in v fazi izbora študijskih problemov univerzitetnih profesorjev in študentov.

»Problemi« nastajajo v socialni, ekonomski, politični, tehnološki ali kulturni praksi. Vsak »problem« predpostavlja nezadovoljenost določenih družbenih potreb in zavestno prizadevanje prikrajšanega subjekta, da bi na določen način dosegel svoje cilje, interese. »Imeti problem« pa predvsem pomeni, da ustreznemu subjektu ne ve, kako bi dosegel svoj cilj, da torej dvomi o tem, katera sredstva bi izbral.

Legitimni in nujni so torej vsi tisti kanali vzajemnega komuniciranja in vplivanja med univerzo in širšim sistemom, ki omogočajo posredovanje informacij o »problemih« in transformacijo »socialnih problemov« v »raziskovalne in študijske probleme«. S tem pa tudi prevajanje idejnega, političnega in socialnega dvoma v znanstvene hipoteze.

Glede na output fazo raziskovalnega in po drugi strani političnega procesa pa so legitimni in nujni tudi vsi tisti kanali, ki omogočajo nenehen in sprotni pretok znanstvenih spoznanj od univerze k relevantnemu socialnemu okolju ter transformacijo znanstvenih razlag v alternativne predloge za reševanje socio-ekonomskih in političnih vprašanj.

Z vidika zgoraj povedanega se mi zdi primerna naslednja formulacija iz slovenskega univerzitetnega zakona iz leta 1957: »Univerza in fakultete . . . s svojim delom in sodelovanjem z gospodarskimi, kulturnimi in drugimi družbenimi ustanovami in organizacijami v državi in z mednarodnim znanstvenim in strokovnim sodelovanjem pospešujejo znanost in pouk in podpirajo s tem gospodarski, kulturni in družbeni razvoj države.« (5. člen)

Povsem nesprejemljive pa so vse že zgoraj citirane in druge njim smiselno podobne določbe veljavnega Zakona iz leta 1975.

3. KRITERIJI SELEKCIJE IN PROMOCIJE UNIVERZITETNIH ZNANSTVENIH IN PEDAGOŠKIH DELAVCEV

Slovenski zakon o Univerzi (1957) je poleg strokovnih, znanstvenih in pedagoških kvalifikacij za opravljanje poklica univerzitetnega učitelja predpisoval tudi »potrebne moralne pogoje za to, da bo lahko vzgajal študente v zavedne državljane socialistične skupnosti« (71. člen). V 81. členu pa je določal, da mu lahko preneha »služba še pred potekom dobe, za katero je bil izvoljen . . ., če je v moralnem pogledu neprimeren za univerzitetnega učitelja«. V zakonu niso bile natančneje precizirane določbe za ugotavljanje te »moralne neprimernosti«.

Naslednji trije univerzitetni zakoni (1960, 1965 in 1969) niso predpisovali posebnih »moralnih« kriterijev za izvolitev univerzitetnih učiteljev, povezanih s sposobnostjo »vzgajati študente v zavedne državljane socialistične skupnosti«. Obični družbeni procesi demokratizacije družbe in države so vplivali tudi na ureditev statusa univerzitetnih učiteljev, ki jim ni bila več naložena odgovornost za

ideološko indoktrinacijo študentov, niti ni bila več od njih zahtevana izrecna usposobljenost za tovrstno propagandno dejavnost.

Ta razvoj ni bil v začetku sedemdesetih let le povsem zaustavljen; z zakonom iz leta 1975 so bili ideološki in moralno-politični kriteriji selekcije in promocije univerzitetnih delavcev (znanstvenega in učnega osebja) v primerjavi s prvim povojnim obdobjem še poudarjeni, razširjeni in konkretizirani. Njihova implementacija je bila dodatno zavarovana in institucionalizirana s postopki podeljevanja in odvzema akademskih nazivov ter z ustreznimi kontrolnimi organi: Za selekcijo in promocijo univerzitetnega kadra je bil predpisan prosluli »tretji kriterij« – »zavzetost in družbena aktivnost pri uveljavljanju in razvijanju socialističnega samoupravnega sistema in v tem še posebej humanih odnosov«. (69. člen)

Obe zakonski ureditvi (prva iz leta 1957 ter sedaj veljavna iz leta 1975) sta v nasprotju z mednarodnimi standardi zaposlovanja delavcev na sploh in še posebej vzgojnoizobraževalnega osebja, saj kršita temeljne pravice delavcev do enakih možnosti zaposlovanja ne glede na njihovo idejno in politično usmeritev. Zakon namreč izloča iz univerzitetnega pedagoškega procesa vse, ki niso pripravljene zavzeto in aktivno razvijati socializma in samoupravljanja, dveh specifičnih idejnih in političnih vrednot. Dostop do univerzitetnih služb je onemogočen tudi vsem tistim, ki iz svetovnonazorskih razlogov niso pripravljene raziskovati in učiti »na podlagi marksizma«, ki je slej ko prej le ena od teoretičnih usmeritev v družboslovlju.

Za izbor in napredovanje univerzitetnih znanstvenih in pedagoških delavcev pa ni pomembno le to, na podlagi kako opredeljenih kriterijev potekajo ti procesi, ampak tudi to, kolikšen je pri tem vpliv univerzitetnih kolektivov samih v primerjavi z izven-univerzitetnimi političnimi, državnimi in ideološkimi organi. Domnevati je namreč treba, da na politizacijo in ideologizacijo kadrovskega procesa vpliva tudi močnejša prisotnost »zunanjih« organov, in da je le univerzitetna avtonomija v tem pogledu garant veljave strokovnih in znanstvenih kriterijev.

V tem pogledu je ves čas do leta 1975 obstajala kontinuiteta relativne univerzitetne avtonomije. Zakon o univerzi iz leta 1957 je na splošno določal, da »voli univerzitetne učitelje, fakultetne delavce in predstojnike fakultetnih ustanov« fakultetna uprava, ki so jo sestavljali univerzitetni učitelji in določeno število sodelavcev fakultete. Izvolitev univerzitetnih učiteljev, znanstvenih sodelavcev in predstojnikov univerzitetnih ustanov je potrjeval Univerzitetni svet. Prav ta določba je pomembna, ker kaže na določno osredotočenje kadrovske funkcije na ravni univerze, učiteljski zbor fakultete pa v tem primeru ni bil podrejen »svojemu« svetu, ampak neposredno univerzitetnemu svetu.

Slovenski zakon iz leta 1960 ohranja pristojnost fakultetne uprave (to je, zbora učiteljev in sodelavcev »zavoda«) pri volitvah učiteljev, ki pa jih potrjuje svet istega zavoda.

Zakon iz leta 1965 ohranja isto ureditev, vendar pa je prejšnja »uprava« zavoda sedaj preimenovana v pedagoškoznanstveni svet z enakimi pristojnostmi glede volitev učiteljev.

Univerzitetni zakon iz leta 1969 je predhodno ureditev liberaliziral (fakultetni svet ne potrjuje več izvolitev učiteljev) ter jo v nekoliko spremenjeni obliki približal ureditvi iz leta 1957. Univerzitetni svet sedaj ne potrjuje izvolitev učiteljev, ampak o njih daje »predhodno mnenje«.

Zakon iz leta 1975 pomeni tudi v kadrovskega pogledu popoln prelom z dotodanjjo ureditvijo, ki je ustrezala vsaj osnovnim pogojem univerzitetne avtonomije. Prejšnje fakultetne uprave in pedagoškoznanstveni sveti kot organi fakultetne

oziroma univerzitetne uprave so bili kot organi odločanja ukinjeni; ohranjena je bila le možnost njihovega obstoja kot posvetovalnih organov brez pravic do (so)odločanja. O izvolitvah učiteljev in sodelavcev univerzitetnih ustanov po novem odločajo tripartitno sestavljeni sveti. T. i. »delegati uporabnikov« v teh svetih soodločajo (88. člen) tudi »pri volitvah v nazive visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev ter pri preverjanju pogojev po 75. in 76. členu tega zakona in pri odvzemu naziva; o imenovanju in razreševanju ter pri volitvah in odpoklicu poslovodnih in izvršilnih organov ter članov teh organov in vodilnih delavcev«.

Posebej poudarjen je pri kadrovskih odločitvah vpliv nove habilitacijske komisije: le-ta daje pred izvolitvijo v nazive visokošolskih učiteljev, znanstvenih delavcev in sodelavcev stališče o tem, ali so izpolnjena z zakonom določena merila za izvolitev v naziv. Člane habilitacijske komisije voli organ upravljanja univerze na predlog republiške konference SZDL, tretjino članov pa imenuje Izvršni svet Skupščine SRS iz vrst svojih članov ali drugih državnih funkcionarjev (30. člen). Svet visokošolske temeljne organizacije lahko izvoli kandidata v naziv samo na podlagi pritrdilnega stališča habilitacijske komisije pri univerzi.

Vsa ta določila zagotavljajo skoraj neomejen vpliv političnih in državnih organov na izbor in napredovanje univerzitetnega znanstvenega in pedagoškega osebja. Na sestavo habilitacijske komisije vplivata vodilni politični organ (RK SZDL) in vodilni državni organ (IS SRS). Oba lahko blokirata izvolitev kateregakoli univerzitetnega delavca, ki se ni pripravljen zavzemati za njuno politično »linijo«, lahko pa odstranita iz univerzitetne službe s postopkom za odvzem naziva tudi kogarkoli, ki se je »zameril oblasti«. Zgoraj opisana možnost seveda nima le statusa hipoteze, ampak je bila na podlagi zakona tudi v praksi potrjena in realizirana. Tovrstno ukrepanje pa ni bilo pomembno le v konkretnih primerih blokade ali poklicno-strokovne likvidacije univerzitetnih učiteljev, ampak je imelo, domnevno, tudi željeno preventivno in eksemplarično funkcijo ter ustrezn vpliv na potencialne politično in ideološko nekonformistične posameznike.

Niti najmanj torej ni sporno – spet z vidika strokovnega soglasja ter z vidika mednarodnih in ustavnih standardov o temeljnih človekovih pravicah in svoboščinah – da je potrebno v celoti odstraniti iz bodoče zakonske ureditve univerze v Ljubljani vsako sled zloglasnega »tretjega«, politično diskriminacijskega kriterija in da je potrebno vrniti akademskim kolektivom samim moč odločanja o selekciji in promociji univerzitetnih profesorjev, znanstvenikov in njihovih sodelavcev na podlagi intrinzičnih profesionalnih kriterijev ter brez kakršnegakoli »zunanjega« vmešavanja političnih, državnih in ideoloških organov.

Ponovno pa bi bilo primerno po eni strani zaostri profesionalne kriterije selekcije in promocije na podlagi habilitacijskega dela (v nasprotju z arbitrarno močjo »habilitacijske komisije«), po drugi strani pa osredotočiti in integrirati kadrovsko politiko na ravni univerze na podlagi inštitucije predhodnega mnenja ali naknadne potrditve izvolitev s strani strokovno uglednega organa pri univerzi. Tak organ bi bil lahko univerzitetni pedagoško-znanstveni svet, univerzitetni senat ali pa »habilitacijska komisija«, ki bi bila sestavljena izključno iz najbolj uglednih univerzitetnih znanstvenikov in profesorjev ali akademikov.

Pri formulaciji novega univerzitetnega zakona bo potrebno resneje premisliti tudi vprašanje samostojnosti in akademske svobode, ki jo zagotavlja inštitucija »tenure«, to je pravice do stalne zaposlitve. Politično in ideološko neodvisnost strokovno uveljavljenih profesorjev in znanstvenikov povsod po svetu garantira tako ali drugače urejen sistem stalne zaposlitve. Pri nas po zakonski ureditvi iz leta

1957 redni univerzitetni profesorji niso bili ponovno voljeni (75. člen je predvideval ponovne volitve le za docente in za izredne profesorje). Zakon iz leta 1969 je določal, da so redni profesorji voljeni za sedem let (49. člen), po 60. letu starosti pa niso več ponovno voljeni (52. člen). Zakon iz leta 1975 je v tem pogledu odpravil vsako razlikovanje med univerzitetnimi učitelji in določil, da so vsi izvoljeni v naziv za 5 let. Še več, kvalifikacije vsega univerzitetnega in pedagoškega osebja se po tem (še sedaj veljavnem zakonu) preverjajo sproti, zlasti pa »ob vsakoletni analizi učinkovitosti študija« – in sicer tako, da »svet visokošolske temeljne organizacije . . . presoja, kako . . . izpolnjujejo pogoje za naziv, v katerega so bili izvoljeni, in ali opravljajo svoje delo v skladu s tem zakonom.«

Mednarodno uveljavljena in v prejšnjih obdobjih povojnega univerzitetnega razvoja tudi pri nas prakticirana tradicija »tenure«, oziroma stalne zaposlitve v funkciji zagotavljanja neodvisnosti univerzitetnega osebja, bi morala biti ponovno uvedena z novim zakonom o univerzi. Primerno bi bilo uvesti stalnost zaposlitve na prehodu iz naziva docenta v naziv izrednega profesorja, pri tem pa zaostriti kriterije ustrezne promocije. Ti kriteriji bi bili lahko formalizirani s posebnim habilitacijskim delom, lahko bi bili odvisni od mednarodne uveljavljenosti profesorja, ali pa bi jih ad hoc ugotavljala strokovno izjemno ugledna habilitacijska komisija na ravni univerze.

4. FUNKCIONALNA INTEGRACIJA UNIVERZE NA PODLAGI ORGANIZACIJSKE POVEZANOSTI IN ETOSA ZNANOSTI

Povojna organizacijska struktura univerze v Ljubljani je priznavala status pravne osebe tako univerzi kot tudi njenim organizacijskim sestavnim delom, fakultetam in »zavodom« oziroma kasneje inštitutom in drugim enotam (knjižnici, študentskemu naselju . . .). V nizu od prvih do kasnejših povojnih obdobjev univerzitetnega razvoja sta opazna tudi dva paralelna trenda: a) krčenje pedagoških, znanstvenih in kadrovskih pristojnosti univerze kot akademskega kolektiva v prid fakultetam, ali pa – v zadnjem obdobju – v prid centralnim državno-političnim in ideološkim organom, kakršni so habilitacijska komisija univerze, Republiška konferenca SZDL, Izvršni svet skupščine SRS in Centralni komite ZKS oziroma njegov Marksistični center. (Vsi zadnje navedeni organi seveda ne krepijo univerze kot intelektualne skupnosti, ampak jo ponižujejo na raven *ancillae politicae*); in b) krepitev organov »družbenega upravljanja« na fakultetah samih, se pravi prenosa pristojnosti s proforskih zborov (fakultetnih uprav, pedagoško-znanstvenih svetov) na tripartitno sestavljene svete, na »uporabnike«, na politične in državne organe in na »dvo-partitno« sestavljene »samoupravne interesne skupnosti« za raziskovanje in za izobraževanje.

Intelektualna in znanstveno-moralna skupnost univerze je bila torej sistematično – v vertikalni in v horizontalni smeri – razbita, akademsko integracijo univerze pa je nadomestila politično-ideološka.

Kaj pomenijo ti procesi z vidika svobode znanosti in njenega pouka na univerzi? Katerakoli skupnost, tudi akademska, je lahko svobodna in neodvisna le toliko, kolikor je notranje trdna, povezana in močna, in kolikor je integrirana funkcionalno ter na podlagi zanjo specifičnih integrativnih mehanizmov, vrednot in skupinske morale (etosa znanosti kot specifičnega *esprit d'corps-a* univerze).

Vsi ti pogoji akademske integracije – in s tem svobode – univerze so bili v preteklih povojnih obdobjih pri nas sistematično likvidirani. Z novim, prihajajo-

čim zakonodajnim obdobjem bi jih bilo nujno potrebno prav tako sistematično, dosledno in natančno ponovno vzpostaviti, revitalizirati in stabilizirati. Kakšni konkretni cilji se pri tem zastavljajo?

a) Odpraviti bo treba vse inštitucionalne mehanizme za neposredno politično-uporabniško kontrolo univerze na nižjih ravneh: na ravni fakultet, inštitutov, fakultetnih komisij, marksističnih centrov in drugih. Vpliv na nadzor lahko širši sistem izvaja le na centralno vodenje univerze, konkretno preko univerzitetnega sveta. Neposredni vpliv in nadzor »družbe« ne sme biti difuzen, prisoten na vseh ravneh in segmentih ter preko vseh organizacijskih enot univerze. Partner politiki in državi mora biti enotno organizirana in na podlagi znanstvenega etosa integrirana univerza, ki s »širšo družbo« komunicira kot avtonomna organizacija preko svojih avtoritativnih in legitimnih organov univerzitetne samouprave.

b) Univerzitetni zakon iz leta 1975 je od vseh povojnih ureditev najbolj dosledno uveljavil načelo podružbljanja univerze v najslabšem pomenu te besede. »Podružbljanje« v tem primeru namreč pomeni podreditev univerze arbitrarni in diskrecijski kontroli najrazličnejših partikularističnih skupin pritiska, začevši od raznih »samoupravnih« birokratskih aparatov, prek vodilnih organov političnih organizacij, kakršni sta Zveza komunistov in Socialistična zveza, prek študentov in občin do državnih upravnih organov. »Zunanja kontrola« univerze je s tem zakonom postala »totalna«, in sicer kot posledica realiziranih interesov in nagibov zagovornikov partijske, totalitarne države.

Kontrola in vpliv širšega sistema na univerzo bi morala biti v bodoče v funkciji pravne države kot demokratičnega katalizatorja nacionalnih interesov. To kontrolo in vpliv bi v okviru pravne države morali izvajati le natančno določeni državni organi s povsem določno predvidenimi kompetencami, v okviru precizno predpisanih postopkov soodločanja, inšpekcije in pritožbenih postopkov. Povedano velja še posebej za sistem financiranja univerze prek državnega proračuna in z neposrednimi pravno-ekonomskimi oblikami menjave.

c) Zgoraj sem že omenil potrebo po prenosu določenih kompetenc s fakultet na pedagoško-znanstvene organe univerze. Poudariti pa je treba še nujnost prenosa kompetenc z ravni fakultet navzdol, na temeljne pedagoške in znanstvene organizacijske enote univerze, se pravi na (matične) katedre, na oddelke, »odseke«, inštitute, in druge. Vprašanje je, ali je sploh potrebno ohraniti pravno osebnost fakultet. Morda bi zadostovalo, če bi imela v bodoče naravo pravne osebe le univerza, nižje akademske univerzitetne enote (katedre, oddelki, fakultete, inštituti) pa bi imele le poslovno, znanstveno in pedagoško samostojnost in samoupravnost v okviru enotnega pravnega organizma univerze.

Na ta način bi odpravili fakultetni vmesni nivo administriranja, ki preprečuje funkcionalno integracijo univerze, ali pa bi ohranili le tiste pristojnosti fakultet, ki so funkcionalne z obeh temeljnih vidikov: z vidika katedre/oddelka in z vidika univerze kot celote.

Po drugi strani pa bi (matičnim) katedram/oddelkom omogočili neposredne vzajemne povezave po vsem univerzitetnem znanstvenem in pedagoškem prostoru, številne nove študijske povezave in interdisciplinarne raziskovalne programe.

d) Zgoraj prikazani model nove organizacije univerze ne terja nobene »nove reforme«, reorganizacije, ampak pomeni le ponovno oživitev že delujočih funkcionalnih, »naravnih« akademskih kolektivov, ter likvidacijo tistih univerzi vsiljenih umetnih, bistvu akademske skupnosti tujih ideološko-političnih mehanizmov kontrole, represije in oblasti.

Zato lahko pričakujemo, da bi šla funkcionalna integracija univerze vštric z njeno ponovno moralno integracijo na podlagi avtoritete znanja, strokovnih dosežkov, profesionalne reputacije, znanstvene veljave in pedagoškega ugleda profesorjev – na podlagi za univerzo specifičnih vrednot in pravil znanstvenega etosa.

Deregulacija RTV omrežja v Evropi

Izraz »deregulacija« se je polno uveljavil v devetem desetletju tega stoletja kot oznaka za pomembne družbene spremembe v tem obdobju. Omenjati pa so ga začeli v času prvega mandata predsednika Reagana v ZDA. Po svobodni interpretaciji je s tem terminom moč razumeti reafirmacijo nekaterih klasičnih liberalno-meščanskih vrednot, kakršne so: zmanjševanje vpliva države, razcvet vpliva trga in svobodne iniciative, razgrajevanje monopolnih in nacionaliziranih gospodarskih dejavnosti, privatizacija družbenih dejavnosti itd. Po zmagah izrazito meščanskih političnih strank v deželah Zahodne Evrope so se ta izraz, kakor tudi praktične manifestacije te usmeritve, ukoreninile tudi v evropskih tleh. Thatcherjeva, Chirac, Kohl – če omenimo le najbolj znane zmagovalce na valu politike neoliberalizma v politiki evropskih dežel, prav tako vse bolj govore in delajo pod parolo deregulacije.

Ker se ta trend v praksi izraža kot denacionalizacija bank, industrije, transporta, kot zagotavljanje razcveta privatnih dejavnosti na vseh področjih življenja, kot umikanje državne intervencije v korist tržnih zakonitosti, se je moral nujno uveljaviti tudi na področju javnega obveščanja in komuniciranja. Glede na to, da je za Zahodno Evropo tipičen privatni tisk, ga nova pravila igre, ki jih prinaša deregulacija, niso prizadela. Vendar pa je bilo nujno, da so postale prave žrtve te usmeritve RTV organizacije in omrežja iz tega dela naše celine. Praviloma so imela status javnih ali državnih korporacij, ki jim je zagotovljen monopol v nacionalnih informacijskih prostorih. RTV omrežja so bila v Evropi med najstarejšimi vrstami nacionalizirane »industrije«, ki so jih nadzirale država in politične stranke, v zame-no pa so imela večinoma zagotovljen ekonomski položaj, ki je temeljil na posebni vrsti obdavčenja državljanov – na naročnini. Monopolni položaj RTV korporacij ni nastal po tržnih mehanizmih, marveč z odločitvijo države in političnih oblasti. Vse dežele Zahodne Evrope so se za to odločile že v tridesetih letih tega stoletja, najprej za radio in nato, povsem razumljivo, tudi za televizijo. Za takšno potezo je bilo dovolj družbenih razlogov. Ker so bila ta omrežja nacionalizirana, niso mogla priti pod oblast katerekoli ožje politične sile ali družbenega sloja, kajti država je po definiciji predstavnik interesov vseh državljanov. Nove tehnologije so bile predrage za investiranje na nacionalni ravni, edino država pa se trudi, da so jih enakomerno deležni državljanji. Ker je zelo draga tudi njihova uporaba, je potreben velik trg in mnogo denarnih virov, da bi lahko zagotovili vsakodnevno kakovostno delo. S tem, da je država prevzela nase breme investicij v infrastrukturo in ustvarila možnost, da je s proračunskim dodatkom zagotovila kakovost programa, je bila videti najbolj primeren porok ter nadzornik delovanja radia in televizije. Vendar pa se zdaj položaj spreminja v vseh pogledih.

Ekonomsko blagostanje držav Zahodne Evrope je omogočilo večji manevrski prostor lastnikom kapitala. Področje javnega in množičnega komuniciranja ostaja zanje slej ko prej možnost dobrega zaslužka. Po drugi strani pa je razvoj tehnologije prinesel na trg tudi cenejšo opremo za elektronsko difuzijo informacij in pristop

* Dr. Miroljub Radojković, profesor na Fakulteti za politične vede v Beogradu

k tem medijem je postal lažji. Z ekonomskim napredkom se je dvignila tudi življenjska raven državljanov in ni se jim treba več naslanjati na državo niti na področje lastnega informiranja, zabave, izobraževanja . . . Relativno dolgo obdobje urejenih demokratskih sprememb oblasti je ustvarilo prepričanje, da se med političnimi akterji ne bodo več našli zagovorniki totalitarnih verzij političnih sistemov. Ti razlogi, vsak posebej in v celoti, ustvarjajo ugodno ozračje tudi za postavljanje vprašanja, ali je ohranjanje RTV omrežij v monopolnem in podržavljenem položaju najboljša rešitev.

Seveda ne bi bilo potrebno postavljati takšnih vprašanj niti ne bi bilo pritiskov ne pristašev deregulacije, če ne bi obstajal tudi splet interesov in nosilcev interesov, ki težijo k razbijanju klasičnega položaja RTV omrežij. Ti so stali za hrbti konservativnih, meščanskih strank, ki so sedaj na oblasti v Zahodni Evropi. Ti tudi sedaj stoje za odrom, na katerem se je razvila in razmahnila deregulacija. Kar zadeva njeno uporabo na področju radia in televizije, je več vrst interesentov. Glede na sistemizirane izkušnje z dogajanjem v Evropi jih je moč indentificirati takole:¹ prvič so to skupine podjetnikov z vseh področij industrije, ki zahtevajo popolno komercializacijo radia in televizije, kajti v njej vidijo najboljše pogoje za doseg ožjega cilja – čimvečjega obsega ekonomske propagande. Tem so napoti vse omejitve, ki jih je v tem okviru postavila država s svojimi monopolnimi RTV omrežji. Drugič so to skupine lastnikov kapitala, ki so zainteresirani za to, da bi svoj denar vložili v radijske in televizijske postaje, v kabela omrežja, satelitsko komuniciranje, v banke podatkov, daljinski prenos, računalniško povezovanje itd. Glavna ovira v javnem in množičnem informiranju jim je bil monopolni položaj RTV omrežij oziroma PTT omrežij za druge omenjene oblike prenosa informacij. Tretjič, ne glede na ekonomsko stanje, se v prid deregulacije opredeljujejo tudi vse tiste skupine, ki menijo, da so v podržavljenih RTV družbah diskriminirane in se ne morejo izraziti kot subjekti v političnem komuniciranju. Načeloma nosilci teh interesov pravilno razmišljajo: če se poveča število RTV ustanov, se poveča tudi njihova priložnost za uvrstitev v niz komukatorjev, ki se pojavljajo v javnosti in pred množicami. Četrta spodbuda prihaja z druge strani v procesu komuniciranja, Velike skupine poslušalcev in gledalcev utegnejo podpreti procese deregulacije, ker prav tako lahko pričakujejo, da bodo s pomočjo več virov bolje zadostili svojim interesom, gledali več priljubljenih tem in bili bližje medijem. Čeprav ta mnogoštevilna skupina nima v rokah denarja kot vira oblasti in prisile, nikakor ne smemo podcenjevati njene moči. Kajti tu gre za velik del občinstva, ki se hkrati izražajo kot državljani – volilci. Če se iz kateregakoli razloga strinjajo s politiko deregulacije, je njihovo stališče pomembno v boju za oblast, oziroma s prizadevanjem za deregulacijo si je moč pridobiti njihove glasove.

To so dejstva, zaradi katerih je politika deregulacije dobila priložnost in zaradi katerih se podržavljena in monopolizirana RTV omrežja v Zahodni Evropi vse bolj decentralizirajo in komercializirajo. Primeri, na katerih bomo ilustrirali ta trend, bodo pokazali, da v vseh državah niso angažirani vsi potencialni nosilci interesov. Ponekod je bilo dovolj, da se je aktiviral le njihov manjši del ali samo ena med močnejšimi skupinami, pa se je že sprožil plaz, ki se doslej še ni ustavil.

¹ Ob določanju nosilcev interesov v dobro deregulacije sprejemamo sistemizacijo, ki sta jo predlagala Asle Rolland in Helge Østbye, »Breaking the Broadcasting Monopoly« v knjigi: Denis McQuail and Karen Siune, »New Media Politics«, Sage, London, 1986, str. 127.

V primeru Velike Britanije bi lahko rekli, da izraža precejšnjo skladnost med ideologijo thatcherizma in poslovnimi interesi. Ideološki okvir je nudila Konservativna stranka, interesi lastnikov kapitala pa so narasli z rastočim dobičkom na področju javnega in množičnega komuniciranja. Iste sile, ki so 1951. leta razbile monopolni položaj BBC, so naravnale nadaljnje smeri modernizacije in razvoja RTV sistemov v svojo korist. V začetku osemdesetih let, ko so začeli ustanovljati še en nacionalni RTV program, je dobil lobby najbogatejših oglaševalcev, reklamnih agencij in potencialnih investorjev v TV medij političnega zaveznika. Konservativna stranka na oblasti se ni upirala temu, da se novi TV kanal ustanovi na komercialni osnovi, da se financira z reklamami in začne *konkurirati* dvema obstoječima kanaloma BBC-ja in enemu v sistemu ITV. Tako je bil ustanovljen »Kanal 4«² kot programska družba za celo deželo, vendar pod okriljem IBA. Temu kanalu je tudi dovoljeno zbirati oglase in nuditi druge usluge na celotnem nacionalnem ozemlju – za razliko od programskih družb ITV, ki delujejo na regionalnem principu. Razumljivo je bilo pričakovanje, da bo imel novi kanal večji prihodek, ker zagotavlja oglaševalcem nacionalno občinstvo. Iz tega izhaja, da mora ta kanal prevzeti breme kakovostnih (dražjih) tipov programov, okrepiti ponudbo serijskih filmov in dram ter reinvestirati del zaslužka (14 odstotkov) v nacionalno filmsko proizvodnjo.³ Tako so hkrati zadovoljeni interesi vseh skupin, o katerih smo poprej načelno razpravljali. Svobodni kapital je našel prostor za vlaganje, oglaševalci so povečali obseg ekonomske propagande, »Kanal 4« je odprt rasnim in drugim skupinam, da se izražajo, celotnemu občinstvu pa je ponujen bolj pester program. Vse to hkrati je bilo moč oceniti kot pozitivno točko za politično garnituro, ki je to legalizirala.

Po teh izkušnjah se je začel nov krog politične razprave o tem, če je potrebno in kako, nadaljevati z deregulacijo RTV sistemov. V ta namen je bila ustanovljena posebna parlamentarna komisija, ki je predlagala nadaljnje razvojne poteze (Peacockov komite). BBC je, zavedajoč se resnosti položaja, uspela postaviti vprašanje svoje udeležbe pri vse bolj bogatem prihodku od reklam, oziroma, predlagala je ukinitve prepovedi oglašanja v njenih kanalih. Ta poteza je razumljiva. Kajti, če je monopolni položaj že izgubljen, potem je treba zavreči tudi nekatere omejitve, ki so bile v preteklosti vezane nanj. Če bodo ostali konservativci na oblasti še v naslednjem volilnem obdobju, se bo RTV sistem Velike Britanije približal ameriškemu modelu.

Že leta 1985 je skupni prihodek v dveh komercializiranih RTV omrežjih presegel vsoto, zbrano z naročnino za BBC.⁴ Hkrati to pomeni, da se je povečal tudi dobiček delničarjev vseh medijev. Ker gre dežela skozi fazo relativnega razcveta, ekonomske rasti in izboljšanja življenjskega standarda, se še naprej prijavljajo potencialni vlagalci v nadaljnjo komercializacijo RTV sistemov. Konservativna stranka jim je že šla na roko. V njenih dokumentih piše, da bo vlada do 1990. leta

² Več o tem je moč najti v priporočilih, ki so objavljena kot poročilo Parlamentarne komisije, ki ga je predložila (Aganov komite) v: »Report of the Committee on the Future of Broadcastng«, Her Majesty's Stationary Office, London, 1977, predvsem priporočila od 99–103. Način financiranja je takšen, kot je povedano v priporočilu št. 98 – reklamni bloki, različne oblike sponzoriranja programa, dotacije izobraževalnih virov in drugi viri.

³ »The Financing of Film Production by Television Companies«, Media Bulletin, Manchester, št. 4, 1987, str. 2.

⁴ Gl. v: Džej Blamber, Malkolm Brajnin, T. J. Nositer, »Financiranje televizije i kvalitet programa«, RTV teorija i praksa, Beograd 1988, št. 50, str. 91.

vzpodbudila odpiranje več sto lokalnih radijskih postaj v privatni in javni lasti.⁵ Še pred tem pa bo pripravila zelo liberalna pravila in telo, ki bo izdajalo dovoljenja za delo, kakor to dela Federalna komisija za komunikacije (FCC) v ZDA. Predvideva pa se omejitve, da nihče ne bo mogel imeti v last več kot eno radijsko postajo z nacionalnim dosegom. Dovoljenja bodo veljavna osem let. Za preprečitev ustvarjanja medijskih monopolov je predvideno, da investicije v nove RTV postaje ne smejo biti večje od 20 %, če prihajajo iz tiska, in obratno. V novem valu komercializacije se bodo lahko prijavi tudi delničarji, vendar samo državljani držav, združenih v EGS. Na ta način se spreminja cel niz zakonskih predpisov, da bi, tako pravijo, novi mediji bolj spoštovali zahteve trga in konkurence kot pa voljo države. Postaja že paradoksalno, vendar zagovorniki te politike ponavljajo, da bo tako tudi BBC prisiljena »bolje streči interesom občinstva«. Videti je, gledano v celoti, da se pripravlja prostor tudi za korenite spremembe v najstarejši javni korporaciji RTV v Evropi (BBC).

b) Italija

Medtem ko je bil prvi prodor komercializacije v Veliki Britaniji v sredini šestdesetih let le *delen* zaradi prevlade BBC, je bila Italija prva dežela v Zahodni Evropi, ki je izvršila popolno deregulacijo. Z odločbo ustavnega sodišča te države je bil monopol RAI porušen že 1976. leta. Ustavno sodišče je izhajalo iz zagotovljenih pravic državljanov, da imajo svobodo sprejemanja pa tudi razpečavanja informacij, zato ni moglo podati drugačne razlage, kot te, da je načeloma mogoče, da državljani ustanavljajo radijske in televizijske postaje.⁶ Po takšni razlagi so te začele rasti po Apeninskem polotoku kot gobe po dežju. Zainteresirani poslovneži so se prvi lotili dela, hitro pa so se jim pridružile tudi banke, zavarovalna združenja, politične stranke, cerkev itd. Iz časa rasti teh medijev bo ostalo v spominu, da je leta 1982 na ozemlju Italije delovalo 1972 televizijskih postaj! Imele so res le kratek doseg v svojih lokalnih okoljih, vendar so izzvale velike medijske spremembe. Med vsemi možnimi zainteresiranimi skupinami pa so deregulacijo izsilili predvsem lastniki kapitala, ki so ga imeli na voljo za vlaganje v RTV sistem. To potrjuje tudi znana situacija o vlogi RTV Koper pred in po odločbi o deregulaciji. Dokler je obstajal monopol RAI, očitno časa za EPP na njegovih treh kanalih ni bilo dovolj za narasle apetite italijanske industrije. Tedaj so veliko reklam prenesli na RTV Koper, industrijalci pa so bili celo pripravljene vložiti denar v nove oddajnike, da bi njihov program segel globlje v ozemlje Italije. Ko pa so se odprle italijanske komercialne TV postaje, so se oglaševalci in njihov denar vrnili v domovino. RTV Koper je tedaj doživela nesluten padec te vrste prihodka.

Primer naših sosedov je hkrati pokazal tudi slabe strani deregulacije. Prvič, rušenju monopola RAI ni sledila priprava zakona ali drugih pravil obnašanja v sektorju RTV družb. Sami italijanski raziskovalci pravijo, da je v njihovi deželi RAI ena izmed najbolj reguliranih RTV omrežij v Evropi, medtem ko so komercialne postaje povsem »divje«, oziroma imajo popolnoma proste roke v svojem

⁵ »Green Paper on the Future of Radio«, ki je bolj poljudno razložen v časopisu »The Times« 20. januarja 1988, iz katerega so tudi povzeti zgornji podatki.

⁶ Podatki se nahajajo v »IOJ News Letter«, Praga, št. 16, 1982, str. 4, sklicujejo se na poročilo italijanskega ministrstva za pošto in telekomunikacije. RAI je leta 1980 sporočila, da obstaja 450 privatnih TV postaj: v »Servizio Opinioni Newsletter«, št. 1, 1980 (november).

delovanju.⁷ Odgovornost za informiranje in za kakovost programa jim je popolna neznanka. Drugič, sprevideli so, da dežela, kakršna je Italija, tolikšnega števila RTV postaj s programskega načela ne more vzdržati. Komercialne postaje so se največ oskrbovale iz uvoza, kupovale in prikazovale so cenene, po kakovosti pa tudi sumljive serije in filme, zanemarile so vsakršno zbiranje in oddajanje informacij zunaj kroga svojega lokalnega trga. Ko so začele povrh vsega še med seboj menjavati že prikazane filme in kasete, jim je začelo občinstvo obračati hrbet. V tem trenutku so našli zdravilo v izkušnjah staroste komercialnega radia in televizije – V izkušnjah ZDA. Komercialne RTV ustanove so se začele povezovati v skupna omrežja (bodisi z odkupom ali s podpisovanjem pogodb o sodelovanju) ter skupno kupovati, pripravljati in oddajati program. Kot resni konkurenti so ostale na trgu združene grupacije: »Italija 1«, »Kanal 5«, Rete 4« itd. Le manjše število jih je zadržalo svoj neodvisno-lokalni profil. Eden med ustanovitelji takšnih omrežij, Berlusconi, je pred kratkim vključil tudi RTV Koper v svoj aranžma (TV omrežja) pod okriljem skupnega vlaganja. Kot pravijo očitvidci, pa je videti, da je v zameno RTV Koper prevzel vlogo glavnega distributerja športnih prenosov in oddaj za vse udeležence v TV omrežju, ki mu vlada Berlusconi iz Milana. Očitno deluje pravilo: če jih ne moreš premagati, se jim pridruži!

Iz vsega tega je razvidno, da je primer Italije jasno pokazal pozitivne in negativne plati deregulacije RTV sistemov v deželi, kjer je ta, glede na stopnjo družbenega bogastva, možna. Ta primer priča tudi o tem, da se po tej poti ne velja podati, če RTV sistem nima dovolj močne spremljajoče industrije, ki bi bila sposobna zadovoljiti neskončno rast programskega povpraševanja. Če pa je, in v kolikšni meri, s svojimi izboljšavami in napakami pomagal pri političnih odločitvah v drugih državah v tem delu Evrope, da se pripravijo na deregulacijo – to ostaja za nadaljnje raziskovanje.

c) Francija

Kratka zgodovina deregulacije v Franciji je zelo burna in zanimiva. Medtem ko je bila v Italiji glavna gonilna sila ekonomska, je bila v Franciji politična. Z odločitvami strank in koalicij, ki so se menjale na oblasti, je bil RTV sistem pogosto reformiran. Od leta 1959 do 1986 je bilo šest takšnih sprememb,⁸ kar bi pomenilo, da so se menjale povprečno vsakih pet let. Ni pa treba ponavljati, da si politiki ne bi upali napraviti takšnih preobratov, če ne bi bilo hkrati tudi interesov, ki so bili nasprotni statusu ORTF.

Zlasti pa je zanimivo dejstvo, da je prve korake za odpravo monopola svoje RTV družbe napravila levica. Načelna možnost privatizacije je bila odprta 1982. leta. V tem času je bila na oblasti koalicija socialistične in komunistične stranke Francije! Vendar pa njihovi cilji niso bili v prvi vrsti pripravljanje prostora za večji dobiček, marveč težnja, da se radio in televizija približata ljudstvu. Levičarska vlada je vse težave občutila na lastni koži v času, ko je bila še v opoziciji in je hotela prodreti v podržavljeni in monopolni RTV sistem. Zaradi tega so zavzeli politično stališče, da je treba takšen model odpraviti in ko so prišli na oblast, je bilo realizi-

⁷ Takšna ocena je podana v raziskavi Džej Blamber, Malkolm Brajnin, T. J. Nositer, op. cit. (RTV teorija ...) str. 94.

⁸ Gl. vir: Jeremy Tunstall and Michael Palmer, »Deregulation – British Muddles – French Plans«, Inter Media, London, 1987, št. 4–5, str. 35.

rano. Težnja političnih strank, ki so inavgurirale zakon v letu 1982⁹, je bila, da se RTV sistem decentralizira in da se njegovi manjši deli podvržejo kontroli in financiranju lokalnih skupnosti. Ideološko je to veljalo za približevanje RTV ustanov ljudstvu, kot podružbljanje uporabe RTV sistema. Ustvarjalci tega zakona so trdno vztrajali pri pravilu, da ima lahko ena oseba lastninske pravice samo v eni od RTV ustanov, da bi preprečili ustvarjanje manjših monopolov ali omrežij podobno kot v Italiji. To naj bi zagotovilo pluralizem komunikacijskih subjektov in odvzelo pogum privatnim vlagateljem, katerih edini motiv je – dobiček.

Ko so oblast prevzela meščanske stranke, so ideološki privrženci neoliberalizma in deregulacije nasledili ugodno situacijo, ki jim jo je omogočil politični nasprotnik! Desnica je samo podaljšala proces demokratizacije RTV sistema, pravila igre pa je spremenila v korist privatnikov, lastnikov kapitala, zainteresiranih, da se vržejo na medijski trg. Leta 1986 je bil sprejet nov zakon, v katerega so vgrajena pravila, znana iz povsem komercialnih tipov RTV sistemov. Tako kot so bili deli nacionalizirane industrije ponujeni v nakup novim delničarjem, se je zgodilo tudi z RTV sistemom.

Po zadnji reformi ima ta sistem takšno podobo: obdržale so se štiri javne korporacije, ki skrbijo za proizvodnjo in oddajanje programa (Radio France, TF-1, Antenne 2 in R-3). Za njihovo infrastrukturo skrbi PTT, ki je, mimogrede, tudi v fazi deregulacije. Vendar pa imajo privatniki možnost, da tudi v javnih združenjih odkupijo del lastništva. Drugo skupino proizvajalcev in emitentov programa tvorijo Kanal plus, Kanal 5 in Kanal 6 (drugi je Berlusconijev, tretji pa različica glasbene TV) ter okrog 1000 lokalnih radijskih postaj. Sredstva za njihovo delovanje izhajajo v glavnem iz privatnih virov. Televizijske ustanove, ki smo jih omenili, so rezultat interesov lastnikov kapitala. Zaradi tega so precej zaprte, oziroma zahtevajo posebno nadomestitev za njihovo uporabo, kajti prihodki od reklam niso zadostni. Zaradi tega tudi ne pridejo do celotnega francoskega občinstva, od katerega je že slišati tudi pripombe na kakovost vsebine, ki mu je ponujena. Lokalne radijske postaje, ki so se po svojem številu zares »približale ljudstvu«, so financirane na tri načine: a) s subvencijami iz javnih skladov in na neprofitni osnovi; b) od reklam v celoti in c) od mešanih financerjev, ki kombinirajo subvencije in prihodke od ekonomske propagande.¹⁰ Po zakonu iz 1986. leta je za RTV ustanove v privatni lasti odgovorna posebna komisija, kopija ameriške FCC. V Franciji je to CNCL (Commission Nationale de la Communications et des Libertes). Njen predsednik je opisal njeno funkcijo takole: »Čeprav francoska komisija nima moči ameriške FCC, ima podobne funkcije glede na delitev frekvenc, izdajanje licenc in dovolilnic ter odrejanje norm obnašanja (in standarda tehnike)«. ¹¹

Mimogrede naj povemo, da je med lastniki privatnih koncesij za TV kanal (Kanal 5) italijanski magnat, kar pomeni, da se tudi tuji državljani vključujejo v nacionalni RTV sistem Francije. Vendar pa v tem primeru (kakor tudi v drugih) tako prakso ni povzročil omenjeni zakon, marveč uporaba norm o svobodi gibanja kapitala in delovne sile znotraj članic EGS, v katero sodi tudi Francija.

⁹ Več o določilih Zakona o avdio-vizualnih komunikacijah gl.: Elaine Couprie and Henry Olsson, »Freedom of Communication under the Law; Case studies in nine countries«, The European Institute for Media, Manchester, 1987, str. 95-97.

¹⁰ Elaine Couprie and Henry Olsson, »Freedom of Communication under the Law«, European Institute for the Media, Manchester, 1987, str. 157.

¹¹ Jeremy Tunstall and Michael Palmer, »Deregulation – British Muddles, French Plans«, časopis Inter Media, London 1987, št. 4-5, str. 35.

Znani podatki o moči gospodarstva ZR Nemčije, o kupni moči prebivalstva, o investicijskih sposobnostih podjetnikov, nam že vnaprej povedo, da je ekonomska sposobnost te države za vzdrževanje komercialnega RTV sistema že zdavnaj zagotovljena. Vendar pa se dolgo vrsto let zasebniki niso mogli prebiti v RTV sistem, ki ga sestavljata ARD in ZDF, omrežji, ki se obe financirata z naročnino, v manjšem (omejenem) obsegu od reklam ter sta pod nadzorstvom pokrajin in političnih strank. Množica poslovnih moč in lastnikov privatnega tiska je dolga leta zahtevala dostop do RTV sistemov, vendar brez uspeha. Šele uporaba novih – prenosnih tehnologij – satelitske TV v kombinaciji s kabelsko distribucijo – je odškrnila vrata, skozi katera je pritisnil privatni kapital. Zaradi tega lahko v veliki meri v primeru ZR Nemčije trdimo, da je bil začetni faktor preobrata k deregulaciji omogočen s tehnologijo. To je hkrati tudi nov vidik v primerih iz Zahodne Evrope, ki jih navajamo v tem prispevku.

Ustavno sodišče ZR Nemčije je vse zahteve po privatizaciji in komercializaciji RTV sistemov odbijalo do 1986. leta¹², in sicer na podlagi nekaj tehtnih argumentov. Sodišče je izhajalo iz dejstva, da ima država omejen radijski spekter, ki je že izkoriščen, zato je zatrjevalo, da vsem zainteresiranim novim komunikatorjem ni moč zagotoviti priložnosti. Razen tega je sodišče, da bi preprečilo privatizacijo, zagovarjalo mnenje, naj se nikomur ne ponudi priložnost, da bi s privatnega in parcialnega stališča vplival na javno mnenje; zato bi bilo najbolje zadržati omejeno konkurenco dveh javnih združenj – ARD in ZDF. Teh argumentov ni bilo mogoče ovreči vse do trenutka, ko je tehnologija zničila kronski dokaz sodišča – do odločitve, da se ARD in ZDF preselita na distribucijsko omrežje komunikacijskega satelita. Ko je bil ta satelit ob koncu leta 1987 lansiran, so vsi zainteresirani za privatno vlaganje zahtevali dostop do kanalov, ki bi tako ostali na voljo na zemlji. Ustavno sodišče ni bilo več sposobno tega prepovedati z utemeljitvijo, da ni razpoložljivih resursov. Odobrilo je možnost odpiranja komercializiranih RTV postaj s skoraj resignirano pripombo, da »pričakuje od njih zdravo publicistično konkurenco«. Tehnologija, oziroma TV-AT-1, je torej popolnoma preusmerila in razrešila konflikt interesov »za« in »proti« deregulaciji v ZR Nemčiji ob blagoslovu politične oblasti.

Prava deregulacija pa se v ZR Nemčiji še ni razmahnila. Sledila bo tempu, s katerim se bodo zemeljski oddajniki in frekvence razbremenjevali s preseljevanjem ARD in ZDF na komunikacijski satelit. Zdaj tudi najširša populacija nemških državljanov prihaja do besede glede na to, da bo razširjenost opreme za sprejemanje direktne satelitske TV prav tako določala hitrost spreminjanja. Skupine poslovnežev in lastnikov svobodnega kapitala bodo to spreminjanje vsekakor pospeševali, politično ozračje pa je za zdaj ugodno. Kakor je znano, ima v ZR Nemčiji devet pokrajin zakonodajno moč na področju tiska in radiodifuzije, in vse so sprejele ustrezne zakone. Po načelni odločitvi Ustavnega sodišča bodo morale zakone o radiodifuziji spremeniti v prid ustvarjanja možnosti in odločitev za odpiranje privatnih radijskih in TV postaj. V pokrajinah, v katerih so na oblasti socialdemokrati, to poteka počasneje. Tam, kjer vladajo CDU in liberalci, pa gredo bolj na roko potrebam svojih podpornikov in zaveznikov. Oceno, da je politično ozračje ugodno, temeljimo na dejstvu, da je centralna vlada v rokah te koalicije in da so desne, meščanske stranke že pred razlago Ustavnega sodišča sprejemale zakone,

¹² Gl. v: Hermann Meyn, »Massenmedien in der Bundesrepublik Deutschland«, Colloquim Verlag, Berlin, 1974.

ki legalizirajo privatne lastnike v RTV sistemu. Prvi takšen primer je zabeležen v Spodnji Saški že leta 1984.¹³ V njem se predvideva, da lahko vsak, razen političnih strank, na temelju odobrenega dovoljenja sklene pogodbo o emitiranju radijskega in TV programa. Kot je videti, zakonodajalci ne bodo ponovili italijanske napake in pustili brez regulative komercialne RTV ustanove. Vendar pa bo šele praksa pokazala, v kolikšni meri bodo sprejeti zakonski ukrepi zagotovili komunikacijski pluralizem in hkrati onemogočili nastajanje koncernov na področju tiska, RTV ustanov itd. Povsem očitno pa je, da tudi ZR Nemčija zapušča koncept podržavljenega in monopolnega RTV omrežja v svojem nacionalnem prostoru.

Zaključek

Proces deregulacije RTV omrežij v Evropi nima tako dolge zgodovine, kot bi lahko sklepali iz njegovih očitnih rezultatov. To je vsekakor povsem sodoben pojav v komunikacijskih politikah držav, ki so del Zahodne Evrope. V naslednjih letih se bo še poglobil in širil. V določenem smislu je tudi v tem prispevku strnjena informacija v rahli zamudi za to prakso.

To, kar je zdaj manj opazno, pa se bomo tega kmalu zavedli, je dejstvo, da se počasi oblikuje tudi nadnacionalni RTV sistem in nadnacionalni program v tem delu našega kontinenta. V deželah, ki pripadajo EGS, vse bolj govorijo o »evropski« televiziji in »evropskih« TV programih. Z odpravo nacionalnih monopolov RTV družb in s svobodnim preseljevanjem kapitala, se v okviru te grupacije v resnici oblikuje jedro evropske televizije. V novih, multinacionalnih in privatnih prenosnih omrežjih bo najbrž povsem irelevantno ugotavljati nacionalno poreklo lastnikov in programov. V končni posledici to povsem ustreza državam, ki so se odločile, da bodo do 1992. leta uresničile unijo na kar se da veliko področjih. Ta usmeritev pa bo nujno pripeljala do tega, da se tudi v drugih državah v Evropi premotri nacionalne komunikacijske politike, položaj in vlogo domačih RTV omrežij – ne glede na to, na kakšnem principu so zasnovane.

Ta splošni zaključek je možno takoj razširiti na SFRJ in na naš RTV sistem, ki je uokvirjen v samoupravnem združenju JRT. Ob tej priložnosti se ne bom temeljiteje ukvarjal s prognozami, kaj JRT z evropeizacijo radia in televizije na Zahodu pridobiva ali izgublja. Vendar vsi, ki pozdravljajo in uresničujejo deregulacijo, ob tem poudarjajo samo njene pozitivne posledice. Kot dobro stran poudarjajo dejstvo, je demonopolizirana in decentralizirana RTV omrežja bolje strežejo občanom. Pravijo, da nastajajo možnosti za proizvodnjo programa v več jezikih, v jezikih in o kulturnih vrednotah manjšin ali do nedavnega zapostavljenih družbenih skupin. Za JRT to ni novost. Dalje tudi poudarjajo, da se je RTV sistem z mnogimi dejavniki približal občinstvu in njegovim potrebam ter da se prek tega medija lažje uveljavijo lokalni talenti in ustvarjalne sile. Tudi za JRT to ni neznana izkušnja. Trdijo, da majhne postaje prehajajo v roke občanov, ki s tem prevzemajo iniciativo in kontrolo. Tudi s tega vidika JRT ne zaostaja. Ideološki in pragmatični zagovorniki deregulacije pa poudarjajo še neko dobro plat, nad katero se mora naš sistem zamisliti. To je njihov prvi argument »za« deregulacijo. Ne samo da o tem pripovedujejo, tudi rezultati dokazujejo, da se z razbijanjem monopola države razbijajo tudi birokratizirani nosilci tega monopola; tako kot vsak drug dejavnik

¹³ Georg Hellack, »Press und Rundfunk in der Bundesrepublik Deutschland«, Inter Nationes, Bonn, 1987, str. 4.

postajajo tudi RTV omrežja brez konkurence okoreli mehanizmi, ki ne omogočajo visoke *produktivnosti* v svoji dejavnosti, zavirajo ustvarjalnost ter povečujejo stroške vzdrževanja. V primerih, ki smo jih opisali, so državljani (volilci) sprejeli spremembe ter dobili bolj pestre in cenejše, bolj produktivne proizvajalce RTV uslug. Kakšen pa je v našem sistemu odgovor na ta izziv?

ŽARKO PUHOVSKI

Institucijski subjekt političnega pluralizma

(Jugoslovanski primer)

Popolnoma jasno se zdi, da je v javnosti razmeroma široko soglasje (eno izjemno redkih soglasij, ki sploh so) o tem, da Jugoslavija kot politična skupnost ni samo v krizi, ampak da je sploh vprašljiva. Ta trditev je po eni strani empirično preverljiva, po drugi strani pa je sestavni del okvira, znotraj katerega mora razumni politični dejavnik iskati koordinate za lastno vedenje. Če predpostavimo – in ne samo na podlagi avtorjevih simpatij, ampak na podlagi široko uporabljenega javnega samorazumevanja tako uradnih kakor tudi alternativnih pretendentov na položaj političnih subjektov – če torej predpostavimo, da je takšen dejavnik demokratično naravnani, potem bodo opcije, ki bo nanje naletel, resda nekoliko številnejše, vendar pa še vedno daleč od določenosti, ki bi mu dejavnost olajševale.

Predpostavljeni demokratično naravnani politični dejavnik se potemtakem sooča z razmerami, v katerih Jugoslavija ni več vprašljiva samo zato, ker je režim skoraj povsem izgubil legitimnost, pa tudi ne zato, ker je vsakdanje politično, družbeno in kulturno funkcioniranje države komaj še mogoče – da o ekonomskem niti ne govorimo. Pomembnejši, sploh poglobitveni razlog vprašljivosti razmer, o katerih govorimo, je v tem, da nima nikakršnega predsedena, ki bi nakazoval možnost demokratičnega delovanja v Jugoslaviji, in tudi ne možnosti njene demokratične konstitucije. Možni nasledek tako pojmovanih razmer, ki so ga v preteklih desetletjih večkrat preizkusili, je odstopanje od demokratičnega delovanja v imenu ohranjanja Jugoslavije kot nevprašljivega političnega dejstva. Značilno je, da si narobnega primera, namreč poskus demokratičnega delovanja za ceno opuščanja jugoslovanske poti, prav do nedavnega skoraj ni bilo zamisliti. Danes, ko ni več tako, se smisel jugoslovanskega političnega »okvira« delovanja pojavlja na novi način, in sicer kot problem.

Na podlagi obstoječega stanja se zdi, da je logično Jugoslavijo razumeti veliko prej kot *nalogo* in manj kot program; jugoslovanska določilnica demokratičnega programa zato v prvi vrsti opozarja na dejstvo, da obstaja ozemlje s tem imenom in da ostajajo ljudje, ki na tem ozemlju živijo; demokratska naloga je zato v tem, da se določi proceduralne, formalne pogoje, v katerih bodi ti ljudje po predpostavki, ki temeljijo na izkušnji mnogih sodobnih držav, po negativni pa tudi v tem, da so z Jugoslavijo marsikaj poskušali, vendar je nikoli niso demokratično uredili in legitimirali – živeli bolje (ali vsaj manj slabo). Ta »najmanjši skupni imenovalec« jugoslovanstva bi moral zbrati tudi tiste (demokratično naravnane) politične dejavnike, katerim je Jugoslavija preprosto Domovina, tudi tiste, ki jo komaj prenašajo, skratka vse, ki zavestno pristajajo na to, da živijo v demokratično urejeni Jugoslaviji.

Po drugi strani je namera o demokratični preureditvi Jugoslavije objektivno

nemogoča, ker je Jugoslavija pojem (ne posebno popularen v nezanezmarljivih delih njenega ozemlja in njenega prebivalstva), katere politično vsebino (vse družbe so v bistvu iz te izvedene) so v sedmih desetletjih njenega pravnega obstoja večkrat radikalno spremenili. Zato v tem kontekstu preprosto ni mogoče govoriti o reorganizaciji, preobrazbi, reformi itd., ker bi na ta način od današnje Jugoslavije ne ostalo veliko, da o prejšnjih niti ne govorimo. Drugače povedano: demokratično integriranje (v filozofsko in sociološko relevantnem razumevanju pojma) pomeni ravno ponovno vzpostavljanje skupnosti na novih osnovah, to pa vključuje tudi njeno novo opredelitev (legitimiranje).¹ Z Jugoslavijo je to mnogo lažje storiti, in sicer zato, ker je bila njena vsebina za različne politične dejavnike različno določena, vedno pa je šlo za posledico političnega delovanja – kot pa bi bilo to možno z nacionalno predeterminiranimi skupnostmi, v katerih se, po ideološki predpostavki, njeni člani v bistvu narojevajo. Skratka, demokratične težnje znotraj danih in v zadnjih letih še posebej subjektiviranih nacionalnih okolij pomenijo nedvomen pomemben korak k slabitvi homogeniziranja (ki med drugim nastopa namesto z voljo posameznikov legitimirane integracije) jugoslovanskih narodov; te težnje so v bistvu še naprej določene z nacionalnim kontekstom in ostajajo njihovi atributi. Demokratično prizadevanje na jugoslovanski ravni pa ima le, nasprotno, zaradi že omenjenih razlogov, priložnost, da Jugoslavijo naredi za svoj atribut. Zato je, med drugim, tudi mogoče reči, da je nacionalno osredinjeno demokratično prizadevanje »bolj realistično«, predvsem pa mnogo jasneje vnaprej določeno z zgodovinskimi in drugimi kontekstualnimi momenti, medtem ko je jugoslovansko demokratično integriranje v sedanjih razmerah v marsičem zares podobno utopiji;² ima pa nekaj šans zato, ker je v veliko manjši meri preliminarno določeno (jugoslovanska demokratična tradicija je namreč očitno kilava).

Poleg tega pa nacionalno opredeljevanje demokratičnega substrata vsaj deloma spravlja v sumljivo luč tudi temeljno izhodišče same demokracije, državljana kot abstraktne osebe, ki jo do drugih opredeljuje njena enakost (ki pa kot enakost smiselno ne bi bila mogoča, če je ne abstrahiramo od posamičnih bivanj). Kajti po že več kot dvesto let stari meritorni opredelitvi državljana je le-ta kot citoyen opredeljen kot posamezni politični subjekt, od katerega so abstrahirane tiste individualne lastnosti, ki so sicer odločilne za njegovo vsakdanje življenje. Ker demokratična vzpostavitev skupnosti niti teoretično ni možna, če se ne vzpostavi na podlagi predpostavke o državljanu, se postavlja načelno – v posledicah pa seveda tudi politično – vprašanje o razlogih, zaradi katerih bi politični položaj, ki izhaja od (abstraktnega) državljana,³ zastopal njegovo načelno konkretiziranje na etnični podlagi (kar je za vsako v temelju nacionalno zastavljeno demokratično stališče načelno neizbežno). Tudi če zanemarimo v marsičem ne dovolj jasne odnose do

¹ Glej tudi, Ž. Puhovski, »Aporetika 'real-socialističnih' reform«, Naše teme, Zagreb, 1–2/1989.

² Pri tem mora biti jasno, da je demokratično izvedena utopija načelno nemogoča – zaradi principialne razlike med utopijsko podobo in resničnostjo je za uresničenje takšne podobe povsod potrebna enormna energija (v političnem smislu: sila), ki bi mogla skrajšati čas samouresničitve, zato nimajo nobenega smisla »proceduralne skrivalnice« (na primer demokratičnega tipa), ki bi za utopijo značilno fundamentalno nestrpnost lahko še bolj razburkale. Zato je primerjanje z utopijo, o čemer tu govorimo, smiselno samo v popolnoma splošnem pomenu širšega razumevanja utopije kot v doglednem času neuresničljive opcije.

³ Ideja, da se iz vidika tako imenovanega »konkretnega posameznika« utemelji demokratična pozicija, ni izvedljiva preprosto zato, ker se konkretni ljudje med seboj toliko razlikujejo, da je načelo enakosti, brez katerega ni demokracije, neizvedljivo. V filozofskem smislu doživljajo očiten neuspeh prizadevanja, da bi konkretne posameznike pojmovali kot temelj filozofsko-zgodovinskih (v ne preveč oddaljenih posledicah pa tudi političnih) pozicij, kar je paradigmatično prikazano pri Marxu v uvodnih poglavjih *Nemške ideologije*, še zlasti v poglavju »Feuerbach«. V teoretsko-političnem smislu se ta neuspeh izraža v nujnosti povezovanja liberalne tradicije z demokratično, kar je značilno za evropsko politično teorijo in prakso zadnjih sto let.

manjših drugih narodov (predvsem pa v odnosu do statusa državljana, ki se nacionalno sploh ne opredeljuje), ostaja naslednji problem: ni logično, da se komaj izborjeno (še le na teoretski ravni) pozicijo državljana poskuša razširiti na najbolj obsežno polje delovanja, ki je v danem trenutku na voljo? Takšno polje delovanja – določeno z mednarodnim pravom, državno tradicijo in prakso različnih prizadevanj zadnjih desetletij – je ravno Jugoslavija (tako dolgo, dokler – kar je rečeno tudi v vrsti političnih pobud – Evropa ne bo dani okvir političnega delovanja vseh njenih državljanov).

Pozicija državljana velja za podlago ne samo nasproti subjektiviranju, ki je bilo za Jugoslavijo značilno v vsem njenem povojnem obstoju (izključno v razredni oziroma nacionalni podobi), temveč tudi nasproti dejstvu o očitni nemožnosti obstoja jugoslovanskega državljana v vseh verzijah jugoslovanskih političnih sistemov (od prvega do zadnjega). Medtem ko v začetku ni bilo volilne pravice npr. za ženske in za pripadnike nekaterih manjšin, so v poznejših verzijah to pravico odvzemali na politični podlagi – in nazadnje smo prišli v razmere popolne neenakopravnosti na podlagi dejstva, da družbenopolitični zbori omogočajo večkratno volilno pravico članom »družbenopolitičnih organizacij«, če sploh ne govorimo o političnih privilegijih, ki jih imajo zaposleni prek zbora združenega dela. Zaradi vsega tega izhaja pozicija državljana od sklicevanja na naravno pravo, saj pozitivno-pravne utemeljitve ni. Suverenost naroda (pravzaprav ljudstva, populusa, demosa) je zgrajena na tej naravno-pravni podlagi človekovih pravic, (med katerimi je temeljna pravica sodelovanje pri konstituiranju bistvenih določil skupnega življenja).

Kadar govorimo o demokratični skupnosti, ki je utemeljena v položaju državljana in naroda (ljudstva) in se izraža skoz splošno in enako volilno pravico, tedaj to jasno nakazuje, da govorimo o pravni državi in delitvi oblasti v njej (kar upošteva vsaka spoštovanja vredna demokratična teorija oblasti),⁴ in da je govor o neodvisnosti sodstva in o dejavnem nadzoru parlamenta nad vsemi posli države (vključno seveda z vojsko). Jugoslovanski narod (ljudstvo), ki se vzpostavlja s splošno in enako volilno pravico državljanov Jugoslavije (česar iz že omenjenih razlogov ni zdaj ne na občinski ne na republiško-pokrajinski ravni, na federativni ravni pa preprosto zato ne, ker sta v zvezni skupščini dva paritetna zbora) – in pri tem predpostavljen kot nadnacionalna tvorba. Pravzaprav bi prej vsaj figurativno lahko rekli, da demokratično pojmovanje zastopa *podnacionalni* položaj (ker izhaja od posameznika, državljana in ne od nevprašljivo dane skupnosti, kolektivitete), oziroma *mimonacionalni* tip konstitucije (ker je že v samem pojmu državljana zapostavljeno tudi abstrahiranje od nacionalnih pripadnosti). Po drugi strani pa je demokratično načelo večine (vključno s pravicami manjšin) – na ravni federacije – relativirano s posebnim zborom federalnih enot, katerega konstitucija je po eni strani izpeljana iz načela varstva manjšine, po drugi strani pa tudi iz tradicionalne, liberalno utemeljene federativne ideje. Dejstvo, da so »poblaščenca« posameznih jugoslovanskih narodov tako rekoč užaljeni in prizadeti ob sami možnosti, da se o njihovih narodih govori kot o manjšinah v Jugoslaviji (čeprav so vsi narodi v Jugoslaviji statistično gledano manjšine), opozarja tudi na dvojnost njihovih demokratičnih opredelitev. Kajti ne gre za zapostavljanje nacionalnih interesov, temveč za njihovo korelacijo, morda z drugače konstituiranimi interesi vseh držav-

⁴ Prim, G. Leibholz, *Strukturprobleme der modernen Demokratie*, Athenäum-Fischer, Frankfurt 1974, zlasti »Demokratie und Wahlrecht«; H. F. Pitkin, *The Concept of Representation*, U.C.P. Berkley, Los Angeles and London 1967, in klasično stališče J. S. Milla o predstavniki vladavini, v J. S. Mill, *Izabrani spisi*, II., Informator, Zagreb 1989.

ljanov te dežele. Zato moramo biti previdni tudi glede vse pogostejšega demoniziranja »majorizacije«, ki bi jugoslovanskim narodom bojda prinesla demokratično konstituiranje federativne države. Ni namreč čisto jasno, zakaj bi moralo biti za posameznika – zanj pa v prvi vrsti gre – manj problematično to, da je majoriziran v lastnem narodu (kar se logično tudi pogosto dogaja), kot pa to, da ga skupaj z drugimi pripadniki istega naroda majorizira večina druge (drugih) nacionalnosti. Navsezadnje pa je vsako življenje v skupnosti z drugimi, torej: ko-eksistenca v polnem pomenu besede, življenje, ki ga nenehno spremljajo majorizacije na različnih ravneh – in vse, kar je pri tem mogoče storiti, je, poskrbeti, da posledice majorizacije ne bodo v nobenem pogledu pogubne za posameznikov obstoj; takšnim zahtevam pa najbolje ustreza demokratična konstitucija (ob predpostavljenih pravilih varstva posameznosti in posebnosti, toda tudi s predpostavko, da je uveljavljena ločitev zasebne in javne »sfere«), kar je edina oblika *civiliziranega majoriziranja posameznika*.⁵

Do takšne majorizacije pride prek volivnih rezultatov, se pravi, prek opredelitev za nekatera od predlaganih političnih načel, programov, idej, ki so volilnem procesu ponujeni. Pri tem pluralizem predpostavlja predvsem neomejeno izražanje idej, ki so prisotne znotraj skupnosti in demokratično (v končni posledici: večinsko) izjavljanje o njih (s tem, da temeljne naravne, torej: predsystemske pravice posameznikov in manjšin vseh konstitucijskih tipov ne morejo biti vprašljive).⁶ Vendar pa s tem še niso niti zastavljeni kaj šele rešeni pogloblitvi teoretski pa tudi operativni problemi političnega pluralizma. Kajti delovanje, ki bi morebiti lahko izkoristilo očitno razpadanje jugoslovanskega političnega sistema za to, da bi vzpostavilo demokratično konstituirano skupnost, se ne more zadovoljiti samo z zanikanjem obstoječega stanja ali pa s posplošenimi namigi na željeno stanje. Gre namreč za to, da mora natančnejša opredelitev možnega delovanja, ki naj pelje k željenemu stanju, upoštevati prav komponente pluralističnega modela.

Pomen pluralističnega urejanja političnega polja v jugoslovanskih razmerah je v tem, da: a) obstaja zelo jasno izražena zahteva po pluralistični ureditvi političnih procesov, ki jo izpričujejo različno svetovnonazorsko in geografsko umeščene usmeritve političnih dejavnikov in skupin dejavnikov; b) izkušnja kaže – od Španije po Francovi smrti do sedanjih dogajanj v nekaterih državah »realnega socializma« (Madžarska, Poljska in seveda Sovjetska zveza), da monistično oblikovani politični sistemi v fazi svojega razpadanja sprejemajo pluralizem tako rekoč kot vrednost po sebi; c) jugoslovanski primer razpadanja realsocialistične mašinerije se dogaja, kot je bilo že rečeno, prek vsiljevanja nekakšnega (vse bolj očitno neuspešnega) kripto-pluralizma (to se pravi, vzpostavljanja partijskih organizacij federalnih enot kot pravzaprav samostojnih političnih subjektov – strank).⁷

Toda tudi iz vseh teh predpostavk še ne izhaja niti osnovni konsenz o pojmu pluralizma, ki je vseskozi samo impliciten, prav tako pa tudi ni soglasja o tem, kako naj se konkretno legitimira. Vsekakor del uradnih političnih govorcev zastopa (kot nekakšen bolj ali manj odločilni ideološki motiv, ki ga skupno sprejemajo

⁵ Nasproti omenjeni bistveno antidemokratični predpostavki o prirojeni majorizaciji (ki se čisto ponavlja), moramo opozoriti na večkrat preverjeno Rikerjevo načelo, ki temelji na presumpciji teorije iger, po katerem v demokratičnih razmerah (zanje pa tu ves čas gre) velja »načelo velikosti, po katerem« udeleženci ustvarjajo ravno toliko velike koalicije, kolikoršne jim po njihovem prepričanju zagotavljajo zmago, nikakor pa ne večjih« (W. H. Riker, *The Theory of Political Coalitions*, Y. U. P., New Haven 1962, p. p. 32, 33, in A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, Y. U. P., New Haven & London, 1977, str. 25 in dalje). Z drugimi besedami, v demokratičnih pogojih načelom povezovanja in tvorjenja večine ni mogoče dajati prednosti, kar je že empirično dokazano, po kriterijih sedanjih »nenačelnih koalicij«.

⁶ Prim. M. Walzer, *Spheres of Justice*, Basic, New York 1983.

⁷ Prim. Ž. Puhovski, »Moč in program«, »Naše teme«, Zagreb, 7–8/1986.

uradne strukture v vseh jugoslovanskih federalnih enotah), »nestranski pluralizem«. Ključni argument tega stališča je prizadevanje, da bi ga prikazali kot logično posledico ekvidistančne kritike enostranskega in večstranskega modela. Ta kritika, ki je bila nekoč prisotna v Kardeljevih delih, izhaja od liberalno navdihnjene kritike enostranskih sistemov (ob hkratnem zelo površno ideologiziranem reklamiranju jugoslovanskega političnega sistema po letu 1948 kot v temelju že neenostranskem sistemu).

Po drugi strani se to stališče navdihuje z levičarskimi (v nekaterih vidikih tudi iz konservativne doktrine prevzetimi) kritikami večstranskega parlamentarnega sistema na Zahodu.⁸ V taki ideologizirani zmesi prihaja do razen očitnega spoja različnih svtovnonazorskih in metodičnih elementov, tudi do čisto jasnega uporabljanja normativno-teoretičnih stališč kot analitičnih (v odnosu do jugoslovanskih razmer). Če torej primerjamo kritično prežeto sliko enostranskega in večstranskega modela (ob tem, da smo prej argumentirano dokazali, da je neutemeljeno izenačevati domet obeh kritik, ki vsaj v nekaterih različicah nikakor nista izenačljivi) z normativnimi določbami glede tega, kakšen bi jugoslovanski model moral biti (in eventualno tudi mogel), pridemo do tega, da izločimo ta model iz zagate enostranski – večstranski sistem, in da celo navidezno legitimiramo »nestranski pluralizem«.

»Nestranski« pluralizem utemeljujejo tam, kjer o njem kolikor toliko sistematično govorijo s formalnim opiranjem na Marxovo (in splošno, socialistično) kritiko odtujitve. Tako se namreč pokaže, da tudi večstranski sistem (o enostranskem v tem kontekstu ni niti potrebno posebej govoriti) odtuja politično moč od posameznika in ustvarja oligarhično strukturo, ki številne posameznike uporablja samo kot objekte v boju za oblast. Nasproti temu, trdijo, nestranski pluralizem omogoča v tem pogledu razodtujitev, se pravi omogoča delovanje posamičnih volj in, seveda, interesov.⁹ Kardelj to – v metodično pozitivni varianti – opredeljuje kot »pluralizem samoupravnih interesov«, pri čemer se zdi, da je atribut »samoupravni« seveda spet enkrat pomembnejši kot samostalni, katerega mu je pridano.¹⁰ Kajti ta atribut – na način, ki v marsičem kaže način delovanja realsocialističnega političnega govora – zaznamuje obstoj »filtror«, ki prepuščajo samo nekatere, ideološko predhodno »filtrirane« interese v uradno politično areno. Ideja, po kateri »integralno samoupravljanje« – po eni strani – nadomesti tradicionalni tip politične ureditve v celoti, po drugi strani pa tako »podružbljena politika« že vnaprej vsrka dejansko pluralnost interesov, s čemer postane odvečno notranje pluralno organiziranje političnih procesov in institucij, ta ideja je na ta

⁸ Prim. K. Kluxen, *Geschichte und Problematik des Parlamentarismus*, Suhrkamp, Frankfurt 1983, zlasti poglavje »Umblick und Ausblick«.

⁹ Zato mora ta koncept izhajati od že omenjene aporetične predpostavke o konkretni osebi kot nosilcu prava, kot subjektu. Na podlagi takšnega stališča imajo pravice vsi – mladi in stari, delavci in nedelavci, Albanci ali Črnogorci, itd. S tem se pravzaprav po več kot stoletju v reducirani obliki ponavlja izvorni liberalni model, ki so se mu sami liberalci razmeroma hitro odrekli in pristali na stranke kot organizirane posrednike politične volje. Nasproti takšnemu modelu seveda ni mogoče kaj dosti narediti z »notranjim« pluralizmom, se pravi z prizadevanjem, da se katera od obstoječih organizacij, ki temeljijo na »konkretnih« predpogojih pravic posameznikov, še bolj pa pravic kolektivov, preprosto preusmeri, kajti tudi preusmerjena organizacija tovrstnega tipa je šele formalni subjekt pluralizma (če bi na primer hoteli narediti mladinsko organizacijo za subjekt političnega pluralizma, bi morali predpostaviti politično in tudi svtovnonazorsko enotnost mladine ter načelno nereduktivno posebnost pozicije mladih ljudi v družbi in politiki prav zato, ker se mladi razlikujejo od drugih; takšna namera lahko vsaj v začetnih stopnjah razkroja »real-socialističnih« značilnosti sistema rodi očitne rezultate, dolgoročno pa se mora radikalno spremeniti, da ne bi postala ovira za resnično pluralizacijo, ki – med drugim – terja tudi ukinitve v začetku nevrapsljivo vzpostavljenih kolektivnih »konkretnih subjektov«, tudi mladine, delavstva, narodov itd.

¹⁰ Prim. Ž. Puhovski, »Demokracija i samoupravljanje«, Argumenti, Rijeka, 1/1978.

način imanentno (pokazalo pa se je, da tudi v praktični izvedbi) samo še en poskus, da se opraviči ohranjanje obstoječega političnega razmerja brez odkrite uporabe sile (ob pomoči hkrati izvedene radikalne depolitizacije velikega števila prebivalcev države in z atomiziranjem vseh gospodarskih, profesionalnih in kulturnih organizacij, ki bi lahko bile potencialni nosilci drugačnih političnih stališč).¹¹

»Močan« filozofski pojem odtujitve, ki stoji – čeprav bistveno zreduciran – na začetku takšne argumentacije, doživlja argumentacijsko usodo vseh pojmov tovrstnega tipa; praviloma namreč pripeljejo do zanemarjanja razločkov, ki se na začetni stopnji abstrakcije zdijo nepomembni, čeprav so odločilni za delovanje tistih »sektorjev« stvarnosti, na katere naj bi se abstrakcije nanašale. V resnici se v vsakem političnem sistemu oblast vzpostavlja kot odtujena v odnosu na nosilca, njenega izvirnega potenciala, posameznika. Toda, če je to – v modernih pogojih političnega življenja v skupnostih, ki se ne morejo neposredno sestajati – nujno, pa vendar tudi ni nepomembna razlika med odtujitvijo politične moči posamezniku v delovanju, za katero si prizadeva, in med odtujitvijo, do katere pride z uporabo njegove (ne več z volitvami izražene) moči za namene, o katerih ga niso ničesar vprašali.¹² V Jugoslaviji je leta in leta delovala druga varianta, nadomestni subjekt pa so brez izjeme prikazovali kot kolektiv.

V tem smislu aktualna dogajanja samo potrjujejo omenjeni dolgotrajni trend – človeške žrtve na Kosovu žal samo izostrujejo resnost »mednacionalnih spopadov«, ¹³ s katerimi se Jugoslavija v marsičem vrača v predvojno obdobje. Če izhajamo od naroda kot subjekt – in ne od državljana – takšnih spopadov sploh ni mogoče rešiti. S tem postaja dediščina Jugoslavije dodatni omejevalni dejavnik rešitve »realsocialističnih« problemov, zakaj dane probleme je mogoče rešiti samo tako, da se lotimo temeljite rekonstrukcije političnega sistema, se pravi, da ustvarjamo nov sistem, ki bo temeljil na individualni politični subjektivnosti in moderni logiki kolektivnega delovanja.¹⁴ Le tedaj, če bodo načelno priznane (naravne) pravice posameznikov in če bodo pravice kolektivov vedno znova vprašljive kot »ne-naravne« vse dotlej, dokler ti kolektivi ne izrazijo svoje notranje demokratične konstitucije – bo mogoče pozitivni sistem utemeljevati na evropski tradiciji naravnega prava.¹⁵

Obstoječe pluralistične težnje tudi same v marsičem nosijo obeležje odnosov,

¹¹ S tem preprosto zginjata spred oči dve temeljni negativni karakteristiki takšne sistematike. Po eni strani politična »odtujenost« tega partijskega tipa ni odvisna samo od strank, temveč tudi od konstitucije moderne skupnosti. V takšni skupnosti pa je pravica do združevanja ena temeljnih pravic (ki izhaja iz bistvene sestavine lastnosti oseba, ki je naravnana k razmerjem do drugih); – v omenjeni premisi je ta pravica zanikana, in to brez obrazložitve, čeprav je istočasno ustvarjen videz, da večstrankarski sistem prisiljuje vse ljudi, da se podrejuje njegovemu funkcioniranju in da onemogoča nekatere druge oblike angažmaja (na primer razna gibanja, kar seveda ne drži). Po drugi strani strankarski pluralizem uvaja bistven element institucionalizirane, organizirane kontrole oblasti, vsaj približno izenačenost možnosti tistih, ki niso na oblasti, da prek predstavnikov, če že drugače ni mogoče, nadzorujejo delo oblasti (prim. Gh. Ionescu, I. Madariaga, *Oposiiton*, Pelican, Harmondsworth 1972).

¹² Prim. A. Heller, »On Formal Democracy«, J. Keane (Ed.), *Civil Society and the State*, Verso, London–New York 1988. Težava pa je v tem – in z njo se spoprijema A. Heller – da formalnost demokracije izvaja v bistvu iz odnosa med državo in družbo – str. 130 – in ne upošteva, da ta formalnost obstaja tudi neodvisno od te delitve, pa tudi pred njo (na primer v strokovnih združenjih, mednarodnih forumih ali, na drugačen način, v stari Grčiji). To pa vendarle opozarja na to, da formalnost kot bistveno »odtuevalna« lastnost demokracije predpostavlja neki splošnejši proces, ki verjetno temelji na potrebi, da se z abstrahiranjem ljudi izenačuje.

¹³ Gre seveda za spopad med ljudmi, oziroma natančneje za skaljene odnose, ki peljejo v spopad. Na skaljenost teh odnosov med ljudmi bistveno vplivajo različne percepcije nacionalnih pripadnosti in političnih posledic te pripadnosti, vendar pa se narodi soočajo le figurativno, ljudje pa neposredno.

¹⁴ Prim. M. Olson, *The Logic of Collective Action*, H. U. P., Cambridge Mass., London 1971, zlasti poglavje »A Taxonomic of Groups«.

¹⁵ Prim. R. Dahrendorf, »Samo ljudi imajo prava«, *Borba*, Beograd, 20–21. maj 1989.

kakršni so se v zadnjih letih razvili v Jugoslaviji; zato je njihova teoretska pa tudi politična zasnovanost predvsem negativno dejavna (v smislu dokončnega delegitimiranja obstoječih institucijskih sklopov, ki tako in tako ne funkcionirajo). Mnogo manj pa se ukvarjajo z razvijanjem novih navad in, kakor je znano iz tradicije, z vzpostavljanjem in razvijanjem novih običajev, morale in ustreznih zakonskih norm. Brez tega (morda navidez preveč postopnega) procesa bodo vsakršne skrajšane, napačne ali namišljene »rešitve« še naprej neovirano vladale na politični sceni.

Kot so nekoč decentralizacijo reklamirali kot demokratizacijo, tako danes liberalizacijo (zaradi nemoči, ki se je pojavila predvsem v partiji) reklamirajo kot demokratizacijo. A država prav zaradi tega preprosto nima perspektive, ali drugače rečeno: perspektiva je možna šele tedaj, ko bo – po večletnem ozaveščenem preživljanju v krizi – jasen motivacijski sistem, ki bo veljal za velik del aktivnih prebivalcev države (po možnosti za večino). Ta motivacijski sistem pa v neposredni prihodnosti ne mora biti, kot smo že opozorili, predvsem ekonomske narave, ker je vrsta radikalnih političnih sprememb nujna predpostavka za gospodarske spremembe. Prav zato mora biti politično motiviranje ključno vprašanje pri ustvarjanju vzdušja, v katerem bi bilo morebiti mogoče obstoječe stanje spremeniti. Politično motiviranje pa je mogoče samo tedaj, če je večina prebivalstva prepričana, da so pravice posameznikov načelno izenačene, da obstajajo institucije, ki te pravice učinkovito varujejo in da gre pri tem za politično temeljne, aktivne pravice do vplivanja na zgradbo skupnosti (ne pa samo za »pasivne« pravice varstva posameznika pred političnimi posegi vlade v eksistenco posameznika ali skupine). To pa je mogoče doseči, kot kaže preizkušnja na mnogih straneh, prav z učinkovitim političnim pluralizmom.¹⁶

Subjekt političnega pluralizma pa je lahko samo institucija¹⁷. To je samo na prvi pogled nedosledno glede na stalno zagovarjanje odločilnega položaja posameznika v dosedanjih naših izvajanjih – vendar gre le za dve ravni istega temeljnega teoretsko-političnega stališča. Po drugi strani pa smiselne možnosti, o katerih je govor, kadar se razpravlja o skupnih problemih, nikoli niso tako številne, da bi lahko vsak pripadnik skupnosti imel lastno pozicijo, ki ne bi bila združljiva z drugimi. Zato je nujno povezovanje na načelih združevanja, ki je posledica opredelitve. Po drugi strani pa na ta argument pogosto odgovarjajo z dokazovanjem, da ta povezovanja posameznikov glede določene opcije, ki zadevajo skupni obstoj, variirajo, se pravi, da se skupine privrženecv ob različnih priložnostih, glede na različne tipe vprašanja različno sestavljajo, (glede na »ožje« politične, gospodarske, kulturne, moralne itd.). Ta predpostavka seveda izhaja iz podmene, da se posameznik opredeljuje neodvisno od določenih interesnih in svetovnonazorskih stalnic in pretežno na podlagi totalno svojske »neponovljivosti« svojega političnega bivanja. Ker pa ni, kot je dobro znano, politična eksistenca v tem pogledu na isti način specifična kot človeška individualnost v stvarnosti, lažje in bolj verjetno prihaja do povezovanja na podlagi stališč do temeljnih vprašanj skupnosti. V sodobnih razmerah se to pogosto izraža skoz svetovnonazorske, pa tudi izobrazbene ali kulturne lastnosti delov prebivalstva.

V jugoslovanskih razmerah se tako rekoč nujno ponavlja podoba, ki smo jo že večkrat opisali – pluralistične težnje ne bodo postale realnost kar preprosto zaradi (dokončne) odločitve oblastnikov, da bodo priznali notorno dejstvo o različnosti

¹⁶ Prim. R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, U. Ch. P. Chicago a. London, 1956.

¹⁷ Prim. R. A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy*, Y. U. P., New Haven a. London 1982, str. 5 in dalje.

mišljenj, mnenj, hotenj, interesov, volje ali nagnjenj, ampak šele tedaj, ko (in če) postane možno, da se avtonomne (pa čeprav samo zelo rudimentarno organizirane) politične institucije pravno utemeljijo kot nujna podpora političnemu pluralizmu. Dokler pa ni tako, bo vladal (in to zanesljivo ne bo trajalo dolgo) interregnum, v katerem so navidez tudi povsem radikalne pluralistične konstelacije možne pod pogojem, da (krajevni) mogočnejši takšno stanje podpirajo (ali vsaj ne nastopajo preveč odločno proti njemu). Šele tedaj, ko je z formalno registracijo samostojnih političnih organizacij storjen korak naprej, ki ga ni mogoče enostavno ukiniti (ker je za to potreben sodni, torej: pravni) postopek odprave že izdanega dovoljenja za delovanje, šele tedaj torej lahko govorimo, da je konec interregnuma. Seveda pa ta rešitev ni edino možna in tudi ne najbolj verjetna – in sicer prav zato, ker gre za procese, ki so posledica razpadanja političnega sistema (ne pa razumno vodene globalne politike, kot na primer v Madžarski), tako da je vedno možna tudi vrnitev k striktnemu monizmu. Ta je v današnjih razmerah seveda mogoč samo ob predpostavki neposredne vojaške intervencije (se pravi, če se kosovske razmere razširijo po vsej državi).

Zato je alternativa čisto jasna (čeprav še ni pri vseh prodrla v zavest): politični pluralizem ali militaristična restalinizacija (nacionalno-stalinistične usmeritve, kakršne so značilne za razmere v Srbiji, se ne morejo razširiti po vsej Jugoslaviji z ustreznimi cezarističnimi metodami populizma, ker so pri tem nacionalne razlike pač nepremostljiva ovira; vendar pa lahko te iste nacionalne razlike pogosto pripeljejo do tega, da se stalinistični revival na sploh napačno razpozna v kategorijah srbske majorizacije, kar daje stalinističnim invektivam določeno šanso tudi v drugih narodih). Politični pluralizem pa mora pomeniti, že zaradi razpoznavanja posledic prej omenjene alternative, kolikor mogoče jasnejše distanciranje od obstoječega političnega sistema, od vsake njegove politične institucije posebej. Pri tem ne mislimo na moralno raven procesa delegitimiranja (ki je tako in tako že v polnem teku), temveč na to, da teh institucij preprosto ni mogoče notranje probraziti in uporabiti za skrajšano (to pomeni lažjo) promocijo pluralizma. Razlog za to je dvojne narave: po eni strani so te institucije organizacijsko preslabotne, da bi lahko delovale same po sebi tudi tedaj, če bi se spremenil tradicionalni kontekst, v katerem so bile vsaj navidezno učinkovite (kajti institucijske politike v Jugoslaviji že dolga leta, če hočemo biti dosledni, sploh ni, ampak deluje njen nadomestek, ki se kaže v vrsti množičnih učinkov oziroma v alternativnih akcijah aparata sile); po drugi strani pa gre za institucije, ki so ukrojene po meri dolgotrajne depolitizacije (na primer, »najbolj množična organizacija sistema« – socialistična zveza –, sploh nima individualnega članstva) in njihovo politiziranje na novih osnovah bi verjetno zabredlo v imanentno protislovje spričo njihovih (minimalnih) organizacijskih potencialov.

Razen vsega tega so konkretna dogajanja kar nekajkrat zapored pokazala, da se »vračanje« političnega pluralizma v obstoječi sistem dogaja navidez nekonfliktno samo takrat, kadar obstaja implicitni in nevprašljivi konsenz »alternativnih pobud« in oblastnikov nasproti »zunanji nevarnosti« (to se je najbolje izpričalo v metodično pozitivnem smislu takrat, ko so se alternativne organizacije odrekle kritiki slovenskega vodstva v okoliščinah, ko je veljalo mnenje, ki se je pozneje pokazalo za napačno –, da bi to vodstvo lahko naletelo na resne politične težave v federaciji, ki bi pripeljale samostojnost slovenskega političnega polja pod vprašaj; metodično negativno pa se je to pokazalo prav tako v Sloveniji, ki ima v tem pogledu tudi največ izkušenj; namreč v dejstvu, da radikalnejši postopki nepokorščine do oblasti – v primeru procesa proti četverici, obtoženih pred vojaškim sodiš-

čem – ki so jih zagovarjale alternativne skupine, niso naleteli na podporo uradne politike, ampak so, nasprotno, doživeli politično kritiko z argumenti, da alternativni radikali delajo pravzaprav za »drugo stran« in proti demokraciji). Brž ko se torej konflikti jasneje izrazijo, se postavi vprašanje o javnih poroštvih za institucijsko samostojnost kot predpostavko resničnega pluralizma (protiargument, ki izhaja iz cinične predpostavke, pravi, da v primeru resnih konfliktov v jugoslovanskih razmerah nikakršna pravna jamstva tako in tako ne veljajo; vendar ta argument hote upošteva samo skrajne rešitve, zanemarja pa možnost stopnjevanja konflikta in tudi pritiskov, pri čemer na določeni točki tega stopnjevanja lahko dejstvo, da so nekateri pravni ukrepi nujni, morebiti upočasnijo napredovanje represije, kar v takšni pesimistični verziji ni nepomembno).

Institucijsko podprti pluralizem na jugoslovanski ravni se zdi navsezadnje še najmanj slaba rešitev (točneje: proceduralni pogoj za vse možne razumne rešitve) sedanjih razmer. Iz tega pa seveda – in na žalost – nikakor ne izhaja, da je takšna rešitev tudi najbolj verjetna. Vendar je tako očitno v nasprotju s sedanjim stanjem kot tudi z alternativno varianto razvoja države – po zaslugi vrste političnih poskusov v zadnjih mesecih pa tudi vse bolj zasidrana v zavesti potencialnih političnih dejavnikov – da mimo nje ne bo mogla nobena varianta nadaljnjega dogajanja. Ustavne spremembe, ki bi edine lahko zagotovile takšen pluralizem (v smislu možnih načel nove ustave), pa hkrati terjajo pluralistično zavest, da bi sploh lahko govorili o radikalni spremembi političnega sistema. Nazadnje pa moram opozoriti še na nek element, ki je sicer proceduralne narave, vendar pa je bistven in ga je vsekakor treba upoštevati. To je namreč dejstvo, da je jugoslovanska ustava po svojih lastnih določbah praktično nespremenljiva, ker je za sleherno spremembo potreben konsenz vseh federalnih enot (za sleherno kolikor toliko radikalno spremembo pa tega glede na popolnoma razvidne razlike med temi enotami v političnem, ekonomskem in kulturnem pogledu sploh ni mogoče pričakovati). Zato je, objektivno gledano, nadaljnje razpadanje sistema in njegova popolna nemoč delovanja (vse pa kaže, da se prav v to smer stvari že lep čas razvijajo) šele tisto, kar lahko pripelje do*točke, ko se bo spreminjanje sploh začelo.

Seveda, v primeru, ko gre za radikaliziranje življenjskih tegob, o čemer tu razpravljamo, ni hvaležno predpostavljati, da se bo demokratična zavest krepila in tudi organizacijsko in programsko razvijala ter uspela uveljaviti rešitve, kakršne so tu (kot možne) opisane (ali pa tem podobne). Spet je tako, da se avtoritarna varianta zdi verjetnejša. Prav zato je odgovor na vprašanje, kam gre Jugoslavija, v prvi vrsti vendarle povezan s prejšnjim odgovorom na vprašanje, ali je namreč sploh verjetno, da bi se v doglednem času zgodile resnejše spremembe (»gibanje« Jugoslavije v neko smer).

Če bi se ne izkazalo kot realno to, da je v končni posledici obstoječe stanje postopnega propadanja za večino dejavnikov manjše zlo kot pa tveganje radikalnih sprememb, če bi se ne izkazalo kot realno to, da aparat moči vsili militarno enotnost, bi postala demokratična rešitev verjetnejša. Seveda pa ni težko predvideti, koliko težavnih predpostavk bi bilo treba dotlej absolvirati, in seveda tudi ne tega, da bo o tem konkretno odločala prvenstveno politična sfera v vseh predelih države. Tu predstavljene analize (in manj prognoze) bi mogle biti pripomoček za eno od možnih usmeritev.

Spremembe v socialističnih deželah: od krize do novega koncepta socializma

1. Beseda kriza je danes v splošni rabi v skoraj vseh socialističnih deželah. O tem ni dvoma. Ni pa jasnega odgovora na vprašanje: kaj je v krizi? Že ustaljen odgovor bi bil, da so v krizi instrumenti izvajanja, uresničevanja sistema. Večji del zahodne ideologije ima že od nekdaj pripravljen odgovor: vprašljiv je celoten socialistični projekt. In implikacija je seveda očitna: končno je jasno, da je treba celoten projekt ukiniti.

Toda v skoraj vseh socialističnih deželah je večina znanstvenikov – sčasoma pa tudi vse večje število političnih voditeljev – prišlo do novega odgovora: poglobitno vprašanje je stari model socializma. Ali natančneje povedano: gre za model socializma iz tridesetih let. Ta model je bil seveda deloma spremenjen, domet sprememb pa je bil v posameznih državah različen.

Berlinguerjeva ocena, ki jo je bil izrekel po razglasitvi vojnega stanja na Poljskem, da je namreč »model Oktobra izčrpal svoje potenciale«, ni bila povsem pravilna. Ne gre pravzaprav za model Oktobra. Model, na katerega se je nanašal Berlinguerjev govor, je bil namreč sovjetski model iz tridesetih let, za katerega pa bi lahko postavili vprašanje, če je sploh kdaj imel gonilno moč?

2. Kaj je poglobitni vzrok kriz v socialističnih deželah? To niti ni nek posamični del starega modela, temveč model sam, ali točneje, njegova temeljna etatična struktura, etatizem sam kot hipertrofija državnega vpletanja in nadzorstva v gospodarstvu in v vseh drugih družbenih sferah.

Etatizem je obči vzrok krize v socialističnih deželah. Tudi dejstvo, da se vse te dežele med seboj razlikujejo ter da imajo (kljub morda drugačni obči sodbi) vrsto specifičnosti, s to ugotovitvijo sploh ni v protislovju (ta pripomba se nanaša tudi na razlike v vzhodni Evropi).

Če je etatizem kot temeljna značilnost modela splošni vzrok krize socialističnih dežel, potem je seveda opuščanje, odklanjanje in ukinjanje etatizma podlaga sleherne reforme – tako v Jugoslaviji kot na Kitajskem, v Sovjetski zvezi ali vzhodni Evropi.

3. Skoraj vse stare socialistične teorije, ne samo marksizem, so razglašale, da je socializem mogoče vzpostaviti samo na podlagi razvite industrijske družbe. Toda socialističnih revolucij na Zahodu še ni (čeprav obstajajo nekateri socialistični elementi), do prvih uspešnih revolucij pa je prišlo v nerazvitih deželah, ki niso imele ne industrijskega temelja ne razvitega delavskega razreda. Od prvih trenutkov po revoluciji je bila zaostalost največji problem ruske revolucije, pozneje pa tudi kitajske in drugih revolucij.

Temeljni problem je bil: kako premagati nerazvitost. Obstajata dva poglobitna problema: prvi je značilen za Stalinov način, namreč nasilna kolektivizacija in pospešena industrializacija. Za Mao Zedonga je bila značilna politika velikih skokov in kulturna revolucija. V bistvu pa sta bila tako Stalin kot Mao protagonisti istega temeljnega pristopa. Oba sta poskušala zaobiti razvojno stopnjo, ki je njuni deželi nista dosegli – šlo je potemtakem za preskakovanje cele faze. Posledica je bila porazna – ekonomski, politični in kulturni padec.

Drugi pristop pa je temu povsem nasproten. Ideja izhaja iz Leninove Nove ekonomske politike (NEP) iz leta 1921. To je bila inačica mešanega gospodarstva s trgov, zasebnim kmetijstvom in trgovino ter s tako imenovanim drobnim gospodarstvom (z dajanjem tovarn v zakup in z odpiranjem k tujemu kapitalu). Šlo je za evolutivno politiko, ki je vključevala tudi prehod skozi nekatere oblike poprejšnjega družbenega sistema, ki ga dežela ni do konca izživela, se pravi skoz obliko tržnega gospodarstva. Zveza NEP z novejšimi ali zgodnejšimi reformami v socialističnih deželah je več kot očitna. Takšen pristop pomeni sprejemanje dosežkov človeške civilizacije in, kakor mislijo konservativci in dogmatiki v socialističnih deželah, vračanje h kapitalističnim načelom. To pa hkrati pomeni, da veliki skoki naprej, s katerimi naj bi obšli nekatere razvojne etape družbe, niso možni. Razvoj je možno pospešiti, toda preskakovanje celih razvojnih stopenj se je izkazalo za naivne sanje. Če zagovarjamo takšna stališča, seveda to ne pomeni, da zagovarjamo tezo o pristajanju na restavracijo kapitalističnega družbenega sistema. Ne obstaja namreč samo alternativa: socializem ali kapitalizem; možna je namreč tudi tretja pot. NEP je bil prav ta tretja pot, kot so to tudi sedanje reforme v socialističnih deželah.

NEP ni bila zgolj ekonomska alternativa. Buharin – Puškin NEP-a – v njej ni videl samo možnosti za premagovanje zaostalosti stare Rusije, marveč predvsem pot v socializem v eni deželi, to pa na podlagi mešanega gospodarstva. Izvirni, avtentični teoretik in utemeljitelj sintagme »socializem v eni deželi« je bil Buharin, ne pa Stalin.

Buharinova inačica razlage te sintagme se je seveda precej razlikovala od Stalinove. Glede na končne posledice bi celo lahko rekli, da ji je bila povsem nasprotna! Stalinova razlaga je v praktični izvedbi pripeljala Sovjetsko zvezo v okostenevanje ukrepov, ki so bili zaradi zaostalosti Rusije izsiljeni, v osamo sovjetske prakse glede na dosežke civilizacije in dotlejšnje izkustvo razvitega dela sveta, pa tudi v to, da se je takšna omejena in v svojih prevratniških potencialih osiromašena praksa spremenila v obrazec in obvezni model socializma. Na drugi strani pa je bil Buharin prepričan, da je prav NEP poglavitni element, ki lahko zagotovi socializmu njegovo socialistično perspektivo. Buharin je bil prepričan, da pomeni NEP os radikalnega obrata. Napotilo »bogatite se«, ki ga je naslovil na kmete, še danes zaprepašča dogmatike, ki jim je bolj pri srcu enakost v revščini, ki je bila prazapprav zahteva predmarksističnega in predindustrijskega drobnoburžoaznega socializma. Zato ni nikakršno naključje, da se je temu Buharinovemu pozivu med prvimi uprl prav Stalin. Od tedaj naprej so stalinisti bolj v skrbeh zaradi možnega bogatenja kot pa zaradi nevarnosti popolnega odmrtnja delovne motivacije. Buharin je s svojim geslom »bogatite se« ravno opozarjal na pomembnost ekonomskega elementa, na vlogo materialne stimulacije, ki jo je stalinizem pozneje povsem odpravil, ko je v svoji dogmatski teoretični plitvosti zamenjaval boj proti izkoriščanju, na katerem utemeljuje politično moč velika buržoazija, z bojem za ekonomske cilje socialističnega gospodarstva.

Razen tega je bil Buharin tudi prepričan, da je NEP z avtonomijo gospodarskih subjektov na trgu temeljna predpostavka politične demokracije in zato edina realna alternativa stalinizmu. Ta avtonomija tržnega gospodarstva je lahko obvarovala področje gospodarstva pred neposrednim nadzorom politične oblasti in s tem omejevala družbeno moč politične elite.¹

¹ Za razumevanje NEP in »socializma v eni deželi« gl.: Stephen F. Cohen, *Buharin i boljševička revolucija*, O. Keršovani, Rijeka 1980, str. 161–207; delo istega avtorja *Rethinking the Soviet Experience*, N. Y., Oxford, Oxford Un. Press

4. Stari model socializma je mogoče prepoznati pod različnimi imeni. Njegove različne pojavne oblike, vključno z različnimi stopnjami intenzivnosti uporabe modela in različnimi oblikami spremenjenega ter bolj ali manj preseženega izhodiščnega modela iz tridesetih let, so – ne brez razloga – tudi poimenovali z različnimi nazivi, za katerimi pa v bistvu tiči ista temeljna struktura. Stari model je ostal znan po različnih prilastkih, ki so jih tako apologeti kot oponenti postavljali v ospredje, kadar so opredeljevali in s tem označevali model kot: stalinizem, neostalinizem, etatistični kapitalizem, težki socializem, proto-socializem, zgodnji socializem, realno obstoječi socializem, razvita socialistična družba, družba prve stopnje razvejane graditve komunizma, dogmatski socializem, prezgodnji socializem, neoetatistični socializem, administrativni socializem, birokratski kolektivizem, realni socializem.

Katere so pglavitne značilnosti tega modela socializma, ki ima svoj izvor v starem sovjetskem modelu, ki se je izoblikoval v tridesetih letih? Na gospodarski ravni je kot sistemska značilnost razvidna predvsem njegova neučinkovitost. V tem sistemu namreč tržišča z njegovimi kompetitivnimi elementi ni nadomestilo, kot so trdili, plansko gospodarstvo, v katerem so vsi odnosi racionalno urejeni. Namesto plansko vodenega gospodarstva je obstajala politično dirigirana ekonomija, v kateri so v imenu plana nastopali voluntaristični, skrajno subjektivistični ukrepi razvejanega in hipertrofiranega birokratskega aparata, ki je imel neomejene in popolnoma nenadzorovane kompetence. Absolutna oblast in absolutna kontrola ekonomije se tu razkrivata kot dve plati istega pojava – enako kot skrajni centralizem oblasti in koncentracija družbene moči v vrhu politične hierarhije, ki ju na drugi strani spremlja ekonomski centralizem kot ideal. Neomejeni oblasti političnega aparata in politične administracije pa ustreza na ravni ekonomije centralizirana administrativna struktura upravljanja z gospodarstvom. Neučinkovitost sistema se izraža v neprestanem pomanjkanju blaga, se pravi, da povpraševanje daleč presega ponudbo. Posledica tega je pretirano varčevanje prebivalstva, ki pogosto presega letno vrednost celotnega produkta narodnega gospodarstva – hkrati pa tudi neproduktivno usmerjeno trošenje privarčevanega; vse to skupaj je povezano še z oteženim bojem z inflacijo v tistih gospodarstvih, ki so vsaj delno uvedla tržne elemente. Naslednja značilnost tega starega modela je slaba kvaliteta blaga, visoki produkcijski stroški, razsipanje z materialnimi in finančnimi sredstvi. Uporaba odvečne delovne sile, tako imenovana prikrita nezaposlenost, je druga stran medalje te proklamirane politike polne zaposlenosti. Preštevilni delavci, nizki osebni dohodki, nezadostna delovna motivacija, zapostavljena ali nepriznana materialna stimulacija, slaba delovna disciplina – vse to so značilni pojavi v gospodarstvih, ki temeljijo na starem modelu. Nenehni problemi s premajhno kmetijsko proizvodnjo, nerazvitim področjem storitev, stalna stanovanjska kriza, nesposobnost za sprejemanje sodobnih tehnologij – tudi to so značilnosti tega modela.

Skratka, popolno politično nadzorstvo nad celotnim ekonomskim procesom, v katerem je politično odločanje nadomestilo ekonomske in tržne vzgibe in povezave – to je splošno načelo starega modela. Brez političnih zvez, političnih odločitev, ta tip gospodarstva ne more delovati. Pri tem pa ne gre za vprašanje političnega vmešavanja v gospodarstvo v imenu socialistične pravičnosti, kar bi bilo s stališča prizadevanj za uresničitev socialističnih ciljev še mogoče opravičevati. Ne gre

1986, str. 71–93. Dalje Roy Medvedev, *Leninizam i zapadni socijalizam*, Zagreb, Globus 1986, str. 163–189; Buharin, Staljin, Trocki, Zinovljevi, *Permanentna revolucija i socijalizam u jednoj zemlji*, Zagreb, Globus 1979 (v to knjigo je vključena celotna polemika iz leta 1924–26, ki je potekala med glavnimi akterji revolucije, vpeljuje pa jo komentar italijanskega zgodovinarja Giuliana Procaccija).

torej za popravek delovanja ekonomskega mehanizma, temveč preprosto za nadomestitev vseh ekonomskih vzvodov in povezav z neomejenim političnim intervencionizmom.

Na politični ravni so pglavitne značilnosti tega starega modela omejevanje demokracije, birokratizem, nagnjenost k avtokratskemu vodenju – prav do diktatorstva v izrazito represivnih režimih (npr. v primeru Stalina, Mao Zedonga, Enverja Hoxhe ali Rakosija). Najprej je bila v celoti odpravljena tako imenovana meščanska demokracija z vsemi oblikami političnega pluralizma, hkrati s trajnim praktičnim suspenzom temeljnih meščanskih svoboščin. Čeprav so neprestano poudarjali potrebo po popolni enotnosti interesov vseh družbenih segmentov, vseh razredov, slojev in narodov, pa je na drugi strani sektaštvo razglašalo potrebo po nenehnem militantnem aktivizmu v spopadih z razrednim sovražnikom. Potreba po permanentni razredni vojni se pojavlja kot zahteva po stalni krepitvi razrednega boja, na primer pri Stalinu, ali pozneje, kot zahteva po zaostrovanju boja na ideološki fronti – zlasti pri zagovornikih trde roke, ki vidijo boj za socializem izključno kot nekakšno trajno obsedno stanje.

Stari model ni zavrgel le meščanske demokracije, temveč tudi delavsko demokracijo – demokracijo sovjetov, delavskega nadzora, delavskih svetov, zborov, delavskega samoupravljanja. Meščansko demokracijo so v pogledu njenih vrednot izenačevali z nedemokratičnimi, celo fašističnimi režimi in jo proglašali za formalno demokracijo, na drugi strani pa so zavrgli samoupravljanje kot anarhistični odklon. Simbiozo in stapljanje državnega in partijskega aparata ob popolnem nadzoru partije je spremljala skoraj popolna ukinitve znotrajpartijske demokracije. Stalinistična interpretacija vloge partije je še zlasti poudarjala demokratični centralizem, v katerem je videla predvsem in skoraj izključno možnost neomejenega uveljavljanja le ene plati sintagme demokratičnega centralizma. Spreminjanje demokratičnih elementov sintagme v formalizirano obrednost brez prave vsebine, je na drugi strani vse zvajalo na centralizem, tako v sprejemanju kot v izvajanju sklepov. Ideal tako razumljenega demokratičnega centralizma je bila absolutna enotnost; tudi zgolj občasni pojav manjšine ob opredeljevanju do posamičnih konkretnih vprašanj je veljal za nedvoumno protipartijsko delovanje.

Volilni mehanizem v partiji in državi je bil skrčen na formalno potrjevanje vnaprej izbranega kandidata: ta je bil praktično že imenovan, saj je obstoj protikandidatov veljal za meščansko perverzno. Kandidata je praktično neposredno določalo višje partijsko vodstvo, predvsem na podlagi merila poslušnosti, kar ob dolgotrajni praksi pomeni navsezadnje uveljavljanje tako imenovane negativne selekcije – nekompetetnosti, nesposobnosti in, končno, kadrovske atrofije sistema. Politična partenogeneza dobiva s tem enake značilnosti kot jih ima biološka.

Celotno družbeno življenje je bilo podrejeno političnim odločitvam – od znatnosti in umetnosti do športa. Družbena teorija je bila spremenjena v sredstvo in v neposredno služabnico dnevne politike.

Na ravni odnosov med narodi v večnarodnostnih skupnostih so izza proglašane enotnosti in enakopravnosti vladale neenakost, centralizem in formalno izvajanje načel federalizma. Reševanje narodnostnega vprašanja je bilo utesnjeno na raven politične taktike in postavljeno v odvisnost od domnevnih višjih ciljev socializma. Tudi v tem pogledu je občo centralizacijo politične moči spremljal centralizem v nacionalnem vprašanju, ta pa je bil spet opora splošne centralizacije, ki je značilna za etatistične strukture.²

² O ekonomskih značilnostih stalinizma zelo poučno govorijo knjige: Alec Nove, *An Economic history of the*

Na ravni mednarodne politike je ta model proizvajal in izvajal hegemonijo, centralizem, militantno vsiljevanje lastnih državnih interesov, z vojaškimi posegi vred – vse pa seveda v imenu višjih ciljev socializma. Notranje slabosti modela so se na zunanji ravni kompenzirale z vsiljevanjem centralistično pojmovane enotnosti – tako v mednarodnem komunističnem gibanju kot tudi znotraj tako imenovane skupnosti socialističnih držav. V medblokovskih odnosih je stari model prakticiral politiko zapiranja pred svetom, konfrontacijo moči, blokovsko združevanje, kadar pa se je začelo obdobje popuščanja, tedaj je bila politika popuščanja razumljena samo v odnosih med velikimi silami. Tudi na tem področju se je pokazalo, da je zunanjo politiko v starem modelu obvladovala obča težnja po centralizaciji in koncentraciji politične moči, ki je bila temeljni aksiom modela.

Vendar pa je za model v celoti najbolj pomembno to, da v njem vzpostavljeni družbeni odnosi bistveno omejujejo in ovirajo rast produktivnih sil. Delni ekonomski in družbeni uspehi znotraj modela te teze ne morejo zanikati, ker so bili materialni stroški in človeške žrtve za doseg te uspehov tako veliki, da pravzaprav tudi v tem primeru bolj razkrivajo iracionalnost in pomanjkljivost modela kot pa karkoli drugega, kar bi govorilo v njegov prid. Tako ostaja temeljno in najbolj pomembno dejstvo, da model ni samo proizvedel grobo deformiranih družbenih odnosov, temveč je hkrati tudi neposredno deloval kot konservativni dejavnik družbenega razvoja.

Seveda je treba na tem mestu opozoriti, da je bil odslej govor o tipičnih značilnostih starega modela socializma in da se v različnih državah posamične značilnosti pojavljajo različno intenzivno; pri tem velja še zlasti upoštevati dejstvo, da so v nekaterih državah reforme delno ali pa v celoti spremenile cele sklope družbenih odnosov starega modela. Vendar pa obstaja prav zaradi nedokončanosti procesa premagovanja modela tudi v teh deželah nevarnost, da bi se v večji ali manjši meri obnovili elementi starega modela. To je namreč deloma možno tudi zaradi tega, ker si celo reformatorske sile niso povsem na jasnem glede ocene, kje so prave ločnice med starim modelom socializma in med prostorom socialistične obnove, ki radikalno zavrača vse izrastke starega tipa socializma.

5. Za to, da bi mogli to ločnico jasno začrtati, ni dovolj, da le sprostimo socialistično misel in jo z teoretskim delom rešimo iz objema dogmatskih odklonov. Teoretska dejavnost se mora prav zaradi tega nujno soočiti s potrebo po izredni vestni analizi same prakse socializma, s tisto njegovo stopnjo, ki se je utemeljevala na starem modelu, pa tudi s prakso spreminjanja, kar je še posebej pomembno.

Reforme v socialističnih državah imajo doslej že kar bogato zgodovino. Prva takšna reforma je bila Leninova NEP. Nova ekonomska politika je bila seveda kompromis. Kmetje so lahko svobodno prodajali svoje izdelke na trgu, seveda potem, ko so plačali davek v naturi. V okviru zasebnega sektorja so bili znova dovoljeni: trgovina, proizvodnja tako imenovanega drobnega gospodarstva in obrt. Država si je pridržala, kot je govoril Lenin, »poveljniška mesta« v gospodarstvu: industrijo, preostanek trgovine, bančništvo in zunanjo trgovino. Problem pa je bil v tem, da ekonomske liberalizacije ni spremljala tudi politična demokratizacija. Ne samo da ni prišlo do nadaljnje demokratizacije, temveč so v partijskih razpravah zavrnilo tudi poskus vzpostavitve delavske demokracije. Okoliščine za

U. S. S. R., Penguin Books 1972 in *The Soviet Economy*, London, George Allen and Unwin 1984. Zanimiv je Nove-ov politični pregled v knjigi *Stalinism and After* (London, George Allen and Unwin 1984), kot tudi obsežna knjiga Roya Medvedeva, *Let History Judge, the Origins and Consequences of Stalinism*, N. Y., Alfred H. Knopf 1974 in nedavno tudi pri nas prevedena knjiga Fernanda Claudina, *Kriza komunističkog pokreta I-II*, Zagreb, Globus 1988.

razvoj demokracije vsekakor niso bile ugodne, in morda je bil to razlog, da je bila NEP izločena z nastopom stalinistične etatične ekonomije – in to brez vsakršne resnejše opozicije. NEP je trajala od leta 1921 do 1929; to je bilo razmeroma kratko, vendar pa pomembno obdobje, saj pomeni prvi poskus vzpostavljanja socialističnega tržnega gospodarstva.³

Drugi poskus se je začel na politični ravni, in sicer z ustanavljanjem delavskih svetov v Jugoslaviji leta 1950. S tem se je začel tudi proces demokratizacije političnega sistema. Zelo hitro pa se je izkazalo, da je avtonomijo delavskih svetov bistveno omejeval ekonomski sistem, v bistvu v celoti podedovan od starega modela. Rešilna pot se je kazala v tržnem gospodarstvu. Program Zveze komunistov iz leta 1958 je ugotavljal, da nepriznavanje zakona vrednosti in drugih tržnih zakonov ne krepi, ampak slabi socialistične elemente gospodarstva, zavira pobude posameznikov in podjetij, pomeni motnjo v razvoju produktivnih sil.⁴ Tako naj bi torej tržno gospodarstvo vzpostavilo avtonomijo delavskega samoupravljanja; da bi bilo to sploh možno, je morala tudi Zveza komunistov spremeniti svojo vlogo. Leta 1952 je Partija spremenila ime v Zvezo komunistov in v skladu s Programom naj bi postajala vse manj dejavnik oblasti, ki monopolizira celotno politično moč v družbi – kar je bila sicer praksa v vseh socialističnih državah. Namesto tega naj bi se Zveza komunistov Jugoslavije predvsem borila za neposredno soudeležbo državljanov v političnem odločanju, še zlasti pa za razvoj samoupravljanja kot njeno pglavitno nalogo.

Jugoslavija je preživela nekaj ekonomski reform. Vloga trga je bila do določene mere res vzpostavljena, kar je bil resnični napredek, ki ga ne smemo zanemarjati, kot tudi ne kaže podcenjevati razvoja demokracije in samoupravljanja, ki sta spremljala ekonomske reforme. Kljub temu pa se Jugoslavija še vedno sooča v bistvu z istimi gospodarskimi in političnimi problemi, s kakršnimi se je otepala na začetku svoje samostojne poti v socializem. Temeljni jugoslovanski problem ni v tem, da je prva po Leninovi NEP poskušala izpeljati reforme, temveč v tem, da jih ni izpeljala do konca.

Nedokončane reforme so postale glavna značilnost vseh socialističnih držav, ki so poskušale nadomestiti stari model. Tudi Češkoslovaška je leta 1968 nameravala vzpostaviti neko vrsto tržnega gospodarstva in izpeljati demokratizacijo političnega sistema, ki je vključevala tudi samoupravljanje, toda poseg vojaških enot Varšavskega pakta, ki so ga opravičevali s tako imenovano doktrino Brežnjeva, je usodo »praške pomladi« zapečatil. Istega leta se je tudi Madžarska lotila svoje reforme: njen Novi ekonomski mehanizem s tržno usmeritvijo so kasneje dopolnile tudi delne demokratične spremembe v političnem sistemu – uvedli so, na primer, parlamentarne volitve s konkurenco kandidatov, pa tudi na ravni zunanje politike je bilo opaziti nekaj sprememb.

Tudi nedavne reforme na Kitajskem, tako imenovana politika modernizacije, kažejo na tržno naravnost in na težnje k mešanemu gospodarstvu – pa tudi opuščanje kolektivizacije v kmetijstvu opozarja na neko določeno stopnjo demokratizacije.

V vseh burnih dogajanjih na Poljskem so vstopala v središče pozornosti vedno ista vprašanja. Tedaj so zagovarjali trg, samoupravljanje in demokratizacijo, pozneje, v mirnejših časih, pa so praviloma od zahtev po takšnih spremembah odsto-

³ Prim.: Alec Nove, *An Economic History of the U.S.S.R.*, str. 83–160; Edward Hallet Carr, *Ruska revolucija od Lenjina do Stalina 1917–1929*, Zagreb, Globus 1984, str. 45–51 in 61–69.

⁴ Prim.: *Program SKJ*, Beograd, Izdavački centar Komunist 1976, str. 159.

pali. Morda bo tokrat, zaradi spremenjenih razmer v Sovjetski zvezi in v njeni vzhodnoevropski politiki, razplet dogodkov nekoliko drugačen.

Revolucionarno vrenje na Madžarskem leta 1956 je pokazalo, da so bile v teh dogajanjih prisotne iste teme, le da se je spopad tedaj mnogo bolj tragično razpletel in razprave o samoupravljanju in demokraciji so se kaj hitro znašle na obrobju dogajanj.⁵

Temeljna usmeritev sovjetske politike je bila dolgo časa tudi omejevalni dejavnik kakršnihkoli sprememb v vzhodni Evropi in v drugih, s Sovjetsko zvezo povezanih državah. Zato obrat v sovjetski politiki ne pomeni samo notranje spremembe, temveč ima nujno tudi mednarodna razsežja. Ni naključje, da so poudarki Gorbačovljeve politike spet isti, kot so bili pri dotedanjih reformah v socialističnih deželah. Novi zakon o podjetjih opredeljuje sovjetsko podjetje kot avtonomni subjekt gospodarskega sistema. Ker pa že od prej poznamo prizadevanja Gorbačova za uvajanje blagovnega gospodarstva, vse to kaže na temeljno preobrazbo v gospodarstvu. Demokratizacija in »glasnost« sta seveda naslednji dve temeljni značilnosti sedanjih sprememb v ZSSR. K temu naj dodamo še uvajanje svojevrstnega samoupravljanja, ki, ne glede na omejitve, vendarle prinaša določilo, po katerem delovni kolektiv izbira direktorja podjetja med več kandidati.

Vse bolj postaja jasno, da pri novi politiki ne gre za taktične, ampak za strateške spremembe. Gorbačov je prepričan, da Sovjetska zveza ne bo mogla dohietiti znanstvenega in tehnološkega napredka, če ne opravi temeljite preobrazbe. Zastavnina v boj za perestrojko je izjemno velika – ne gre samo za obstanek Gorbačova in reformske linije, temveč tudi za prihodnost sovjetskega socializma.⁶ Če upoštevamo vpliv Sovjetske zveze na Evropo in na nekatere druge države, moremo ugotoviti, da ima usoda perestrojke tudi odločilen pomen za večji del socialističnega sveta. Lahko je podpora in opora silam obnove socializma povsod tam, kjer že dolgo avtonomno določajo temeljno politično strategijo – kot na primer v Jugoslaviji.

6. V socialističnem svetu obstaja skoraj popolno soglasje glede tega, kaj socializem ne bi smel biti, težje pa je reči, kako bi bilo mogoče danes opredeliti. Do spoznanja o tem, kaj naj bi bil novi koncept socializma, je mogoče priti samo na podlagi izhodišč sodobnih reformističnih usmeritev v socialističnih državah.

Kaj so skupne značilnosti vseh teh reformatorskih prizadevanj? Brez dvoma predvsem tržna naravnost v gospodarstvu in demokratizacija ter različne oblike samoupravljanja na področju politike.

V vseh reformskih preobrazbah je nekaj skupnih temeljnih problemov. Najvažnejši je vsekakor razmerje med trgom in demokracijo. V kapitalističnih državah lahko trg deluje tudi brez demokratično organiziranega političnega sistema. V socialističnih državah pa je kaj malo verjetno, da je mogoče vzpostaviti tržno gospodarstvo brez demokracije, še manj pa zagotoviti njegovo trajnost. In narobe,

⁵ O socialistični zgodovini Madžarske, Poljske in Češkoslovaške glej: Francois Fejtő, *A History of the People's Democracies, Eastern Europe since Stalin*, Penguin Books 1977. Za Madžarsko glej tudi knjigo Charlesa Gattija, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, Duke University Press 1986.

⁶ O politiki Gorbačova in programu perestrojke gl.: Seweryn Bialer, *The Soviet Paradox*, N. Y., Vintage Books 1987, str. 109–171; S. Bialer, *Gorbachev's Move*, »Foreign Policy«, Fall 1987; Charles Gati, *Gorbachev and Eastern Europe*, »Foreign Affairs«, Summer 1987, vol. 65, št. 5; Daniel N. Nelson, *The Perils of Perestroika*, »Foreign Service Journals«, november 1987; Alexander Dallin, izd., *The Gorbachev Era*, Stanford Alumni Association 1986; Žores Medvedev, *Gorbačov*, Zagreb, Globus 1988; M. S. Gorbačov, *Živo stvaralstvo naroda*, »Marksizam u svetu«, 4–5/1985; M. S. Gorbačov, *Perestroika i novoe myšlenie*, Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1987; M. S. Gorbačov, *Oktjabr i perestrojka*, »Pravda« 2. nov. 1987; Zdenek Mlynar izd., *Il progetto Gorbachev*, Rim, založba »L'Unita« 1987 (uvodno besedilo Z. Mlynarja je prevedla Teorija in praksa, št. 1–2/1987 in 3–4/1987, pa tudi srbsko-hrvatski časopis Kulturni radnik, št. 2/1987.

napredek demokracije v socialističnih okvirih brez tržnega gospodarstva ni mogoč. Demokracija je svojski preventivni mehanizem za brzdavanje političnega voluntarizma, ki se na ekonomski ravni izraža kot trajni in nenadzorovani intervencionizem politične oblasti, intervencionizem, ki poraja etatizem – z vedno možno – tudi stalinistično obarvano deviacijo. Centralizirano, administrativno vodeno gospodarstvo pa je prava topla greda za razmah voluntarizma politične moči, ki se brez težav izmakne vsakršni, tudi demokratični kontroli. Prav zato se v socialističnih državah demokracija in trg lahko razvijata samo z roko v roki. V takšnem kontekstu je vladavina zakonitosti, spoštovanja zakonov pravne države notranja nuja tako tržnega gospodarstva kot tudi demokratičnega sistema. Legalnost je sicer le en del, hkrati pa tudi predpogoj vpeljanih reform.

V sistemih, ki ne poznajo strankarskega pluralizma, je opredelitev vloge partije v političnem sistemu izjemno pomembna. V reformnem procesu se kaj hitro pojavi zahteva po ločitvi partije od države, kot tudi, da se mora celotna politična vrhna stavba – vključno z državo in partijo – odpovedati neposrednemu vmešavanju v upravljanje gospodarstva. Tržno gospodarstvo je nezdržljivo z neposrednim partijskim nadzorom in z odločanjem o investicijski in kadrovski politiki v gospodarstvu, kar je ena tipičnih lastnosti etatističnih ekonomij. Nove vloge partije ni mogoče uresničevati, dokler ni odpravljeno njeno operativno ubadanje z gospodarstvom. Notranja partijska demokracija je v tem kontekstu temeljna predpostavka nove vloge partije.

Razen tega moramo poudariti, da do obnove socializma ne more priti brez uvajanja nekaterih oblik političnega pluralizma. Interesni in mišljenjski pluralizem sta v bistvu negacija ene od temeljnih predpostavk stalinističnega dogmatizma, ki v socialistični družbi ni priznaval obstoja pluralizma mnenj in interesov. V imenu domnevne enotnosti interesov proletariata in vseh delovnih razredov v družbi je zagovarjal tezo o popolni skladnosti interesov, ki jo izraža partija, pa tudi tezo o enem samem možnem marksizmu, katerega opredelitev je spet monopol partije.

7. Z dogmatskega stališča so reforme v socializmu vračanje v staro stanje, proglašene so celo za restavracijo kapitalizma. Dogmatska zavest si socializem zamišlja samo v eni, že znani obliki, t. j. etatistični. Vsakršno opuščanje katerega koli elementa takšnega etatističnega modela socializma se mu zato, celo če poskuša biti dobronameren, kaže kot zapuščanje socializma. Dogmatiki ne uvidijo, da s tem, ko ohranjajo svoj model socializma, kompromitirajo celo njegovo idejo. Sistem, ki dopušča premalo svoboščin ali pa jih zožuje, v končni posledici pripelje v bankrot sistema, ljudje v njem pa vse bolj izgubljajo občutek, da je v takšnem sistemu sploh kakšna perspektiva. Zato seveda ni naključje, da se stari model ne more sklicevati na demokratsko legitimacijo. Namesto tega pride do substitucij: najprej partija nadomesti politično vlogo ljudstva in delavskega razreda, pozneje politični aparat nadomesti partijo – in nazadnje, v skrajnih primerih, se vsa moč koncentrira v polvojaških režimih ali diktaturah posameznika.

Dogmatiki menijo, da samoupravljanje in na njem vzpostavljeni pluralizem sistem ogrožata. Po naravi stvari so torej nujno zagovorniki trde toke, temeljitega obračunavanja z vsemi drugače mislečimi, enotnosti, ki v razumevanju demokratičnega centralizma naglašajo monolitnost.

Sicer pa je za dogmatsko zavest značilno prepričanje, da pelje pot v socializem samo skoz nasilno revolucijo, po njej pa se takoj ali v najkrajšem času vzpostavi celotna podstata nove socialistične družbe, da pride hkrati do takojšnjega preloma z vsemi ostanki dotodanje kapitalistične formacije. Dogmatska zavest ne razume, zakaj je socializem opredeljen kot prehodno obdobje, v katerem se z uvajanjem

socialističnih ukrepov v tkivo stare družbe pripravlja prehod v skupnost brezrazrednega značaja. Tako kot je francoska revolucija meščanskega razreda simbolno spremenila koledar, da bi tako izrazila vso korenitost družbenih sprememb, tako se tudi v dogmatski različici kaže socializem kot bolj ali manj neposreden in celovit prehod v nove družbene odnose. Če pa se že zgodi, da so v socializem uvedeni nekateri ukrepi, na primer elementi tržnega gospodarstva, šteje to le za pragmatični popravek sicer že celovito vzpostavljene socialistične podlage družbe – in prav zato jih doživlja kot vračanje na staro. Dogmatska zavest noče priznati, da je socializem kot prehodno obdobje nekaj povsem drugega – namreč razdobje, v katerem so socialistični ukrepi popravki stare družbe, korekcija zatečenih odnosov, na katere je naletela revolucija, izvedena v imenu družbe prihodnosti.

Na to razliko je plastično opozoril Vladimir Bakarić, ko je v začetku naših razprav o možnostih tržnega gospodarstva v socializmu dejal, da vidijo dogmatiki zakon vrednosti zgolj kot popravek plana, čeprav je v bistvu plan le socialistična korekcija zakona vrednosti. Iz tega sledi sklep, da mora socializem danes – metodično gledano – prevzeti moderno tržno gospodarstvo v njeni najbolj razviti obliki, in v takšen celovit sistem potem vnašati popravke, s katerimi zagotavlja nadaljnji razvoj v smeri socializma in hegemonijo socialističnih sil.

In tretje. Opuščanje dogmatskega pogleda na socializem vključuje tudi razumevanje tržišča in demokracije kot dosežkov človeške civilizacije. Iz tega sledi, da je treba praviloma sprejeti vse konsekvence sodobnega političnega in ekonomskega sistema, kot sta na primer konkurenca kandidatov na volitvah, v svetovni trg odprto gospodarstvo itd. Sicer pa se mora tudi po izvornih težah marksistične teorije socializem navezovati na dosežke razvitega kapitalizma in s teh temeljev usmerjati družbo k socialističnemu razvoju. Zunaj teh okvirov si je mogoče zamišljati socializem le kot enakost v vsesplošni revščini in ob privilegijih birokracije.

Seveda pa vključevanje civilizacijskih dosežkov predsocijalističnega razvoja ne more in ne sme pomeniti malodušne privolitve v vračanje na staro. Tu namreč ne gre za vprašanje: kapitalizem ali etatistični socializem, temveč kako doseči obnovo socializma, socializma po meri človeka, ki bo ekonomsko učinkovit in bo vseboval več demokracije, svobode in samoupravljanja, kot pa družbe, ki jih doslej poznamo. V tem prevzemanju civilizacijskih pridobitev prejšnjih faz razvoja so seveda tudi dokaj določno opredeljene socialistične meje spreminjanja, toda ta ločitvena meja je mnogo dlje, kot se je v začetku sploh moglo misliti.

Reforme seveda zastavljajo tudi nova vprašanja, kot je npr. problem družbene razslojevanja ali nezaposlenosti, pa tudi nekatera druga, ki so obstajala že prej, pa so bila prikrita: na primer različni interesi v mednacionalnih odnosih. Teza, da v reformskih procesih nacionalizem narašča, ne drži, temveč gre preprosto za to, da splošna demokratizacija omogoča javno razpravo o vseh možnih interesih. Prav narobe, reforme z javno razpravo v demokratičnih okvirih pomenijo edini vir za usklajevanje interesov in reševanje sporov.

Pokazalo se je, da je prav stari model socializma s svojim grobim centralizmom na vseh področjih – in torej tudi na ravni reševanja nacionalnega vprašanja – zapustil reformatorjem prave tempirane bombe v obliki napačno rešenih ali prisilno utišanih nacionalnih vprašanj v večnarodnostnih skupnostih. Po demokratični otoplitvi utegne zato priti do izbruha mednacionalnih problemov, ki so dozorevali pravzaprav že prej, zdaj pa se z eruptivno silo pojavijo na političnem prizorišču. Iz tega izvirajoče težnje lahko navzamejo tudi nacionalistični značaj in izzovejo hude mednacionalne spopade. Vendar pa to ne pomeni, da je možna samo tista pot, ki je v bistvu najbolj vabljiva za zagovornike etatizma in jo imajo tudi za edino

pravilno – namreč vračanje k ponovni centralizaciji, v kateri je vladal red in sploh ni bilo mogoče razpravljati o kakršnihkoli odprtih vprašanjih, seveda tudi ne nacionalnih. Izkušnja vseh reform v socialističnih državah kaže, da so si reformske sile vselej prizadevale za različne stopnje decentralizacije in za krepitev avtonomnosti in pravic zveznih enot. Rešitev seveda ni v tem, da se socialistične sile izčrpavajo v nacionalnih prepirih, v katerih dobiva nacionalni element prednost pred razrednim in socialnim, temveč predvsem v doslednem uresničevanju načela enakopravnosti in pravice narodov do samoopredelitve; to načelo so stalinisti, neostalinisti in drugi zagovorniki birokratskega tipa socializma formalno sicer priznavali, v praksi pa delali prav nasprotno: tudi nacionalno vprašanje so zvajali na predmet dnevno-politične politike in manipuliranja. Teza, da gre v reformskih časih v socialističnih državah predvsem za premišljeno razbijanje sožitja v mednacionalnih skupnostih, je dejansko ena od standardnih obtožb na račun reformskih sil. V bistvu je v teh obtožbah prikrita etatistična konotacija. Ni namreč mogoče spregledati dejstva, da je reforma proces širjenja svobodščin na vseh področjih, katerega cilj ni razbijanje mednacionalnega sožitja, temveč prav obratno – osvobajanje družbe iz represivne enotnosti etatizma, osvobajanje, ki šele poraja pogoje za mnogo močnejše interesno utemeljene oblike skupnega političnega življenja.

Predpostavka te nove enotnosti je mogoča šele, ko je etatizem ukinjen. Etatizem se vedno kaže kot centralizem – pa najsi je na vrhu družbene hierarhije ali pa na nižjih ravneh – odvisno od tega, kje je skoncentrirana družbena moč. Jugoslovanski primer kaže, da decentralizirani etatizem poraja centralizem na ravni republik in pokrajin. Izhod iz tega ni v ponovni centralizaciji, vrnitvi k zveznemu etatizmu, temveč v splošni deetatizaciji, v kateri bodo povezave in koordinacije vzpostavljene na drugačnih temeljih. V tem smislu se o trgu govori kot o tisti sponi, vezi, ki lahko brez privilegiranja in diskriminacije integrira ves jugoslovanski prostor – ob predpostavki, da je ta trg odprt v svetovno tržišče in usklajen z načeli, na katerih to tržišče deluje – se pravi osvobojeno interesno-političnih posegov, ki služijo partikularnim ciljem posameznih delov države.

Zgodovina dosedanjih reform v socialističnih državah je pokazala, da nedokončane in necelovite reforme nimajo veliko upanja na uspeh.⁷ Zato morajo biti nove reforme temeljite in radikalne. Izkušnje kažejo, da je nasprotovanje reformam posebno močno dotlej, dokler je družba v procesu spreminjanja, prehajanja iz starega modela v novi, ko prednosti novega modela še niso očitne. Pozneje postajajo problemi vse manj težavni – nič ne uspeva tako dobro kot uspeh.

Na notranji ravni se prvič jasno nakazuje neizogibnost reform. Ta občutek tokrat vse bolj preveva tudi politična vodstva socialističnih držav. Tudi ta namreč začenjajo spoznavati, da stari model s svojo krizo pelje v razmere, v katerih sistem brez korenitih sprememb preprosto ne more preživeti. Tako obstaja tokrat tudi neposredni interes političnih vodstev v socialističnih državah za temeljite spremembe. Socializem, ki bo gospodarsko manj učinkovit od kapitalizma, na politični ravni pa manj demokratičen, nima nikakršnih možnosti. Možnosti ima samo prenovljeni socializem, ki bo ekonomsko vsaj enakovreden, politično pa bolj odprt k novim obzorjem demokracije in samoupravljanja. Šele takšen socializem se lahko poda v enakopravno tehnološko tekmo, zagotovi družbeno pravičnost in

⁷ Dober primer za to so poskusi sovjetskih (pa tudi nekaterih drugih) reform v času Hruščova in pozneje t. i. Kosiginova reforma. Prim.: Myron G. Sharpe, *The Liberman Discussion*, N. Y., White Plains 1966; Genadij Lisičkin, *Plan i ryok*, Moskva 1966; Drago Buvač, *Sovjetska alternativa*, Zagreb, »Stvarnost« 1977.

uresničji upanja tistih, ki si že več kot dvesto let socializem zamišljajo kot boljšo družbo.

8. Nihče ne more predvideti mednarodnih posledic sedanjih reform v socialističnih državah. Toda na globalni ravni je mogoče ugotoviti nekatere glavne trende v zgodovini zunanje politike socialističnih držav od njihovega nastanka do danes. Ti trendi so tesno povezani z opcijami v pojmovanjih socializma. Ugotoviti moremo dve temeljni videnji: prva alternativa je stara dogmatsko-etatiistična varianta, ki temelji na močni in vseobsežni vlogi države, druga pa je alternativa odprtega socializma, ki temelji na liberalizaciji v gospodarstvu in demokratizaciji v politiki.

Prvo najboljše prezentirajo Stalin, Mao Zedong, Brežnjev. Prvi znaki take usmeritve v praksi so se pokazali leta 1920, v poskusu »revolucije od zunaj«, v času poljsko-ruske vojne. To je bil hkrati tudi prvi poskus »izvoza revolucije«. Leninovo vodstvo je iz tega izpeljalo sklep, da je šlo vendarle za primer napačne ocene.⁸ Takšno sklepanje je bilo pravzaprav bolj povezano s tistim pojmovanjem socialistične revolucije, ki je temeljilo na teoriji Trockega.

Kakšna je bila tipična zunanja politika etatiističnega socializma oziroma starega modela? Najboljša ilustracija je Stalinov primer. Domače probleme in notranjo nestabilnost so uravnoteževali z militantno zunanjo politiko. Socialistična revolucija je bila videti kot proces zgolj geografskega širjenja t. i. socialističnega tabora. To pa je vključevalo tudi »revolucijo od zunaj« in različne variante »izvoza revolucije«. Centralizacija sistema socialističnih držav (socialističnega tabora) in komunističnega gibanja je bila izraz pojmovanja, da je socializem v svetu nekakšen monolit, v katerem je gospostvo centra samoumevno.

Za sovjetsko politiko so značilne militantne metode (politika hladne vojne), blokovska politika, nastopanje s pozicij velike sile, vase zaverovana in utesnjena zunanja politika (ki vključuje zožene politične, ekonomske, kulturne, zasebne in vsakršne druge odnose), kar se stopnjuje prav do ksenofobije. Skratka, mir v takšnem svetu je bil veliko bolj posledica ravnotežja sil in uravnovešenja oboroževalne tekme, kot pa normalnih medčloveških odnosov. Zahod pa je seveda s svoje strani tudi mnogo prispeval k takšnemu obnašanju.

Zunanja politika Mao Zedonga je bila podobna Stalinovi, le da je Mao uspelo odnose s svetom še celo bolj zapreti. Brežnjev je takšni praksi dodal teoretično utemeljitev glede vojaškega poseganja v druge dežele (»Brežnjeva doktrina« omejene suverenosti za socialistične države in zaščita sovjetskih interesov na mejah kot del razlage za intervencijo v Afganistanu).

Druga smer v zgodovini socialistične zunanje politike je povezana na gospodarskem področju (tržna usmeritev) in na področju politike (demokratizacije). Prvi korak na tej poti je bil povezan z Leninovo NEP. Tej je sledila razglasitev politike mirne koeksistence med Sovjetsko zvezo in kapitalističnim svetom, kar ni bilo naključje. Nova ekonomska politika je namreč predpostavljala mnogo večji delež zunanje trgovine, politiko koncesij in vzpostavljanje ekonomskih odnosov z Zahodom – vse to pa ne bi bilo mogoče, če ne bi bilo tudi normalnih političnih in diplomatskih odnosov.

Drugi primer take usmeritve je bila Jugoslavija. Vzpostavljanju samoupravljanja je sledila predvsem mnogo bolj odprta in razvejana zunanja politika, zunanja trgovina, nato pa še razglasitev politike miroljubne in aktivne koeksistence, pobu-

⁸ Gl. Warren Lerner, *Attempting a Revolution from Without: Poland in 1920*, v Thomas T. Hammond izd., *The Anatomy of Communist Takeovers*, New Haven and London, Yale Un. Press 1975, str. 94–106.

da za ustanovitev gibanja neuvrščenih (brionsko srečanje Tita, Nehruja, Naserja) in ustanovitev gibanja neuvrščenih (beograjska konferenca leta 1961).

Proces destalinizacije, ki ga je začel Hruščov, je zamrl na pol poti, vendar pa je to prelomnica, ki ima izjemen zgodovinski pomen. Tudi njegova zunanja politika je bila začetek velikih sprememb. Najprej so Sovjeti razglasili politiko miroljubne koeksistence in popuščanja napetosti v odnosih Vzhod-Zahod. Hruščovu je tudi uspelo, da je bila sprejeta teza o »različnih poteh v socializmu«, ki naj bi bila izhodišče za novo sovjetsko politiko v odnosu do socialističnih držav, veljala pa naj bi tudi za komunistično gibanje v celoti. V izvajanju takšne nove zunanje politike se je Hruščov seveda soočal z vrsto težav (nemiri v Vzhodni Nemčiji leta 1953 in na Poljskem leta 1956, vstaja na Madžarskem istega leta, kubanska »raketna« kriza, nihanja v odnosih z Jugoslavijo, prekinjanje odnosov s Kitajsko itd.), tako da je postopoma proglašeno zunanjo politiko v praksi spremenil.⁹

Lahko bi rekli, da so imele celo Kadarjeve reforme, začete v mejah vzhodnega bloka in v okviru, ki ga je v končni posledici utesnjevala politika Brežnjeva, vendarle tudi nekatere vplive na zunanjo politiko. Kadar je bil, na primer, ne le edini ekonomski reformator v bloku, marveč je nekaj časa celo zelo afirmativno podpiral pojav evrokomunistične naravnosti.

Tudi Gorbačovljeva reforma v ZSSR je povezana z »novim političnim mišljenjem« na področju mednarodnih odnosov. Tudi tam gospodarska reforma terja stabilne mednarodne razmere in zmanjševanje izdatkov za oborožitev. Zato si Gorbačov že od začetka prizadeva, da bi dosegel dejanske rezultate v nadzoru nad oboroževanjem, želi odpraviti sovjetsko avtarkijo z razvijanjem zunanje trgovine, načrtuje skupne posle (joint ventures), kooperacijo, poskuša pomiriti nevrvalgične točke, v katere je vpletena sovjetska politika (umik vojaških enot iz Afganistana), spodbuja popuščanja napetosti. Gorbačov ponovno proglašča tezo o različnih poteh v socializmu in poudarja, kar je zelo pomembno, da Sovjetska zveza v praksi ni vedno spoštovala tega načela. Ta ugotovitev sovпада tudi z blažjo politiko do vzhodne Evrope in s poskusi vzpostavljanja dobrih odnosov z LR Kitajsko.¹⁰

Na tem mestu bi lahko sklenili, da imajo reformatorji v celoti mnogo bolj odprto in sprejemljivo mednarodno politiko. To je politika, ki lahko, kakor se je že pokazalo, pomembno izboljša mednarodne odnose in je lahko neprecenljiva opora za nastajanje miroljubnega vzdušja v mednarodni skupnosti. Odpira tudi izredno ugodne možnosti za zahodno ekonomsko ponudbo, še zlasti, kadar je govor o potrebah Sovjetske zveze in socialističnih držav po novih tehnologijah.

Kakšen bi mogel biti odgovor Zahoda na takšno politiko? V lastnem interesu bi lahko zahodna politika aktivno podprla socialistične reforme. Mir in napredek mednarodne trgovine sta lahko plodna rezultata takšne pozicije.¹¹ Temu nasprotna politika Zahoda pa bi bila lahko obstrukcija ali pasivna drža. Toda v tem primeru to objektivno pomeni podporo neostalinistični restavraciji z vsemi posledicami

⁹ Glede Hruščovljeve zunanje politike gl. Isaac Deutscher, *Rusija, Kina, Zapad*, Zagreb CDD 1979; *Khrushchev Remembers*, N. Y., London, Bantam Books 1971, str. 389–580; *Khrushchev Remembers (The Last Testament)*, N. Y., London, Bantam Books 1976; Eric P. Hoffman, *Soviet Foreign Policy Aims and Accomplishments from Lenin to Brezhnev*, v R. F. Laird izd., *Soviet Foreign Policy*, »Proceedings of the Academy of Political Science«, N. Y., vol. 36, št. 4, str. 19–24.

¹⁰ O novejši sovjetski zunanji politiki gl.: Stephen, F. Cohen, *Sovietism, American Perceptions and Soviet Realities*, N. Y., London, W. W. Norton and Co. 1986, str. 119–174; *Report on Soviet »New Thinking«*, The Institute for East-West Security Studies, New York 1987.

¹¹ Takšno stališče zagovarja navedeno delo *Report on Soviet »New Thinking«*, str. 9–10, 33–34.

takšne usmeritve na mednarodni ravni. Desni dogmatiki se morajo v tem primeru zavedati tega, da je levi dogmatizem enkrat že preizkusil politiko »kolikor slabše za njih, toliko boljše za nas«, in ve, da se je takšna politika nekoč izkazala kot velika napaka generalne linije Kominterne.

Družbenoekonomski vidiki političnega pluralizma

»Da« ali »ne« za politični pluralizem, to danes ne more biti več vprašanje. Vsi dosedanji socializmi, vključno z našim, so zašli v krizo prav zato, ker niso razvili nujno potrebnega političnega pluralizma, brez katerega se progresivni razvoj vsake družbe v določenem trenutku zaustavi in zaide v krizo. V razvoju zgodnjih socializmov je bilo to obdobje, ko so se izčrpali revolucionarni impulzi gibanja, ko se je njegova programatska vizija, ki se je zdela množicam že na dosegu roke, začela oddaljevati v nedogledno prihodnost, družbena stvarnost, oropana svoje nekdanje revolucionarno utopične razsežnosti, pa se je začela kazati v vsem svojem dejanskem siromaštvu. V dosedanjem razvoju družb je to zmeraj vodilo bodisi v razpad sistema in ideologije, ki ga je nosila, ali pa v njegovo prenavo na drugačnih temeljih, v prehod na višjo stopnjo družbenega, ekonomskega, političnega in kulturnega razvoja.

Poglavitna napaka zgodnjih socializmov je v tem pogledu bila, da so politični pluralizem poistovetili s takratnim večstranskarskim političnim sistemom, s takratno meščansko parlamentarno demokracijo, ki je dopuščala obstoj in delovanje delavskih strank samo toliko časa, dokler niso pomenile nevarnosti za obstoj meščanskega družbenega reda, in še to le v deželah z najdaljšo demokratično tradicijo. Kakor hitro pa so začele ogrožati obstoječi meščanski družbeni red, so bili takoj uvedeni taki ali drugačni izjemni zakoni proti socialistom in še posebej komunistom, prepoved njihovega obstoja in delovanja. V skrajnem primeru pa – če je bil z nastankom revolucije ogrožen sistem v celoti – s suspenzom parlamentarizma in uvedbo take ali drugačne enostrankarske diktature.

Zgodnji socializmi so nasproti diktaturi buržoazije postavili diktaturo proletariata. Pri tem pa so prezrli dvoje, da nobena diktatura – ne meščanska ne proletarska, ne sme trajati predolgo, čeprav jo seveda njeni nosilci skušajo obdržati pri življenju čim dlje. Nujna in legitimna je tudi s stališča vladajočega razreda samo toliko časa, dokler obstoji izjemno stanje, dokler obstoji nevarnost prevrata. Kakor hitro pa se družbene razmere normalizirajo, pa postane kakršnakoli diktatura ne samo nepotrebna, temveč škodljiva za normalno delovanje in neoviran razvoj danega družbenoekonomskega odnosa – tako kapitalističnega kot socialističnega. To pa lahko zagotovi spet samo politični pluralizem, nikakor pa ne takšna ali drugačna, tudi socialistična, politična diktatura.

V tem smislu lahko rečemo, da je politični pluralizem tako temeljni pogoj kot tudi izraz stabilnosti družbenih sistemov, k čemur mora iz razumljivih razlogov stremeti vsaka družba in vsaka družbena ureditev. Iz tega pa tudi sledi, da je politični pluralizem kot ena največjih civilizatoričnih pridobitev sodobnega človeštva od meščanskih revolucij dalje, enako kot trg in blagovna proizvodnja – kar tudi vsi sodobni socializmi vse bolj priznavajo – razredno in družbenoekonomsko nevtralna kategorija, uporabljiva in nepogrešljiva tako za kapitalistične kot socialistične družbene sisteme.

Zato menim, da je nasprotovanje političnemu pluralizmu v nekaterih delih in okoljih Jugoslavije, strah pred njim in zaskrbljenost zaradi grozeče izgube nekda-

nje monolitne politične enotnosti, v nasprotju z zgodovinskim izkustvom sodobnega sveta. Ne nazadnje tudi v nasprotju s pluralističnimi političnimi težnjami v mnogih današnjih socialističnih državah, ki vidijo prav tako v nekdanjem partijskem monolitizmu enega poglavitnih vzrokov današnje krize socializma, tudi in še posebej v njihovih lastnih deželah.

Povezovanje politične in ekonomske demokracije

Ali je nestransko zamišljen politični pluralizem sploh mogoč? Da bi na to vprašanje lahko odgovorili, se moramo najprej vprašati, kaj je bistvo političnih strank, kaj sploh so danes v zahodnih evropskih državah obstoječe politične stranke, kakšne interese zastopajo, in v zvezi s tem, kaj bi lahko pomenila obnova klasičnih političnih strank v Jugoslaviji.

Tu se moram že vnaprej ograditi od aprioristične zavrnitve parlamentarne demokracije v socializmu, od teze, da je parlamentarna večstrankarska demokracija sploh nezdružljiva s socializmom. Vprašanje pa je, ali je prav tak večstrankarski parlamentarni sistem, kakršnega imajo danes v razvitih zahodnoevropskih in drugih parlamentarnih demokracijah, tudi za socialistične družbene odnose najustreznejša oblika demokracije. Posebej še take, ki naj svobodo političnega združevanja in vse druge klasične politične svoboščine poveže z nič manj pomembno svoboščino in pravico delovnega človeka, fizičnega kot umskega delavca, da samoupravno odloča o pogojih in rezultatih svojega dela. Ali z drugimi besedami: kako združiti politično in ekonomsko demokracijo, da bo posamezniku zagotovila največjo možno osebno svobodo v izbiri svojega načina življenja in hkrati največji možni vpliv na pogoje in rezultate svojega dela. Cilj socializma je ravno v tem, da mora zagotoviti vsakemu posamezniku in vsem ljudem, ne pa samo takim ali drugačnim elitam, politično in ekonomsko osvoboditev, v čemer naj bi bila zgodovinska prednost socializma, bistvo ideje socializma, kar pa dosedanji socializmi žal niso uresničili ne na enem ne na drugem področju.

Ustanavljanje, obstoj in delovanje političnih strank kot oblika in način svobodnega političnega združevanja ljudi in uveljavljanja njihove politične volje je ena temeljnih človekovih svoboščin, ki kot taka v demokraciji ne mora biti sporna. Vendar pa pluralizem političnih strank še ni zadosten pogoj za obstoj demokracije in še manj njeno jamstvo.

Možen je pluralizem političnih strank, ki se izmenjujejo na oblasti, ki pa ne dopuščajo obstoja nobene politične opozicijske stranke, ki bi kakorkoli mogla ogroziti njihov skupni politični in ekonomski monopol oziroma obstoječi družbenoekonomski odnos, ki jim takšno pozicijo zagotavlja. Tak politični pluralizem z menjavanjem privilegiranih političnih strank na oblasti ustvarja videz demokracije, ki prikriva neskrupulozno obračunavanje z opozicijskimi gibanji in strankami, kolikor sploh niso prepovedane in postavljene izven zakona. To so največkrat delavske stranke, posebno tiste, ki zahtevajo radikalne družbene spremembe, in levo usmerjena inteligenca, ki idejno in politično artikulira nujnost takšnih sprememb. Prav tako večstrankarski sistem sam po sebi še ni nikakršno jamstvo, da se stranke na oblasti ne bi pollaščale institucij pravne države, policije, preiskovalnih organov, sodstva, vojske, vzgoje, šolstva, znanosti, kulture itd. Da ne bi na vodilna mesta v vseh teh institucijah postavljali pripadnike svoje stranke ne glede na njihovo strokovnost in druge osebne kvalitete. Obnova takšne »demokracije«, ki bi bila demokracija strankarskih elit, ne pa demokracija človeka kot samouprav-

ljalca, ne bi bila nikakršen korak naprej v demokratizaciji naše družbe, temveč prej nasprotno. Zaustavil bi se tisti proces, ki je povezan s sestopanjem zveze komunistov z oblasti, z opuščanjem njene nekdanje monopolne vloge v družbi in ki začenja kazati prve svoje sadove v tem, da ljudje na volilnih konferencah in drugod vse manj izbirajo ljudi na pomembne družbene položaje po formalni pripadnosti zvezi komunistov, temveč vse bolj po njihovih osebnih kvalitetah, po njihovi strokovnosti, znanju, osebni poštenosti itd.

Temeljno vprašanje je, na kakšnem prevladujočem družbenoekonomskem odnosu utemeljiti in razvijati politični pluralizem: na osnovi privatne, državne ali družbene lastnine kot prevladujočega družbenoekonomskega odnosa? Poudarjam »prevladujočega«, ker tudi v sodobnem visoko razvitem kapitalizmu obstoji državni sektor gospodarstva, različne oblike večje ali manjše podružbljenosti produkcijskih sredstev, zametki delavske participacije in celo samoupravljanja itd. Politični pluralizem v socializmu je mogoč samo na osnovi lastninskega pluralizma, zato država, v kateri so vsa produkcijska sredstva podržavljena ali celo že podružbljena, ne potrebuje političnega pluralizma.

Bistvo političnega pluralizma v visoko razvitih kapitalističnih družbah je predvsem v tem, da zagotovi optimalno funkcionalnost in razvojno ekspanzijo na temelju privatne lastnine produkcijskih sredstev kot prevladujočega družbenoekonomskega odnosa. Pri tem posamezne stranke politično artikulirajo posebne interese posameznih družbenih slojev in razredov znotraj splošnega družbenega konsenza v parlamentarni demokraciji, pravni državi in civilni družbi kot tistem ustavno opredeljenem prostoru, v katerem se legalno in legitimno odvija boj političnih strank za oblast in s tem za realizacijo svojih političnih programov. Tisto, kar sodobno meščansko parlamentarno demokracijo v visoko razvitih kapitalističnih deželah razlikuje od njene predhodnice v času med obema vojnama ali še pred prvo svetovno vojno, je tihi družbeni konsenz o socialnem miru, ki pa ima svojo ceno, ki jo je treba tako kot vojaške proračune vkalkulirati v stroške reprodukcije sistema. To pomeni med drugim tudi spoštovanje pravice delavskemu razredu do stavk, do boja za višje mezde, za boljše in humanejše pogoje dela, vse tja do zametkov delavske participacije in celo samoupravljanja – kolikor ostaja v okviru obstoječega družbenoekonomskega odnosa. To so gotovo elementi socializma znotraj visoko razvitih kapitalističnih dežel, ki jih ne kaže spregledati. Hkrati pa tudi ne gre spregledati, da plačujejo ceno socialnega miru v visoko razvitih kapitalističnih deželah ekonomsko in politično nerazvite dežele t. i. tretjega sveta.

To moramo imeti pred očmi, da ne bi postali naivne žrtve utvare, da ni treba drugega kot odpraviti socializem, uvesti privatno lastnino produkcijskih sredstev in večstrankarski politični sistem, pa bodo vsi ekonomski, politični in socialni problemi rešeni.

Prav tako je nedvomno, da zgolj ekonomske reforme brez ustrezne demokratične preobrazbe političnega sistema ne bodo dale in ne morejo dati same po sebi tistega, kar od njih mnogi bolj ali manj naivno pričakujejo. Ekonomski in politični pluralizem, pluralizem lastninskih oblik, neodvisnost in samostojnost gospodarskih subjektov, obstoj in delovanje trga in tržnih zakonitosti z vsem, kar še spada zraven, pluralizem neodvisnih in samostojnih političnih subjektov (namesto političnega monizma, monopola ene same stranke) je brez vsakega dvoma nujen pogoj tako ekonomskega napredka kot politične demokracije.

Zato poglobljena dilema našega časa ni strankarski ali nestrankarski pluralizem, temveč splošni družbeni konsenz za takšno njuno sintezo, ki bo združila zgodovinske civilizatorične prednosti parlamentarne demokracije s pridobitvami tiste eko-

nomske demokracije, ki omogoča delovnemu človeku, da odloča o pogojih in rezultatih svojega dela.

Na socialistično zvezo je treba gledati kot na politični izraz v razvoju naše družbe zgodovinsko nastalega splošnega družbenega konsenza za socializem in samoupravljanje. Ta konsenz je danes spričo naše gospodarske, politične in moralne krize, spričo krize socializma tako v Jugoslaviji kot v svetu sploh in tudi spričo krize samoupravljanja v naši družbi nedvomno postal vprašljiv ali vsaj ne več tako trden in samoumeven kot v Titovem času. Mislim, da je tako treba razumeti težnjo raznih nastajajočih političnih zvez ali strank po popolni neodvisnosti ne samo od zveze komunistov, temveč tudi od socialistične zveze in njenega samoupravno socialističnega programa. To je razvidno povsem jasno tudi iz programske izjave socialdemokratske zveze, ki reducira samoupravljanje zgolj na tiste elemente delavske participacije oziroma soupravljanja, ki so dopuščene v deželah visoko razvitega kapitalizma, v katerih ima socialna demokracija pomembno politično vlogo in vpliv, hkrati pa zahteva odpravo družbene lastnine, ki je seveda ne glede na vse svoje dosedanje pomanjkljivosti, nedorečenosti in protislovja ekonomska in pravna osnova samoupravljanja. Brez nje je samoupravljanje resnično lahko le soupravljanje, kot tudi izhaja iz navedenega dokumenta.

Združevanje dela in kapitala, prototipi in iluzije

Tu se moramo nekoliko podrobneje pomuditi pri institutu družbene lastnine. Kritiki našega sistema poudarjajo, da je prav institut družbene lastnine poglavitni krivec naše gospodarske, pa tudi politične krize, ker naj bi bila celotna stavba družbenih odnosov zgrajena na kategoriji, ki ne ekonomsko, ne pravno in ne politično ne vzdrži kritike. Družbena lastnina naj bi bila nekaj podobnega kot leseno železo. Če je lastnina, ne more biti družbena, kajti to, kar je splošno družbeno, po definiciji ne more biti last nikogar, tudi nobenega posameznega konkretnega dela te družbe. Zato naj bi bila družbena lastnina pravzaprav nelastnina, kar pa neogibno vodi v anarhizem, prav to pa je tisto, kar se nam zdaj dogaja. Če pa naj bi bila družbena lastnina res v pravnem smislu lastnina, bi morala imeti svojega konkretno določenega nosilca, »lastnika« v pravnem pomenu besede; tako opredeljena lastnina pa spet po definiciji ne bi mogla biti družbena, temveč v najboljšem primeru besede skupinska, združna, delničarska.

Takšno razmišljanje je povsem logično in zakonito v družbi, ki sprejema razredno ločitev dela in kapitala kot nevprašljivo naravno danost, po kateri ima lastnik kapitala naravno pravico, da upravlja s svojim kapitalom in si prisvoja dohodek, ki ga je ustvaril s svojimi sredstvi, lastnik delovne sile pa prav tako naravno pravico, da za pošteno opravljeno delo dobi pravično plačilo. To je najbolj na kratko povedano tudi bistvo političnega doktrine socialne demokracije in sodobnega visoko razvitega kapitalizma sploh. Razlika med socialnimi demokrati (socialisti, laburisti itd.) in konservativnimi političnimi strankami je samo v tem, da prvi bolj poudarjajo zahtevo po pravičnem plačilu za pošteno opravljeno delo, načelo socialne pravičnosti, se zavzemajo za t.i. socialno državo ali državo splošne blaginje, medtem ko poudarjajo drugi bolj pravico privatnega kapitala do ekonomske in politične iniciative kot najučinkovitejšega sredstva za doseganje razvojnih ciljev družbe in tudi samega splošnega družbenega blagostanja. Naša, po Marxu povzeta sintagma, združitev upravljanja in živega dela v istem družbenem subjektu, je bila kategorija združenega dela. Pravno-lastninski temelj »združenega

dela« pa ne more biti niti privatna niti državna lastnina, ker obe ohranjata razredno ločitev dela in upravljanja, temveč mora biti njegov temelj doslej v razvoju razrednih družb še nepoznan in nerazvit institut družbene lastnine, ki naj bi sploh šele omogočil tisti odločilni korak od dosedanje razredne ločitve dela in upravljanja k njuni dialektični sintezi, ki jo pri nas opredeljujemo s pojmom samoupravljanja. Za razliko od t. i. soupravljanja, ki je možno in dopuščeno, kolikor ne posega v lastninske odnose oz. pravice kapitala.

Zdaj ko prehajamo v sistem političnega pluralizma, je še posebej pomembno, da si čim bolj jasno predočimo to razliko, ker je samo tako mogoče najti skupne točke, v katerih je mogoče sodelovanje, hkrati pa tudi videti, v čem je bistveno razhajanje, kaj predstavlja identiteto zveze komunistov.

Da je socialno-demokratski koncept družbenega kompromisa med delom in kapitalom – če ostanemo zaenkrat samo pri njem – dal in daje boljše rezultate, tako na področju ekonomike, splošnega družbenega blagostanja, tudi socialne pravičnosti s stališča poštenega plačila za pošteno opravljeno delo, nenazadnje pa tudi na področju političnih svoboščin, človekovih pravic in politične demokracije sploh, kot pa enopartijski sistemi zgodnjih socializmov z diktaturo proletariata in monopolom komunistične birokracije, ni treba posebej dokazovati. To je kratkoročno zgodovinsko dejstvo. Prav tako je dejstvo, da tudi naš jugoslovanski koncept družbene lastnine in na tem konceptu zasnovanega socialističnega samoupravljanja ni dal pričakovanih rezultatov. Vendar se je treba vprašati, zakaj. Ali zato, ker se je sama ideja socializma in samoupravljanja izkazala za zgrešeno, neproduktivno in neuspešno ideološko utvaro, za ideološko utopijo, ki ni prestala zgodovinske preizkušnje v odnosu do razvitega sodobnega kapitalizma? Ali je razredni kompromis med delom in kapitalom, za katerega se zavzema socialna demokracija in druge sorodne socialistične stranke, tisti optimum socializma in socialne pravičnosti, ki je na današnji stopnji zgodovinskega razvoja mogoč in uresničljiv? In ali vodi vsak poskus, hoteti več od tega, v gospodarsko in politično nazadovanje, tudi v pogledu položaja in že osvojenih pridobitev delavskega razreda tako glede mezd, splošnih pogojev dela, političnih svoboščin in zametkov soupravljanja (delavske participacije), kot enega pomembnih dosežkov sodobnega delavskega razreda v boju za njegovo še večjo emancipacijo in vpliv tudi na področju upravljanja? Ali pa vzrok neuspeha v socializmu – tudi našega – ne tiči v zgrešenosti same ideje socializma kot težnje po odpravi razredne ločitve dela in kapitala, temveč v spletu zgodovinskih okoliščin, ki so onemogočale ali vsaj bistveno otežkočale uresničitev te ideje oziroma vsaj njeno postopno uresničevanje, s čimer bi socializem sploh šele lahko dokazal svojo diferencialno zgodovinsko prednost. Ta vprašanja zahtevajo danes tako teoretski kot praktični odgovor.

Če socialni demokraciji (socialistom in drugim reformističnim strankam) lahko očitamo, da hočejo manj, kakor je v danih zgodovinskih okoliščinah že mogoče doseči, pa je mogoče še bolj upravičeno očitati komunističnemu krilu mednarodnega delavskega gibanja, da je hotelo več, kakor je bilo v danih zgodovinskih okoliščinah uresničljivo; to pa je imelo za posledico, da je ostalo pod ravnijo tistega, ker bi bilo – z ustrežnejšo politiko – objektivno že mogoče uresničiti. V marsičem tudi pod ravnijo tistega, kar je reformističnemu krilu v okviru visoko razvitega kapitalizma uspelo doseči.

Dejansko je bil naš model samoupravljanja, ki smo ga ustavno predpisali in pravno uzakonili v obliki zakona o združenem delu, zgolj neokreten prototip. Podoben je bil prvim cestnim vozilom na parni pogon v prejšnjem stoletju, ki je nosil v sebi sicer genialno in družbeno izredno napredno idejo, od katere pa je bil

in je v znatni meri tudi še danes prav tako daleč, kakor so bili daleč prototipi velikih tehničnih iznajdb od njihovih sodobnih, tehnično brezhibnih delujočih daljnih potomcev. In kakor bi bilo nesmiselno, če bi zaradi neokretnosti in počasnosti prvih cestnih vozil na motorni pogon zavrgli samo idejo motorja z notranjim izgorevanjem in se vrnili h konjski vpregi, tako bi bilo enako nesmiselno in nazadnjaško, če bi zaradi krize, v katero smo zašli, vrgli v staro šaro tudi idejo družbene lastnine ter se vrnili k mezdnim odnosom in upravljalškemu monopolu kapitala.

Paradržavni značaj »družbene« lastnine

Poglavitni vzrok, da se družbena lastnina in na njej osnovano samoupravljanje v naših razmerah kljub napredni ideji, ki jo vsebujeta, nista mogla uveljaviti in razviti tako, kakor bi se mogla in morala, vidim v tem, ker sta bila na eni strani preveč normativno zaščitena pred konkurenco drugih oblik lastnine, pred konkurenco svobodnega trga, pred rizikom za neuspešnost svojega poslovanja, kakršnega mora nositi vsak ekonomski subjekt, če naj ekonomske zakonitosti sploh normalno delujejo. Družbeni lastnini ni bilo treba tekmovati z drugimi oblikami lastnine – na primer privatno, delničarsko, zadružno, državno. Bila je celo osvobojena rizika za neuspešno poslovanje, nizko produktivnost, slabo organiziranost, pomanjkanje znanja in novih idej itd. Tudi najslabše delujoča organizacija združenega dela ni mogla niti smela propasti, ker se je zdelo, da je to zgolj nekakšna motnja v integralnem funkcioniranju sistema, ki jo je treba čimprej odpraviti, če ne drugače, s prelivanjem kapitala, ki so ga ustvarile uspešne delovne organizacije.

Posebno še, ker se ta prezaščitenost ni omejevala le na posamezne delovne organizacije, temveč se je razširila na vse t. i. nerazvite pokrajine in celo republike, ki jim je status nerazvitosti prinašal večje koristi, kakor njihovo lastno produktivno delo.

Na drugi strani pa je bila družbena lastnina daleč premalo pravno in še posebej moralno zaščitena pred privatnim prilasčanjem, majhnimi in velikimi tatvinami, grabežem in vsakršnimi drugimi »koristnimi« manipulacijami. Ker pa so si tako posamezniki kot cele skupine mnogo lažje ustvarili boljši materialni položaj s prilasčanjem družbene lastnine in vsakovrstnimi malverzacijami na njen račun, kakor pa s produktivnim delom v svoji delovni organizaciji, je bil to dodatni faktor, ki je demotiviral samoupravljalce za produktivno delo.

Če k temu prištejemo še čedalje hujšo državo regulativo, ki je zmanjšala avtonomnost gospodarskih subjektov na minimum, jim vse bolj odvzemala manevrski prostor za lastno ekonomsko, poslovno in tehnološko iniciativo, je več kot jasno, da se družbena lastnina ni mogla uveljaviti in pokazati svojih prednosti. Še več, pred očmi samoupravljalcev je tako rekoč kopnela ter tako okleščena in nenehoma zlorabljana začela postajati poglavitni demotivacijski faktor ekonomskega in družbenega razvoja sploh in eden poglavitnih vzrokov gospodarske, politične in moralne krize naše družbe. Zato ni nič čudnega, da se pojavljajo vse pogostejše in glasnejše zahteve po razprodaji in sploh odpravi družbene lastnine, po pretvorbi dosedanjih organizacij združenega dela v delniške družbe itd. To seveda ne pomeni, da delniške družbe v tem trenutku ne bi bile koristne in celo potrebne kot ena izmed oblik lastnine v naši družbi, kjer so za to pogoji in potrebe. Glede tega si moramo biti popolnoma na jasnem.

Brez družbene lastnine ne more biti samoupravljanja in tudi ne (postopne, procesualne) odprave razredne ločenosti dela in upravljanja, mezdnih odnosov, monopola kapitala v upravljanju in prisvajanju družbeno ustvarjenega dohodka. Soupravljanje, ki ga na posameznih področjih uvajajo nekatere visoko razvite kapitalistične države, ni toliko rezultat boja in teženj samega delavskega razreda, kolikor vse večja nujnost sodobnega tehnološkega in ekonomskega razvoja, ki zahteva produktivnega, visoko kvalificiranega delavca, ki je motiviran za čim boljše kvaliteto proizvodov, za večjo produktivnost dela, za uvajanje sodobne tehnologije, boljših delovnih in medčloveških odnosov, kar je vse tako v njegovem interesu kot v interesu lastnikov podjetja.

V razmerah pluralizma lastninskih odnosov bo tudi soupravljanje – hkrati s samoupravljanjem – pomemben faktor socialistične integracije naše družbe, hkrati bi lahko veliko prispevalo tudi k dvigu racionalnosti in kvalitete samoupravljanja v podjetjih z družbeno lastnino. Ko prehajamo v sistem pluralizma lastninskih odnosov, bi bilo treba ustavno opredeliti tudi institut soupravljanja, ob hkrati racionalizaciji in deregulaciji samoupravljanja.

V zvezi s tem bi bilo treba dati čim večjo svobodo tako delovnim organizacijam z družbeno lastnino, kot drugim samoupravnim asociacijam naše družbe v šolstvu, znanosti, kulturi, zdravstvu itd., da si uredijo soupravljanje v skladu s svojimi potrebami in možnostmi. Posebej še v skladu z značajem njihove dejavnosti, kjer se je izkazalo vsako posploševanje, da ne govorim o mehničnem prenašanju modelov iz enega področja v drugo, kot ena največjih ovir pri iskanju sodobnejših oblik samoupravljanja.

Družbene lastnine, samoupravljanja, socializma ni mogoče gojiti in še manj razvijati v inkubatorju. Prav zato, ker smo to vse predolgo počeli, smo vse troje spravili v krizo in postavili pod vprašaj. Družbeno lastnino je treba izpostaviti konkurenci drugih oblik družbene lastnine, samoupravljanje meznim odnosom, soupravljanju in privatni pobudi, marksizem konkurenci drugih političnih, socialnih in filozofskih idej. Brez konkurence mora tudi najboljše, najproduktivnejša in najprogresivnejša ideja shirati in propasti.

Seveda pa to ne pomeni samo izzvati konkurenco, potem pa držati križem roke, kakor da že sam obstoj konkurence zagotavlja uspešnost, razvoj in končno zmago. Konkurenca je neizprosni boj za obstanek; v njem lahko obstane in se potrdi samo tisto, kar je ne samo sposobno za razvoj, kar je humano in napredno, temveč se tudi hoče boriti za svojo uveljavitev, za svojo resnico, za svoj obstoj in razvoj. Kjer take volje in take pripravljenosti ni, tam tudi konkurenca nič ne pomaga – nasprotno, še hitreje pospravi s politične scene vse tiste sile in ideje, ki niso sposobne in pripravljene boriti se za svoj prav, za svojo uveljavitev, za svoj razvoj, pa naj bodo še tolikanj boljše, naprednejše, humanejše od drugih.

Občutek imam, da del komunistov, ki sicer upravičeno poudarjajo nujnost konkurence, odprtosti, ki se zavzemajo za svobodo in demokracijo brez meja, na to kratkomalo pozabljajo in se obnašajo tako, kakor da jim je zgodovina (z veliko začetnico) za vse večne čase zagotovila vodilno vlogo v družbi, in to samo zaradi njihove neizmerne dobrohotnosti in dobronamernosti.

Za vsak politični pluralizem (ki hoče res biti pluralizem) je bistveno in značilno to, da dopušča, sprejema in celo pospešuje obstoj in razvoj različnih, med seboj neodvisnih političnih subjektov. Lahko so to zveze, stranke ali še kakšne drugačne oblike političnega združevanja. Vendar pa so njihovi programi in delovanje vezani na splošni družbeni konsenz, kolikor hočejo delovati kot legalni politični subjekti na ustavni podlagi in v okviru ustave, ki pa seveda ne sme biti vsiljena ali oktroirana, temveč mora biti sprejeta in potrjena s splošnimi, neposrednimi in javnimi volitvami brez kakršnihkoli pritiskov in volilnih prevar. Samo tako sprejeta ustava je resnično legitimna in se lahko sklicuje na svojo legitimnost; samo na osnovi tako sprejete ustave lahko politični subjekti ustavnega loka odrečejo legalnost političnim subjektom, katerih programi so v nasprotju z ustavo, ki s svojim delovanjem spodkopavajo legitimno družbeno ustavno ureditev, jo kršijo ali delujejo v nasprotju z njo.

To pa seveda ne pomeni, da politični subjekti ne bi smeli ali mogli delovati za spremembo ustave, če sodijo, da je obstoječa ustavna ureditev pomanjkljiva, zastarela. Ta pravica mora biti v vsaki legitimni ustavi političnim subjektom ustavno zagotovljena in zavarovana, ne pa kot v fevdalnih monarhijah, v katerih ima oblast vladar (ali vladajoča oligarhija) po milosti božji. Sodobne diktature se po večini ne morejo več sklicevati na božjo voljo (razen iranskih fundamentalistov in njim podobni), zato pa se tem raje sklicujejo na vzvišene zgodovinske cilje in ideale, na zgodovinske zakonitosti ali pa kar preprosto na red, disciplino in pokorščino takšnemu ali drugačnemu firerju, na njihovo modrost in voljo, ki naj bi bila posebljenje modrosti in volje celotnega in enotnega ljudstva, razreda, naroda.

Politične stranke in njihov boj za oblast ni v bistvu nič drugega kot boj za večji vpliv na prerazdelitev družbenega bogastva v korist družbenih slojev ali razredov, ki jih politične stranke predstavljajo in zastopajo. Politični pluralizem onemogoča ali vsaj otežkoča, da bi interes enega razreda ali sloja pogoltnil vse druge (kot se je zgodilo v fašizmu in se še vedno dogaja v različnih oligarhičnih diktaturah). Ker pa v sistemu parlamentarne demokracije redkokdaj ena sama stranka dobi na volitvah absolutno večino (in še tedaj mora računati z relativno močno opozicijo v parlamentu), se običajno izmenjujejo na oblasti takšne ali drugačne koalicije (ki še malo niso karakteristika izjemnih razmer, temveč prej normalno stanje večstrankarskega parlamentarnega političnega sistema). To pa ima za posledico, da mora vladajoča stranka v večji ali manjši meri upoštevati tudi interese svojih partnerjev v koaliciji, sicer koalicija prej ali slej razpade in nastopi vladna kriza. Vendar pa to v največjem številu primerov ni kriza, ki bi ogrozila temelje ustavne ureditve oziroma temeljni družbenoekonomski odnos, s tem pa tudi stabilnost obstoječega družbenega sistema, temveč vodi le do ponovne prerazdelitve in porazdelitve politične moči posameznih strank oziroma družbenih razredov in slojev, ki jih politično predstavljajo; pri tem ostajajo pravni aparati civilne družbe, vključno s temeljnimi aparati države (armada, sodstvo, policija itd.) praviloma nedotaknjeni, kadrovske spremembe pa se v glavnem omejujejo na njihove vrhove. Vse to daje družbam večstrankarske parlamentarne demokracije relativno notranjo stabilnost in pravno varnost, hkrati pa dinamično ravnotežje, ki ga vzdržuje menjavanje političnih strank na oblasti. Vse to so brez dvoma velike in pomembne civilizacijske prednosti večstrankarske parlamentarne demokracije v primerjavi s kakršnimkoli enostrankarskim političnim sistemom. To velja še prav posebno za spoštovanje in uveljavljanje *magne carte* človeških pravic in svoboščin.

Vendar pa tudi tu ne moremo spregledati, da je teorija eno, praksa pa mnogokrat nekaj povsem drugega. V praksi so tudi najbolj razvite meščanske demokracije dopuščale le malo maneverskega prostora delavskim strankam. Strah pred spremembami temeljnega družbenega odnosa je tudi v deželah najbolj razvite parlamentarne demokracije homogeniziral meščanske stranke proti težnjam radikalne levice, da bi po revolucionarni poti spremenila ta odnos. Ta homogenizacija zaobsega tudi vse večji del strank, ki predstavljajo interese različnih plasti delavskega razreda in malomeščanstva; torej ne samo tradicionalne stranke centra, socialne demokrate, socialiste, temveč vse bolj tudi stranke, ki so doslej predstavljale bolj ali manj radikalno levico (evrokomunisti in z njimi povezana politična gibanja). Poglavitni vzrok tega »zgodovinskega kompromisa«, kakor ta premik zlasti opredeljujejo italijanski komunisti, je treba iskati v zgodovinskem neuspehu dosedanjih socializmov, ki so pretežno izšli iz proletarskih revolucij in narodnoosvobodilnega in protikolonialnega boja.

Nova zgodovinska sinteza

Tisto novo, kar se je v dosedanjem razvoju socializma nedvomno pokazalo kot velika zgodovinska izkušnja, ki jo bodo morala upoštevati vsa k socializmu usmerjena gibanja in politični sistemi, pa je, da razredne ločenosti dela in kapitala ni mogoče odpraviti z ukinitvijo blagovne proizvodnje, ekonomskih zakonitosti, konkurence, z diktaturo proletariata, z ekonomskim in političnim monopolom ene same stranke, ki nastopa v njegovem imenu in v imenu socializma sploh. Prav nasprotno. Pot do nove zgodovinske sinteze dela in kapitala kot zgodovinskega cilja socializma vodi skozi politično demokracijo, skozi politični in lastninski pluralizem, skozi trg in blagovno proizvodnjo, skozi konkurenco lastninskih oblik, znanja, novih idej in programov, skozi konkurenco političnih subjektov, kot nosilcev integracije širših ekonomskih, socialnih, političnih, razvojnih opcij in opredelitev – od vprašanj s področja ekonomije, tehnologije, informatike do religije in filozofije. To ne more biti zgolj opcija komunistov, temveč združujoča platforma različnih političnih subjektov naše družbe, ki se lahko po konkretnih programih za uresničitev te zgodovinske vizije tudi močno razlikujejo med seboj, ki pa jih združuje prav vera v možnost, uresničljivost in humanistični značaj takšne vizije, ne glede na večje ali manjše razlike v njeni interpretaciji in konkretizaciji.

Bistvo dileme, pred katero stojimo, je v tem, na kakšnem družbenem konsenzu zasnovati in razvijati politični pluralizem. Brez jasnega odgovora na to vprašanje pomeni opredeljevanje za strankarski ali nestrankarski politični pluralizem zamegljevanje usmeritve novih političnih subjektov. Nastajajoči novi politični subjekti bi se morali o tem vprašanju jasno izreči. Njihovo sodelovanje v socialistični zvezi ne more biti zgolj stvar taktike, kako se izogniti posledicam kršitve sedaj še vedno veljavne ustave, temveč je smiselno le, kolikor sprejemajo v naši družbi zgodovinsko nastali konsenz za socializem in samoupravljanje. To pomeni demokratski socializem 21. stoletja po meri ljudi, ki izhaja iz nove zgodovinske sinteze dela in kapitala, ostvarljive le z absorpcijo vseh civilizacijskih, kulturnih, tehnoloških, znanstvenih, ekonomskih, ekoloških in vseh drugih pridobitev sodobnega razvoja sveta, posebej še njegovega najbolj razvitega dela, in z radikalno opustitvijo vseh tistih doktrinarnih dogem, ki so se v dosedanjem razvoju socializma izkazale za jalove, utopične, nedemokratske, ekonomsko in politično neproduktivne, in ki so kot take tudi poglavitni skupni vzrok splošne krize današnjih politično etabli-

ranih socializmov. Šele na osnovi takšnega splošnega družbenega konsenza – ki bi pa seveda moral biti potrjen z demokratičnim referendumom – je sploh šele smiselno govoriti o političnem pluralizmu v socializmu, ki bi omogočil in dopuščal politično artikulacijo različnih poti, programov in pogledov, kako konkretno uresničevati ta splošni družbeni konsenz, demokratično selekcijo in konkurenco med njimi; to seveda vključuje tudi priznavanje legalnosti boja za tiste ključne pozicije v družbi, ki omogočajo izvedbo določenega programa, ob najširši kontroli javnosti in z demokratičnim instrumentarijem obveznega odstopa, če se programi pokažejo v praksi za neuspešne ali če njihovi nosilci izgubijo zaupanje javnosti in večinsko podporo skupščine oziroma parlamenta. Temeljni pogoj za to pa je seveda spoštovanje ustavne ureditve s strani vseh družbenih subjektov ter avtonomno funkcioniranje vseh sistemov in podsistemov civilne družbe v duhu ustave in v skladu z njo.

Prav ta nova zgodovinska sinteza lahko postane in po mojem mnenju mora postati nova združujoča platforma Zveze komunistov Jugoslavije. Zato pa je potrebna tudi reforma njenega dosedanjega programa. V neupoštevanju tega dejstva vidim dvojno nevarnost. Prva je v tem, da gremo v globoke gospodarske in politične spremembe in s tem tudi v spremembo same zveze komunistov brez jasnega dolgoročnega programa, pragmatično in eklektično, brez konsistentne teoretične podlage. Ta težnja, ki danes marsikje že kar prevladuje, samoumevno odpisuje socializem kot zgodovinsko preseženo utopično ideologijo, ki ni prestala zgodovinske preskušnje in od katere se je treba čim prej vrniti k »normalnemu«
gospodarskemu in političnemu sistemu razvitih kapitalističnih držav. To da je tudi temeljni pogoj, da se bomo lahko vključili v nastajajočo evropsko gospodarsko in politično skupnost. Zagovorniki te težnje spregledujejo, da se tudi v zahodnih razvitih sistemih začenjajo pojavljati procesi nove zgodovinske integracije dela in kapitala. Spregledati te procese pomeni capljati neredko tudi za najbolj konservativnimi tendencami in ideologijami v zahodnem svetu, zlasti pa pomeni izgubljati stik z evropsko levico, s tistimi družbeno progresivnimi političnimi grupacijami v teh deželah, ki lahko bistveno olajšajo naša prizadevanja za vstop v ekonomske in politične integracije nove Evrope.

Druga nevarnost, ki je prav tako in celo bolj agresivno na vidiku, pa je v tem, da se želi ohraniti, obnoviti in še učvrstiti dosednji monopolni položaj in monopolno vlogo vladajoče partije (zveze komunistov) v političnem in gospodarskem sistemu. Pristaši te opcije pozabljajo, da uvajanje trga in tržnih zakonitosti pomeni hkrati tudi uvajanje trga kapitala in delovne sile, se pravi vzpostavitev odnosa, ki je bil v dosedanjem razvoju ideološko razrešen v korist dela (delovne sile), diktature dela nad kapitalom, dejansko pa se je pluralni privatni kapital spremenil v monistični državni kapital ter tako znova in še huje podvrigel delovno silo svojemu gospostvu, za kar je poleg ideologije potreboval še monopolno vlogo partije in države.

Dejansko dosedanje socialistične družbe kapitala sploh niso odpravile, temveč se jim je ta vrnil nazaj v obliki monopolnega državnega kapitala z vsemi njegovimi znanimi ekonomskimi nesmisli, političnim voluntarizmom, predvsem pa s ponovno še mnogo težjo in hujšo podreditvijo dela kapitalu, kot v razvitih kapitalističnih sistemih s parlamentarno demokracijo, v katerih ima delavski razred znaten vpliv na ekonomsko politiko vladajočih strank.

Danes ne more biti več dvoma, da je klasična socialna demokracija za razliko od radikalnih komunistov revolucionarjev pravilneje ocenjevala nevarnosti diskontinuitete v razvoju sodobne ekonomike, tudi socialistične. Vendar pa socialna demokracija ne v preteklosti ne danes ni bila sposobna predlagati kaj več kot

razredni kompromis med kapitalom in delom, ki pa ga je kapital največkrat tako ali drugače izigral v škodo dela in v svojo korist. Zgodovinske izkušnje 20. stoletja nesporno dokazujejo, da je totalno in brezobzirno izkoriščanje dela s strani kapitala vodilo v rušilne socialne revolucije.

Sprejemati večno razredno ločenost dela in kapitala v pogojih sodobne, vse bolj na znanju in znanosti sloneče in ekološko vedno bolj osveščene postindustrijske ekonomike kot nevprašljivo danost, je naivna ideološka apologetika kapitalizma. Prav v obstoju in poglobljanju teh procesov je treba videti zgodovinsko upravičenost opcije za socializem. Ekonomska podlaga demokratičnega pluralističnega socializma pa ne more biti ne diktatura dela nad kapitalom ne diktatura kapitala nad delom, tudi ne razredni kompromis med njima, temveč prav nova zgodovinska sinteza dela in kapitala. To ni nobena jugoslovanska posebnost, še manj pa kakšna doktrinarno marksistična ideološka utopija. Ta težnja izvira tudi in morda celo v največji meri iz potreb in posledic sodobne znanstveno-tehnološke revolucije, ki vse bolj briše in odpravlja tradicionalno razredno ločenost umskega in fizičnega dela, ki potrebuje strokovno visokokvalificirano delovno silo, ki je hkrati zainteresirana tudi za svojo udeležbo v upravljanju. To pa je hkrati v enaki meri tudi v interesu kapitala, ker je produktivnost dela v sodobnih zgodovinskih pogojih vse bolj odvisna ne samo od visoke strokovne usposobljenosti delovne sile, temveč tudi od njene motiviranosti za udeležbo v procesih upravljanja.

Znanost, znanstvena inteligenca in politični pluralizem

V vseh razvitih družbah organi za politiko znanosti ali pa različne znanstvene organizacije v daljših ali krajših časovnih presledkih pretresajo stanje, vlogo in perspektive razvoja družbenih znanosti.* V tem pogledu naše posvetovanje ni bilo nič izjemnega, ampak se samo uvršča med tovrstna početja po svetu. Marsikaj tehtnega je bilo rečeno in ugotovljeno na posvetu, marsičesa pa ni bilo, pa bi moralo biti. Mnogo bleščečih misli pa smo lahko slišali tudi na nedavnih strokovnih aktivnostih in slovesnostih, povezanih s 70-letnico slovenske univerze.

Družbene znanosti so stare okoli 2500 let. Začetki empirične in kvantitativne družbene znanosti pa segajo v 16. stoletje. Mnogi narodi – in med njimi tudi slovenski – so se na prenekaterih znanstvenih področjih pozno vključili v to produkcijo znanja, v kateri sta bili udeleženi predvsem Evropa in Severna Amerika. Šele za 20. stoletje je možno reči, da je znanost dejansko postala kozmopolitska, planetarna sila, da so v njej udeleženi vsi narodi in vsi kontinenti – seveda še zdaleč ne z enako močjo, z enakim deležem in kakovostjo. Znanost je internacionalna po svoji javnosti, odprtosti in mednarodnih komunikacijah. V njej se najbolj izraža občost človeškega dela kot občost intelekta. To pa seveda ne zanika – vsaj ne v družbenih vedah – nacionalnih in regionalnih posebnosti predmeta raziskovanja, specifičnosti teoretičnih usmeritev in uporabe znanja. Obstajajo raziskave o nacionalnih kulturah v znanosti in o nacionalnih intelektualnih stilih, ki pa so seveda mednarodno priznani in ne kraljujejo kot nekaj samozadostnega in neopaženega. Nacionalni in internacionalni vidiki znanosti nastopajo v razpravah o globalni in udomačeni znanosti. Na to povezanost je pomembno opozoriti tudi v našem trenutku, ko se od pretekle evforije o edinstvenosti naše samoupravne socialistične družbe premikamo k uveljavitvi mednarodnih meril in standardov kakovosti. Kulturno, ekonomsko, politično, ekološko uspešen samoupravni socializem, v katerem bodo utelešena tudi prizadevanja družbenih znanosti, ne bo ovira za njihovo internacionalizacijo, ampak nasprotno, primerjalna prednost za njihovo uveljavitev.

Družbene znanosti se o marsikaterih parametrih približujejo naravoslovnim in tehničnim znanostim, toda ni na mestu niti pretirano povzdigovanje razlike, pa tudi ne ovekovečenje sličnosti, ki včasih vodi celo v istovetnost. Določeni posamezniki ali smeri so zašle v eno ali drugo skrajnost. Raziskave o pomembnih dosežkih v družbenih znanostih so pokazale, da je teh presenetljivo malo v primerjavi z odkritji in izumi v naravoslovnih, tehničnih in medicinskih znanostih. Po letu 1930 so skoraj vsi pomembni dosežki v družboslovju bili tudi kvantitativni in so hkrati pomenili napredek v teoriji, metodi in empiričnih podatkih. To lahko tudi obrnemo in rečemo: trajno pomembni dosežki so danes lahko predvsem tisti, ki so hkrati novosti v teoriji, metodi in podatkih. Takšen integralni prodor je najtežji.

Slovensko družboslovje ima malo tovrstnih dosežkov, saj ti zahtevajo in pred-

* Prispevek je avtorjeva uvodna beseda na seji predsedstva CK ZKS 25. aprila 1989, ki je obravnavalo informacijo o posvetu Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem. Posvet je 5. in 6. januarja 1989 organiziral MC CK ZKS.

postavljajo že ustrezno izobraževanje fakultetnih kadrov, teoretično-filozofsko spekulativno naravnost duha, sposobnost obvladovanja matematično-statističnih metod, vzpostavljeno komunikacijo s svetovno raziskovalno fronto in še marsikaj drugega. Še bolj je postalo izrazito omenjeno merilo pomembnih dosežkov z uveljavljanjem računalniške, informacijske tehnologije, ki omogoča obvladovanje arhitekture celovitosti v času in prostoru.

Nekateri sodijo, da je minil čas vseobsežnih družbenih teorij in v tem smislu tudi marksizma, če je imel tovrstne namere. Plodni naj bi bili le tisti pristopi, ki v raziskovanje specifičnega problema vključujejo univerzalni pojasnjevalni naboj. To nedvomno lahko prispeva k premoščanju nasprotja med specializirano in potrebo po širši teoretični lokaciji zelo ozkega in specifičnega raziskovalnega problema. Uveljavljanje globalnega in regionalnega modeliranja v družbenih znanostih pa utira pot novemu tipu zelo sintetičnih, splošnih družbenih teorij. Ni čudno, da se nekateri družboslovci v svetu sprašujejo, kako bi mogla družbena znanost postati bolj globalna. Karl W. Deutsch v zvezi s tem opozarja na svetovne modele *Globus* in *Microglobus* na Znanstvenem centru za družbena raziskovanja v Zahodnem Berlinu. Ti modeli integrirajo številna spoznanja in podatke iz demografije, ekonomije, politologije, sociologije in drugih družbenih znanosti. S tovrstnimi podvigi dobi internacionalnost družbenih znanosti ne samo zunanjo organizacijsko, ampak predvsem novo notranjo pojmovno vsebino. Ti modeli bodo imeli velik vpliv na način mišljenja in silijo vsakega raziskovalca, da misli v univerzalnih in globalnih kategorijah, da jih udomači in vključi v raziskovanje svoje lastne nacionalne in lokalne problematike.

Na nedavnem srečanju s slovenskimi znanstveniki v svetu je naš rojak opozoril na zanimive možnosti računalniškega modeliranja eksperimenta, kar je še posebno pomembno za znanstvenike iz dežel, ki si ne morejo privoščiti drage opreme, pa tako lahko eksperiment pripravijo in modelirajo doma, preden ga potem realno izvedejo na dragi opremi v tujini. Majhen del slovenskega družboslovja se je že vkrcal na to moderno ladjo in mislim, da bo plovba na njej zelo razburljiva.

Danes se veliko govori tako o političnem pluralizmu kot o pluralizmu v znanosti. Znanost je bila po svojem bistvu vedno pluralistična. Metodični in teoretični konceptualni pluralizem pa se razrašča s kadrovskim potencialom znanosti in s hitrostjo kopičenja spoznanja. Pluralizem v družboslovju še povečuje specifični splet spoznanj, vrednot in ideologij. Pluralizem je lahko znamenje visoke zrelosti znanosti, lahko pa tudi izraz njene nerazvitosti in njenih porodnih težav. Pluralizem, ki ne bi vsaj začasno prehajal v širši paradigmatški konsenz, v integracijo raznovrstnosti, kot pravi profesor Zdravko Mlinar, vodi vse bolj v izolacijo, celo spoznavno sektaštvo, ki se v spoju s specifičnimi družbenopolitičnimi okoliščinami lahko izrodi v čisti ideološki pluralizem in dogmatizem.

Razvojne stopnje posamičnih družbenih znanosti tako v svetu kot pri nas so različne – od predparadigmatške oformljenosti do multiparadigmatške razvejanoosti ali celo dezintegracije. Ta razvejanost je pri nas bolj posledica udomačitve svetovne znanosti kot lastne znanstvene teoretične ustvarjalnosti. Do tega pluralizma v družboslovju je imela ZKS pogosto sumničav, sektaški odnos, vendar pa se je ta pluralizem kljub temu uveljavljal včasih tudi s podporo in toleranco posamičnih osebnosti in skupin v ZK. Tudi sama marksistična paradigma ni bila monolitna, vsaj ne v zadnjih tridesetih letih. Pahljača se je razprostirala od skrajne levičarske retorike, neostalinistične togosti in zavrtosti do tako imenovanega humanističnega in avtentičnega marksizma ter pragmatičnega in instrumentaliziranega marksizma v operativni politični zavesti in praksi. Seveda pa so bili tudi posamezniki, ki

jih ne bi mogli v celoti uvrstiti v nobenega izmed navedenih predalčkov. Krivične in netočne pa so ocene, da je bil marksizem vedno samo v službi politike, bil je tudi v spopadu z njo ali pa je bil relativno samostojen, akademsko odmaknjen od glavnih političnih bojov in konfliktov. Pluralizem v slovenskem družboslovju je dejstvo, ki ni od včeraj, je pa različno razvit in prisoten v posamičnih vedah. ZKS ga je v zadnjem obdobju nedvomno sprejela in priznala. Razumljivo pa je, da za ZKS ne morejo biti vse usmeritve enako teoretsko in praktično pomembne. Gotovo ji tudi ni mogoče odrekati pravice, da je v kritičnem dialogu še zlasti s tistimi usmeritvami, ki želijo postati strokovni in ideološki temelj političnih opcij in gibanj, ki so v očitni koliziji in spopadu z ZK. Vsak dialog, če se noče spreveči v izločanje ali celo onemogočanje ter zmerjanje, pa mora temeljiti vsaj na minimalnem spoznavnem in vrednotno družbenem konsenzu, ki je običajno utelešen in kodificiran v ustavi in nekaterih temeljnih etičnih normah. Izdelava nove slovenske ustave bo preizkusni kamen, v kolikšni meri obstaja in je možno takšno soglasje ne samo med organiziranimi političnimi subjekti, ampak tudi med samimi ljudmi in ne nazadnje tudi med znanstveniki in njihovimi političnimi opredelitvami. Obstoječe sprege strokovnih in političnih pluralizmov zahtevajo od ZK organizirana znanstvena in publicistična prizadevanja. Bojim se, da je naša pripravljenost v tej smeri dokaj šibka, prizadevanja neusklajena in atomizirana. Imeti stališče do družbeno konfliktnih problemov pa običajno zahteva veliko znanja, informacij, vzajemne strokovne pomoči, posvetovanj in ne nazadnje tudi osebnega poguma, da se izpostavi ne samo strokovni, ampak tudi politično motivirani kritiki. ZK bi morala imeti strokovni in politični interes, zlasti ker ta ugaša pri drugih subjektih, da bi bila v našem pluralnem prostoru ažurno prisotna ter prevedena najbolj kakovostna znanstvena dela akademske levice. Verjetno bomo soočeni z novimi monizmi in ekskluzivizmi drugačnih preznakov od tistih, ki smo jim bili priča v preteklosti.

Politični pluralizem nas lahko pripelje do ekonomskega napredka, do zmanjšanja števila napačnih razvojnih odločitev, do večjega spoštovanja ustavnosti in zakonitosti, do večje kulturne in intelektualne raznovrstnosti, skratka, lahko poveča kvaliteto življenja na mnogih področjih in v mnogih smereh, lahko pa nas povede k novim hudim političnim blokadam in regresijam, ki bodo obnovile in poglobile stare in nove razprtije v slovenskem narodu in med jugoslovanskimi narodi. Lahko bo poglobljal medsebojno nezaupanje povsod: v stanovanjskih soseskah, gospodarskih organizacijah, šolah, znanstvenih ustanovah, uredništvih idr. Da do tega ne bo prišlo, ni odvisno samo od volje in moči ZK, SZDL, ampak od vseh subjektov, ki se bolj ali manj organizirano pojavljajo na političnem prizorišču.

Politični pluralizem ima posredne in neposredne implikacije za družbeno javno in politično vlogo znanosti (znanstvenikov) sploh in še posebno družbenih znanosti. Tudi tu je politični pluralizem lahko preventivni mehanizem nadzora in korekcije očitno tendenciozne in pristranske javne rabe znanstvenega razuma, lahko pa vodi h grotesknim oblikam ideologizacije, politizacije in ekskluzivnosti, ki bodo prekašale tiste, ki so jih zagrešili marksisti, komunisti ali organi ZK. Namesto manifestne monistične ideologizacije in politizacije znanosti bi dobili pluralistične ideologizacije in politizacije znanosti. Gotovo to ni najboljši nadomestek za tisto, kar smo imeli v preteklosti. Že dalj časa ni glavni vir ideologizacije in politizacije znanosti ZK, ampak mnogi drugi politični subjekti in njihovi protagonisti, čeprav pa je kritična ost obrnjena še vedno predvsem proti ZK kot glavnemu grešniku na tem področju.

Politični pluralizem v razvitih kapitalističnih državah je izražen in transformiran v teoretičnih smereh in paradigmah družboslovja. Politični pluralizem ne odpravlja same ideologizacije in politizacije znanosti, temveč povečuje njeno raznovrstnost, odpravlja ali preprečuje pa izrazite monopolne oblike politizacije in ideologizacije. Seveda pa v nobenem pluralizmu nimajo vsi politični subjekti enake družbene moči in vpliva, zato je še vedno razmerje med dominantnimi in perifernimi oblikami ideologizacije in politizacije. Že sedaj se nakazujejo težave za tiste samostojne misleče glave, ki se niso enostavno priklopile na nove izoblikovane politične in miselne tokove, ki postajajo javna duhovna moč. Ta javna duhovna moč bo postala resnično demokratična šele tedaj, ko bo tolerantna ne samo do resnice, ampak tudi do zmote posameznika, ki je v nasprotju s pravladujočim javnim mnenjem. Najbolj varno je participirati pri zmoti ali resnici večine, najbolj tvegano pa je imeti prav ali se motiti osamljeno.

V našem prostoru me o tem prepričuje reakcija eksponentov javne resnice ali zmote na zmoto ali resnico posameznika, ki je v nasprotju s prevladujočim javnim mnenjem o nekaterih močno spolitiziranih dogodkih.

V pluralnem političnem in ideološkem prostoru se bodo večale zahteve, naslovljene na znanost in strokovnost, da odigrata vlogo nepristranskega razsodnika, ocenjevalca in integratorja konfliktnih stališč. Ta zahteva je v sebi tudi protislovna. Nekateri sodijo, da to ni mogoče in da je iluzorno nekaj takega pričakovati in zahtevati od znanosti. Namesto deklarirane olimpijske nepristranskosti naj se raje intelektualno pošteno razgrnejo pristranska stališča, ki vsa zase trdijo, da so nepristranska. Ko je znanost vključena v konstrukcijo razvoja in družbene biti, se vse bolj neposredno sooča s protislovnimi vrednotami in vrednotnimi predpostavkami, ki niso več znanju nekaj zunanjega, ampak postajajo vse bolj notranje spoznavno-vrednotne predpostavke. V metežu konfliktnih opcij in interesov je po Lindblomu (1986, 351) treba opustiti prizadevanje, da znanost govori z Olimpa kot nevtralni predstavnik nepristranske integracije interesov, ki je dobra za vse in ne škodi nobenemu. V tej zvezi opozori na intelektualno poštenost marksistov, ki priznavajo, da njihova preferenčna politika prizadene lastniške skupine v družbi. Pluralizem v liberalno demokratičnih državah ni bil napaden zato, ker ne bi bil dobra stvar, ampak ker ga niso zadovoljivo uresničevale. Družbena znanost in raziskovanje sta bili po Lindblomu postavljeni v službo osrednjih konvencionalnih etabliranih interesov in vrednot (1986, 353). Načelo pristranskosti se giblje v smeri spajanja družboslovnega raziskovanja s še nerealizirano pluralistično težnjo.

Moderno znanstveno-tehnično družbo je Ulrich Beck (1986) imenoval družbo tveganja (Risikogesellschaft). V njej prevladuje produkcija tveganja nad produkcijo bogastva. V industrijskih družbah pa je produkcija bogastva prevladovala nad produkcijo tveganja. Bolje bi bilo reči, da tveganja še niso bila spoznana in priznana. V družbi tveganja se na izredno visoko mesto povzpne vrednota varnosti in okoli nje se vzpostavlja velik družbeni konsenz. Rastoča javna osveščenost civilizacijskih tveganj je postala prvovrstni politični dejavnik. Pri oceni tveganj se je začel razkrajati monopol znanosti nad resnico. Upoštevanje znanstvenih dosežkov pri družbeni oceni tveganj postaja vedno nujnejše, hkrati pa vse manj zadostno. To razhajanje med nujnostjo in zadostnostjo bo spremenilo javno vlogo znanosti in njeno razmerje z javnostjo. Ne samo da se bo morala javnost poučiti pri znanosti v konfliktnih javnih zadevah, ampak se bo morala tudi znanost še veliko naučiti od javnosti.

Viri nevarnosti in tveganj že dolgo niso več neznanje, ampak tudi vse bolj znanje, ne več pomanjkljivo, ampak dozdevno odlično manipuliranje z družbo in

naravo. Tehnični in naravoslovni eksperti – ne samo v svetu, ampak tudi pri nas – vse bolj zmajujejo z glavami nad dozdevno iracionalno in emocionalno psihološko percepcijo prebivalstva glede različnih ekoloških tveganj. Čudijo se, kako to, da ljudi ne morejo prepričati o svojih racionalnih kalkulacijah o nizkih ali skoraj ničelnih stopnjah tveganja. Toda v čem je bistvo nesporazuma med znanstveno-tehnično racionalnostjo in psihološko »iracionalnostjo« ter emocionalnostjo javnosti? Tehnični eksperti se motijo v pogledu empirične pravilnosti svojih implicitnih vrednostnih premis, kaj ljudje imajo ali bi morali imeti za sprejemljivo in kaj ne. Namesto da svoje predstave o sprejemljivem tveganju za prebivalstvo povzdigujejo v razsodnika, bi morali po Ulrichu Becku (1986) izpraševati ravno te predstave javnosti in jih vzeti za temelj svojega dela. Seveda ne gre fetišizirati predstave javnosti, ampak v medsebojnem dialogu glede ocene in percepcije tveganj se bodo morale spremeniti tako predstave javnosti kot tudi znanosti. Izvor kritike in dvoma o znanosti in tehnologiji ni v iracionalnosti kritikov, ampak v odpovedi znanosti in tehnologije, da obvladuje rastoča tveganja, ki jih sama sprošča. Napak bi bilo seveda misliti, da so viri tveganja samo naravoslovne in tehnične, ne pa tudi družboslovne znanosti, njihove ideje, projekti in realizacije. Ta odpoved znanosti v obvladovanju tveganj je sistemske narave in je v njeni superspecializiranosti, njeni redukcionistični teoretični in metodološki paradigmi, ki je bila dolgo časa vir njene spoznavne in praktične uspešnosti, ter v njenih predstavah o povezanosti oziroma nepovezanosti vrednot in znanja.

O razmerju med družbeno znanostjo in ideologijo sodim, da ideološko funkcijo lahko opravljajo tako zmote, sprevernjena zavest, utopije, religije kot tudi pravilna znanstvena spoznanja. Sodim, da se bo v modernem znanstveno-tehničnem svetu, ki pa ostaja še vedno socialno konflikten, povečevala, ne pa zmanjševala ideološka funkcija znanja in družbenih znanosti, ker so te primernejše za racionalno razreševanje konfliktov in racionalno spoznavanje in utemeljevanje potreb, moči, interesov, kot pa npr. religija in umetnost. V preteklosti so bile druge oblike družbene zavesti primernejše za prevladujočo ideološko funkcijo v družbi, ker sta bili znanost in filozofija last izredno majhnega kroga ljudi. Ideološke revolucije, ideološki boji in konflikti so bili vedno predhodniki velikih družbenih sprememb in so jim utirali pot. Nakopičene in razširjene spremembe v družbeni zavesti so postale izredna družbena moč, ki je bila poleg materialnih razmerij razvojni dejavnik. Včasih bolj tiho, sedaj pa vedno bolj glasno poteka pri nas ideološka revolucija že dobra tri desetletja.

Ne gre samo za ideološko prenavo ZK, ampak tudi za zorenje nastavkov konkurenčnih in alterativnih političnih ideologij. Vsa naša ideološka panorama je delno avtohtona, delno pa se oplaja z obstoječimi ideološkimi in političnimi pluralizmi v svetu. Nedvomno je bilo v preteklosti preveč in neprimerne ideologizacije in politizacije, zato so bile razumljive v zadnjih letih anateme proti ideologiji in ideološkosti, pri tem pa je šlo v bistvu za globoko zamenjavo ideoloških temeljev političnih subjektov in družbene zavesti. Zanesene tirade proti ideologiji, ki se je praviloma izenačevala s celotnim teoretskim fondom ZK in z vsem, kar je povezano s socializmom in samoupravljanjem, so že postale obvezen intelektualni ritual. Dale so slutiti, da se bodo najprej v Sloveniji uresničile sanje iz petdesetih let o koncu ideologije. Nič takega se ni zgodilo, pač pa je postal ideološki zemljevid samo še bolj pester.

Pri nas so stopile v ospredje – tako v politiki kot v nekaterih znanostih – mnoge kategorije, ki so tipične za neokonservativizem, neoliberalizem, novo desnico, kot so npr. trg, povezava trga s politično demokracijo, deregulacija, avtonomija ipd.

Družbena funkcija in poslanstvo teh kategorij v našem družbenem prostoru sta drugačna, še posebej če se povezujeta z družbeno lastnino in samoupravno demokracijo v temeljih družbeno ekonomskega sistema. Če bi odpadli ti dve ključni koordinati, bi se spremenil sistemski učinek teh idej. Seveda pa neokonservativizma ne izenačujem kratko malo kar z nazadnjaštvom. Vsebina konservativizma je bila drugačna, ko sta se meščanski industrijski triumfalizem in progresizem še soočala s tradicijami in vrednotami ter ekonomskimi blokadami predindustrijske fevdalne agrarno-cehove družbe. Spremenjeni sta bili vsebina in funkcija konservativizma, ko se je buržoazna družba soočila z marksizmom in socializmom, spet drugačni sta postali vsebina in ost sodobnega neokonservativizma v poznem kapitalizmu, ko se spoprimeta z demokratično levico ter s socialističnim in kapitalističnim etatizmom in birokratizmom.

Marsikaj bo treba ohraniti in ohranjeno na novo prevrednotiti, če hočemo ekološko preživeti in graditi socializem po meri človeka in v skladu z naravnimi danostmi in ekološkimi standardi. V tem smislu konservativno postaja napredno. Za naše grenke in drago plačane etatistične izkušnje gotovo ohranja svojo vrednoto usmeritev k deregulaciji, čeprav je najbrž točna ugotovitev politologa Dietra Narra (1986, 26), da kljub vsemu neokonservativnemu čenčanju o deregulaciji, decentralizaciji, novemu federalizmu itd. – izvršilni deli oblasti niso postali šibkejši, ampak močnejši in da se strukture prevlade in lastnine niso spremenile. Naši družboslovci, ki sodelujejo pri teoretičnih elaboracijah in praktičnih izvedbah novih idej, nosijo tudi svoj del zgodovinske odgovornosti za to, ali bomo lahko govorili o socializmu po meri človeka ali pa o človeku po meri lastnine, trga in političnih strank. Tudi družboslovci bodo prispevali k razvozanju alternative: ali bomo še lahko govorili o socializmu in samoupravljanju na Slovenskem ali pa samo še o slovenski državni suverenosti brez Jugoslavije in brez socializma in samoupravljanja. Perspektiva pa ni v njunem antagoniziranju ali izključevanju, temveč v povezovanju.

V zadnjih nekaj letih so se medsebojno pogojevale globalne ideološke vrednotne spremembe in spremembe v dominantnosti kategorij v nekaterih družbenih znanostih. To ni naša posebnost. Pred petnajstimi ali dvajsetimi leti država blaginje v razvitem kapitalističnem svetu ni imela alternative v strokovno-političnih opcijah družboslovcev, pa tudi ne politikov. Povsod je kraljevalo keynsijanstvo. Sedaj pa je nasprotno postalo modno govoriti o krizi države blaginje. Keynsa je nadomestil Milton Friedman. Planiranje, vsaj tisto, ki ga izvaja država, ne tisto na ravni podjetij, je postalo staromodni termin. Demokratična levica pa se tudi ne more več sklicevati na nacionalizacijo in planiranje kot zdravilo za krizo kapitalizma. Konservativci po vsem svetu so kazali na destruktivne posledice države blaginje, na svobodo posameznika in na odrešilno vlogo trga, ki je bolj »pameten« kot država, ki hitreje popravlja napačne odločitve, vlada pa jih praviloma utrjuje, prikriva, olepšuje in se odziva nanje okorno in z veliko zamudo. Ni kaj reči, te hvalnice trgu imajo svoj *raison d'être*. Ni razloga in bilo bi neumno, da bi bila tako ključno politična in antropološka tema, kot je svoboda posameznika, značilna miselna preokupacija liberalizma in neokonservativizma, ne pa komunistov in demokratične levice sploh. Zgodovinske izkušnje so nas prepričale, da je za ljudi celo bolj znosna, humana in sprejemljivejša moč stvari nad ljudmi, podreditev individualnosti družbenim razmeram (trgu) kot pa podreditev samovolji in nespameti ljudi nad ljudmi. S tega vidika je trg manjše zlo kot etatizem. Trg pa seveda ni zgolj sredstvo, ampak tudi način življenja, mišljenja in delovanja ljudi ter oblika njihove povezanosti in soodvisnosti. Za Marxa je bilo neokusno razglašati svobod-

no konkurenco za končno formo razvoja produktivnih sil in človeške svobode. Toda kljub temu je bil Marxov odgovor zelo realističen. »Razvitje tega, kar svobodna konkurenca je, je edini racionalni odgovor na njeno povzdigovanje v nebo pri prerokih middle class ali na njeno hudičevanje pri socialistih« (Marx, 1885, 463). Pri nas imamo ali smo imeli oboje: tako povzdigovanje trga v nebo kot njegovo hudičevanje. Ker je bil trg dolgo v peklju, je njegovo sedanje povzdigovanje v nebo toliko bolj razumljivo in opravičljivo. Če parafraziram Marxa, bi dejal: razviti to, kar svobodna konkurenca je – na temelju samoupravljanja in prevladujoče družbene lastnine, je edini racionalni odgovor. K temu racionalnemu odgovoru pa naš socializem komaj šele prihaja. Družbena znanost je izražala te spremembe. Na Zahodu je iskala in išče nove teoretske formule in paradigme, izražene s predponama »neo« in »post«, v socializmu pa s podobnimi prevzetimi ali svojimi lastnimi termini.

Med znanostjo in politiko so tri konfliktna področja, in sicer v sferah:

- a) politike za znanost oziroma politike znanosti;
- b) znanosti v politiki, tudi politika je vse bolj neko znanje, vse bolj podprta s strokovnimi analizami;
- c) uporabe znanosti za ovrednotenje demokratičnih procesov in učinkov politike.

Kakšna bodo razmerja med politiko in znanostjo, je odvisno sicer predvsem od politike, toda ne nazadnje tudi od znanosti. Če bodo v globalni družbi prevladovale vrednote, ki so blizu ali identične vrednotam znanstvenega dela (odprtosti, javnosti, moči argumentov, kritičnega dialoga idr.), so možnosti za konflikt manjše. Znanstvenik glede družbenopolitičnega (ne)delovanja lahko izbere različne strategije, toda znanost kot celota se ne more več umakniti iz politike, ki se v družbi nenehno širi, ki producira vse bolj dolgoročna in vse bolj regionalna in globalna tveganja. Družboslovci pogosto pričakujejo in želijo imeti asimetrično razmerje s politiko, to je participirati pri dobrobiti sprege s politiko, ne pa nositi morebitnih nevšečnosti, če je politiko (oziroma politike), s katero so bili povezani, zamenjala druga. Niso pripravljene deliti tudi senčnih strani svoje sprege s politiko. Če to drži, potem se v veliki meri potrjuje teza (Halevy 1986) – vsaj za sodobne intelektualce – da skrbijo predvsem za uveljavitev lastnih interesov. Če je to realnost, potem jo je treba pač upoštevati v razmerjih med politiko in znanstveno inteligenco. Pogosto prevladuje prepričanje, da so znanstveniki vedno v sporu s konservativnimi političnimi stališči in angažmaji znanstvenikov. Konkretna ocena je seveda odvisna od konkretnih vzrokov in vsebine spora in od tega, kakšna sredstva, represivna ali demokratično-intelektualna so bila uporabljena za razrešitev ali osvetlitev spora. Želel bi, da bi bilo teh konfliktov vse manj, ker mislim, da ZK za svojo lastno prenovu in prenovu družbe potrebuje vsakega znanstvenika in intelektualca, ki želi sodelovati pri njenih družbenih prizadevanjih, pa čeprav pri posamičnih fragmentih in problemih, v drugem pa se morda distancira od političnih in teoretskih izhodišč ZK. Tudi ta ozek vidik sodelovanja mora biti za komuniste dragocen.

Ker so bili v preteklosti nekateri konflikti med znanostjo in politiko – zlasti nas še vedno obremenjuje spor iz sredine sedemdesetih let, v katerega je bilo vpleteno tudi predsedstvo ZKS, čeprav v drugačni sestavi od sedanje – bi predlagal, naj se sprejme sklep, da se pripravi kratka jasna izjava, ki bi se distancirala od kadrovske sankcije v znanosti. To bi bilo moralno in politično zadoščenje za prizadete, v ZK pa bi se odstranile ovire za strokovno sodelovanje, če seveda takšna pripravljenost obstaja. Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ki pa ni

edina, kjer so bile kadrovske sankcije, je najbrž profesionalno in moralno storila vse za polno osebno in strokovno rehabilitacijo prizadetih ljudi. V tem procesu je verjetno preostala le še zadnja politična poteza tega političnega organa ZKS.

UPORABLJENA LITERATURA:

- Beck, Ulrich (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Cherns, Albert (1985): *Using the Social Sciences*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Etzioni, Eva-Halevy (1986): Radicals in the Establishment: Towards an Explanation on the Political Role of Intellectuals in Western Societies, *Journal of Political and Military Sociology*, 14 (1), str. 29-40.
- Levitas, Ruth (ed.) (1986): *The Ideology of the New Right*, Polity Press.
- Lindblom, Charles E. (1986): Who Needs Social Research for Policy-making? *Knowledge, Creation, Diffusion, Utilization*, 7 (4), str. 345-366.
- Marx, Karl (1985): *Kritika politične ekonomije 1857/58*, Ljubljana, Delavska enotnost.
- Narr, Dieter-Wolf (1986): The Welfare State as an Expression of Crisis – Not As It's Solution, *Praxis International*, 6 (I), str. 21-31.
- Reeve, Colin Paul (1985): *The Role of Expert in Policy Making*, Birmingham, The University of Aston (Dissertation).
- Rothman, Stanley (1986): Academics on the Left, *Transaction Social Science and Modern Society*, 23 (3), str. 4-8.

Prenova SZDL in nova družbena gibanja

Ena od oblik političnega pluralizma je po mojem mnenju tudi pluralizem v smislu hkratnega delovanja različnih vrst politik glede na njihove osnovne vzorce: »stare« in »nove« politike. To še zlasti zato, ker se obe izražata v določenih, posebnih oblikah interesne organiziranosti. Moj prispevek govori o možnostih in ovirah pluralizma kot soobstoja in vzajemnega vplivanja, sovplivanja obeh vrst politik. Zdi se mi, da lahko najdemo v novejših, (zlasti tujih) družboslovnih razpravah vse več avtorjev, po drugi strani pa tudi političnih aktivistov »stare« in »nove« politike, ki razmišljajo o možnostih za vzajemno komplementiranje obeh vrst politik. Eden najbolj znanih pokazateljev obstoja takega razpoloženja v Sloveniji je projekt Slovenskega javnega mnenja (oziroma njegovi podatki) ter t. i. bohinjska izjava, kot je bila objavljena v zadnji verziji.

V svojem prispevku se bom omejila prav na enostranski, parcialni, pragmatični vidik tega problema in pustila ob strani globlja teoretična razmišljanja. Temeljni argument za takšen pristop je, da empirični javnomnenjski podatki kažejo dvoje, in sicer:

- rastoče zahteve Slovencev po pluralizaciji političnega življenja in
- pretežno nagibanje Slovencev k možnosti, da bi to pluralizacijo izvedli brez revolucionarnih politično sistemskih sprememb – torej predvsem s t. i. prenovitveno transformacijo obstoječih institucij in legalizacijo novih avtonomnih oblik interesnega združevanja, kot so nova družbena gibanja, Slovenska kmečka zveza itd.

V prispevku bom poskušala analizirati možnosti in ovire za pluralizacijo v smislu prenove SZDL kot političnega prostora različnosti in možnosti za različnost ter SZDL kot mesta odpiranja kontinuiranja kanalov vplivanja avtonomnih oblik interesnega organiziranja na politično odločanje. (Zadnje vse več tujih avtorjev navaja kot nujen osnovni pogoj za zavarovanje novih družbenih gibanj in drugih novih oblik interesnega organiziranja pred represijo – po drugi strani pa tudi kot dejavnik vitalne prenove okorelih, tradicionalno oblikovanih in delujočih političnih organizacij.) Ne nazadnje takšna smer razmišljanja pritrjuje tudi modelu demokratizacije socializma, ki naj bi bil glede na zgodovinske izkušnje edino produktiven. Gre namreč za odkrivanje zakonitosti, da so v socializmu potrebne družbene in politične reforme lahko uspešne le takrat, kadar potekajo dvosmerno: »od zgoraj« in »od spodaj« hkrati. Širjenje in kakovostno spreminjanje političnega prostora v sami SZDL in političnega prostora za SZDL v celotnem političnem sistemu sta lahko segment takšne globalne redefinicije socializma. Ne spuščam se v globalno problematizacijo te teze, marveč bom poskusila (pod predpostavko njene veljavnosti) analizirati možnosti za takšno SZDL.

V prvi vrsti moramo razčistiti dilemo, ali je SZDL družbeno gibanje ali ne. To je še zlasti pomembno zato, ker obstajajo politične težnje, da bi opredelili SZDL – takšno kot je danes – kot družbeno gibanje. Takšno definiranje opravlja ideološko funkcijo ohranjanja obstoječega, preozkega političnega plašča slovenske družbe. Natančnejša družboslovna analiza pokaže, da je SZDL zgrajena oziroma deluje kot tradicionalna politična organizacija, vgrajena v politični sistem. Takšna kot je, ne more nadomestiti avtonomnih oblik interesnega organiziranja. Še več, predvsem se ohranja kot dejavnik sistemskih blokad potrebnih političnih sprememb.

Ob novih družbenih gibanjih moramo upoštevati, da pomemben del Slovencev z njimi simpatizira. Prav tako pa je pomembno to, da precejšen del Slovencev vidi njihovo mesto znotraj prenove SZDL. Prav ta razrešitev razmerja med SZDL in gibanji potemtakem lahko okrepi legitimnost te tradicionalne politične organizacije, novim avtonomnim oblikam interesnega organiziranja pa se odpirajo možnosti za kontinuirano odprt kanal za nastopanje v osrednjih institucijah političnega odločanja.

Kakšne so možnosti in ovire za takšno razrešitev razmerja med SZDL in novimi družbenimi gibanji? Na to vprašanje bomo poskusili najprej odgovoriti s stališča *ovir* za sodelovanje med njimi. Analizirali jih bomo s primerjavo značilnosti SZDL in NDG kot interesne organizacije in na podlagi dokumenta socialistične zveze, ki najceloviteje opredeljuje to politično organizacijo. Gre za dokument »SZDL danes«. Njegove ključne postavke bomo primerjali z zahtevami novih družbenih gibanj glede političnega prostora, ki ga potrebujejo za svoje delovanje.

Najprej primerjajmo osrednje značilnosti SZDL in novih družbenih gibanj:

Značilnosti	SZDL	NDG
– Mesto glede na ustavni sistem	Po ustavi (1974) del samoupravnega in političnega mehanizma	Dopustna oblika interesnega organiziranja glede na ustavne pravice in svoboščine človeka oz. državljana; glede na možne konkretne politične interpretacije ustave lahko tudi objekt stigmatiziranja, kriminaliziranja in represije
– Članstvo	Formalno članstvo interesnih organizacij, družbenopolitičnih organizacij in fluidno individualno članstvo	Ne članstvo v formalnem klasičnem smislu, temveč občasno aktivni simpatizerji in bolj kontinuirajoča jedra
– Motivi za vključevanje posameznika	Pretežno zapostavljeni – formalno včlanjevanje prek članstva v »kolektivnih« članah	Individualistični
– Vsebina aktivnosti	Z vsebino političnih procesov v političnem sistemu pretežno determinirana vsebina delovanja SZDL; sporadične »nesistemske« iniciative; obči problemi	Od političnega sistema »neodvisna« vsebina; družbeno določena; praviloma »nesistemske« iniciative; konkretni problemi
– Organiziranost (notranja strukturiranost)	Natančno opredeljena celotna in kontinuirana formalna struktura organizacije, ki poteka paralelno in v neposredni komunikaciji z državnopolitičnimi ravni sistema; hierarhija organizacijskih ravni	Diskontinuirana notranja struktura (»grass-root«, simpatizerji, jedra) zunaj organizacijske sheme političnega sistema; decentraliziranost in avtonomija lokalnih ravni
– Liderji	Stalni za določeno mandatno obdobje; voljeni po demokratičnem postopku	Stihijno, nedemokratično izpostavljeni

- Metode političnega delovanja	Pretežno ustaljene, kontinuirane, planirane in s strani voljenih vodstev (organov) vodene aktivnosti; pretežno posredno politično delovanje	Praviloma občasne, neposredne akcije, spontane, a s strani »jeder« koordinirane aktivnosti; politika »v prvi osebi«
- Stil političnega delovanja	Ustaljenost, »tradicionalnost«, entropija	Raznovrstnost, inovativnost, entuziazem
- (Formalna) ideološka opredeljenost	Članstvo v SZDL je odvisno od programa in statuta, ki pa sta zasnovana na podlagi programa ZKJ	Ideološka homogenost ni pogoj za vključevanje v NDG; NDG so notranje heterogena in ne ustvarjajo ideološke homogenosti
- Odnos do javnosti	V prvi vrsti kot nastopanje formalnih predstavnikov in forumov v politični javnosti; skritost večine političnih aktivnosti pred javnostjo	Uporaba nepolitičnih prostorov javnosti in modusov komunikacij; javnost kot sredstvo političnega delovanja
- Koalicijska narava	Formalno določeni odnosi med skupinami, ki so kolektivni člani SZDL	Dinamičnost koalicij glede na konkretno afiniteto
- Odnos do množičnih medijev	SZDL je »ustanovitelj« osrednjih nacionalnih množičnih medijev s pravico vplivanja na politiko informiranja	»Vdiranje« v množične medije s transparentnimi javnimi aktivnostmi oziroma informiranjem o njih; uporaba alternativnih medijev; produciranje lastnih medijskih sredstev

V prikazanem pregledu značilnosti SZDL in NDG smo implicitno zajeli prav tiste točke razlikovanja, ki jih vzpostavljajo nova družbena gibanja.

Zdaj pa pogledjmo še značilnosti političnega prostora, ki ga ponuja dokument »SZDL danes«, in značilnosti političnega prostora kakršne zahtevajo nova družbena gibanja.

Razsežnost političnega prostora	Politični prostor znotraj SZDL glede na dokument »SZDL danes«	Zahtevani politični prostor NDG
- Pobude, predlogi	Primarno prostor soočanja, usklajevanja, dogovarjanja	Primarno prostor artikulacije in prodora pobud, predlogov
- Spontana aktivnost	Primarnost izražanja interesov posameznikov prek organizacij	Primarnost spontanosti in neposrednosti v izražanju interesov posameznikov
- Problemske determinante (»issues«)	Boj za socializem, samoupravljanje, obče družbene in politične cilje kot kontinuirana »politična naloga«	Konkretno, posamezne, spremljive »zadeve«
- Ideološkost	Varstvo samoupravnih socialistične ureditve, uresničevanje delavsko-razrednega projekta osvobajanja človeka in dela; »idejni boj«;	Zaščita posameznih konkretnih interesov prizadetih posameznikov oziroma skupin; aktivnost za njihovo uresničitev;
- Izhodiščna opredelitev posameznika	»Delovni človek«	Konkretni človek s konkretnim družbenim problemom oziroma interesom

– Manjšinsko mnenje	Primarnost dogovora, usklajevanja, oblikovanja »večinskega« mnenja, zaščita pravic manjšinskega mnenja	Primarna obramba pravic »manjšin« in prizadevanj za njihovo enakopravno udeležbo v družbenem odločanju
– Sredstva množičnega komuniciranja	Vpliv na idejno in politično usmerjenost javnih komunikacijskih sredstev v skladu z občimi družbenimi in političnimi cilji	Alternativnost
– Kriteriji za izbor nosilcev političnih vlog	Pomembnost delavnosti, strokovne usposobljenosti in samoupravne socialistične usmerjenosti	Angažiranost, prizadevnost, prodornost v gibanju
– Razmerja do skupščinskega odločanja	Neposredne funkcije v organiziranju delovanja skupščin	Zahteve po občasnih ali stalni zastopnosti (predstavnikov) NDG v skupščini
– Politične manipulacije	Strah pred manipulacijo z ljudmi s strani »raznih« oz. »ozkih« skupin	Strah pred manipulacijo s strani institucij

Zdaj pa spregovorimo še o *možnostih* za sodelovanje SZDL in novih družbenih gibanj. Slednje seveda pomeni predvsem transformiranje političnega prostora SZDL, ki bi sledil navedenim težnjam gibanj. Med razsežja potrebne transformacije SZDL po našem mnenju sodijo naslednje zahteve:

1. Redefinicija socializma, za kakršnega se zavzema SZDL. Gre za takšno redefinicijo, ki bo sledila transformacijam slovenske družbe kot socialne entitete in spremembam v družbeni zavesti Slovencev.

2. Odstranitev institucionalnih blokad in strahu pred spontanimi, individualnimi in skupinskimi pobudami ter predlogi.

3. Razvoj senzibilnosti SZDL za konkretne družbene probleme, težave in prizadetosti ljudi – ne glede na kvantiteto prizadetih ljudi. Zamenjava logike abstraktne občosti z logiko konkretnosti.

4. Spoštovanje individualnosti in različnosti kot politično relevantnih vrednot.

5. Premik težišča politične pozornosti SZDL od ZK in sistema tradicionalne politične oblasti h krepitvi družbene in politične moči avtonomnega poseganja civilne družbe (prek različnih oblik artikulacije) v mrežo družbene ter politične moči in v politično odločanje.

6. Spreminjanje SZDL iz organizacije ideološke vzgoje in ideološkega »sita« v organizacijo artikulacije in dajanja politične opore pobudam in predlogom za evolucijo obstoječih družbenih in političnih odnosov – po kriteriju novih demokratičnih in humanih vrednot družbe v transformaciji.

7. Opuščanje načel demokratičnega odločanja, ki temeljijo na formiranju večine in manjšine ter uveljavljanje enakovrednosti in primarne zaščite manjšin in posameznika.

8. Odrekanje abstraktnemu sklicevanju na »delovnega človeka« in »občana« ter konkretno zavzemanje za konkretne interese konkretnih ljudi.

9. Praktično zavzemanje za alternativno množično obveščanje.

10. Funkcionalno distanciranje od organov oblasti in zavzemanje za avtonomne pozicije SZDL v političnem sistemu.

11. Ukinitvev funkcioniranja SZDL kot političnega selektorja in nasilnega ideološkega homogenizatorja ter abstraktnega političnega integratorja. Hkrati krepitve novih razsežnosti SZDL, ki bodo omogočile notranji pluralizem in dinamično

ustvarjanje koalicij sicer avtonomnih oblik izražanja in uveljavljanja konkretnih interesov in pobud.

12. Razrahljanje strogo formalne in hierarhične organiziranosti s kanali in neposrednimi proceduralnimi možnostmi interveniranja »bazičnih« pobud, zamisli, predlogov itd. v organe SZDL ter prek njih »navzven« v politične procese.

13. Zavzemanje SZDL za funkcioniranje pravne države, ki bo varovala in ščitila človekove pravice ter svoboščine državljanov, legitimnost delovanja transformirane SZDL na eni strani – ter preprečevala praktičiranje vseh teh vrednot na škodo enakih pravic drugih ljudi, občanov, ali legitimnega delovanja (drugih) legalnih družbenih in političnih institucij.

Uresničitev navedenih zahtev bi pomenilo vzpostavljanje novega tipa »množične organizacije«. Gre za organizacijo, ki bi zmogla izraziti interese realno obstoječih družbenih entitet in tem interesom tudi zagotoviti legitimnost. To pa pomeni »množično-demokratsko« razslojitev te politične organizacije, ki se s tem odreka identiteti s »povprečnimi«, »splošnimi« interesi. (Podobno C. Offe, 1985:157). SZDL bi se tako preoblikovala v politično organizacijo, ki bi imela podobno vlogo kot »Offejeva« stranka s »pomožno« in »dovajalno« vlogo v sistemu večstrankarske parlamentarne demokracije (C. Offe, *ibid.*: 160). Gre za proces, ki bi Socialistično zvezo izoblikoval v dejavnik posredovanja interesov, ki se pojavljajo *zunaj* delegatskih oziroma skupščinskih poti odločanja tako, da bi ti interesi in identitete državljanov postali legitimne teme političnih spopadov in soočanj *znotraj* mehanizmov političnega sistema.

Omenjeni proces se v sodobnih političnih sistemih, grajenih na evropski tradiciji, kaže kot neizogibna nujnost. Neupoštevanje tega procesa potemtakem bi za politične organizacije pomenilo poglobljanje krize starega tipa političnih organizacij. Ta je namreč zgrajen na fikciji »povprečnega tipa« domnevnih interesov in zavesti, ki naj bi jih te organizacije zastopale.

Razrešitev konflikta med starim tipom politične organizacije in novimi družbenimi zahtevami je možna. Ta razrešitev je pravzaprav vzpostavljanje razmerij, v katerih bodo ohranjene vse posebnosti akterjev in v katerih bodo akterji sami ugotavljali skupni imenovalac svoje akcije. (C. Offe, 1985:158).

Takšna razrešitev sicer globalnega problema političnega organiziranja v sodobnem svetu sploh je – glede na jugoslovanski politični sistem, ki ni večstrankarski – posebej aktualna za Socialistično zvezo. Zanja se ta razrešitev (zaradi njene specifične identitete v odnosu do drugih političnih organizacij v našem političnem sistemu) kaže kot ustrezna. Ne moremo pa trditi, da je omenjene dileme političnega organiziranja mogoče enako razreševati pri drugih političnih organizacijah. Še zlasti se ta pomislek nanaša na Zvezo komunistov, ki še ohranja nekatere pomembne elemente boljševiske partije.

Uresničitev navedenih zahtev glede transformacije SZDL je po našem mnenju pogoj, da se ta politična organizacija preobrazi v inoviran politični subjekt, ki bo zmožel sodelovati v razreševanju konfliktov med družbenim in političnim statusom quo na eni strani ter interesi, pobudami, alternativnimi predlogi in še zlasti tokovi spreminjajoče se vsebine in hierarhije vrednot v družbi, ki jih vladajoča politika ignorira.

Seveda pa to, kar je bilo doslej povedano, ne razrešuje kar avtomatično tudi dilem glede umeščanja novih družbenih gibanj v politične procese ter v politično institucionalizirana razmerja.

ALENKA COTIČ

Politični pluralizem kot izhodišče politike*

Pluralizem v svojem izvirnem pomenu označuje nasprotje monistični državi, ki se kot absolutno suverena oblast postavlja proti družbi, ter množstvo družbenih subjektov in političnih sil, ki nastopajo v političnem življenju. Po Haroldu Laskiju, ki je ta pojem prvi utemeljil, je pluralizem kritična teorija politike: pomeni zagovor *pluralne politične strukture kot nasprotja monopolizma v politiki*. Politični pluralizem implicira obstoj večjega števila avtonomnih političnih subjektov, ki suvereno uveljavljajo svoje programe ter tekmujejo za vpliv na politično odločanje, ali kar neposredno udeležbo pri oblasti. Temeljni pogoj, ki to omogoča, pa je *svoboden politični prostor*, znotraj katerega se ljudje združujejo v poljubne organizacijske forme. Politični pluralizem tako nujno predpostavlja *svobodo političnega združevanja* kot temeljno politično pravico državljanov. Svobodno politično organiziranje ustvarja konkurenčni odnos v politiki, ki je *conditio sine qua non* vsake racionalne politične prakse.

Glavni namen političnega pluralizma je ustvarjanje možnosti za suvereno političnost posameznika ter za artikulacijo in integracijo parcialnih političnih interesov, ki se šele skozi partikularne organizacijske forme lahko prevajajo v univerzalni konsenz o temeljnih vrednotah in orientacijah političnega življenja neke skupnosti. Šele ko je ta možnost dana, sploh lahko govorimo o politiki, ki jo razumemo kot konfrontacijo različnih parcialnih interesov ter razreševanje interesnih konfliktov med različnimi političnimi skupinami s sklepanjem kompromisov, da bi se tako opredelil skupen cilj, ki ga je treba v političnem odločanju zasledovati. Politični pluralizem kot priznanje obstoja političnih razlik in njihova institucionalizacija pomeni hkrati tudi zanikanje samolegitimizirajoče se in za večno podeljene oblasti posameznega političnega akterja. Oblast je v pluralnem političnem sistemu prazno mesto, kar pomeni, da si je nihče ne more vnaprej prilastiti in da ima do nje načelno dostop vsakdo. To seveda implicira ustrezno institucionalizacijo mehanizmov političnega boja ter priznanje *boja za oblast* kot legitimne politične pravice in zakonsko zajamčene svoboščine. Svobodna politična konkurenca je edini mehanizem, ki preprečuje monopolizacijo politične oblasti, kar je sicer strateški cilj vsake politične organizacije. Svobodna politična konkurenca pa ni nič drugega kot boj za oblast oziroma za tisti del oblasti, ki posameznim protagonistom glede na njihovo politično moč in ugled dejansko pripada. Političnega pluralizma brez legitimnosti boja za oblast torej ne more biti, saj se ti dve politični praksi bistveno pogojujeta.

* Pričujoči tekst je bil prebran na letošnjem srečanju študentov politoloških fakultet – FPNJADI 1989 v Neumu.

Kriterij za opredelitev nekega političnega sistema kot pluralnega ali monističnega je stopnja političnih razlik med državljani in njihova legalizacija, s čemer je šele dana možnost politične polarizacije v družbi. Ali se politične razlike materializirajo v obliki političnih strank ali pa v kakšni drugi, nestranski obliki, je povsem irelevantno vprašanje. Politični pluralizem predpostavlja, kot smo že predhodno ugotovili, svobodno politično združevanje, kar pomeni, da konkretna oblika političnega delovanja ni že vnaprej predpisana, ampak se ljudje organizirajo skladno z naravo svojih interesov oziroma skladno z zahtevami danega političnega trenutka. Politični pluralizem torej vključuje tako strankarski kot nestranski način delovanja, saj se ti dve obliki ne izključujeta, ampak dopolnjujeta. Bistveno pri tem je, da ni ne ena ne druga oblika zapovedana, kakor seveda tudi ne prepovedana. Politične stranke so samo ena od možnih političnih institucij, a nujna. Osrednje vprašanje sedanjega političnega trenutka tako ni eno, več ali brezstrankarski sistem, pač pa je osrednje vprašanje politična svoboda, demokracija ter zagotavljanje pravne varnosti vseh državljskih iniciativ, ne glede na organizacijsko obliko, v kateri se pojavljajo.

Komplementarnost strankarskega in nestranskega organiziranja

Obstoječo politično stvarnost karakterizira porast zahtev državljanov po aktivnem političnem angažiranju, porast uporabe institucionaliziranih in neinstitucionaliziranih oblik političnega delovanja ter pojav političnih zahtev in konfliktov, ki so navadno označeni kot »zasebni« in ne sodijo striktno v sfero političnega odločanja, ki pa prav zaradi svoje intenzivnosti postajajo sestavni del celovitih programov političnih strank. V tem kontekstu prebijanja mej institucionalizirane politične prakse pridobivajo na pomenu fleksibilne oblike političnega organiziranja – interesna združenja oziroma skupine, ki pa ne pomenijo negacije ustaljene strankarske prakse, ampak njeno transformacijo v smeri nadaljnega razvoja emancipacijskih potencialov parlamentarne demokracije.

Politične stranke so temeljni element politične infrastrukture, s svojim delovanjem vzpostavljajo ravnotežje in stabilnost političnega sistema in s tem omogočajo njegovo učinkovitost. Politično odločanje zahteva visoko stopnjo konsenza med udeleženci glede temeljnih družbenih vrednot, visokokvalificirane kadre (profesionalizacijo) in učinkovito organizacijo, hkrati pa kvalitetno kontrolo vsakokratne oblastne garniture. Stranke so tisti način organiziranja v politiki, ki združuje vse te elemente: profesionalni kader, učinkovito organizacijo ter uspešno opravljajo funkcijo kontrole.

Nestranske oblike združevanja so za razliko od strank omejene na parcialne probleme, njihovo angažiranje je usmerjeno v realizacijo parcialnega interesa in ne neke celovite vizije družbenega razvoja, kot to velja za stranke. Temeljni pomen neposrednega »vdora« parcialnih interesov v politiko je vnašanje novih impulzov in rušenje statičnosti, ki jo ustvarjajo politične stranke, kar pa je produktivno le v razmerah stabilnih političnih odnosov in ustaljenih mehanizmov političnega odločanja. Nestranska združenja nimajo zadostne organizacijske izdelanosti za učinkovito politično participacijo, niti celovite politične strategije in programa, zato ne morejo biti osnovni akter v političnem življenju in tudi ne edini nosilec politične kontrole. To pa tudi ni njihov cilj, saj se opredeljujejo kot v neposredno

konkretnost usmerjene skupine, katerih potreba po obstoju izgine, čim je njihov interes realiziran. Ob političnih strankah kot regulatorjih stabilne politike pa so učinkovit dinamizator političnega življenja in hkrati tudi neformalna kontrola delovanja samih strank, lahko tudi njihova potencialna konkurenca. To pa sili tudi same stranke, da se nenehno prilagajajo spremenljivi interesni strukturi družbe, kar vnaša v njihovo delovanje vedno nove elemente in s tem tudi v celoten politični sistem.

Če rezimiram: politično odločanje zahteva *stabilnost* političnih akterjev in njihovih osnovnih usmeritev (kar zagotavljajo politične stranke), hkrati pa obstoj nekonvencionalnih oblik preprečuje rigidnost politične strukture in vnaša nujno potrebno *dinamizacijo*, kar povečuje učinkovitost in legitimnost političnih odločitev. Strankarski ali »nestrankski« politični sistem potemtakem ni nikakršna dilema: za učinkovito politiko sta *nujni* obe obliki političnega organiziranja državljanov, kar sam pojem politični pluralizem tudi predpostavlja.

ADOLF BIBIČ

Objektivno in normativno v politologiji

I

Politologija je med tistimi družbenimi vedami, za katere je problematika razmerja med objektivnim in normativnim še posebno pomembna. Na to vplivajo tudi njena zgodovinska zakoreninjenost, njena dejanska vezanost na pomembne sklope interesov v družbi kot tudi njeno učinkovanje na družbo in politiko.

Za sodobno politično znanost se na splošno več ne postavlja dilema, ki je bila tako pogosta v času razcveta behavioralizma v 50. in začetku 60. let: ali čisto objektivna ali normativna politična znanost. To dilemo je politična znanost po svetu v glavnem premagala. K temu so prispevali številni družbeni in politični vzroki, na to pa je vplivala tudi poglobljena razprava o epistemoloških in socioloških problemih družboslovja in o politični znanosti v 60. in 70. letih. Ta razprava se nadaljuje vse v naše dni, ko postaja – posebej zaradi družbenih kriz in nove vloge in odgovornosti znanosti – znova pereča.

Rezultat te razprave je, če ga grobo označimo, da tudi v politični znanosti ni utemeljeno delati neprehodnih prepadov med vrednostnimi premisami, sistemom znanstvenih izjav in med učinkovanjem (uporabo) znanstvenih raziskovalnih izsledkov:

a) Vrednostne baze, pa najsi gre za njihovo subjektivno, tematsko ali spoznavno-instrumentalno naravo, nujno delujejo (ne logično, marveč praktično-empirično) na vsebino znanstvenikovih izjav.

b) Ugotovitve, do katerih se dokoplje znanost, so praktično-normativno relevantne, če se le nanje navezujejo realni družbeni interesi: če torej v njih lahko najdejo oporo za oblikovanje svojih stališč in ravnanj kolektivni in individualni družbeni in politični akterji. Iz tega pa sledi, da je normativnost v smislu učinkovanja znanstvenih izjav na družbeno prakso oziroma v smislu učinkovanja družbene prakse na vsebino znanstvenih izjav sestavina družbene in tudi politične znanosti, s katero moramo nujno računati.

V obravnavanju t. i. vrednot osvobodene politične znanosti (valuefree political science) se ne smemo torej omejiti na dualizem normativnih in indikativnih izjav, ker je tudi v politični znanosti normativnostna problematika mnogo širša. Tudi indikativne izjave, kolikor so »obremenjene« s prejšnjim vplivom raziskovalčevih odločitev (npr. pri izboru problematike, konceptov in teorij, metod pojasnjevanja političnih procesov), ali kolikor dejansko vplivajo na obnašanje interesentov, imajo normativni učinek.

c) Zapleteni odnos objektivnosti-normativnosti v družbenih in političnih vedah izpričuje, da je politična znanost nujno vrednostno angažirana, da ni in ne more biti »nevtralna«, niti takrat ne, kadar bi si za to najbolj zavestno prizadevali.

Toda ta razprava tudi dokazuje, da je samo spoznanje, da je politična znanost

nujno vrednostno angažirana, sicer pomemben, vendar ni temeljni pogoj za konstituiranje politične znanosti. Je pomemben, ker razkriva neutemeljenost pretenzij zagovornikov vrednostno čiste politične znanosti, da lahko obstoji politična znanost, ki ne bi imela normativnih prvin, s čimer naravo znanstvenosti omejuje samo na eno paradigmo. Je pomemben, kolikor prepričljivo opredeljuje predmet politične znanosti ne samo empirično-deskriptivno (kot fenomen oblasti), marveč ga obravnava tudi z gledišča kritike vsakovrstnega zatiranja in težnje po emancipaciji (Bay, 1981). Je pomemben, kolikor postavlja v samo jedro politike problem oblikovanja skupnih (občih) interesov in zastavlja problem organske svobode (oblikovanje svobodne individualnosti posameznikov in asociacij v svobodni skupnosti) kot temeljno vprašanje politike.

II

Če je spoznanje, da je normativnost nujna sestavina sodobne politične znanosti bistvenega pomena, pa je temeljni pogoj politične znanosti kot znanosti njena objektivnost (ob vsej zapleteni zgodovinski naravi te kategorije in ob vsej njeni vezanosti in prežetosti z normativnostjo). Poudarjanje objektivnostne problematike (v povezanosti z njeno normativnostjo) je posebej pomembno za politično znanost, ki je pod izrazitim bremenom normativnosti, ki jo sili v normativizem (ki ga ne smemo zamenjati z normativnostjo), ki je ena izmed njenih resnih šibkih točk. Razloge za normativistične tendence v politični znanosti pri nas je treba videti:

- v zgodovinskih, okoliščinah in v disciplinarnem poreklu nastanka politične znanosti;
- v hitrem spreminjanju normativnih okvirov politike in v hipertrofiranju »empiričnega« normativizma;
- v pomanjkanju empirične tradicije družboslovnega raziskovanja pri nas;
- v relativno pozni institucionalizaciji politične znanosti in v pomanjkanju temeljite začetne metodološke avtorefleksije in
- v negativnih učinkih političnega pragmatizma.

Kakorkoli bo politična znanost zmerom nujno ohranila svoje prvine normativnosti, pa je pred njo odprto predvsem vprašanje, kako poglobljati spoznavanje dejanskih (objektivnih) odnosov v političnem življenju naše dežele in sodobnega sveta.

Zavestnejšo usmeritev k objektivnosti zahtevajo od politične znanosti med drugim tale dejstva:

- Velik razkorak med normativnim in dejanskim v naši družbi, ki terja globlje raziskave funkcioniranja političnih in samoupravnih institucij;
- Družbena kriza, ki bistveno vpliva na zaupanje ljudi v učinkovitost sistema, da lahko premaga krizo;
- Rezultat dolgoletne samoupravne vzgoje, ki v večji meri subjektivizira samoupravne subjekte;
- Nastajanje novih kolektivnih subjektov, ki spreminjajo dosedanjo družbenopolitično arenno;
- Novi problemi v razvoju federalizma in težave v oblikovanju skupnih interesov oz. priznavanju posebnih nacionalnih interesov;
- Imperativi novega znanstveno-tehnološkega razvoja;
- Čedalje večja interdependenca naše družbe in sodobnega sveta oziroma problem premagovanja njene ekonomske odvisnosti;
- Spremembe v značaju sodobne politike;

- Nova vloga »subjektivnih sil«, ki jo zahteva današnji čas;
- In sploh potreba po globljih institucionalnih spremembah družbenopolitičnega sistema, ki jih ni mogoče izpeljati brez temeljitih raziskav obstoječega stanja. Usmeritev k večji objektivnosti nalaga politični znanosti zlasti te zahteve:
 - Izostreno metodološko zavest o kriterijih znanstvene objektivnosti in njihovo uporabo v raziskovalni praksi;
 - Optimalno povezovanje teoretičnega in empiričnega raziskovanja;
 - Jasno razlikovanje med političnim (ideološkim) in znanstvenim političnim diskurzom in o njuni dialektiki;
 - Odprtost do znanstvenih dosežkov sodobne svetovne politologije, pripravljenost, sposobnost in možnost za njihovo (kritično) integracijo v raziskovalni proces.

III

Toda tudi (tehnična) objektivnost sama ni zadostna za presojo politične znanosti. Teorij in raziskav ne ocenjujemo samo po njihovi pojasnilni moči, marveč tudi glede na njihovo vlogo v premagovanju izkoriščanja, zatiranja in v emancipaciji človeka, razredov, narodov. Spoznavni proces je tudi v politični znanosti pogojen (v pozitivni ali v negativni smeri) s tradicijo, z okoljem in z osebnimi lastnostmi raziskovalca, hkrati pa tudi vpliva na družbene odnose.

Kakorkoli je torej nujna usmerjenost politične znanosti k objektivnosti, toliko je tudi bistveno, da se raziskovalec zaveda pomena normativnega vidika politične znanosti in da prevzema odgovornost za raziskovalne odločitve v vsem raziskovalnem procesu.

»Objektivno« lahko raziskujemo popolnoma postranske probleme, ali pa celo prispevamo k popolnoma antihumanim ciljem (npr. objektivno raziskovanje za množično uničevanje ljudi – bakterioloških sredstev). »Objektivne« raziskave lahko prispevajo tako k povečanju zatiranja kot k emancipaciji. Zaradi tega pa načelo objektivnosti ne neha biti temeljno načelo družbene in politične znanosti in zaradi tega tudi ne sme izgubiti tistega primarnega pomena, ki ga tukaj zagovarjamo. Vendar pa je, mislim, ravno skladna povezanost objektivnosti-normativnosti tisti notranji imperativ humanistične kritično usmerjene politologije in družbene znanosti sploh, ki kljub svojim številnim problemom in skritim zankam predstavlja jedro raziskovalne strategije tako nasproti nezgodovinskemu normativizmu kot nasproti detajlističnemu empiricizmu. Res je, da normativnost, če ni oprta na trdna dejstva, hitro zapelje raziskovalca v subjektivizem abstraktnega najstva; res pa je tudi, da se (tehnična) objektivnost, ki je ne spodbuja emancipacijski interes, lahko kaj hitro izgubi v noči irelevantnosti. Odgovorni raziskovalec torej ni samo raziskovalni tehnik, marveč je oziroma mora biti intelektualec (strokovnjak + politik, kot je dejal A. Gramsci).

IV

S stališča razvoja politične znanosti, ki ji je objektivnost temeljno izhodišče, normativnost pa nujni sestavni del, se zdi, da bi odgovorna politika razvoja politične znanosti morala upoštevati, med drugim, te razsežnosti:

1. Elaboracijo koncepta politike, ki bi zajel tako tradicionalno vsebino tega pojava (problem družbene moči oziroma politične oblasti) kot tudi to, da je politika tudi »svoboda ali pravičnost ali kakršnakoli vizija boljše družbe« (Ch. Bay). Takšen koncept (socialistične) oblike politike je toliko bolj potreben v času krize, ki oživlja stare sindrome o politiki kot zgolj »umazani pesmi«.

2. Takšen koncept politike zahteva novo osmišljanje pomena koncepta samoupravljanja z njegovega vsebinskega, genetičnega in funkcionalnega vidika. To osmišljanje je potrebno ne samo zaradi krize dosedanjih oblik samoupravljanja, marveč tudi zaradi tega, ker je samoupravljanje, povezano z imperativi znanstvenotehnične revolucije, bistveni aspekt demokracije, socialistične družbe in transformacije politike v njej.

3. Politična znanost mora obnoviti digniteto skupnih in splošnih interesov. Oblikovanje skupnih (splošnih) interesov pa je lahko le rezultat ustvarjalne sinteze med avtonomno izraženimi (legitimnimi) posebnimi interesi, med spoznanji znanstvenih raziskav in med odgovorno usmerjevalno vlogo subjektivnih sil. To načelo je posebno pomembno pri povezovanju nacionalnega in razrednega interesa.

4. Eno od temeljnih vprašanj politične znanosti – ne samo pri nas, marveč tudi v sodobnem svetu – je razmerje med konsociativnim in večinskim načelom političnega odločanja. Ni treba poudarjati, kako pomembna je ta tematika za politično znanost s stališča samoupravne perspektive in večnacionalnega federalizma.

5. Politična znanost se mora soočiti z implikacijami, ki jih ima zanjo nova znanstveno-tehnična revolucija. Ne gre samo za nove spoznavne instrumente, ki jih s tem pridobiva, marveč predvsem za spremenjene razmere, v katerih delujejo kolektivni politični akterji, za nove možnosti, da se z modernimi sredstvi komunikacij politični procesi demokratizirajo in racionalizirajo, ali pa se v novih centrih odločanja še bolj odtujijo od nominalnih nosilcev oblasti in upravljanja.

6. Vzporedno s krizo »stare« (državno-partijske, »predstavniške«) politike se po vsem svetu kaže, kot njen sestavni del, tudi kriza klasičnih državnih in partijskih institucij, zlasti kriza njihove reprezentativnosti in racionalnosti, pa hrati njihove legitimnosti in finančne sposobnosti (finančna kriza). Desno konservativne sile iščejo izhod iz krize v zmanjševanju demokratične participacije, levo usmerjene pa v novih oblikah demokratičnega upravljanja in predstavnštva, ki pa tudi implicira kritiko negativnih učinkov birokratizacije. Politična znanost bi morala v večji meri razvijati komparativno analizo pozitivnih izkušenj in krize predstavnštva. Posebej pa bi v tem sklopu osvetljevala novo problematiko subjektivnih sil in vlogo sodobne države.

7. Eden izmed osrednjih tematskih sklopov in problemov politične znanosti pri nas je problematika razvoja demokracije kot pluralistične demokracije za socializem in v socializmu.

Ta problematika zaobsega zlasti tale vprašanja:

– Konceptualizacija dialektike civilne družbe in države; delovna družba in politika; ekonomska, socialna, politična demokracija kot vidiki integralne demokracije;

– Pravice, svoboščine in odgovornost v socialistični demokraciji; toleranca; »pozitivna« in »negativna« svoboda; nova vloga individua – delovnega človeka in občana, rehabilitacija političnega državljana, z vsemi vidiki novega državljanstva;

– Elaboracija vloge, racionalizacije in demokratizacije države v socializmu; dialektika obćedruženih in razredno-slojevskih interesov v državi; problem socialistične pravne države; človek in država;

– Civilna družba, samoupravljanje, družbena moč, politična oblast;

– Formiranje, vloga rekrutacije, rotacija in odgovornost in kontrola upravljal-skih sestavov v državi in družbi;

– Modernizacija družbeno-političnih organizacij in fenomen razvoja novih političnih asociacij;

– Vloga asociacionizma, družbenih gibanj in pobud v socialistični demokraciji;

- Socialni, samoupravni in politični pluralizem in problem demokracije; strankarski, nestrankarski pluralizem, asociacijski pluralizem in asociacijska demokracija;
- (Socialistična) javnost in družbena kritika v socialistični demokraciji; politična vloga in odgovornost medijev; problem opozicije v socializmu;
- Socialno-demografski aspekti socialistične demokracije;
- Tradicije, običaji, politična kultura in socialistična demokracija;
- Narodi med nujnostjo emancipacije in integracije;
- Mednarodno okolje in socialistična demokracija (pritisk zaostalega in izzivi razvitega mednarodnega okolja); vključevanje v Evropo in v razviti svet;
- Družbena in politična patologija in socialistična demokracija;
- Sodobna teorija krize, kriza države in kriza politike;
- Socialistične demokracije, deblokada, motivacija in mobilizacija;
- Obrambni mehanizmi socialistične demokracije;
- Demokracija in informacijska družba; demokracija, znanje in znanost; ekspertno in laično v socialistični demokraciji; rekonstrukcija demokracije na prehodu v XXI. stoletje;
- Demokracija, federacija, enakopravnost narodov in ljudi;
- Demokracija in komunikacijska revolucija – demokracija kot tehnika in demokracija kot cilj – nove možnosti neposredne demokracije.

Ni treba posebej poudarjati, da se tudi (in zlasti) v problematiki demokracije, ki smo jo navedli, tesno prepletata dialektika objektivnega in normativnega. Res ne v nekem poljubnem razmerju, vendar pa celo v optimalni povezavi obeh elementov, ki je bolj ideal kot stvarnost, vedno ostaja napetost med objektivnim in normativnim, med demokracijo kot »vladavino ljudstva« in demokracijo kot »vladavino v imenu ljudstva«. Popolna »istovetnostna demokracija«, t. j. demokracija, kjer ni razlike med vladajočimi in vladanimi, je ideal, h kateremu mora težiti (socialistična) politična znanost in praksa. Toda ker ta ideal verjetno ne bo nikoli v celoti dosežen, ker je »prehodno obdobje« do njega neskončno daleč, mora politična znanost posvetiti dokaj več pozornosti kot doslej fenomenu politične oblasti; njene demokratizacije in kontrole in torej tudi volilni demokraciji, političnemu pluralizmu, vlogi tekmovanja in sodelovanja v političnem življenju ter oblikovanju skupnosti ob priznavanju in pravici do različnosti in drugačnosti.

LITERATURA:

- Albert, H., »Wertfreiheit als methodisches Prinzip, v: Erwin von Beckerath (ur.), *Probleme der normativen Ökonomik und der wirtschaftspolitischen Beratung*, Berlin 1963, str. 32–63.
- Almond, G. A., »Politics, Science, and Ethics«, APSR 1946, str. 283–293.
- Andrews, W., (ur.), *International Handbook of Political Science*, Greenwood Press, Westport, London 1982.
- Baker, K. L., »A Note on Behaviorists and Post-Behaviorists in Contemporary Political Science«, v: PS 1972, str. 271.
- Bay, Ch., »Politics and Pseudopolitics: A Critical Evaluation of Some Behavioral Literature«, v: SPSR 1965, str. 39–51.
- Beard, Ch. A., »Political Science«, v: Wilson Gee (ur.), *Research in the Social Sciences – Its Fundamental Methods and Objectives*, New York 1929, str. 269–291.
- Beetham, David, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*, Georg Allen, London 1974.
- Beyme, K. v. B. *Die politischen Theorien der Gegenwart*, 4. Aufl. München 1980.
- Bibić, A., »Yugoslavia«, v: Andrews, W. (ur.), *International Handbook of Political Science*, Greenwood, Westport, London 1982.
- Brecht, A., *Political Theory*, Princeton 1959.
- Cerroni, U., *Politica*, NSI, Roma 1986.

- Connolly, W. E.-Gordon, Glen, *Social Structure and Political Theory*, D. C. Heath and Company, Lexington itd. 1974.
- Dallmayr, F., *Language and Politics*, Notre Dame University Press, Notre Dame, 1984.
- Easton, D., »The New Revolution in Political Science«, v: APSR 1969, str. 1051-1061.
- Falter, W. Jürgen, *Der »Positivismusstreit« in der amerikanischen Politikwissenschaft*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1982.
- Flechtheim, O. K., »Zum Wertproblem in der Politik«, PVS, 1/1964, str. 188-192.
- Gramsci, *Civilna družba, država* (ur. A. Bibič), Komunist, Ljubljana 1987.
- Grosser, A., *Au nom de quoi? Fondements d'une morale politique*, Seuil, Paris 1969.
- Gunnell J. G., *Between Philosophy and Politics. The Alienation of Political Theory*, The University of Massachusetts Press, Amherst 1986.
- Keane, J. (ur.), *Civil Society and State*, Verso, London-New York, 1988.
- Kirn, A., *Znanost v družbenovrednotnem svetu*, DE, Ljubljana 1988.
- Lamounier, B. (ur.), *A ciência Política nos Anos 80*, Editora Universidade de Brasília, Brasília 1982.
- Landau, M., »Comment - On Objectivity«, v: APSR 1972, str. 846-856.
- Lindblad, I., *Om den politiska vetenskapens grunder*, Almqvist - Nikols, Stockholm 1972.
- Macpherson, C. B., »World Trends in Political Science Research«, v: APSR 1953, str. 427-499.
- Mayntz, R. (ur.), *Implementationsforschung*, Köln 1980.
- McCoy, Ch. A., Playford, J., (ur.), *Apolitical Politics - A Critique of Behavioralism*, New York 1967.
- Milič, V., *Sociologija saznanja*, Veselin Masleša, Sarajevo 1986.
- Mills, C. W., *The Sociological Imagination*, New York 1959.
- Narr, W. D.: *Einführung in die moderne politische Theorie*, Bd. I: Theoriebegriffe und Systemtheorie, Stuttgart 1969.
- Naschold, F. (ur.), *Arbeit und Politik*, Campus, Frankfurt a. M.-New York 1985.
- Röhrich, W. (Unter Mitwirkung von W.-D. Narr.), *Politik als Wissenschaft*. Ein überblick, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986.
- Sartori, G., *Elementi di teoria politica*, Mulino, Bologna 1987.
- Shapiro, M., *Language and Politics*, Basil Blackwell, Oxford 1984.
- Spragens, T. Jr., *The Dilemma of Contemporary Political Theory*, Dunellen, New York 1973.
- Strauss, L., »What Is Political Philosophy?« v: The Journal of Politics 1957, str. 343-355.
- Taylor, Ch., »Neutrality in Political Science«, v: Laslett, P. and Runciman, W. G. (ur.), *Philosophy, Politics and Society*, Oxford 1969.
- Teorija in praksa, št. 7-8/1985, str. 786-971 (Tematski poudarek na politični znanosti v Jugoslaviji in v svetu)
- Trent, J., »Faktorji, ki vplivajo na razvoj politične znanosti v Kanadi, Teorija in praksa, št. 1-2/1988, str. 22-36.
- Wolfe, A., McCoy, Ch. A., *Political Analysis - An Unorthodox Approach*, New York 1972.

JURI FRANCO

Italijani v Jugoslaviji

(ob izginjanju ene izmed manjšin)

Paradoks namesto uvoda

»Preporod« italijanske narodnostne skupnosti v Jugoslaviji se začelja v trenutku, ko se le-ta že dobro zaveda svoje (ne)prihodnosti; ob zavesti, da je kot izginjajoča etnična (nacionalna) skupnost pod kritično stopnjo temeljnih dejavnikov, ki omogočajo skupnostno reprodukcijo, in da nima učinkovitih vezi s prostorsko celoto lastnega etničnega in kulturnega ozemlja.

Italijanska skupnost v Jugoslaviji je danes maloštevilna in prostorsko izrazito razčlenjena in razpršena skupnost. Njena »krhka nacionalna zavest« je izraz globoke in nujne krize, ki jo ta kategorija doživlja vsepovsod v razvitih postkapitalističnih družbah združujoče se zahodne Evrope, tudi v Italiji, sama pa ni sposobna sprejeti izziva pospešene kulturne hibridizacije, kar jo vodi k hitri asimilaciji z večinskim in dominantnim okoljem, ne da bi bili za to izpolnjeni potrebni (sicer še delujoči) umetno (politično) ustvarjeni pogoji. Smo torej pred zgodovinskim paradoksom izginjanja in asimilacije ene izmed formalno-pravno najbolj varovanih narodnostnih manjšin v Jugoslaviji.¹

Za boljše razumevanje pojava ne gre prezreti kompleksnosti dinamike, ki je v zadnjih desetletjih privedla do naglega razkroja in izkoreninjenja etnično italijanskega dela Istre. Nujen in koristen je zato sintetični pregled nad poglobitvimi značilnostmi in etapami, ki zaznamujejo dinamiko italijanskega etnosa v Istri in Kvarnerju v povojnem obdobju.

Obenem ne bo odveč, če se za trenutek ustavimo pri definiciji pojma »avtohtonost«, saj je prav ta ključ za razumevanje tolikšnih prizadevanj po varovanju vsakršne etnične in nacionalne manjšine v naši – zlasti slovenski – ustavno-pravni teoriji. Avtohtonost posamezne etnične, nacionalne ali kulturno-jezikovne skupnosti je sinonim za dolgotrajen in ukoreninjen obstoj specifičnega kulturno-civilizacijskega sistema v prostoru in času, kjer so opazni elementi nenehnega reproduciranja njenih bistvenih etnično-tvornih prvin; teritorialnosti (ki se kaže v fiziognomiji kulturne dediščine, itd.) in kulturno-antropološke podobe (jezika-narečja, onomastike, vere, kolektivne ritualnosti, tradicij, občutka pripadnosti danemu etničnemu in jezikovnemu krogu, itd.). Avtohtonost pomeni kontinuiteto skupnostnega sistema ne glede na sedanjo številčnost in strnjenost skupnosti. Pri Italijanih v Istri in Kvarnerju sta upad števila in razkroj njihovih etnično-tvornih prvin

¹ Temeljne in posebne pravice narodnostnih skupnosti v SR Sloveniji so določene v republiški Ustavi (čl. 1, 250, 251), v statusih narodnostno mešanih občin, v raznih republiških zakonih (o šolstvu, kazenskem postopku, itd.) in drugih normativnih aktih, ki se nanašajo na dvojezična območja.

predvsem posledici političnih in raznarodovalnih posegov v povojnem obdobju, mednarodnih sporazumov ter s tem povezanega velikega odseljavanja (t. i. ekso-dusa) več sto tisočev Istranov. Zato je danes – ko številčnost in ozemeljska gostota ne moreta več pomeniti oprijemljivih parametrov – prav avtohtonost edini vidik, ki maloštevilnim Italijanom v Jugoslaviji daje občutek pripadnosti ter spodbuja ohranjanje narodnostne identitete.

Po podatkih iz zadnjega popisa prebivalstva (1981) naj bi v SFR Jugoslaviji bilo 15.132 narodnostno opredeljenih Italijanov. Statistike iz zadnjih štirih desetletij opozarjajo na izrazito upadanje števila tega manjšinskega prebivalstva. Leta 1948 je na takratnem ozemlju SFRJ (brez cone B Svobodnega tržaškega ozemlja – STOJ) živel 79.575 prebivalcev italijanske narodnosti. V istem letu jih je v coni B STO živel 22.140. V popisu leta 1961 je bilo le še 25.615 prebivalcev italijanske narodnosti. Leta 1971 se je njihovo število zmanjšalo na 21.791. V zadnjem štetju je bila vsota italijanskega življa okrnjena še za dobro tretjino.

Ob upoštevanju zgolj statističnih trendov bi lahko brez pomislekov sklepali, da italijanska manjšina neusmiljeno »ugaša«. V večini krajev avtohtone italijanske naselitve (npr. v Kopru, Izoli, Piranu, Umagu, Bujah, Poreču, Vrsarju, Rovinju, Labinu, Puli, Opatiji, Reki, itd.) je fizična navzočnost italijanskega življa okrnjena že do take mere, da značilnih elementov etnične teritorialnosti skoraj ni več. O pravi etnični skupnosti, taki, ki relativno še razpolaga s svojim tradicionalnim bivalnim-gospodarskim prostorom, lahko govorimo le v zvezi z naseljem Gallesano (Galižana) pri Puli. To je namreč še edino istrsko naselje z večinskim italijanskim prebivalstvom (nad 60%), kjer se, tudi zaradi vztrajanja ruralnih prvin, kljub vse večji zaposlenosti domačinov v sekundarnih panogah, ohranjajo nekatere istrsko-italijanske skupnostne kulture v izvirnem pomenu besede. Nekaj podobnega – čeprav v občutno skromnejši obliki – je zaslediti v naseljih Sissano (Šišan), Dignano (Vodnjan), Rovigno (Rovinj), Valle (Balah), Cherso (Cres) in v Bujšćini. V očitnem nasprotju z razporejenostjo italijanskega prebivalstva pred drugo svetovno vojno (osredotočenega pretežno v urbaniziranem okolju priobalnih mest) se danes relativno strnjena skupnost z etničnimi značilnostmi ohranja v bolj perifernih ruralnih predelih. Večja socialna mobilnost ter tudi izrazitejša instucionalna navzočnost Italijanov sta nedvomno bolj značilni za dinamično urbanizirano okolje, kjer maloštevilnost in prostorsko raztresenost pripadnikov narodnosti kompenzirata njihova večja organiziranost na politično-predstavniški in prosvetno-kulturni ravni ter večja stopnja statutarno-zakonodajnih normativov v prid narodnosti (dvojezičnost, samoupravna telesa, šole, ustanove, informacije, itd.).

Dejstvo je, da zgolj iz statističnih podatkov, ki nam jih ponujajo popisi prebivalstva, ni moč razbrati dejanskega oz. objektivnega stanja italijanske skupnosti. Upadanje števila Italijanov ni nujno povezano s fizičnim izginjanjem nosilcev manjšinskega etnosa. Narodnostno opredeljevanje po ustaljenih vzorcih jugoslovanske nacionalne politike je v Istri že od nekdaj samo po sebi dvomljivo, sporno in problematično iz več vidikov; »istrska razsežnost« že po svoji zgodovinski naravi in kompleksnosti prepletanja več akulturacijskih momentov otežuje oblikovanje narodne zavesti. Le-ta je bila nekoliko bolj aktualna v bližnji preteklosti, ko se je narodno opredeljevanje Istranov nanašalo na sicer labilno in spreminjajoče se razmerje moči med težnjami italijanskega iredentizma in slovanskega (hrvaškega in slovenskega) nacionalnega preporoda po čim večji ekspanziji v obdobju razpada avstro-ogrškega cesarstva.

Narodnostno opredeljevanje je še posebej problematično danes, ko večina Istranov, pripadnikov italijanskega jezikovnega kroga, izhaja iz narodnostno

mešanih zakonov. Tako se kulturna in jezikovna pripadnost vse bolj oddaljuje od klasične in subjektivne pripadnosti svojemu narodu. Ob pomanjkanju zanesljivih bikulturnih dimenzij in komparativnih prednosti v manjšinskem krogu »mešanec« izbere asimilacijo s prevladujočo večino.

Pri taki izbiri pa pridobivajo kvantitativni dejavniki vse večjo vlogo. Koliko so vendar statistični podatki relativni, med drugim ponazarjajo nekatere ugotovitve iz terenskih raziskav,² po katerih je vidno, da delež prebivalstva z italijanskim materinim jezikom presega delež opredeljenih Italijanov. V slovenskem delu Istre, je na primer, največje neskladje med pojmom narodnosti in materinim jezikom zaznati prav pri italijansko govorečem prebivalstvu. Le 72,7% tega prebivalstva (1787 oseb) se je po narodnosti opredelilo kot italijansko, 670 ali 27,3% pa drugače. Takšno neskladje je še večje v Buiščini, Poreščini in na Cresu. Na slednjih dveh območjih italijansko (istrsko-beneško) govorečemu prebivalstvu niso zagotovljene temeljne jezikovno-narodnostne pravice.

V tem neskladju je moč določiti med nacionalno (subjektivno) in etnično (objektivno) kategorijo. Premikanje te ločnice pa je odvisno od vrste dejavnikov, med katerimi so psihološki in politični primarni.

Manjšina kot politični objekt

S političnega vidika sta italijansko narodnost najbolj prizadevali povojna revolucionarna preobrazba in priključitev Istre k Jugoslaviji. Kljub relevantni socialistični tradiciji italijanskega delavskega gibanja v Istri v predvojnem obdobju (labinska republika, marksistična teoretičarka Giuseppina Martinuzzi, socialistična gibanja v Izoli, Piranu, Rovinju, Puli, itd., precejšnja udeležba istrskih Italijanov v mednarodnih brigadah v Španiji, itd.) se večina Italijanov novim okoliščinam po drugi svetovni vojni in dokončni določitvi državnih meja ni prilagodila. Nacionalizacija, prisilna kolektivizacija, stalinistični teror in – po letu 1948 – lov na kominformovce so pospešili odseljevanje velikega števila prej Jugoslaviji naklonjenih Istranov.

Eksodus ni prizanesel niti precejšnjemu delu istrsko-slovanskega prebivalstva. Izbira (opcija) je bila predvsem ekonomska in politična, le posredno nacionalna. Odseljevanje večjega dela Istranov (nad 50% celotnega polotoškega prebivalstva) je bilo za preostale maloštevilne Italijane vsekakor usodno.³ Odhajali so mladi, delavci, kmetje, obrtniki, strokovnjaki, intelektualci. Zdesetkana manjšina je čez noč ostala brez potrebnega intelektualno-kadrovskega okostja in označena z izredno neugodno demografsko, socialno in gospodarsko strukturo. Povojni revolucionarni posegi pa so jo dokončno ločili od tradicionalnih materialnih temeljev ter upravljanja z lastnim bivalno-gospodarskim prostorom. Začelo se je obdobje naglega prestrukturiranja istrske ekonomije ter pospešenega priseljevanja novega prebivalstva iz drugih predelov države.

Politični monizem pa je od preostalih Italijanov terjal absolutno lojalnost novemu ideološkemu sistemu in podrejenost novi razvojni strategiji. Italijanska manjši-

² Nekaj takih raziskav sta izvedla Geografski inštitut (V. Klemenčič, I. Priry, R. Genorio, R. Repolusk) in Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani.

³ Vprašanje kvantifikacije množičnega izseljevanja Istranov je še vedno sporen predmet razprav, študij in zgodovinskih analiz. Žal pa je bila ta kompleksna tematika večkrat prepuščena neobjektivnim in enostranskim ocenam, pri nas v Jugoslaviji pa jo je zgodovinske povsem ignoriralo. Po najzanesljivejših ocenah naj bi do konca petdesetih let Istro in Kvarner zapustilo od 250 do 300 tisoč prebivalcev.

na je de jure in de facto postala vzdrževana skupnost, njena usoda pa je bila vse bolj odvisna le od trenutnih konjunktur, interesov in potez večinske vladajoče partijske birokracije.

Obdobje po letu 1953 je zaradi »tržaške krize« in vse bolj napetih odnosov z Italijo pomenilo nadaljnji korak k raznarodovanju italijanskega življa. Odpravljena je bila dvojezičnost, marsikje so bile italijanske šole in ustanove (krožki) z odloki in navzočnostjo funkcionarjev Uprave državne varnosti zaprte čez noč (npr. v Labinu, na Lošinju, Cresu, v Opatiji, Pazinu, na Reki, v Sečovljah, itd.).

Po sklepanju »londonskega memoranduma« (1954) in dokončni določitvi državnih meja pa so bile narodnostne pravice omejene na minimalno zaščitno stopnjo, določeno v mednarodnih in meddržavnih sporazumih. Položaj in stanje »rdečih Italijanov«, ki so se po končanem eksodusu, in sicer odločili za Jugoslavijo, nista bila več predmet zanimanja in prizadevanj italijanskih državnih oblasti.

Šele v šestdesetih letih se začenja obdobje »popuščanja napetosti« in ponovnega vzpostavljanja nekaterih narodnostno-varstvenih normativov. Ta proces poteka v Sloveniji dokaj hitreje tudi zaradi novega odnosa do narodnostne politike, ki ga narekujejo slovenski pragmatizem do lastnih ogroženih manjšin v zamejstvu in Kardeljevi decentralizacijski pogledi na nacionalno vprašanje. Z Ustavo iz leta 1974 SR Slovenija omogoča in podpira ustanavljanje posebnih Samoupravnih interesnih skupnosti za prosveto in kulturo narodnosti v etnično mešanih občinah Istre in Prekmurja. S tem se asimetrična obravnava italijanske narodnosti v sosednjih republikah (Sloveniji in Hrvaški) stopnjuje. Italijanom na Hrvaškem, torej pretežni večini, še do danes ni bilo vrnjeno tisto, kar je bilo odvzeto v petdesetih letih. V nasprotju s slovenskim prizadevanjem po čim večji pravni enakopravnosti avtohtonih narodnosti, ne glede na njihovo število in strnjenost, je hrvaška regionalna politika že leta 1972 predlagala ustrezen »ključ« za reševanje nacionalnega vprašanja v Istri: preštevanje pripadnikov manjšine in določanje narodnostnih pravic le na podlagi števila in strnjenosti narodnostno opredeljenega italijanskega prebivalstva. V 44 letih italijanska narodnost kot »manjšina« še ni mogla oblikovati lastne politične fiziognomije. *Unija Italijanov Istre in Reke*, hrvaški komunistični partiji podrejena organizacija,⁴ je še edina uradna predstavniška struktura manjšine.

Avtonomija in dejansko samoupravljanje po Kardeljevi paradigmi ji nikoli nista bila omogočena. Edini resnejši poskus relativno avtonomnega delovanja na začetku sedemdesetih let je spodletel in se končal s prisilno odstavitvijo – po partijskem ukazu – takratnega predsednika »Unije« *Antonia Bormeja*. Za tem pa je ponovno zavladalo zatišje in v vse bolj frustrirajoče zapiranje manjšine v geto folklorizma in »večnega« vdanega istrskega nezaupanja.

Manjšina kot politični subjekt?

V enopartijskem in ideološko monolitnem sistemu, kakršen je zavladal v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni, so se nejugoslavanske narodnostne manjšine znašle v posebno neugodnem položaju. Zgodovinska senca dvajsetletnega fašizma in prejšnjega militantnega italijanskega iredentizma je »kompleks« italijanske narodnosti še posebej obremenjevala. Na ta zgodovinski kompleks je posredno vplival tudi odnos vladajoče birokracije. Često vzporejanje italijanstva s fašizmom je mar-

⁴ *Unija Italijanov Istre in Reke* je nastala v vasi Čamparovica julija 1944, in sicer kot sestavni del hrvaškega ZAVNOH-a. Svojo prvo plenarno zasedanje pod okriljem hrvaških oblasti je imela junija 1945 v Puli.

sikje stalnica tudi danes. Zgovoren je v tem pogledu dokument o varnostno-političnih razmerah, ki ga je aprila leta 1986 za interno uporabo pripravil in izdal občinski komite Zveze komunistov z Reke. V njem je med drugim izrecno obsojena zahteva po ponovni uvedbi dvojezičnosti na Reki; pri tem naj bi namreč šlo za »profašističen poskus reitalijanizacije jadranske obale po režiji italijanskih iredentističnih krogov«.

Prav tako zgovorni so nešteti poskusi regionalnih političnih forumov, diskvalificirati nekatere najbolj ugledne intelektualce italijanske narodnosti.

Posebno travmatično je na manjšino delovalo sojenje pred vojaškim sodiščem znanemu rovinjskemu fotografu Virgiliju Giuricinu, obtoženemu kaznivega dejanja – širjenja vojaških in državnih skrivnosti.

Po grobo in dokaj naivno montiranem prvostopenjskem procesu, na katerem je bil Giuricin obsojen na 11 let zopora, je znani umetnik preстал za rešetkami (v izolaciji) 12 mesecev. Nato je bil odpuščen zaradi »pomanjkanja dokazov«.

Giuricinova aretacija, ki naj bi pri šibki in prestrašeni manjšini delovala kot »svarilo«, pa je dosegla nasproten učinek. Leta 1987 je skupina koprskih Italijanov napisala in na javnost in institucije naslovila »apel«, s katerim je z nenavadno neposrednostjo opozarjala na agonijo italijanske narodnosti, zahtevala priznanje pravic odrezani manjšini na Cresu, Lošinj in še v nekaterih delih hrvaške Istre ter se odločno postavila po robu poskusom sprejemanja zveznega zakona o jeziki narodnosti (kjer bi se pravno uveljavilo načelo številčnosti in strnjivosti).⁵ Hkrati je apel vseboval izrecno zahtevo po politični demokratizaciji in omogočanju pluralističnega delovanja tudi v okviru manjšine. Prvič v povojni zgodovini je del italijanske narodnostne skupnosti neposredno pozival manjšino k dostojanstvenemu uporu proti logiki vdanosti, monolitizmu in politični podrejenosti.

Sledile so javne tribune, polemike, »rehabilitacije« nekdanj odrinjenih akterjev narodnostnega političnega življenja (npr. Bormerja), marca leta 1988 pa še ustanovitev prvega neodvisnega manjšinskega gibanja – *Skupine 88*. »Manjšinska pomlad« je od začetka spremljala vse večje porajanje novih organizacijskih oblik civilne družbe, zlasti v Sloveniji. Slovenska in manjšinska demokratizacija sta potekali vzporedno in v prepletanju podobnih prizadevanj po spoštovanju avtonomije in suverenosti nacionalnih subjektov, pravne države in človekovih pravic. Vprašanje političnega pluralizma, svobodnega tiska, jezikovnih pravic, odprtosti meje in svobodnih stikov z matico, približevanje Evropi ter vprašanja gospodarskih temeljev in luči prodiranja tržne ekonomije so tako postala jedro vse pogostejših in živahnejših razprav v okviru narodnostne skupnosti.

Žal se vse to dogaja v trenutku, ko o pravi narodnostni skupnosti ni več moč govoriti. Pomlad je za jugoslovanske Italijane prišla prepozno.

UPORABLJENI VIRI IN LITERATURA

- Juri., F.: *Italijanska narodnost v luči prostorskega razvoja Kopra, dipl. naloga*, Ljubljana 1987, Filozofska fakulteta.
Repolusk, P.: *Narodnostni vidik geografskega proučevanja urbanizacije v Slovenski Istri*, Inštitut za geografijo v Ljubljani (Poročilo o delu za leto 1988).
Narodnostno mešana območja v SR Sloveniji, *Geographica Slovenica* 16, Ljubljana 1985, Inštitut za geografijo.
Quaderni III, Centro di ricerche storiche di Rovigno, Rovigno 1973.
Popisi prebivalstva (1961, 1971, 1981), Godišnjak SFRJ.
Poročila o položaju italijanske narodnostne skupnosti OK ZKH Reka (1972, 1989).

⁵ Pobudo za oblikovanje zveznega zakona o uporabi jezikov in nacionalnih simbolov narodnostnih skupnosti v Jugoslaviji je leta 1986 sprožila SR Srbija. Teze o zakonu so predmet javne razprave ne zvezni ravni, ki trenutno miruje zaradi odločnega nasprotovanja delegatov iz SR Slovenije in nekaterih delegatov iz SR Hrvaške.

Sociološki vidiki razvoja zdravstva

1. SOCIOLOŠKO PROUČEVANJE ZDRAVSTVA

Družbeni pojavi, ki jih v glavnem obravnava sociologija, zanimajo tudi druge družbene in naravoslovne znanosti: ali kot poseben predmet proučevanja, kot izsek iz družbene stvarnosti ali pa kot družbeno ozadje razvoja in značilnosti določene znanstvene panoge. V obeh teh smislih zanimajo družbeni pojavi tudi medicino: najprej kot zveza med družbenimi odnosi, zdravjem in boleznijo, pa tudi kot okolje, v katerem se medicina razvija kot posebna dejavnost.¹ Znanstveni interes je seveda usmerjen tudi v nasprotni smeri – sociologija kot najbolj splošna družbena znanost ne more mimo tako občutljivega in pomembnega področja, kot je medicina. Medsebojni stiki sociologije in medicine so se (v nekaterih državah bolj, drugje, npr. pri nas, pa manj intenzivno) formalizirali v dveh oblikah: *sociologija v medicini*² in *sociologija medicine*.³ Za »sociologijo v medicini« je predvsem značilna uporaba socioloških metod in tehnik za reševanje medicinskih vprašanj: sociologija se pojavlja kot sredstvo v okviru ideološke in teleološke pravlade medicine. Na drugi strani pa »sociologija medicine« ali »sociologija zdravstva« obravnava družbene odnose na tem področju: odnose med institucionaliziranim zdravstvenim sistemom in družbo, dejavnost in odnose znotraj zdravstvenega sistema in vsako dejavnost, povezano z zdravjem in boleznijo v določeni družbi, tudi tisto, ki ni institucionalizirana ali formalizirana. Tako uporaba socioloških metod in teorij v medicini kot sociološka obravnava medicine sta najbolj razširjeni v zahodni Evropi in severni Ameriki.⁴ Pri nas to področje ni posebno razvito.⁵

* Mag. Majda Pahor, Višja šola za zdravstvene delavce, Ljubljana; članek povzema nekatere ugotovitve magistrske naloge z naslovom Nekateri razvojni procesi (osamosvajanja in povezovanja) v zdravstvu, ki jo je avtorica zagovarjala na FSPN v decembru 1988.

¹ S tem se ukvarja socialna medicina oziroma javno zdravstvo ter epidemiologija.

² Nekateri predstavniki: Susser, M. W. Watson, R. K., gl. tudi Krašovec-Ravnik 1986.

³ Nekateri predstavniki: Mechanic, D.; Tuckett, D.; Levine, S.; Coe, R. M.; Siegerist, H. E.; Ebenreich, B.; Navarro, V.; Berliner, A.; Doyal, L.; gl. tudi Krašovec-Ravnik 1986.

⁴ Behavioralna sociologija medicine se ukvarja na primer z boleznijo in obnašanjem bolnega, z distribucijo in etiologijo bolezni glede na variable, kot so spol, starost, družbeni sloj, pa tudi družbena mobilnost, družbena izolacija in družbeni stres. Proučuje tudi vpliv kulturnih in socialnih neenakosti na samopercepcijo zdravlja in bolezni, pa smrtnost – spremenjeni načini umiranja, socialne vplive na smrtnost ipd. Predmet proučevanja je tudi stres, bolezen in njuno premagovanje, potem duševno zdravje in duševni »nered«, sociokulturni vidiki zdravstvenega varstva, sociologija zdravstvenih poklicev, sociologija bolnic itd. (Krašovec-Ravnik 1986).

⁵ Prispevek je delo E. Krašovec: Sociologija medicine v samoupravnem zdravstvu. Empirične raziskave s tega področja so delali na Inštitutu za sociologijo (Repovš, D.; Simoniti, J.; Pogačnik, D.) in na FSPN (Krašovec-Ravnik, E.) Problematike zdravstva pa so se dotikali še npr. Jogan, M. (Odnosi med zdravnikom in bolnikom), Toš, N. (Stališča Slovencev do zdravstva), Mlinar, Z. (Bolnišnica, v Humanizacija mesta).

Za intenzivnejše povezovanje medicine in sociologije so ovire na eni in na drugi strani.

Verjetno je eden od najpomembnejših odporov medicine do upoštevanja socioloških ugotovitev tisti, ki izhaja iz pretežno naravoslovne usmerjenosti medicine. Še prevladujoča naravoslovna usmeritev medicine proučuje bolnika kot posamezno, osamljeno bitje ali še raje bolezen kot biološki pojav, poudarja pomen znanstvenotehnološkega pristopa in zato vidi sociologijo kot »mehko« znanost (Strong 1986).

Druga ovira je visoka stopnja delitve dela v medicini (zdravstvena statistika v Sloveniji npr. poroča o 47 različnih specializacijah zdravnikov) in enačenje specialnosti s strokovnostjo. V primerjavi z drugimi znanostmi, kjer procesi interdisciplinarnih povezav ali vsaj multidisciplinarnih pristopov nakazujejo intenzivnejše procese povezovanja, je v medicini poglobljanje specialnega znanja pogoj za kakovostnejše zdravljenje (Mlinar 1984, Friedson 1973, Starr 1982).

Tretja ovira izhaja iz prvih dveh: zdravstveni delavci, vzgojeni v prepričanju o primarnem pomenu naravoslovnih znanosti pri obravnavi človeka in o učinkovitosti specializacije, ne razvijajo potrebe po družboslovnem znanju. Tako nastaja paradoks, da se zdravstveni delavci pripravljajo za delo z ljudmi, da pa se za to zelo malo usposablja.

Omenila bi toleriranje »sociologije v medicini«, ki jo kot pripomoček sprejemajo profesionalna združenja in tudi mednarodna zdravstvena birokracija (WHO), in bolj napet odnos do »sociologije medicine«, ki pri nekaterih zdravstvenih delavcih vzbuja občutek ogroženosti in odpora do »vmešavanja v zadeve medicine«, kot nekateri imenujejo sociološko obravnavo tega področja (Strong 1986). Tudi ko si Šeparović zastavlja vprašanje o upravičenosti raziskovanja družbenega konteksta medicine, ugotavlja, da največji odpori prihajajo iz vrst medicinske vede same, iz »tisočletne izolacije narcisoidne bele halje z magično močjo odločanja⁶ o vprašanih življenja in trpljenja. Vendar ne gre (pri sociološkem proučevanju medicine, op. M. P.) za spraševanje o medicini kot znanosti in praksi, ampak o medicini v družbi, o položaju človeka v medicini, o načinih reševanja vprašanj, ki nastopijo v zvezi s problematiko zdravja. Spraševanje, raziskovanje odnosa medicina–družba je danes postavljeno v luči krize, globalnih pretresov, ki že danes, jutri pa še bolj, postavljajo pod vprašaj človekovo socialno in zdravstveno varnost. Medicina izstopa iz svoje stoletne izolacije, družba čedalje bolj raziskuje, spremlja, se vmešava v medicinske procese, kar povzroča spopade interesov med izključnostjo medicine (težnjo k avtonomiji in monopolu) in interesov družbe po nadzoru in kontroli (tendenca socialnega paternalizma)« (Šeparović 1986:113).⁷

Ovire za intenzivnejše povezovanje medicine in sociologije so tudi na strani zadnje. Predvsem gre za teoretično in metodološko šibkost sociologije. Relativna nerazvitost sociologije kot znanosti se kaže v tem, da je spoznavni proces, ki naj bi povezoval najbolj splošno z najbolj konkretnim, na mnogih točkah prekinjen. To povzroča nemoč sociologije, da bi razložila družbene pojave, pa tudi dala izhodišča za njihovo spreminjanje (Mlinar 1984).

⁶ »Magična moč odločanja« zdravnikov je v zvezi s prevlado znanstvene medicine in z marginalizacijo laične: proces se začel v poznem srednjem veku in zmagal z uveljavitvijo znanosti in kapitalizma.

⁷ Šeparović tukaj predpostavlja nasprotujoče si interese med medicino in družbo, kje več avtonomije ene pomeni manj samostojnosti druge. Dosedanja razmerja med medicino in družbo so se bolj ali manj gibala v teh okvirih.

2. RAZVOJ ZDRAVSTVA

Pojem razvoja zdravstva se uporablja v različnih pomenih, ki se med seboj povezujejo, se dopolnjujejo ali si celo nasprotujejo. V vsakem primeru pa gre za določeno dinamiko, za spremembe, ki jih lahko sistematiziramo kot npr.:

1. spremembe v kadrovski in materialni opremljenosti zdravstvene službe: gre za povečevanje števila zdravstvenih delavcev in izboljševanje njihove izobrazbene strukture ter investiranje v materialno osnovo zdravstva, kar je povezano s povečevanjem deleža ND, namenjenega za zdravstvo;

2. spremembe v organizaciji zdravstvenega varstva: ob marginalizaciji laičnega zdravstva in prevladi profesionalnega potekajo spremembe na relaciji npr. prevlade privatnega ali javnega zdravstva, bolnišničnega ali osnovnega zdravstvenega varstva, centralizacije ali decentralizacije zdravstvene dejavnosti ipd.;

3. spremembe v načinu financiranja zdravstvenega varstva: od »fee for service« preko raznih oblik prostovoljnega in obveznega zavarovanja;

4. spremembe v zdravstvenem stanju prebivalstva: razvoj na tem področju naj bi pomenil zmanjšanje morbiditete in podaljšanje pričakovane življenjske dobe;

5. spremembe v družbeih odnosih v zdravstvu (položaj bolnika, odnosi med zdravstvenimi delavci) v smislu večje humanizacije.

Če razvoj zdravstva na omenjenih (in tudi drugih) področjih proučujejo različne vede (socialna medicina, epidemiologija, organizacija dela, ekonomika zdravstva ipd.), pa lahko tudi sociologija pomembno prispeva. Kakovost dela, tudi v zdravstvu, namreč ni odvisna samo od materialnih, finančnih in kadrovskih možnosti, ampak tudi od medčloveških odnosov. Razvoj zdravstva v sociološkem smislu bi torej pomenilo prestrukturiranje neprožnega in formaliziranega sistema v bolj odprt, fleksibilen sistem, ki bi omogočal izrabo (ali vsaj ne blokiral) vseh človeških zmogljivosti znotraj in zunaj institucionaliziranega zdravstva.

Vendar pa se tako pojmovanje zdravja kot tudi aktivnosti na tem področju navezujejo in izhajajo iz zelo različnih zasnov zdravja in bolezni. Najbolj razširjeni so: tradicionalni medicinski model, epidemiološki model in socialnopolitični model (Hexel & Wintersberger 1986).

Za tradicionalni medicinski model je značilno, da vidi bolezen kot odsotnost zdravja v posameznem primeru. Pozornost je usmerjena na individualne kurativne posege. Uspeh zdravljenja je odvisen od materialnih in nematerialnih vidikov odnosa med bolnikom in zdravnikom, to se pravi, če bolnik zdravnika lahko plača in je dovolj izobražen, da lahko komunicira z njim. Tak sistem vzdružuje obstoječe družbene neenakosti.

Epidemiološki model obravnava zdravje in bolezen kot množična pojava na podlagi statistične analize. Največji poudarek je dan prevenciji in regionalnemu planiranju potreb po zdravstvenem varstvu. Vendar pa izkušnje kažejo, da planiranje zelo težko zagotovi enakomeren razvoj.

Socialnopolitični model razlaga zdravje in bolezen kot produkt določene družbene formacije in njenih notranjih razmerij moči. Določene bolezni so torej znak določene dobe, kot je npr. TBC značilna za zgodnji kapitalizem in degenerativne bolezni za razvite družbe. Pomanjkanje zdravstvenega varstva za delavce je bilo znak moči kapitalistov, razvoj socialne varnosti pa je posledica naraščajoče participacije organiziranih delavcev v zrelem kapitalizmu. Neenakosti v zdravju so posledica družbenoekonomskih neenakosti. Bolj kot medicinska preventiva so torej pomembne družbene spremembe: od reform v okviru obstoječega sistema do revolucionarnih transformacij družbe (Hexel & Wintersberger 1986). Socialnopo-

lični model zdravja in bolezni je pogost pri kritikih konvencionalne medicine, znotraj zdravstva pa prevladujeta nekoliko modificirana prva dva pristopa, ki bi ju lahko poimenovali tudi klinično kurativna in socialno preventivna zasnova (Barath 1981).

Klinično kurativna usmeritev prevladuje, tudi po zaslugi reklame, ki si jo je sama ustvarila. Pri tem imajo verjetno pomembno vlogo sredstva množičnega obveščanja, ki pišejo o različnih posameznih spektakularnih uspehih in posegih kurativne medicine. Učinki popularnosti kurativne medicine se kažejo v tem, da ljudje preveč pričakujejo od zdravstva in da so sami pasivni v odnosu do lastnega zdravja. V skladu s to zasnovo je kot edini problem viden denar: dovolj denarja naj bi pomenilo dovolj zdravja. Navezanost ljudi na zdravstveno varstvo pa povzroča nepotrebne stroške za obiske pri zdravniku, za drago opremo in zdravila.

Socialno preventivna usmeritev v pojmovanju zdravja in bolezni pa poudarja pomen osnovnega zdravstvenega varstva in njegovega aktivnega sodelovanja s prebivalstvom. Ta usmeritev še ni intenzivno prisotna v vrednostnem sistemu zdravstvenih delavcev in prebivalstva. Izobraževanje in vzgoja zdravstvenih delavcev sta usmerjeni predvsem v kurativo, programi za socialno preventivne vidike so pomanjkljivi, zato je razumljiva nezainteresiranost npr. zdravnikov za ukvarjanje s splošno medicino. Razlog za praktično neveljavljenost socialno preventivne usmeritve pa je tudi pomanjkanje tesnejših povezav in sprejemanje znanstvenih spoznanj iz mejnih ved, npr. sociologije in psihologije.

Značilnosti in faze razvoja zdravstva

Tako kot družbeni razvoj nasploh se tudi razvoj zdravstva odvija znotraj protislovij. Capra npr. (v Aakster 1986) vidi razvoj v zahodni kulturi kot valovanje obdobja racionalizma in mysticizma. Za sedanje obdobje je značilna prevlada racionalizma in »moških« vrednot: v zdravljenju to pomeni močno, prevladujočo, »agresivno« medicinsko tehnologijo, v energiji atom, v medčloveških odnosih odtujitev in v odnosih z naravo antropocentričnost, ki se kaže v onesnaževanju in uničevanju narave. Po Caprovem mnenju je mogoče tak enodimenzionalen razvoj popraviti s spremembami vrednot, načina mišljenja in glavnih institucij v smer vzpostavitve ravnotežja med moškimi in ženskimi vrednotami, med racionalnim in intuitivnim razlaganjem stvarnosti, med kulturo in naravo. Na tak način bi lahko ublažili tudi sedaj prevladujoče značilnosti in težnje v zdravstvu.

Kot glavne strukturalne težnje namreč lahko identificiramo naslednje (Hexel & Wintersberger 1986): profesionalizacijo, birokratizacijo ter medikalizacijo in uporabo medicinskih tehnologij. Profesionalizacija je povezana z dvigom kvalifikacijske strukture zdravstvenih delavcev in povečano specializacijo, birokratizacija pa je neizogibna ob množičnem zdravstvenem varstvu. Če so glavni atributi profesije sistematična teorija, avtonomnost, poklicna etika, organizacija ipd., potem so seveda procesi profesionalizacije povezani z razvojem znanosti na določenem področju in povečanjem števila strokovnjakov s tega področja in njihove družbene moči. Profesionalizacija v smislu avtonomnosti določene družbene skupine je tako v nasprotju s socializacijo, razumljeno kot nadzor družbe nad poklicno dejavnostjo. Oblika tega nadzora je npr. birokratizacija zdravstvenega varstva.

Zdravniški poklic se znotraj birokratskih ustanov začenja deprofesionalizirati, to je izgublja atribute profesije in pridobiva lastnosti uslužbencev. Profesionalizacija in birokratizacija sta torej protislovna procesa, a oba prisotna v sedanjem

zdravstvu. Medikalizacija in uporaba medicinskih tehnologij pa sta rezultat medicinskega in tehnološkega razvoja, ki ima svoje pozitivne in negativne strani.

Te tri strukturalne težnje zdravstva vplivajo na njegovo funkcioniranje, ki ga lahko razložimo s shemo cikličnega feedback sistema (Aakster 1986): znotraj družbe potekajo različni procesi, katerih učinki so tudi problemi – revščina, kriminal, nepismenost, bolezni, onesnaževanje okolja in podobno. Vzporedno s tem se v družbi razvijejo družbene institucije, ki premagujejo nastale probleme in jih držijo v mejah družbeno še sprejemljivega. Če pa so te institucije neučinkovite pri premagovanju problemov (če naraščajo kriminal, revščina, bolezni ipd.), pride najprej do uvajanja »več istega« – več denarja, zdravnikov, zdravil itd. Če se to izkaže za neučinkovito, se razvijejo alternativni krogi za premagovanje problemov izven institucij, ki so pogosto uspešni. Alternativni pristopi (v zdravstvu, npr. akupunktura, zdrava prehrana) se sčasoma vključijo v institucionalni sistem ali pa ga lahko nadomestijo.

Če opazujemo razvoj zdravstvenega varstva z vidika procesov osamosvajanja (samozaščite, avtonomije) in povezovanja (socializacije, družbenega nadzora), lahko identificiramo tri glavna obdobja: (Šošić et al. 1981).

1. Do 19. stoletja prevladuje v Evropi kmečko prebivalstvo, malo je starejših ljudi. Med zdravstvenimi problemi prevladujejo nalezljive bolezni, zdravstvenega zavarovanja ni. V takih razmerah zdravstvena služba deluje po načelih t. i. »aristokratske medicine« (A. Štampar, v Šošić et al. 1981) in se ukvarja samo s privilegiranimi družbenimi sloji. Na širšem področju se ponuja določena zaščita samo ob pojavi epidemij. Ljudje si zagotavljajo zdravstveno varstvo sami oz. v lokalnih skupnostih z raznimi oblikami laične medicine.

2. Z razvojem kapitalizma pride do industrializacije in urbanizacije, oblikujejo se delavski razred in interesi kapitala. Sodobna proizvodnja in vojna ne morejo več potekati brez nadzora nalezljivih bolezni. V določenem smislu se poistovetijo interesi delavcev in kapitalistov: delavec želi biti zdrav, kapital pa želi, da se realizira proizvodnja in ustvarja profit. S tem namenom se sanira bivalno okolje in uvaja zdravstveno zavarovanje. Delavci in ljudje postanejo predmet zdravstvenega varstva. Samozaščita ni več potrebna, ker ni potreben subjekt delavca. Drugi so poklicani, da izvajajo zdravstveno varstvo delavcev. Ali, kot pravi Gorz: »Delavec je prepustil kontrolo nad svojim delom inženirjem in kontrolo nad svojim telesom zdravniku« (Gorz 1982). Medicina zdaj ni več predvsem večšina, praksa, ampak se čedalje pogosteje interpretira kot »objektivna znanost«.

3. Tretje obdobje je povezano s prevlado ideje o zdravju kot osnovni človekovi pravici. V drugi polovici 20. stoletja so v razvitem svetu predvsem obvladane nalezljive in nekatere druge akutne bolezni. Življenjska doba se podaljša in pride do staranja prebivalstva. V strukturi morbiditete prevladajo kronične bolezni. Ta razvoj ponovno »ločuje« interese delavcev in kapitalistov. Kapital ni več zainteresiran za nadzor kroničnih bolezni med delavci, kajti nobena kronična bolezen ne ustavi poteka proizvodnje. Tudi kapitalu lastna potreba po rezervni industrijski armadi brezposelnih delavcev zavira razvoj delavskih pravic. Delavci pa po drugi strani zahtevajo zdravstveno varstvo ne le na podlagi potreb proizvodnje po zdravi delovni sili, ampak na podlagi zahtev po dvigu kakovosti življenja. Tako obe kritiki – leva in desna – obstoječega sistema zdravstvenega varstva predlagata samozaščito, vendar iz diametralno nasprotnih interesov: kapital ponuja vračanje na preživele oblike zdravstvenega varstva (tržni model), s tem želi prenesti odgovornost za zdravstveno varstvo z družbe na posameznika in ukiniti solidarnost. Gibanja za samozaščito med ljudmi pa zahtevajo krepitev lastnega družbenega

subjekta v zdravstvenem varstvu. Splošni trendi demokratizacije spreminjajo odnos javnosti do zdravstva. Pojavljajo se zahteve po pluralizmu v izboru zdravljenja, po obveščeni in nadzoru nad lastnim telesom in zdravljenjem, kajti birokratizirano zdravstvo omejuje človekove pravice in ne uspe zagotoviti mehanizmov za participacijo uporabnikov (Dean 1986).

Protislovja razvoja zdravstva

V sodobnih industrijskih družbah institucionalizirani sistem zdravstvenega varstva ni več dejavnik racionalnega ravnotežja in čedalje manj uspešno blaži posledice egoizma in tekmovalnosti. Nekatere njegove pomanjkljivosti se kažejo kot (Škrbić 1984):

1. protislovje med naglo naraščajočimi stroški zdravstvenega varstva in sočasnega zmanjševanja njegovih vidnih učinkov. Draga medicinska tehnologija je usmerjena predvsem na bolnike, ki bodo ostali od nje doživljenjsko odvisni in večinoma ne bodo obnovili svoje delovne sposobnosti. Stroški medicinske tehnologije vplivajo na porast deleža narodnega dohodka, namenjenega za zdravstveno varstvo, ki je v razvitih državah okoli 7–10%;

2. protislovje med čedalje večjo specializacijo medicine in čedalje širšim spektrom dejavnikov, ki na zdravje lahko vplivajo. Na primer, nesreča v jedrski elektrarni Černobil bo še desetletja vplivala na povečevanje nekaterih bolezni na tisoče kilometrov daleč. Sodobna medicina pa je usmerjena predvsem na bolezen in manj na bolnika, še manj pa na okolje, ki (lahko) generira bolezen. Tako postaja medicina vse bolj nemočna, saj obvladuje le manjši del prostora, v katerem se gibljeta zdravje in bolezen;

3. protislovje med čedalje večjo medikalizacijo življenja in višanjem splošne izobrazbe in razgledanosti. Ljudje postajajo v oceni svojega zdravja čedalje bolj negotovi in odvisni od medicine čeprav so čedalje bolj razgledani. Celota družbenih odnosov jih sili v pasivnost. Povečuje se potreba po jemanju zdravil, po pregledih in medicinski obravnavi;

4. protislovje med čedalje večjo dostopnostjo do zdravstvenega varstva in njegovo čedalje bolj dehumanizirajočo, odtujujočo dejavnostjo. Zdravstvena obravnava temelji na znanstveni zasnovi medicine po zaporedju: anamneza – diagnoza – terapija, pri čemer je bolnik zgolj predmet obravnave. Z večino bolnikov se ne posvetujejo o načinu zdravljenja, pogosto izostanejo celo osnovne informacije o tveganju določene terapije.

Zdravstvo socialne države naj bi pomagalo ustvariti predstavo o tem, da je pri razdelitvi mogoče uresničiti ideale buržuaznega (in tudi socialističnega) idealizma: enakost, pravica, svoboda. Zagotovitev socialnih in zdravstvenih pravic delavcem naj bi umirila razredni boj, kajti koristila bi obojim – delavci bi bili bolj zdravi in se bolje počutili, in kapitalistom – bolj zdravi delavci bi bili bolj produktivni. Ker se ti nameni niso uresničili, so se pojavile različne kritike in predlogi za izhod iz krize. Lahko jih razdelimo v dve skupini: eni vidijo rešitev v spremenjenem položaju, obnašanju in odgovornosti posameznika, drugi pa v spremembi globalnih družbenih odnosov (Škrbić 1984, Carlson 1975, Illich 1975, Navarro 1976, Gorz 1982, Krašovec-Ravnik 1986, Doyal 1985).

Zanimivo je razmišljanje A. Gorza: zavzema se za prevajanje koristnega medicinskega znanja v higieno kot način življenja. Ne gre za boj proti znanosti, ampak proti monopolu elite. Ne zavrača zdravil in medicinske obravnave nasploh, ampak

se zavzema za to, da bi ljudje prevzeli oblast nad svojo boleznijo in nad vsem, kar jih dela bolne, od šole do tovarne. Tudi medicina ne more ponuditi zdravja, ki ga življenjski način in okolje uničujeta. Najpogostejša je bolezen »od družbe« in medicina samo pomaga ljudem, da živijo s svojim nezdravim življenjem. Taka usmeritev medicine izhaja iz še prevladujočega prepričanja, da je telo mehanizem, katerega deli se kvarijo in jih je mogoče in treba posamično popravljati. Zato medicina ne vidi družbenih, ekonomskih in ekoloških vzrokov bolezni in je torej neučinkovita. Ne bori se proti patogenim značilnostim družbe in mirno sprejema vzroke bolezni, saj medicina pravzaprav živi od bolezni, ne od zdravja in je zanjo koristnejša družba, ki producira bolezen. Omejen dostop do medicinskega znanja zagotavlja privilegiran položaj zdravstvenih delavcev. Če pa bi bilo medicinsko znanje splošno dostopno, razširjeno kot način življenja, ne bi omogočalo družbene moči profesionalcem (Gorz 1982).

Zdravstveni delavci se dostikrat poudarjeno imenujejo vzgojitelji, češ da je v njihovem interesu, da si ljudje pridobijo znanje o zdravju in bolni in da si sami pomagajo. Po drugi strani pa se zdravstveni delavci zapirajo (npr. z uporabo strokovnega jezika) in se počutijo ogroženi. Bolniki se namreč zelo hitro spreminjajo. Zahtevajo sodelovanje pri zdravljenju, dvigujeta se splošna in tudi zdravstvena razgledanost. V sredstvih javnega obveščanja se veliko piše o zdravstvu, v prodaji pa so tudi različni priročniki, ki naj bi služili za zdravstveno samozaščito. Načeloma bi te spremembe lahko omogočile zблиžanje zdravstvenih delavcev in laikov kot obojestransko aktivnih partnerjev pri prepoznavanju in premagovanju zdravstvenih problemov. Vendar pa zdravstvene delavce ti »novi bolniki« pogosto motijo, ker vstopajo v njihovo monopolno področje – produkcijo zdravja. Ta monopol je zaščiten tudi s posebnim jezikom, ki je večini nerazumljiv. Zdravstveni delavci niso usposobljeni za to, da bi znanje ali »znanje« bolnikov in njihovo motivacijo izrabili v procesu zdravljenja, pa tudi sistem zdravstvenega varstva jih v to ne usmerja. Tako prihaja do konfliktov, ko se zdravstveni delavci pritožujejo nad bolniki in bolniki nad zdravstvenimi delavci.

Zdravstveni delavci omenjajo npr. ravnodušen odnos do onemoglih ali invalidnih svojcev, ki jih poskušajo »odložiti« v zdravstvenih ustanovah. Druga pripomba se nanaša na neenakomerno obremenjevanje ambulant. Večina bolnikov prihaja dopoldne in popoldanske ambulate so skoraj neizkoriščene (Konstantinović 1986).

Bolniki pa tudi niso posebno zadovoljni z zdravstvenimi delavci. Po podatkih raziskav ZIT-a (Letica 1986) 60% anketiranih meni, da zdravstveno osebje ne opravlja svojega dela, kot bi bilo treba. Samo 30% jih je bilo (leta 1981) z zdravstvom zelo zadovoljnih, 44% srednje in 26% nezadovoljnih. Podobne rezultate je dalo enako vprašanje v raziskavi Slovensko javno mnenje 1981/82 (Toš 1982). Samo polovica (49,5%) anketiranih v tej raziskavi je bila prepričana, da bi pri njihovi bolezni zdravstvena služba zanje naredila vse, kar zna in zmore, 19,8% ni vedelo, 30,5% pa o tem ni bilo prepričanih (Toš 1982).

Ali so torej zdravstveni delavci in bolniki zavezniki ali nasprotniki? V kakšno smer se bo gibalo zdravstvo kot sistem odnosov med bolniki in zdravstvenimi delavci ter med zdravstvenimi delavci samimi?⁸

⁸ Vprašanje meri samo na eno od razsežnosti razvoja zdravstva, kar seveda ne pomeni, da so druge manj pomembne.

3. Nekatere strategije in trendi razvoja

Kriza v zdravstvu spodbuja nastajanje različnih strategij in scenarijev za prihodnost. Najbolj znana je strategija Svetovne zdravstvene organizacije, opredeljena v različnih dokumentih (npr. deklaracija Zdravje za vse do leta 2000, Alma Ata 1978). Za to strategijo je značilen obrat od biomedicinskega k bolj biosocialnemu pristopu. Kljub določenim pomanjkljivostim (Strong 1986) so ti dokumenti napredek, saj vsebujejo poziv k interdisciplinarnemu, intersektorskemu in interprofesionalnemu sodelovanju. Vendar še mnogokrat spregledujejo ovire, ki so bolj ali manj v vseh družbah napoti takemu sodelovanju. Nekatere so prav gotovo (Hexels & Wintersberger 1986): visoka delitev dela in specializacija; sistem izobraževanja, ki ni usmerjen v interprofesionalno sodelovanje in skupinsko delo; institucije so toge, avtoritarne in hierarhično organizirane; profesionalni monopoli in skupinski interesi, ti so rezultat zgodovinskega razvoja. Če pa predvidevamo tesno sodelovanje, se ozka podoba profesije ne more obdržati. Ne gre seveda za deprofesionalizacijo kot prevlado šarlatanstva ali za izgubo identifikacije s področjem, ampak za demonopolizacijo znanja, ukinitve hierarhije med sodelujočimi skupinami in povečanje osebne odgovornosti.

Na podlagi sedanjih protislovij se prihodnost zdravstva kaže v različnih perspektivah. Naj omenim npr. tradicionalni, tehnološki in ekološki scenarij zdravja (H. Educ. Unit, 1986).

1. Tradicionalni scenarij ne predvideva bistvenih sprememb: po njem bo zdravje tudi v prihodnosti nizko vrednoteno. Zdravstveni sistem bo usmerjen k bolezni. Ustvarjanje zdrave družbe in uživanje zdravega življenja ne bosta prednostni cilji družbe.

2. Po tehnološkem scenariju bo medicinska tehnologija premagovala zdravstvene probleme.

3. Tretji, ekološki scenarij pa predvideva samorazumevanje, samopomoč in medsebojno pomoč. Poudarek bo na pomoči in negi in ne na intervencijah. Vzpostavilo se bo ravnovesje med naravo in družbo in med moškimi in ženskimi vrednotami.

Nekateri trendi, ki jih v razvitem svetu že lahko zasledimo (gl. pregled literature v Pahor 1988), nakazujejo močno prisotne procese osamosvajanja pri prej podrejenih poklicnih skupinah – predvsem v smislu pridobivanja večje funkcionalne avtonomije, pa tudi zmanjševanju hierarhije in povečevanju kolegialnosti. Posledica avtonomije pri delu sta tudi večja motiviranost in angažiranost. Po drugi strani pa se pričenjajo tudi procesi emancipacije bolnika od položaja »objekta« zdravljenja z različnimi oblikami vplivanja na zdravstveni sistem, pa tudi samopomoči. Razvoj na tem področju se kaže predvsem kot prežemanje dveh do sedaj ostro ločenih in celo nasprotujočih si sistemov zdravstvenega varstva – profesionalnega, institucionaliziranega, »uradnega« zdravstva in neformalnega, laičnega zdravljenja, ki eksistira ločeno. Prvo kot rezultat delitve in formalizacije dela, značilne za industrijsko družbo, drugo pa kot preživeli element predindustrijske družbe, ki je očitno tako inherenten ljudem, da ga tudi močni procesi industrializacije, urbanizacije itd. niso mogli uničiti. Zdaj, ko industrijska družba kaže že svoje negativne strani (tudi s krizo zdravstva), se te neformalne in alternativne oblike zdravljenja še toliko bolj uveljavljajo.

Menim, da nadaljnji razvoj ne pomeni enostavno negacije specializirane, »tehnološke« medicine, ampak povezovanje profesionalnih zdravstvenih delavcev in ustanov z ljudmi (klienti, bolniki, uporabniki zdravstvenega varstva) na podlagi

recipročne avtonomnosti, ne pa le avtonomnosti profesionalcev ali avtonomnosti posrednikov (države, SIS-ov) med uporabniki in izvajalci.

Značilen primer za procese razvojnega osamosvajanja in povezovanja v zdravstvu so skupine za samozdravljenje, ki so čedalje pogostejši pojav povezovanja zdravstvenih delavcev in bolnikov (Dean 1986, Pahor, 1988).

Razvoj zdravstva torej pomeni spremembe znotraj obstoječega sistema zdravstvenega varstva, npr. (de)hierarhizacijo kot tudi reintegracijo zdravstva v celovito življenjsko okolje. Gre za reintegracijo, saj šele industrijski način proizvodnje iztrga »proizvodnjo zdravja«, jo osamosvoji glede na druge oblike življenja in dela in jo s tem poglobi in pospeši, a hkrati tudi omeji. Mnogo možnosti za samopomoč in medsebojno pomoč pa ostaja neizkoriščenih. Zato torej vidim razvojno perspektivo v zdravstvu, ki sledi razvojnim trendom v družbi nasploh, npr. trendu družbene samoprodukcije, samopomoči ipd. (Offe 1985, Svetlik 1988), v večji samostojnosti bolnika ob večji pomoči sistema zdravstvenega varstva. Aktiven odnos do zdravja pa bo posameznik razvil le, če bodo v družbi zanj določeni pogoji: poleg obveščenoosti tudi odprtost zdravstvenega sistema in sprejemanje drugačnega položaja bolnika. Institucionalizirano in profesionalizirano zdravstvo ima visoko stopnjo odpora do takih sprememb (domnevam, da ne toliko na ravni stališč kot na ravni konkretnega ravnanja, prim. analizo intervjujev z zdravstvenimi delavci v Pahor 1988), kriza, v kateri se je znašlo, pa je ravno točka, kjer so kakovostne spremembe nujne.

LITERATURA

- Aakster, C. W. (1986): Concepts in alternative medicine. *Soc Sci Med* Vol 22, No 2, pp. 265–273.
- Barath, A. (1981): Popularizacija medicine i (dez)orijentacija medija. *Naše teme*, No 4, str. 552–61.
- Carlson, R. (1975): *The End of Medicine*, NY, Willey Inter-Science.
- Cvahte, S. (1973): Kvantifikacija in pomen parametrov pozitivnega zdravja. Zavod za zdravstveno varstvo, Ljubljana.
- Dean, K. (1986): Lay care in illness. *Soc Sci Med*, Vol. 22, No 2, pp. 275–284.
- Doyal, L. (1985): Politična ekonomija zdravja, KRT, Ljubljana.
- Friedson, E. (1973): *Profession of medicine*. Dodd, Mead & Co. New York.
- Gorz, A. (1982): *Ekologija i politika*. Prosveta, Beograd.
- Hexel P. C. & Wintersberger, H. (1986): Inequalities in health care: strategies. *Soc Sci Med*, Vol. 22, No 2, pp. 151–160.
- Ilić, I. (1975): *Medicinska nemezis*. Kultura, Zagreb.
- Jogan, M. (1981): Nekateri sociološki vidiki odnosa med bolnikom in zdravnikom. *Zdravstveni vestnik* 50/3.
- Konstantinović, M. (1986): Natuknice o ponašanju korisnika zdravstvenih uslug. *Pogledi* 86/1.
- Kraševac, E. (1984): Nekateri vidiki zdravstvenega varstva in invalidnosti v velenjski občini. Projekt Velenje 2000: FSPN, CL SDO, Ljubljana.
- Kraševac-Ravnik, E. (1986): *Sociologija medicine v samoupravnem zdravstvu*. Magistrsko delo. Medicinski fakultet, Zagreb.
- Letica, S. (1986): Socijalna struktura, zdravilje i zdravstvena zaštita u uvjetima suvremene ekonomske krize. *Pogledi* 16 (1); 13–30.
- Lifestyles and Health*. Prepared by the Health Education Unit, Denmark. *Soc. Sci Med* Vol 22, No 2, pp. 117–124.
- Mlinar, Z. (1983): *Humanizacija mesta, Delavska enotnost*, Ljubljana.
- Mlinar, Z. (1984): *Spoznavni proces in razvojna protislovja družbenih znanosti v SR Sloveniji*. Prispevek na posvetovanju Stanje in razvoj družbenih znanosti na Slovenskem.
- Mlinar, Z. (1986): *Protislovja družbenega razvoja*. Delavska enotnost, Ljubljana.
- Navarro, V. (1976): *Medicine Under Capitalism*, Prodist.
- Offe, C. (1985): *Nekatera protislovja sodobne socialne države*. V: *Družbena moč in politična oblast*, Delavska enotnost, Ljubljana.
- Pahor, M. (1988): *Nekateri razvojni procesi (osamosvajanja in povezovanja) v zdravstvu*. Magistrska naloga FSPN Ljubljana.
- Starr, P. (1982): *The social transformation of American medicine*. Basic Books, New York.
- Strong, P. M. (1986): *A new modelled medicine? Comments on the Who's regional strategy for Europe*. *Soc Sci Med* Vol 22, No 2, pp. 193–199.

Svetlik, I. (1988): Ponovno odkrivanje neformalnega dela. Prihodnost neformalnega dela: V: Svetlik, I. et al.: Neformalno delo, Delavska enotnost, Ljubljana.

Šeparović, Z. (1986): Etičko-pravni problemi odnosa medicine kao znanosti i struke i društvene prakse. Pogledi 16 (1); 113-123.

Škrbić, M. (1984): Medicina i socijalne znanosti. Stvarnost, Zagreb.

Šošić, Z. et. al. (1981): Samozaštita i preventivna zaštita. Naše teme št. 6, str. 918-25.

Toš, N. (1983): Stališča Slovencev do zdravstva. Interpretacijska skica, FSPN Ljubljana.

Uvodni zapis

Velika francoska revolucija, ki jo običajno označujejo z letnico 1789, je bila epohalni dogodek v evropski zgodovini. Zgodila se je v tedaj najgosteje naseljeni in najbogatejši evropski državi. V celotnem tedanjem svetu je povzročila in zelo dolgo povzročala velikanske spremembe. Zadala je najtežji udarec staremu družbenemu redu, ki ga delno netočno imenujejo fevdalizem, ter absolutni monarhiji. Pomenila je odločen korak k republikanski skupščinski vladavini, k uveljavitvi tekmovalne politične demokracije večstrankarskega tipa, temelječi na ideji o suverenosti naroda, na splošni volilni pravici in obsežnih političnih svoboščinah. Povzročila je pomembne spremembe tudi zunaj Evrope, pospešila je dekolonizacijo v obeh Amerikah in v Karibih, delno preusmerila razvoj evropskega kolonializma v Aziji in v Afriki, itn. Brez nje bi zgodovina večjega dela sveta potekala bistveno drugače, recimo zgodovina Indije. Idejne posledice francoske revolucije segajo še v naše stoletje, in to ne samo v Evropi, temveč in še bolj v Aziji in Afriki.

Tokrat predstavljamo vodilne ideje francoske revolucije na vojaškem in številnih drugih področjih, ki ohranjajo svojo aktualnost vse do danes. Na prvo mesto smo uvrstili prispevek dr. Antona Beblerja, rednega profesorja na FSPN, ki govori o vojaških vidikih francoske revolucije. Temo je avtor predstavil na srečanju »KLUBA 1789« v maju mesecu v Cankarjevem domu. Prispevki drugih govore o vodilnih geslih francoske revolucije:

Alberto Caracciolo: Sreča,

Salvatore Veca: Svoboda,

Vittorio Foa: Enakost,

Agnes Heller: Bratstvo,

Alberto Asor Rosa: Nasilje.

Izbor prispevkov zaključujemo z razgovorom z Ralfom Dahrendorfom, ki govori o treh stoletjih sanj. Slavni teoretik sodobnega liberalizma analizira vrednost revolucij zadnjih tristo let in načrtuje idejo o tem, kako je mogoče danes spremeniti zahodne družbe. Trdi: »potrebna je nova kultura opozicije«.

Besedila so prevedena in delno prirejena po dveh posebnih številkah italijanske revije L'Espresso (Supplemento št. 3 in 4; januar in februar 1989). Razgovor z R. Dahrendorfom je opravil Angelo Bolaffi. Objavljen je bil v L'Espresso, Supplemento št. 4., februar 1989.

Vojaštvo in revolucija

Velika francoska revolucija je imela tudi pomembne vojaške vidike in posledice. O teh lahko razpravljamo z raznih zornih kotov: z vidika geopolitičnih posledic vojn, ki so potekale med revolucijo in ki jih je revolucija sprožila; z vidika idej o vojaški organizaciji demokratične republike, ki so jih zagovarjali francoski revolucionarji; z vidika vojaških reform, ki so jih v Franciji izpeljali v zadnjem desetletju 18. stoletja; in nazadnje upošteva svetovni napredek v vojaški znanosti, vojaški tehnologiji in vojaški organizaciji, do katerega je prišlo v drugih državah pod posrednim vplivom francoske revolucije.

Če se glede prve razsežnosti omejimo zgolj na naše kraje, lahko rečemo, da so bili vojaški vplivi francoske revolucije za Slovence sorazmerno nepomembni. Najbolj neposredno so vojna dogajanja v zvezi s francosko revolucijo prizadela morda nekaj sto ali celo tisoč slovenskih vojakov v tedanji avstrijski armadi. Ta vojska pa je bila skupaj s prusko armado najbolj aktivna v poizkusih evropske fevdalne reakcije, da bi francosko revolucijo zadušili. Pomemben del te vojske je prebil nekaj let na ozemlju sedanje Belgije, v Alzaciji in Loreni, kasneje tudi v Švici, in se je bojeval zoper francosko revolucionarno vojsko. Nekaj sto Slovencev se je morda udeležilo tudi slovite bitke pri Valmiju, ki se je končala vojaško neodločeno, a z moralno prednostjo revolucionarne francoske vojske.

Kulturni vplivi francoske revolucije so prispeli v naše kraje že kmalu po tem in so se izrazili najprej v delih A. T. Linhartarja. Politične ideje francoske revolucije pa so pri nas naletele na plodna tla v naslednjem 19. stoletju, najbolj izrazito med avstrijsko revolucijo v letih 1848–49. Ideje »Deklaracije o človekovih pravicah« iz leta 1789 so pri nas aktualne še danes, kljub desetletjem uradne propagande.

Geopolitične posledice francoske revolucije so nas prizadele v obdobjih direktorija in konzulata ter prizadele pod političnim dedičem revolucije Napoleonom Bonapartom. Že leta 1797 je propadla beneška država in namesto nje so v zahodnem delu našega etničnega ozemlja začeli gospodariti Avstrijci. Obdobje francoske vojaško-civilne uprave v Ilirskih provincah (1809–1813) je bilo edinstveno v tem, da so v okviru ene upravne enote bili tedaj in nikoli več združeni zahodna Koroška, Kranjska z Dolenjsko, Goriška in Trst. Ljubljana pa je postala prestolnica vazalne francoske države, ki je obsegala poleg omenjenega dela slovenskih dežel še hrvaško Vojno Krajino, Dalmacijo ter dele sedanje Hercegovine in Črne gore.

To kratko obdobje francoske uprave je prineslo, čeprav polovičarsko in kompromisarsko, več izrazito pomembnih sprememb – odpravo stanov, cehov in osebnega podložništva, uvedbo načela enakosti pred zakonom ter druge dosežke francoske revolucije. Za kratek čas so v naše osnovne šole in gimnazije prvič uvedli slovenščino kot učni jezik. Zaradi vsega tega je kratko obdobje v marsičem dobronamerne in napredne francoske vojaške »okupacije« bistveno prispevalo k nacionalnemu prebujanju Slovencev. Francozi so tedaj pri nas tudi prvič uvedli »splošno vojaško obveznost« in so v svojo vojsko vpoklicali verjetno nekaj tisoč slovenskih novakov. Ne vemo, koliko jih je odšlo z Napoleonovo armado v Rusijo ter izgubilo življenje na bojiščih tedanje Evrope. Ob propadu Napoleonovega cesarstva pa je verjetno nekaj sto francoskih vojakov ostalo in živelo naprej v sloven-

skem etničnem ozemlju ter s tem marginalno prispevalo k etnogenezi sedanjih Slovencev. Pravijo, da smo tedaj od Francozov dobili tudi dodatek k naši nacionalni kuhinji, in sicer v obliki jedi iz stročjega fižola. Ta nekdanj tipično korziška hrana, zelo priljubljena v družini Bonaparte, se je razširila najprej na francoskem dvoru in nato med ljudstvom v Franciji in v okupiranih deželah.

Francoski revolucionarji so še pred revolucijo zagovarjali radikalne ideje v zvezi z vojaško organizacijo. Te zamisli so bile v marsičem podobne idejam radikalnih angleških whigov iz 17. stoletja ter ameriških revolucionarjev 18. stoletja. V idejah francoskih revolucionarjev (kakor tudi kasneje pri evropskih socialistih) je odseval tudi vpliv demokratične vojaške prakse švicarskih kantonov, ki niso poznali stalne vojske in so se stoletja opirali na svojo inačico »oboroženega ljudstva«. Ta švicarski vpliv se je uveljavil med drugim zato, ker sta dva vplivna ideologa francoske revolucije Jean-Jacques Rousseau in Jean-Paul Marat bila francosko govoreča Švicarja.

Radikalne vojaške ideje francoskih revolucionarjev so najbolj energično izrazil v svojih spisih in pisanih govorih J. P. Marat, L. L. de Saint-Just in M. Robespierre. Skupna prvina v stališčih angleških, ameriških in francoskih revolucionarjev je bilo globoko nezaupanje in celo sovraštvo do stalne armade kot ustanove, ki so jo obravnavali kot stalno grožnjo svobodi in demokraciji. Očitno je, da so tedanji francoski, kakor so tudi kasnejši revolucionarji, recimo boljševiki v Rusiji, delno zgrešeno mešali obliko vojaške organizacije z reakcionarno politično vlogo armade absolutizma. Kot nasprotje te armade so francoski revolucionarji zagovarjali milično-teritorialno organizacijo »oboroženega ljudstva«. Le-ta naj bi bila zasnovana na splošnem vojaškem urjenju večjega dela odraslega moškega prebivalstva v dela prostem času. Po Maratu naj bi to urjenje potekalo ob sobotah in nedeljah. Premožnejši občani naj bi si sami preskrbeli orožje in uniforme, revežem pa bi to dajala država in povrh še eno tretjino vojaške plače. Marat je zagovarjal več ukrepov, s katerimi naj bi omejili oblast oficirjev. Starešine naj bi volili njihovi podrejeni – podoficirje navadni vojaki, oficirje pa podoficirji. Mandat oficirjev naj bi bil omejen samo na tri mesece, potem bi jih lahko ponovno volili v tri mesečnih presledkih. Pristojnosti oficirjev bi bile omejene, nad njimi bi bedeli izvoljeni nadzorni organi. Oficirji naj ne bi imeli nikakršnih materialnih ali družbenih privilegijev ter ne bi smeli imeti služabnikov, itd. Na ta način so francoski revolucionarji skušali omejiti hierarhičnost in avtoritarnost vojaške organizacije. Stopnjo centralizacije vojaške organizacije naj bi, so predlagali, omejili tako, da bi bili oboroženi občani milično teritorialno organizirani. V taki vojski v mirnem času tudi ne bi bilo posebnih vojaških sodišč.

Kmalu po revoluciji in soočeni s smrtno grožnjo evropske reakcije so tudi radikalci med francoskimi revolucionarji ublažili nekatera svoja skrajna stališča. Namesto parole o odpravi stalne vojske so se začeli zavzemati za zlitje stalne vojske, ki so jo podedovali od prejšnjega režima, z enotami revolucionarnih prostovoljcev. M. Robespierre je v vojnih razmerah leta 1791 zagovarjal vzpostavitev dvodelnih oboroženih sil. Le-te bi sestavljali centralizirano in hierarhično operativna vojska ter prostovoljna nacionalna garda, ki bi bila teritorialno urejena in bi imela nepoklicne rezervne častnike. Operativna vojska naj bi služila predvsem obrambi države pred zunanjo nevarnostjo in bi bila osredotočena vzdolž (vzhodnih) državnih meja. L. Saint-Just pa je bil pristaš združitve podedovane predrevolucionarne armade in revolucionarnih prostovoljcev v enotno vojsko. Tako kot Marat pred revolucijo, je tudi Saint-Just zagovarjal načelo volilnosti starešin, toda samo na ravni taktičnih enot. Višje poveljnike naj bi imenovalo državno vodstvo.

Saint-Just je menil, da je demokratična ustanova volilnosti častnikov izredno pomembna za prodor idej francoske revolucije v reakcionarno fevdalno Evropo. L. Saint-Just je bil pristaš krepitve vojaške discipline, ki naj bi bila zasnovana na revolucionarnem duhu. Svojo oboroženo silo pa bi revolucionarna republika nadzorovala tako, da bi civilna vodstva imenovala in premeščala vojaške poveljnike. V vseh večjih vojaških sestavah bi morali biti civilni delegati »komiteja javne rešitve«, delo poveljnikov pa naj bi poleg tega nadzorovali politični oficirji (komi-sarji).

V teh stališčih francoskih jakobincev vidimo pomembne odmike od radikalnih stališč iz predrevolucionarnega obdobja. Medtem ko so ameriški revolucionarji 18. stoletja verjeli v moč prava, ustavnosti, institucionalnega nadzora nad vojsko ter zagovarjali relativno majhno, profesionalizirano in depolitizirano državno armado, so imeli francoski jakobinci bistveno drugačne nazore. V njihovih spisih ne najdemo niti sledu anglosaškega legalizma in konstitucionalizma. V nasprotju z Anglosasi so francoski populistični revolucionarji verjeli v zanos in naravno modrost revolucionarnih množic, v njihovo sposobnost izvajati demokratični pritisk in preprečevati zlorabo vladajočih. Namesto institucionaliziranega nadzora nad relativno depolitizirano armado so francoski jakobinci zagovarjali nasprotno politično strategijo – z množično in z revolucionarnim duhom prežeto vojsko, ki bo sama utelešala in ohranjala duh revolucije. V tej idealistični veri v nepogrešljivost množic in v svojem pravnem nihilizmu so bili francoski jakobinci pravi idejni predhodniki ruskih boljševikov. Tako kot ruski boljševiki 130 let kasneje so imeli francoski jakobinci namen razpustiti stalno vojsko in jo zamenjati z nacionalno gardo (teritorialno organizirano milico občanov) takoj, ko bo konec vojne nevarnosti. Ta njihov namen je izhajal iz nezaupanja in strahu pred vojaško kasto. Podobno kot kasneje pri boljševikih je ideologija francoskih jakobincev vsebovala močno prvino utopije, zasnovane na podmeni o naravni dobroti človeka in na naravi legitimnosti slehernega revolucionarnega dejanja (tudi če bi grobo kršili lastne zakone).

Dejanska vojaška politika francoskih jakobincev (tako kot tudi vojaška politika ruskih boljševikov kasneje) je bila kompromis med ideologijo in geopolitično nujo. Začasne rešitve tako ali tako pogosto postajajo trajne. Zaradi drugačnih geopolitičnih razmer v primerjavi z ameriški kolonijami je prišlo v praksi francoskih revolucionarjev do bistvenega odloga. V konkretnih vojnih razmerah nihče od francoskih revolucionarjev, celo revolucionarni skrajneži med njimi, ni zagovarjal odprave stalne vojske (ki so jo v drugačnih razmerah dejansko izpeljali ameriški revolucionarji). Dejanska politika francoskih jakobincev je tako postala podobna stališčem, ki so jih v mladih ZDA zagovarjali bolj zmerni in konservativni med ameriški revolucionarji (recimo Hamilton).

Velikanske zasluge za uresničitev dela vojaških idej francoske revolucije je imel Lazar Carnot, bivši kraljevi oficir-inženirec. Genialni organizator Carnot je s pomočjo skupine revoluciji vdanih poklicnih oficirjev v zelo težavnih vojnih razmerah izpeljal reorganizacijo francoske vojske in je v nekaj mesecih uspešno vključil v novo armado približno 600 tisoč prostovoljcev in vojaških obveznikov. Po njegovi zamisli in v skladu z idejami Saint-Justa so v francoskih revolucionarnih brigadah sistematično pomešali enote bivše stalne kraljeve vojske in enote revolucionarnih prostovoljcev v razmerju 1:2. V novo vojsko so navzlic odporom na revolucionarni levici vključili več tisoč poklicnih oficirjev. Carnotu je uspelo močno dvigniti disciplino ter v novi armadi združiti poklicno znanje in trdno organiziranost stalne armade z revolucionarnim navdušenjem množic. Zaradi nedvomnih in

velikih zaslug so Carnota še v tistem času javno razglasili za glavnega organizatorja vojne zmage francoske revolucije. Pod njegovim vodstvom je nastala nova oblika vojaške organizacije, ki je združila več organizacijskih lastnosti predrevolucionarne vojske: bistveno večjo množičnost, plebejski izvor pomembnega dela starešinskega zbora ter revolucionarni zanos. Tako je bil svet priča rojstvu kakovostno nove zvrsti oboroženih sil, v marsičem primerljiv z bistveno kasnejšim pojavom nove socialistične armade leta 1918 v Rusiji (in kasneje v drugih socialističnih državah), z ustanovo političnih komisarjev itd.

Napoleon Bonaparte je zelo spretno nadaljeval Carnotovo delo ter v času svoje vladavine zelo dolgo uspeval povezovati politični, idejni in moralni naboj francoske revolucije (tudi po tem, ko je s svojim kronanjem izdal njeno republikanstvo); demografsko težo Francije (ter človeški dejavnik svojih številnih zaveznikov); vojaške tehnološke dosežke Francije ter bogastvo in materialne dobrine Francije in dežel, ki jih je osvajal. Obdobje Napoleona Bonaparta in njegovih vojn pogosto označujejo kot obdobje revolucije v vojaški dejavnosti. Dejansko je Napoleon Bonaparte le tvorno izrabil velikanske socialne in politične spremembe, ki jih je povzročila velika francoska revolucija. Napoleon jih je obrnil in usmeril v imperialistično osvajanje, ki ga je prikrival z ublaženimi revolucionarnimi parolami. Napoleon in njegove vojne so močno pospešile razvoj vojaških veščin in so jih dvignile na raven vojaške znanosti. Ta mejnik je bil dosežen v tridesetih letih 19. stoletja v delih dveh velikih vojaških teoretikov – generala Carla von Clausewitz in Barona H. Jominija. Temeljna podlaga za njuno uveljavitev na področju vojaške znanosti je bilo spremljanje Napoleonovih vojn, osebna udeležba v njih in njihov dolgoletni študij.

Z imenom Napoleona povezujejo obdobje sodobnih množičnih armad. To obdobje je v Evropi trajalo vse do srede 20. stoletja ter je v dveh t. i. svetovnih vojnah povzročilo velikanske človeške žrtve in razdejanje. V Aziji obdobje množičnih armad še vedno ni preseženo. Zadnji krvav primer meddržavnega oboroženega spopada, zasnovanega na tem načelu, je bil osem let trajajoča iransko-iraška vojna.

Dejansko je Napoleon le nadaljeval in svojim osvajalnim namenom prilagodil epohalne spremembe, ki jih je povzročila velika francoska revolucija na vojaškem področju. Ustanova množične armade je temeljila na ideji občana, osvobojenega fevdalnih spon, občana, ki je skupaj s splošno volilno pravico dobil tudi pravico nositi orožje in dolžnost služiti v vojski. Vojaška obveznost svobodnega občana je tako nadomestila vojaško službo navadnih vojakov kot tlako ter vojaško poklicno udejstvovanje oficirjev kot privilegij aristokracije. Tako imenovano splošno vojaško obveznost so v obliki množičnega vpoklica večine telesno sposobnih moških (*«levee en masse»*) vpeljali francoski revolucionarji v času neposredne vojne nevarnosti. Ta ustanova je bila nekaj povsem novega, pa čeprav pridevnik splošna tudi tedaj ni pomenil vojaške obveznosti dejansko vseh občanov. Vključitev v vojaško obveznost večjega dela odraslega moškega prebivalstva se je v Franciji zgodila šele čez približno sto let in vse do danes obstojijo povsod pomembne izjeme na podlagi načela splošnosti.

Z Napoleonovim imenom povezujejo tudi vojaško tehnološko revolucijo na začetku XIX. stoletja. Dejansko so francoski revolucionarji še pred Napoleonom tvorno izrabili velike dosežke francoske znanosti (kemije, matematike, fizike in drugih ved) ter dosežke francoske proizvodnje orožja še pod monarhijo. Bivši revolucionarni topniški kapetan Napoleon je večkrat spretno uporabil francosko topništvo, tedaj neprekosljivo v Evropi. Še v času revolucije so Francozi preizkusi-

li nekaj povsem novih prijemov in novih tehnologij v vojne namene, vključno z uporabo balonov ter z načrti za gradnjo podmornic.

Vojaške ideje francoske revolucije so dolgo odmevale v Evropi. Bolj vidno so vplivale na ideologije evropskih socialistov 19. stoletja, kot pa na vojaško prakso tedanjih evropskih držav. V slednji je bila opuščena revolucionarna ideja oboroženega ljudstva. Evropski socialisti in med njimi tudi marksisti pa so to idejo sprejeli in razvili. Tudi v dokumentih obeh socialističnih internacional 19. stoletja najdemo parole o odpravi stalne vojske in o njeni nadomestitvi z oboroženim ljudstvom, tako kot so jih zagovarjali francoski revolucionarji v predrevolucionarnem obdobju.

Zamisel o oboroženem ljudstvu v socialistični inačici so zagovarjali in razvijali K. Marx, F. Engels, F. Mehring, pozneje pa tudi ruski socialni demokrati V. Lenin, L. Trocki in drugi. Najbolj izdelano socialistično platformo oboroženega ljudstva na prehodu v naše stoletje najdemo v spisu francoskega socialista Jeana Jauresa z naslovom »Nova armada«. V tem spisu iz leta 1910–1911 odmevajo ideje francoskih jakobincev, prilagojene novi stvarnosti in smotrom socialističnega gibanja – uvedba dvodelnih oboroženih sil (manjše redne vojske in množične teritorialne milice), obrambna vzgoja otrok in mladine, pretežno regionalno novačenje v oborožene sile in služenje blizu doma, šestmesečni temeljni vojaški rok ter osem kasnejših vpoklicev rezervistov v 13 letih služenja v aktivni rezervi, hranjenje uniform na domu, na Vzhodu tudi hranjenje orožja na domu, odprava posebnih vojaških šol in akademij, šolanje starešin na oddelkih civilnih šol in univerz, največ enotretjinski delež poklicnih oficirjev v oficirskem zboru, poudarjena vloga sindikatov pri aktivnem kadrovanju, šolanju in kasnejšem delovanju oficirskega zbora.

Več odmevov idejnega izročila francoske revolucije vsebuje tudi vojaška platforma vodilnega ruskega boljševika V. J. Uljanova – N. Lenina iz aprila 1917. Zagovarjal je množično, nepoklicno obrambno-varnostno organizacijo, zasnovano na družbenih celicah, z volilnostjo častnikov in brez slehernega privilegija, z enakostjo občanov tudi ne glede na spol itd. Ta Leninova stališča so bila vzorec za zahteve in načrte glede bodoče socialistične vojaške organizacije, ki so jih zagovarjale članice Komunistične internacionale. Tako se je KPJ na svojem četrtem kongresu (1928) zavzemala za odpravo stalne vojske in policije, za odpravo vojaških sodišč, za uvedbo regionalnega novačenja in za služenje vojaškega roka blizu doma, za uvedbo poveljevanja v nacionalnih jezikih in ne samo v srbsčini, za možnost stanovanja rekrutov zunaj vojašnic, za obsežne politične pravice rekrutov, vključno s pravico, da se udeležujejo opozicijskih zborovanj itn. Na večino teh zahtev je vodstvo jugoslovanskih komunistov povsem pozabilo po prevzemu oblasti v državi. Nekatere izmed teh nekdanjih programskih zahtev KPJ razglašajo danes naši konservativni zvezni vojaški in civilni uradniki celo za »napade« na naše oborožene sile in na temelje države.

Tale odziv našega uradništva je najboljši dokaz za to, da ideje francoske revolucije na vojaškem in drugih področjih že dve stoletji ohranjajo svojo aktualnost tudi v evropskih državah, ki sebe imenujejo socialistične. Boljšega komplimenta noben revolucionar ne more pričakovati.

Sreča

VOLJA PO SREČI. POZABLJAMO, DA JE BIL RESNIČNI CILJ REVOLUCIJE DOSEČI »BONHEUR DE TOUS«, SREČO VSEH, JAVNO SREČO. ALI PA JE TO SPLOH DOSEGLJIV CILJ? IN KAJ JE NAŠA »SREČA« – DANES?

Svoboda (in svobode), zapisana na pariških praporih, je seveda še kako aktualen pojem, je beseda, ki v njej odzvanjajo tudi naši današnji problemi. Tudi pojem »enakost« se ponuja kot osrednji v našem času. In tako tudi vsa druga velika gesla iz leta 1789, ki poudarjajo bratstvo, še bolj pa varnost in lastnino; vsa lahko beremo tudi na način tega poznega dvajsetega stoletja. Vendar naj nas to ne zavede. Nobeno od teh glasno izklicanih gesel revolucije v resnici ni ohranilo takšne veljave, kakršno je imelo pred dvesto leti. Vse se je spremenilo v vsebini treh najbolj »klasičnih« gesel; ni potrebe, da bi to dokazovali. Če bi jih hoteli uporabljati, kot da se vmes ni nič zgodilo, če bi se hoteli prilepiti na tradicijo in trajno vrednost teh ukazov, če bi jih hoteli vzeti kot nekakšna vodila naših dni, bi bilo to neumno in lahkoverno početje.

Stvari v resnici stojijo drugače. Ali nismo nemara na tej dvesto let dolgi poti pozabili na prav tako slavno revolucijsko vodilo, ki pa je bližje ciljem in pričakovanjem ljudi našega časa? Če je bilo napredovanje po poti osvajanja svobode, enakosti, solidarnosti tedaj metoda in sredstvo, pa je bil končni cilj, ki ga zahtevajo novi časi (»le but«, kot je rečeno v Deklaraciji o pravicah), nekaj drugega. Bila je to sreča. Ali natančneje: če so o »sledenju sreči« pisali že očetje ameriške revolucije leta 1776, pa so avtorji uvoda v francosko revolucijo leta 1791 klicali k »sreči za vse«, oni iz časa Ustave leta 1793 pa k »skupni sreči«.

Nekako takšno – malce stisnjeno med vrstice, kot iz bojazni, da ne zaide v retoriko – je vendarle jedro vseh stvari: temeljni kamen vsakega načela, vsakega poročstva, vsakršne politične drže in tista institucionalna oblika ali cilj, k čemur je vse naravnano. Sreča: koncept, ki je vliv in še vliiva nekakšno bojazen, ker je tako nabit totalizirajočih pričakovanj in ker je tako blizu zgodbi o nesmrtnosti.

V razsvetljenem stoletju so se okrog besede sreča zgostila mnogotera pričakovanja. To je bilo stoletje trdnega uveljavljanja nekaterih znanosti in nastajanja novih, hkrati z velikim napredkom v medicini, ki se ni zdela več sposobna samo zoperstaviti se kakšni bolezni, ampak je dopuščala celo spogledovanje s prihodnostjo kot časom brez bolezni in brez padcev. Bilo je tudi stoletje družbenih, materialnih, političnih in kozmoloških projektov, ki jih je nastajajoče javno mnenje doživljalo skoraj kot nekakšno laično in dosledno »končno rešitev« za vse muke sedanjosti. V tem smislu so množice na ulicah in vzkliki govorcev v klubih in skupščinah predlagali absolutom: delovati svobodno, egalitarno, bratsko – da, toda »za dosego sreče«.

Sen? Slepilo, ki ga je utrjeval toliko opevani »razum«? Ali morda izrečno povečevanje primarnega nagona vsakega živega bitja? To gonsko in življenjsko potrebo so dotlej reševali skozi pripomoček odrešitve in nesmrtnosti duše, v skladu z religioznim verovanjem; poslej so nanjo gledali kot na dosegljiv cilj, in sicer samo po zaslugi dobrih zakonov, dobrega vladanja med in nad državljani, in spoštovanja naravnih pravic. V vsakem primeru pa je perspektiva sreče rasla iz

nekakšne »tabule rase«, ki je spodbujala k silnemu tveganju, k popolnemu spremi-njanju, vse – prav do skrajnih in izjemnih dejanj – staviti na kocko za prihodnost človeškega rodu.

V drugačnih okoliščinah sta takšen sen in upanje prisotna tudi danes. Skoz devetnajsto stoletje so se potrošili vsi politični, moralni in intelektualni poskusi, da bi dosegli linearni in dokončni napredek, pričakovanje sreče se je odelo v nova oblačila zlasti z zadnjimi generacijami, ki so morale znova razmisliti o nekonsistentnosti bajke o »homo faber«. Seveda so oblike in jeziki, skoz katere so se izražala ta pričakovanja, izvirni: po tolikerih globalnih ideologijah so zdaj zaželjeni manj javni cilji, manj politični. Toda po svoje so tudi te nove ideologije zasanjane v čudež, saj so podeljevale vsakemu posamezniku in skupini isti iskateljski nemir, ki bi naj nekako presegel moro in usodo vseh živih ljudi.

Prek tega dvestoletnega loka in izjemno hitre zgodovine je vprašanje slej ko prej vsaj v bistvu ostalo isto, in sicer zaradi svoje antropološke utemeljenosti. Iskanje sreče kot optimalnega pogoja, kot točke, kjer se sence in nevarnosti lahko zgostijo v pozitivno znamenje, je značilno za vsako vrsto in za vsako bitje. V samozavedanju, ki je značilno za razumnega človeka, za »sapiensa«, je postalo izrecni cilj in je preseglo raven potreb za preživetje in reprodukcijo, postalo je sam namen bivanja. In tako znova najdemo to iskanje v vsaki družbi in v vsakem času, v najbolj različnih pojavnih oblikah. V začetku so nemara pogansko magične, drugič se razbohotijo v odrešilnost velikih religij, tretjič se kažejo v čednostnem pristajanju na modrost in v ponotrzanem fatalizmu stoika – ali pa, nasprotno, v težnji po popolni predanosti »vsemu in takoj«.

Med razsvetljenstvom in utilitarizmom – v času francoske revolucije: med pozitivistično-scientističnim ponosom in socialističnimi projekcijami – v devetnajstem stoletju in še malo dlje, se je nemara »upanje v srečo« dotaknilo svojega vrhunca. Materialni napredek, tehnološki skoki, politične in civilne reforme so vabili k optimističnim projektom. V pravnem jeziku so začeli govoriti o »javni in splošni sreči«: javni zato, ker se utemeljuje na naravi, ki je ena in jo je mogoče globalno obvladati, če jo subjekt postavi v temelj svojih zakonov in dejanj, toda javna tudi v smislu popolne, totalne in dokončne.

Surovo in znenada so v dvajsetem stoletju propadla ta pričakovanja sreče. Nekoliko bolj trdna so se zdela tu in tam le religiozna ali sektaško-partijska pričakovanja, ker so stala na tleh kakšnega obeta ali izhodišča. Obupana, nestrpna in pogosto prav avtoritarna so bila pričakovanja, ki so izhajala iz mondenih in političnih izhodišč. Kolektivni imaginarij se je nerazločno kazal skozi neopredeljive, vendar pogoste želje; vse pa so zaman poskušale – v imenu nekakšnega demiurškega razreda ali etične države, v imenu materialnih pridobitev v proizvodnji ali kakšne znanstvene interpretacije – kolikor mogoče čvrsto obnoviti splošno svobodo, napisano z veliko začetnico. Toda v izkušnjo vsakdanjosti »modernega« je treba všteti tudi poraz voluntarističnih in planskih ideologij, kar nas sili danes k bolj ustreznim, bolj intimnim rešitvam. Sreča kot zahteva sodobnega človeka je drugačna kot so jo terjali ljudje izpred dvesto let. Predvsem hoče rešiti specifična vprašanja življenja in v okviru osebnostne razsežnosti, znotraj privatnega, kot vprašanje človeka, ki ga oblegata nelagodje, trpljenje in nevarnosti v okolju, ki je sovražno in neobvladljivo, ki je samo na videz udomačeno, domače, obvladano.

Danes je morda vprašanje o sreči izgovorjeno bolj polglasno, vendar tudi bolj zavestno; zgodovina sedanjosti se v njem zrcali vsa razgaljena – brez kolektivnih iluzij, ki so jih živeli sodobniki velike revolucije.

Svoboda

BESEDA SE JE RODILA V EDNINI, VENDAR PA JE DANES NA ZAHODU V RABI LAHKO SAMO V MNOŽINI: SVOBODE. ZATO JE DOŽIVELA TUDI VRSTO POMENSKIH PREOBRAZB. KATERA NAM RABI DANES, NAM PRAPRA VNUKOM LETA 1789?

V jeziku izjave z dne 26. avgusta 1789 se ljudje rodijo in ostanejo svobodni in enaki v pravicah. Svoboda nastopa na seznamu naravnih pravic: ob njej so lastnina, varnost, odpor do nasilja. Človek se rodi svoboden in je povsod v okovih – tako približno je govoril Jean-Jacques Rousseau, nemirni in vznemirjeni razlagalec, zapleten in občutljiv za moderno občutenje politike. Izjava o pravicah, z vsem odmevom tradicij teorij o družbeni pogodbi in dogodivščin v zvezi z neodvisnostjo severnoameriških kolonij, napoveduje moderne obete svobode kot pogoja človeških bitij v družbi in kot načelo, ki oblikuje ustanove kolektivnega življenja.

Svoboda je del spleta načel, ki so podlaga teoriji »državljanosti«, ki je bila utemeljena na nečem takšnem, kot je vrednostna teorija individualne odločitve. Mozaik modernega projekta v politiki je seveda zapleten: svoboda je njegova nujna izkaznica. Strinjam se z Ralfom Dahrendorfom: jedro modernega projekta je ideja o institucijah svobode, ki emancipira podložnike tako, da jih spremeni v državljane. Mislim tudi, da ima prav Jürgen Habermas: moderni projekt je v bistvu nedovršen projekt. Zanesljivo pa smo še vedno pri začetnem vprašanju: kaj zares pomeni »svoboda«? To je namreč ohlapen pojem, kar še niti ni tako čudno; predvsem pa je značilno za skoraj vse izraze našega političnega in moralnega besednjaka, ki kljub vsej ohlapnosti niso nič manj pomembni. Zahteva pa nekaj vaje iz definiranja in analize.

Spraševati se o pomenih »liberte« dvesto let po dogodkih v Franciji in dvanajst let pred iztekom stoletja, ki smo mu sodobniki, nujno pomeni, da se sprašujemo o preobrazbah smisla svobode. Pomembno se je zavedati, da svoboda vse od začetka ni pomenila nekaj homogenega in enoznačnega. Svoboda je beseda v ednini, ki velja kot množina. Svoboda je predvsem katalog, seznam. Je rod ali sistem svobod. Prehod od ednine v množino ni ne banalen in ne brez smisla. Spremembe v pomenu svobode so povezane z napetostmi in nasprotji med različnimi svobodami in z veljavo, ki jo lahko ima sistem svobode za državljane in različne skupine v družbi. Opozarjam na to, da je mogoče poglobilne tradicije o politični presoji in veri, ki jih je porodil »projekt '89« – liberalizem, socializem, demokracija – brati kot različne rešitve konfliktov in napetosti med svobodami in njenimi veljavami za državljane in državljanke. Kot je zapisano v sijajni razpravi filozofa Isaiaha Berlina iz leta 1958 »Dva koncepta svobode«, obstaja vsaj ena velika delitev znotraj razlag svobode, ki označuje predvsem »svobode, ki se spreminjajo«. Prva razlaga je razlaga o »negativni« svobodi, svoboda modernih – Constanta in J. S. Milla – kjer biti svoboden pomeni delati ali biti to, kar smo se odločili, ne da bi se v to kdorkoli vmešaval, predvsem pa ne politična oblast. Naše individualne pravice do odločanja in izbiranja določajo našo svobodo kot neprepovedovanje, kot bi rekel Bobbio. To je prva razlaga, na katero se po potrebi sklicujeta liberalna tradicija in najnovejši libertarni pristopi.

Druga razlaga pa je v jedru demokratične tradicije: sovпада z idejo svobode

kot avtonomije, kot »pozitivne svobode«. Tu je v igri Rousseaujev koncept: misel namreč, da imamo kot državljani pravico, da sodelujemo in prispevamo k skupnim odločitvam in izbiram, k izvajanju oblasti, ki nas oklepa. V obeh razlagah je torej na delu nevrednostna teorija individualnega odločanja. Različna pa so polja, kjer se teorija uporablja. Ta različnost je v temelju očitne napetosti med dvema svobodama; obstajala je za moderne in se nadaljuje za nas sodobne kot črta ločnica med poljem naše moralnosti in naših privatnih odločitev ter med etiko in poljem javnega odločanja. Spremembe v pluralističnih demokracijah in dileme, s katerimi se soočamo, nam sistematično predlagajo različna ravnotežja in posamične konflikte na gibljivi črti ločnici. Negativna svoboda je blizu ideji naše pravice do »drugačnosti« in do različnosti življenjskih poskusov. Pozitivna svoboda je blizu ideji našega biti »enaki«, naši državljski identiteti, nam kot članom polis, ki delijo skupno usodo. Izvajanje dveh tipov svobode in dileme okrog tega, kako ju kombinirati v vsakem posameznem primeru, temeljijo na predpostavki, da so državljani in državljanke emancipirane osebe, ki so sposobne same avtonomno izbirati.

Toda to je stvar, ki zadeva »veljavo«, ki jo ima svoboda za nas. Socialistična tradicija ni poudarila samo obstoja pravic državljanov in ne samo vključitev velikih množic izključenih ljudstev, ampak je opozorila tudi na vrednost enakih svobod, ki jo lahko ogrozijo ali spodkopljejo neenakosti v sposobnostih »uporabljanja« svobod. Tu se svoboda ne kaže več kot »možnost« in kot polje izbiranja (v privatnem ali javnem življenju), ampak kot »sposobnost«. Zares svobodni smo, kolikor imamo kot moški in ženske temeljno sposobnost nadzora nad našimi življenji. To, kot je zlahka opaziti, se povezuje z drugim od »nesmrtnih načel« (ki Croceju niso bila všeč), z enakostjo. Negativna svoboda, pozitivna svoboda in svoboda kot sposobnost so podatki v izkaznici mozaika svobod. So del tistega, kar je Dahrendorf imenoval veliki projekt zadnjih dveh stoletij: posplošitev oziroma splošnost dostojanstva državljanov.

Mislim, da mora perspektiva politične veljave, ki stavi na enako dostojanstvo državljanov, resno jemati pluralizem vrednot in, v našem primeru, različnost smislov, rab in veljave svobode. To pomeni, da se zavedamo dejstva, da napetosti in kolizije med svobodami nas sodobnikov (in zanamcev, upajmo) niso mimobežne nezgode ali stranski učinki glede na »resnično, pravo« svobodo, ampak da so nezaničljivi in neizogibni elementi modernega projekta. Soobstajati, soživeti s pluralizmom in še naprej misliti na neko boljšo družbo, nista nezdržljivi dejavnosti: le življenje (in teorija) sta zato bolj zapletena.

Vendar pa je v tem jamstvo za razumno politično utopijo konca stoletja, ki spoštuje človeška bitja po tem, kar so, z vso zapletenostjo njihovih motivacij in njihovih aspiracij – in ki ne zahteva »novih« mož in žena. Svobode, navsezadnje, zadevajo »naša« življenja in ne naših »transformiranih« posledic in ugovorov, ki so plod magične paličice političnih filozofov (razmeroma nedolžnih), ali – kar je slabše in zagotovo bolj resno – gospostva despotskih in tiranskih elit, pa naj bodo politične, religiozne, ekonomske, tehnološke ali vojaške. In tako se mi zdi, da bodo še mnogi rodovi vnukov leta 1789 imeli veliko dela.

Enakost

NAJTEŽJE DOSEGLJIV CILJ. OD REVOLUCIJE DALJE JE DRUŽBENI RAZVOJ PROIZVEDEL VEDNO VEČ RAZLIK IN ČEDALJE VEČJE RAZLIKE. ALI NAJ SE MU TOREJ ODPOVEMO? NE, SAMO NAŠO POT MORAMO RADIKALNO SPREMENITI.

Kaj se je zgodilo z vrednoto »enakost«? Danes vlada kakovost, torej različnost. Še komunisti, ki so bili v preteklosti najbolj zavzeti s propagiranjem in zagotavljanjem enakosti, na ves glas razglašajo, da različnost ni nevrednost in nevrednota, ampak izvir. Danes se vrednote v prostoru kažejo kot različnost, v času kot diskontinuiteta. Globalno homogeno, nerazločljivo so koncepti, ki niso več v igri. Tudi sama toliko povelečevana »hegemonija«, ki navsezadnje vendarle pomeni asimilacijo drugih po mirni poti, je izgubila verodostojnost in verjetnost. Priznavanje drugega, njegova legitimizacija kot utemeljitvenega dejavnika samega sebe, je poslej razširjeno kulturno dejstvo. Veljalo bi premisliti, v kolikšni meri je to odvisno od trinštiridesetih let miru na Zahodu. Vojaški besednjak se ohranja samo še v kulturno stagnirajočih diskurzih, kakršen je parlamentarni in v sindikalnih odnosih.

Takoj moram povedati, da sem popolnoma uglašen z valovi revizionizma, ki med poglavitnimi revolucionarnimi načeli leta 1789 postavlja na prvo mesto načelo svobode, ki je bilo v delavskem gibanju tako dolgo zanemarjeno in celo skrito. Hkrati sem tudi docela prepričan o aktualnosti veljave enakosti. Ne mislim na materialni egalitarizem leta 1968, ki je izhajal iz upravičenih kritik družbenih hierarhij vseh vrst, ni pa proizvedel (drugače kot je to pri kategoriji »kontrola«) realne politične dinamike. Tudi ne mislim na čisto formalno enakost, enakost pred zakonom. Mislim na enakost, kakršna »mora biti«, kakor jo moralna zavest vsiljuje neenakostim obstoječega sveta.

Toda kako spraviti enakost z različnostjo? Ne bomo obnavljali starih razprav o tem, kako je mogoče integrirati svobodo in pravico, liberalizem in socializem. Ostanimo na empirični ravni. Značilnosti in korenine različnosti so seksualne, spolne, etnične, religiozne, kulturne, družbenoekonomske. Če spoštujem različnost in pustim stvari, kakršne so, kaj se bo tedaj zgodilo z enakostjo? Sploh pa – ali sem lahko bolj prepričan, da se bo tako dalo izogniti najbolj ostrim nasprotjem? Toda – če poskušam asimilirati najslabše z najmočnejšim, kaj se bo tedaj zgodilo z različnostjo? Dvoumnost tolerantnosti zavrača negacijo Drugega, toda potem, ko ga vidi – vsega slabotnega in razgaljenega – ga poskuša altruistično popeljati na svojo raven, se pravi zanikati. Če priznam Cigana, ga moram priznati kot Cigana in ne kot Italijana. Feminizem si je dal veliko opraviti z dvoumnim ciljem enakosti.

Ni recepta, ki bi ozdravil od rasizma, nacionalizma, fundamentalizma. Zlo je v vsakem od nas in nikoli ne počiva: strah pred »drugačnim«, ki ogroža našo identiteto, in nujnost »drugačnega« za našo lastno identiteto, vedno soobstajata. Predvsem v sebi, znotraj sebe se moramo boriti za to, da bi našli rešitev za razmerje med enakim in drugačnim.

Zgodovinsko razmišljanje o drugačnosti in različnosti danes spodbujajo armenski in baltski dogodki. Tako zelo sem star, da se spomnim padca velikih imperijev v letu deset tega našega stoletja. Tedaj sem bil prepričan, da bo zmaga narodov

zagotovila vsesplošni mir. Potem so se zgodile strašne stvari in v tridesetih letih je s Zweigom, Werfelom, Rothom in drugimi izbruhnila nostalgija za Habsburžani in sultanatom v Carigradu. In zdaj me spreletava srh, ko se zalotim, da se v pozitivnem duhu spomnim kolonializma. Tedaj je bila predlagana rešitev »enakost« kot enaka pravica do drugačnosti s praktičnim, zelo razširjenim namenom o »enakih možnostih«: spraviti v življenje vsaj enake izhodiščne pogoje, potem – onkraj njih – pa se lahko posameznik svobodno uveljavlja. To je visok in težak cilj. Neenakosti v izhodiščnih pogojih imajo pogosto zelo globoke korenine in rabijo veliko časa, da se nakopičijo. Danes pa se najbolj zaostrene izhodiščne neenakosti ne kopičijo v dohodku, ampak v informacijah. Neinformiranost ovira dostop do dela, zdravja, izobraževanja: to je labirint birokracije. Zato zakoni niso dovolj, potrebno se je kolektivno angažirati, narediti kulturni skok. Ali to ne bi mogel postati cilj prenovljene levece?

V omejenem polju ekonomskih in družbenih odnosov je vozal neenakosti novost. Še pred petnajstimi-dvajsetimi leti je skupna misel (levece in desnice) v razvoju videla pogoj in sredstvo za razširjanje enakosti. Danes pa vsi vemo, da ni več tako. Razvoj proizvaja neenakost med bolj bogatimi in bogatimi in povečuje neenakost med revnimi. V razmerju Sever-Jug sploh ni več mogoče misliti, da bi Jug dvignili s tem, da bi razvijali Sever: treba je spremeniti njegov razvoj, v določenem smislu zaustaviti njegov sedanji trend. V mojem dolgem političnem življenju je bila beseda »ekspanzija« magična parola: danes pa se mi misel kar naprej vrača k besedi »meja«, če ne drugače kot izziv, da končno mislimo na kvaliteto in ne samo na kvantiteto.

V tej omejeni ekonomsko-družbeni sferi je potreben, po mojem mnenju, zblíževalni poseg. Odločno sem naklonjen varnostni mreži, kot je na primer za državljanstvo ali minimalni zajamčeni dohodek, ne glede na opravljeno delo in samo glede na položaj »državljanost«, ki ima pravico vsaj do preživetja in reprodukcije. Nad to mrežo, ki bi morala nadomestiti tolikere nepravice in diskrecijske oblike sociale, bi bilo treba uporabiti ukrepe, ki bi upoštevali izjemne potrebe, predvsem pa bi naučili ljudi hoditi po lastnih nogah in se upravljati brez solidarnosti socialne države.

Če se hočemo izmakniti takšni »pavperistični« solidarnosti, ki bi obnavljala revščino in potrebo po socialni pomoči, moramo spodbujati različnost in avtonomnost individualnega in kolektivnega napredka. Zato pa je potrebno minimalno jamstvo enakosti. Lahko je le majhen korak v velikem scenariju razmerja med različnim in enakim, toda velja ga narediti.

AGNES HELLER

Bratstvo

BRATSTVO JE REVNI BRAT VELIKIH SESTER. V SVETU, KJER JE SLAVA NACIONALNIH DRŽAV ZMAGALA NAD SOLIDARNOSTJO LJUDSTEV, SO POJEM BRATSTVA HITRO OPUSTILI. DANES, V VSE BOLJ POVEZANEM SVETU PA SE TO, DA SO GRDO RAVNALI Z NJIM, UTEGNE MAŠČEVATI.

Če stare tradicije niso več predmet sakralnosti – kaj tedaj drži skupaj moderne družbe? Čeprav je mogoče zadostiti privatnemu interesu – očitno tako v kulturnem razvoju kot v kopičenju bogastva, pa privatni cilji vendarle ne morejo nadomestiti tiste Avtoritete, tistega Veličanstva, ki ga naš smisel za lojalnost vedno kliče in za katero bi bili pripravljeni živeti in če treba tudi umreti.

Zelo hitro je prišlo spoznanje, da smisel Veličanstva in »Svetega« ne bosta izginila iz modernega življenja samo zato, ker so njuno začasno izpraznjeno mesto zavzele nove laične ideje. Danes ljudje svoje sanje in navdušenje vlagajo v ideje kot so Svoboda, Življenje, Ljubezen in še mnoge. Med mnogimi pa so ravno tri postale politično aktivne in učinkujoče med francosko revolucijo: svoboda in enakost se odtlej nista več umaknili s politične scene; tretja v slavnem triju pa se je izkazala za mnogo manj učinkovito in vitalno.

Ideji svobode in enakosti sta bili tako abstraktni, da je bila mogoča iz njiju in o njiju kar najširša pahljača razlag. Večino njih so navdušeno sprejeli, veliko pa se je sprožilo tudi nasprotij in sporov v imenu svobode in/ali enakosti, ki so se končala slabo ali dobro. Bratstvo pa je bilo koncept, ki se je vse preveč prilegal času, v katerem je nastal. Ni imel gibkosti prvih dveh in je kaj hitro izgubil svoj čar, pa tudi politično moč in veljavo.

Med francosko revolucijo se je ideja bratstva nanašala na države. Francozi, ki so svojo nacionalnost zgradili hkrati s svojo svobodo, so ponudili roko vsem ljudstvom Evrope: konstituirajte se v svobodne države tako kot mi. Kmalu pa je postalo jasno, da je bila v moderni dobi politično najbolj vplivna ideja države in da se je največ navdušenja nabiralo okrog nacionalizma. »Bratska pomoč« je pomenila »osvoboditev« drugih ljudstev, ne glede na njihovo voljo glede tega, ali hočejo biti rešeni ali ne.

Napoleon je nadaljeval in dovršil to tradicijo. Toda, če izvzamemo manjšino v Italiji in domoljubno večino poljskega plemstva, se skoraj noben drug narod ni imel za »osvojenega« zaradi pomoči prvega karizmatičnega diktatorja moderne dobe in njegove tujske vojske.

Takoj po francoski revoluciji sta se pojavili dve različni strategiji. Car Aleksander I. je blodil o restavraciji krščanske skupnosti, tokrat na podlagi političnega ekumenizma; Talleyrand pa je predlagal popolnoma novo idejo o legitimizaciji države na podlagi suverenosti. Talleyrandova ideja je nazadnje zmagala, čeprav ne v njegovem času. Ideja o državi je žela od vsega začetka večje navdušenje kot ideja o bratstvu, in nacionalna suverenost je postala cilj, za katerega so bili ljudje pripravljeni živeti in umreti. In prav ta ideja se je v našem stoletju razširila po vsem svetu. Včasih sta etnija in rasa zamenjali koncept države, toda ideja je ostala vedno ista: vsakokratni »mi« naj bi imel pravico in možnost – če jo hoče – da konstituiraa suvereno politično telo.

Prava »sveta trojica« idej v modernem svetu je postala torej: svoboda, enakost, nacionalna suverenost. Vsekakor drži, da je ideja o bratstvu nekako zdržala, nadela pa si je dve novi obliki: obliko internacionalizma in obliko kozmopolitizma. Prvo interpretacijo ideje o bratstvu običajno povezujejo z Marxom in marksizmom. Internacionalizem vsebuje težnjo po konkretnem in realnem cilju: svetovnem komunizmu. Proletariat naj bi se združil z namenom, da bi uresničil komunizem na vsem svetu. Kozmopolitizem pa ni mogoče povsem vzporejati z nobenim gibanjem in je način razumevanja in mišljenja, ki je zajel različna okolja. Bratstvo ni sredstvo, s pomočjo katerega naj bi se doseglo nek drugi cilj, ampak je kar sámo pglavitni cilj sam. Je vabilo ljudem, naj name-

nijo svojo zavzetost ideji, da morajo vsa ljudstva, vsi suvereni narodi živeti skupaj, v stanju stalnega miru in da je nasprotja treba reševati s pogajanjem in dialogom.

Naše stoletje je čas propada internacionalizma. ZSSR, politična enota, ki je uradno sprejela marksizem, se je izkazala za najbolj krutega zatiralca (in to od propada kolonializma sem) narodov tako zunaj kakor znotraj svojih meja. »Bratska pomoč«, ki so jo nudili Češkoslovaški, je bila čista travestija francoskih revolucionarnih pustolovščin, vendar travestija, ki se je zgodila v najčistejši tradiciji »bratstva«. Njen rezultat je bil, da je ideja internacionalnega bratstva izgubila sleherno privlačnost, čeprav je prebudila nekaj navdušenja pri nekaterih manjšinah (azijskih in latinsko-ameriških), vendar še enkrat v funkciji nacionalizma in etničnih bojev. Danes imamo ljudje raje različnost, posebnost, ker to niso vrednote, ki bi bile sinhronizirane z univerzalizacijo enega samega modela življenja.

V kozmopolitskem videnju pa ideja o bratstvu lahko dobi novo moč – navzlic temu, da so se vse kozmopolitske institucije pokazale kot veliko razočaranje. OZN, za primer, je v resnici skoraj prav tolikšno slepilo za staro idejo o »zvezi držav« kot je bil sovjetski internacionalizem slepilo za staro idejo o internacionalizmu. Vendar pa ideja o kozmopolitskem bratstvu ostaja močno življenjska ideja, česar za internacionalno bratstvo ni mogoče reči.

Naš svet je postal »edini in en svet«, če nam je to všeč ali ne. Vprašanj, s katerimi se spoprijemajo skoraj vse narodne skupnosti, ni mogoče rešiti in pogosto tudi ne zastaviti, če jih ne vidimo v »globalni perspektivi«. Mnoge suverene države imajo skupne posle, različne družbene organizacije si delijo področja skupnega interesa. Kozmopolitsko bratstvo je dandanašnji tako povezano s preživetjem našega planeta in naše vrste, da je postalo nujnost. To viharno 20. stoletje se ne more skleniti, ne da bi rehabilitiralo Bratstvo kot eno najbolj pomembnih idej moderne dobe.

ALBERTO ASOR ROSA

Nasilje

VEČNOST NASILJA. NASILJE JE NEIZBRISLJIVO IZ ČLOVEŠKE ZGODOVINE. KADAR DOSEŽE STOPNJO NEVZDRŽNOSTI, IZBRUHNEJO REVOLUCIJE. LE-TE SI GA TOREJ NE IZMISLIJO. TO DOKAZUJEMO PO POTI OD LENINA DO GORBAČOVA.

Samo teoretsko filistrstvo si lahko privoščiti misel, da med revolucijo in nasiljem ni zveze. »Revolucija« je obrat, prevrat, zaobrnitev (dobesedno, v smislu: obrniti se naokrog); »De revolutionibus orbium coelestium« je rekel Nikolaj Kopernik. Lahko seveda rečemo tudi »revolucija v navadah« (ne da bi se navade spremenile zaradi prelivanja krvi). Toda čeprav bi bila to prenesena ali vsaj ohlapna raba besede, iz nje ne bi bil izključen namig na nasilje in na represivno travmatičnost (na primer: ločitev in abortus sta opravila s starimi tabuji, vendar se hočejo kako drugače ponovno vzpostaviti, in tedaj prav travmatično nasilno prepričujejo javno mnenje v neizpodbitno nasilnem jeziku).

Če se zadržimo na ravni družbenih in političnih revolucij (kar je drugi neraz-

družljivi splet: ni prave politične revolucije, ki ne bi bila tudi družbena in narobe; od tod sledi popolnoma nepravilna, a trdoživa raba obrazca »protifašistična revolucija«, ki naj bi označevala italijansko odporniško gibanje). Očeta-utemeljitelja nista bila v nikakršnih dvomih: »Komunisti zavračajo, da bi skrivali svoje nazore in namere. Odkrito razglašajo, da je njihove cilje moči doseči samo z nasilnim prevratom vsega dosedanjega družbenega reda.«¹ »Buržoazne države ni mogoče nadomestiti s proletarsko državo (diktaturo proletariata) po poti odmiranja, ampak samo z nasilno revolucijo«. (Lenin, Država in revolucija). »Ali so ti gospodje že kdaj videli kakšno revolucijo? Revolucija je gotovo najavtoritarnejša stvar na svetu, je dejanje, s katerim en del prebivalstva vsili svojo voljo drugemu delu s puškami, bajoneti in topovi, torej s samimi zelo avtoritarnimi sredstvi. Stranka, ki v revoluciji zmagaja, mora svoje gospostvo utrditi s strahom, s katerim njeno orožje navdaja reakcionarje. Ali bi se bila mogla Pariška komuna držati več ko en dan, če bi ne bila uporabila proti buržoaziji avoriteto oboroženega ljudstva? Ali je ne smemo ravno nasprotno grajati, da je to avtoriteto premalo uporabljala?«² Navedeno velja (in je veljalo) tudi za tako imenovane »nacionalne revolucije«. Če imajo besede kakšen smisel, potem ni dvoma, da je železna logika v njih napovedovala te trditve. Tudi ni dvoma, da so jih avtorji oblikovali na podlagi izkušenj francoske revolucije in poznejših bojev (gl. npr. »Razredni boji v Franciji od leta 1848 do 1850« ali »18. Brumaire Ludvika Bonaparta«) in da so hkrati poskušali tudi odgovoriti nanje, z odgovori, ki naj bi se umeščali v gradnjo in obrambo novega reda. To je bistvena razlika med jakobinstvom in boljševizmom: samo drugi je namreč proizvedel zmagovito revolucijo.

S stališča teorije je storil Lenin korak naprej glede na tradicijo revolucionarnega jakobinstva: bil je brezmejni zagovornik »organizacije«, ki naj nadomesti spontanost in »program«, ki naj nadomesti neopredeljeni »objektivni« potek nasilja (»Teror«). Po eni strani je torej v njegovi marksistični koncepciji (v čistem stanju) nasilja kot nujne funkcije revolucijskega procesa tudi kritika demokracije v njeni parlamentarno-predstavniški obliki kot sredstva za zavajanje in nevtraliziranje proletariata in podrejenih razredov; po drugi strani pa je to kritika sektaštva, blankijevstva, anarhizma in terorizma kot otročjih oblik in v bistvu reakcionarnih oblik (predvsem po učinkih) nekaterih zametkov revolte v ljudskih slojih (jasno razločevanje med revolto in revolucijo).

Revolucionarno nasilje in celo represija sta potemtakem upravičena samo v določenih okoliščinah: če je razmerje med temeljnimi strukturami oblasti in med tem, kako jo prebivalstvo doživlja, doseglo določeno stopnjo nevzdržnosti; pa še to ni dovolj, če ni revolucijske organizacije, ki zna pravilno usmerjati zlom tega razmerja. Pri vrednotenju obstoja (zrelosti) teh revolucijskih razmer je v omenjenem miselnem toku treba zmeraj upoštevati še neko drugo marksovsko trditev, ki ima veljavo dogme (ne glede na poznejše interpretativne razlike in ideološke »rabe« od Kautskega do Lenina in Gramscija, za katerega je bila celo ena poglobitvenih opornih točk); da namreč »nobena družbena formacija ne propade prej, preden se ne razvijejo vse produktivne sile, ki je zanje dovolj prostora, in novi, višji produktijski odnosi se nikoli ne pojavijo prej, preden ne dozore materialni pogoji za njihov obstoj v okviru stare družbe same. Zato si postavlja človeštvo vedno le take naloge, ki jih lahko reši, zakaj če pogledamo natančneje, bomo vselej videli,

¹ Marx-Engels, Komunistični manifest, MEID II, Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. 628.

² F. Engels, O avtoriteti, (1873) v Marx-Engels, Izbrana dela v dveh zvezkih, Cankarjeva založba v Ljubljani 1950, str. 838-839; navedeno tudi v Lenin, Država in revolucija.

da se poraja naloga šele tedaj, ko že obstoje materialni pogoji za njeno rešitev ali pa so le-ti vsaj v procesu svojega nastajanja».³

Seveda mi je povsem jasno, da ta trditev, ki po eni strani pojasnjuje in opravičuje potrebnost revolucionarnega nasilja v zgodovini, ko produkcijski odnosi stopijo v vpijoče nasprotje z razvojem produktivnih sil in je ta gordijski vozec mogoče presekat samo z mečem, po drugi strani lahko opravičuje tudi stališče previdnega realizma tistih, ki hočejo dokazovati, da ta protislovja še niso na tolikšni točki nevzdržnosti, ki bi že terjala revolucijski prelom. Kdo naj presodi, da je trenutek pravnji? Kaj navsezadnje loči neki prazni, nori in pravzaprav reakcionarni poskus kakšne čisto nepomembne teroristične skupine od pobude velike zavestne organizacije, ki meni, da spopada ni več mogoče odlagati, če ne za ceno, ki jo bo moral plačati ves nevzdržno zatirani delavski razred? Tragično zgodovino razredov in podrejenih narodov odmerja nihanje nihala, ki se na eni strani dotika oportunitizma, na drugi pa terorizma: izkušnja je tista – in ne matematični model – ki vsakokrat določa, kdaj se bo nihalo ustavilo na pravem mestu. In izkušnja je tudi odgovorna in kriva – tako za to, če zamenja revolucijski trenutek za nekaj, kar to ni, kakor tudi, če ta revolucijski trenutek spregleda, kadar res napoči. Toda sodišča zgodovine sodijo, kakor pač vsa sodišča, zmeraj z zamudo, in za to ni leka.

Dandanašnji skoraj soglasno velja, da je revolucija neprimerna v tistem delu sveta, ki bi ga lahko označili kot industrijsko razviti del (pravzaprav kot kapitalistično-demokratski del). To je lahko očitno znamenje, da je razmerje med temeljnimi strukturami oblasti in ljudskim konsenzom danes zelo daleč od stopnje nevzdržnosti, ki določa revolucijsko situacijo. Predstavniško demokracijo bi lahko imeli za politični sistem, ki najbolje predstavlja in hkrati pospešuje to relativno ravnotežje sil na delu (ravnotežje, v katerem si politične in družbene sile medsebojno izmenjujejo določene dobrine, v sicer zelo različni meri, vendar pa imata nazadnje obe korist).

Marxova trditev gre danes v korist tistih, ki hočejo popravljati, izboljšati, integrirati ta sistem, in ne v korist tistih, ki bi ga radi uničili in ukinili. Gorbačov poskuša na primer vpeljati elemente kapitalistične demokracije v sistem, ki mu ga je zapustil leninistično-stalinistični utopizem, zakaj tudi on ima veliko več opraviti z urejanjem razmer in s krepitvijo ravnotežja, kot pa z napredno zastavitvijo revolucijskega procesa; in zato je v današnjem trenutku mnogo bolj evropski levičar kot marsikateri naš socialist.

Mrk revolucijske perspektive je potemtakem povzročil tudi zaton nasilja kot aktivnega sredstva v političnem boju. Vendar pa bi bil, kar zadeva mene, zelo previden, da ne bi mešal ravni diskurza in da ne bi zašel v deterministične sklepe.

Demokratsko-kapitalistični sistem – kot vsak drug državni sistem, vendar na svoj poseben način – organsko živi od vrste nasilnih dejanj in odločitev. Ni namreč rečeno, da se vzpostavijo nasilne razmere samo, kadar teče kri ali se polnijo »gulagi«. Nasilje je vselej, kadar mora kdo trpeti posledice procesa, ki ga ni izzval, in to se dogaja pri nas milijonom ljudi vsak dan.

Tako se zdi, da se nasilna dvojica prijatelj/sovražnik nenehno vzpostavlja tudi kadar jo ne »predstavljajo« puške in tanki. Svet informacij je, na primer, danes skoraj povsem pasiven ali nevtralizirajoč kanal tega sistema organskega nasilja.

Če torej »revoluciji« ne pripišemo pomena, ki ji ga je dal Kopernik, kar pa bi pomenilo, da je politiko mogoče nadomestiti s čim takim, kot je astronomija,

³ Marx, Prispevek h kritiki politične ekonomije, Marx-Engels Izbrana dela v petih zvezkih, MEID, IV, str. 106, CZ, Ljubljana 1977.

potem je vprašanje nasilja pač še vedno na dnevnem redu. In ne bi rad, da bi dejstvo, da štejem neko revolucionarno perspektivo za irealistično (ali anahronistično) zašlo v (odkrito reakcionarno) utopijo, ki bi pojmovala človeško zgodovino brez nasilja (pri čemer segajo nekateri še dlje od Machiavellija in se zadovoljni ustavijo šele pred slepilom svetega rimskega cesarstva, kjer se vsa nesoglasja pomirijo in izginejo).

Samo še nekaj ugotovitev za konec: ali je res, da revolucija producira nasilje ali pa je morda prav narobe – da torej nasilje producira revolucijo? Tudi večkrat omenjano Marxovo misel bi lahko pojasnili v tem smislu: če produkcijski odnosi ne ustrezajo več produktivnim silam in prvi izvajajo nasilje nad drugimi, na katero je mogoče odgovoriti samo s še večjim nasiljem, z revolucijo. Resda kapitalistična demokracija kar spretno uravnava svoj sistem ravnotežja in se izmika perspektivi revolucije, toda vsiljuje nam nasilje, ki se mu reče »beda politike«. Dopusti nam, da smo še kar v miru, toda predvsem od nas pričakuje, da damo mir. Zatiranje konflikta je nevaren inkubator in je v tem trenutku nevarnejše notranje tveganje kot demokracija. Mogoče se da živeti brez revolucij, toda ni mogoče živeti tako, da potiskamo nasilje v kolektivno podzavest grdih misli in slabih dejanj. Če človek ne misli, da je njegova zgodovina končana (o čemer včasih obstaja dvom), potem je »re-volucija« potrebna toliko, da se ne zgodi še hujše nasilje, nasilje smrti.

RALPH DAHRENDORF

Tri stoletja sanj

(Razgovor)

Beseda revolucija je v svoji politični rabi produkt moderne dobe. Antika ni poznala ne izraza in ne političnega pojma revolucije. Avtorji kot so bili Tukidid, Polibij ali Tit Livij so govorili o državljanskih vojnah, o uporih in konstitucionalnih spremembah, vendar niso nikoli uporabljali besede revolucija, vsaj ne v pomenu, ki ga ima danes. Še več: do 16. in celo do 17. stoletja je, na primer, za Kopernika beseda »revolutio« pomenila predvsem gibanje nebesnih teles, bolj ali manj proces kroženja okrog gravitacijskega središča.

Do vključitve pride, ko stopi izraz revolucija v stik z idejo napredka. Začne se moderna doba: zgodovina, ki se je začela pred dvesto leti v Franciji, zahteva, da jo ponovno kritično premislimo. Nekaj tega nemara lahko storimo v razgovoru z Ralfom Dahrendorfom, ki ga označujejo kot misleca z angleško glavo in z nemškim telesom, ki je torej v sedlu med velikimi političnimi in ustavnimi tradicijami stare celine.

V.: Ali drži, profesor Dahrendorf, da koncepta revolucije in modernosti sovpadata?

O.: Ne igram se rad z besedami. Dejstvo, da v antiki niso poznali tega izraza, seveda ne pomeni, da ni bilo dejanj. Izraz revolucija označuje nenadno in radikalno spremembo političnih razmerij, ki so jo povzročile družbene sile. To pa se je

dogajalo v vsakem obdobju zgodovine. Zato je pač povsem razumljivo, da priznamo, da je emancipacija družbenih sil in njihova učvrstitev s političnimi gibanji in ideologijami proces, ki je značilen za modernost, in tedaj je postal izraz revolucija pogostejši in bolj očiten. V zadnjih tristo letih je bilo več revolucij kot v dvajsetih stoletjih prejšnje zgodovine.

V.: Morda ste hoteli reči v dvesto letih, po letu 1789...?

O.: Kam boste pa dali angleško revolucijo, od katere je, resda nekoliko tihotno, lani minilo tristo let?

V.: Če smo že pri obletnicah, naj omenim, da je bila leta 1988 tudi dvestoletnica nastanka ameriške ustave. Vendar pa mi Evropejci avtomatično povezujejo izraz revolucija z Bastiljo in potem z Zimskim dvorcem. Zakaj?

O.: Tako angleška kot ameriška revolucija sta bili izjemno pomembna dogodka, vendar pa za Evropo nista nosila tolikšnega emotivnega naboja in posledic kot francoska revolucija. Leto 1789 je razvnelo domišljijo Evropejcev, ne samo Kantovo in Heglovo. Sicer pa pogledimo politične posledice: Napoleon na belem konju ni samo metafora »zvižavnosti uma«, ampak je dejansko položil temelje tistega sistema evropskih držav, ki je grosso modo trajal do druge svetovne vojne. Gre torej za posledice tolikšnega dometa, kakršnih ni imel noben drug dogodek.

V.: Zdi se da je Hannah Arendt drugačnega mnenja, ko v svoji knjigi o revoluciji višje ocenjuje ameriško »revolucijo svobode« kot pa francosko.

O.: Koncept revolucije uporabljam v zelo specifičnem pomenu: pomeni mi proces, ki ga prežemajo družbene sile in izzovejo politično spremembo velikega obsega. S tega stališča ameriški dogodek ni bil revolucija, ampak je bil osvobodilno gibanje z namenom, da bi dosegli neodvisnost od Anglije. Lahko je bolj zgled za dežele v razvoju kot za Evropo.

V.: In vendar so se politične in pravne oblike, ki so plod angleške in ameriške revolucije, obdržale do danes, medtem ko s francosko izkušnjo ni bilo tako.

O.: Značilnost pravih, resničnih revolucij je, da sprožajo nove revolucije; takšna ni ameriška revolucija. Se pravi, da prave revolucije proizvedejo razmerja, ki se zelo hitro sprevržejo v dve vrsti posledic: ali se pojavi kakšen Napoleon ali kakšen Stalin, ki se polastita oblasti, ali pa zmaga birokracija, »nomenklatura«, ki reproducira prav takšne togosti in okamnitve, ki so izzvale revolucijo.

V.: Revolucije se potemtakem nikoli ne umirijo.

O.: Točno. So znak, da določeni politični razred ne more ali ni sposoben, brez dram in ustavnih pretresov, izvesti družbene spremembe. So znamenje izjemne slabosti institucij, njihove nesposobnosti, da bi spremembe pripeljale do konca.

V.: Po vašem mnenju torej revolucija vedno in neizogibno požira svoje otroke?

O.: Mislim, da je res tako. V začetku sicer revolucija pozna svoje kratko obdobje

– kakšen dan, včasih tudi kakšno leto – ko vlada silna vseobčja evforija. Takrat vse obseda misel, da so s propadom starega režima rešeni vsi problemi. Toda kaj kmalu pride spoznanje, da je treba še naprej delati, jesti. To pa sproži dramatične in prehitivo se dogodka. Namesto navdušenja nastopi razočaranje, malodušje, nihče več ne ve prav, kaj mu je početi, dokler ne pride nekdo, ki vzame stvari v svoje roke z obljubo, »da bo vse postavil na svoje mesto«.

V.: Zakaj se potem vedno znova rojeva potreba po revoluciji?

O.: Nobene potrebe po revoluciji ni, razen v kakšnih intelektualnih krogih. Če se razmere v neki državi očitno poslabšujejo, hkrati sveda naraščajo moči in energije, ki mislijo, da lahko opravijo z obstoječim. To je negativna reakcija, ki ji, če že hočete, lahko rečemo »potreba po revoluciji«. Toda ne gre za pozitivne vzode: gre samo za odstranitev starega sistema. In kadar ta proces uspe, se takoj po prvem valu navdušenja zastavi vprašanje: »Kaj pa zdaj?« Starega ni več, novo pa ne funkcionira. Začenja se pisanje celih gora brošur, pamfletov in »izjav o pravičah človeka in državljana«. Ker pa nobena družba ne more živeti od tega pisanja, se razmere radikalizirajo in na površje pridejo skupine, ki so na začetku imele zgolj marginalno vlogo.

V.: Napoči čas fundamentalistov in ekstremistov, hočete reči...

O.: Rekel bi, da napoči veliki trenutek za tiste, ki radi pograbijo oblast. S svoje točke zrelišča vidijo, da hočejo zdaj imeti množice normalno stanje, po tolikih mesecih ali celo letih kaosa. Množice nehajo protestirati in ubogajo. Nadenejo si uniformo in korakajo za novim vodjo. To pojasnjuje, zakaj se revolucionarni režimi vendarle obdržijo, čeprav včasih funkcionirajo celo slabše kot prejšnji.

V.: In vendar je bila francoska revolucija nekaj več: bila je mesto, kjer so nastopili temeljni pojavi modernega političnega življenja.

O.: V revolucionarnem procesu sovпада faza, ki sem jo označil za »evforično«, z uveljavljanjem parlamentarizma in z razširjanjem političnega pluralizma. Razpravljanje okrog tega kar cveti; tako se je zgodilo tudi v francoski revoluciji. Tedaj so se rodili koncepti, ki jih še vedno uporabljamo na levi in desni in tedaj so nastali tudi zametki političnih strank. Obstaja pa majhna podrobnost: po tolikšni časovni distanci se spominjamo samo te evforične faze in se delamo, kot da je degeneracija, ki za to fazo nastopi, samo nesrečni primer, nezgoda, ki so jo izzvale mračne zunanje in notranje sile.

V.: Legalnost in legitimnost: kaj se (z)godi s tema konceptoma v revoluciji?

O.: Stari nemški sociolog po imenu Brinckmann je razvijal teorije Nicolasa Hartmana o paradoksu, ki ga doživi pravo v revoluciji: trdi, da je posledica velikih preobrazb to, da postane velika včerajšnja izdaja danes pravica, in kar je bilo včeraj prav, je danes izdaja. Če hočete, je to navsezadnje lahko tudi ena možnih opredelitev revolucije. Po mojem mnenju pa vendarle, gledano v zgodovinski perspektivi, nimajo vedno prav tisti, katerih izdajalsko dejanje je postalo pravilno. Ali, povedano drugače, ne verjamem, da ima revolucionarni proces kar sam po sebi zgodovinsko legitimno in legitimizirajočo vsebino.

V.: Toda: upreti se je včasih pravično, vsekakor pa pogosto nujno.

O.: Seveda. Vendar je treba zmeraj vedeti, da je to, kar počnete, nasilje nad pravico. To je, na primer, stališče gibanja za državljansko nepokorščino, ki ve, da je tisto, kar počenja, »prekršek« in vzame nase vse posledice prav zato, ker ima gibanje tako ravnanje za pravično in nujno. Drugačno pa je stališče dela leveice, ki hoče v imenu lastne legitimnosti vreči iz igre veljavno pravo. To bi pravzaprav imenoval kar fašistoidni način razmišljanja.

V.: In vendar je prav to argumentacija, ki jo pogosto uporabljajo gibanja, ki se npr. upirajo graditvi jedrskih central ali namestitvi jedrskega orožja.

O.: Tega, kar resnično ne morem prenašati, ni to, da počenja prekrške v imenu neke stvari, ampak to, da hočejo nekateri opredeliti, privatno in s svoje strani, kaj so to »višji cilji« in »pravice«. Predstavniki gibanja za državljanske pravice v Ameriki so dobro vedeli, da jih čakajo procesi, obsodbe in celo zapori.

V.: Skratka, vi mislite, da se s koncem 20. stoletja končuje tudi obdobje revolucij?

O.: Tega ne pravim. Revolucije bodo še in izbruhnile bodo prav tako kot ob koncu 18. stoletja. Vendar pa moram dodati, da – vsaj v Evropi – ni več tistih nekoliko emfatičnih upanj, ki so bila povezana z idejo revolucije.

V.: Ali menite, da je to odvisno od zavesti o tako imenovani »kompleksnosti« družb?

O.: Ne, tega ne verjamem. Mislim celo, da je prav v takšnih družbah mogoče ponovno predlagati rešitve, s katerimi bodo znova oživel veliki upi dramatičnih sprememb.

V.: Poglejmo torej naprej. Francoska revolucija je obljubila svobodo, bratstvo in enakost. Toda dogaja se, da svoboda in enakost ne hodita vštric, ampak sta si celo navzkriž.

O.: To ni zakonitost. Svoboda in enakost sta med poglavitnimi potenciali za konflikte v zadnjih dvesto letih, vendar pa ni med njima nujnega in nepremagljivega protislovja.

V.: Kakšna je potemtakem podoba družbe, v kateri svoboda in enakost nista medsebojno alternativni?

O.: Družba, ki zagotovi vsem enako izhodiščno podlago in prepreči, da bi obstajali ljudje, ki bi zaradi lastnine ali oblasti lahko omejevali pravice drugih. Družba, ki hkrati ohranja veliko mnogovrstnost opcij.

V.: To zveni prav toliko utopično kot stara ideja o revolucijah...

O.: Ne verjamem. Narobe, mislim, da v zahodni Evropi, grosso modo, živimo v družbi takšne vrste.

V.: *Kako, saj gre vendar za družbe, kjer obstajajo ali kompleksni oblasti, podjetij ali posameznikov, ki imajo več moči in več svobode kot drugi, ki so torej manj enaki?*

O.: Tudi zelo velike razlike v ekonomski moči lahko mirno soobstajajo s svobodo.

V.: *Toda na svetovni ravni je resnica čisto drugačna.*

O.: Velik del sveta žal še vedno ni doživel izkušnje francoske revolucije. Beda in neenakost sta bolj razširjeni kot bogastvo in enakost. Za štiri petine svetovnega prebivalstva ne velja, kar sem rekel.

V.: *Nedavno tega ste govorili o koncu socialdemokratske dobe. Kaj ste hoteli s tem reči?*

O.: Dandanašnji je postalo zelo težavno sintetično opredeliti ali izpostaviti »eno« samo propulzivno silo sprememb. Našo resničnost označuje množica družbenih gibanj, ki z najbolj različnih plati izražajo stališča manjšine in spreminjajo pestrost ponudbe. Rekel bi, da smo na političnem polju priče spreminjanju perspektive, ki se ne razlikuje dosti od tistega, kar je bilo značilno za gospodarstvo v obdobju prehoda od prvenstva povpraševanja v prvenstvo ponudbe. To pa je socialdemokratske stranke razkrojilo.

V.: *Govorili ste tudi o »izginjanju opozicije« in sicer v besedah, ki močno spominjajo na pesimistično diagnozo Otta Kircheimerja iz srede šestdesetih let, malo preden je izbruhnilo študentsko gibanje.*

O.: O koncu opozicije sem govoril v osemdesetih letih v zelo specifičnem kontekstu, ko sem poudaril razlike glede na šestdeseta in sedemdeseta leta, ko je politična opozicija izrazito prevladovala. To, kar se danes ponuja kot opozicija, je pravzaprav neke vrste nostalgija po preteklosti in ne pravi in resnični projekt prihodnosti. Tako so posamezna kolikor toliko zanimiva opozicijska jedra samo med manjšinami, ki na določenih področjih ali ob določenih vprašanih jasno izražajo svoje nezadovoljstvo. Moja teza, za razliko od Kircheimerjeve, ni »stoletna«, epohalna teza, ampak je ozko omejena na osemdeseta leta. V devetdesetih letih bi se scenarij utegnil popolnoma spremeniti.

V.: *Toda, če pogledamo malo naokrog po Evropi, opazimo žalostno puščavo »odčaranja«. Intelektualci se držijo ob strani. Kdo naj bi tedaj poosebljal to »moral minority«?*

O.: Res je, da danes vlada na intelektualnem polju nekakšno togo dolgočasje. Neokonservativci nimajo veliko ponuditi – njihove teorije je mogoče zbrati v dva, tri stavke. Mislim na Nozicka in na Rawisa, na njune teorije o družbeni pogodbi. Našega časa prav gotovo ne označuje jasna intelektualna in spiritualna usmeritev. Trenutno smo priče predvsem grobosti raznih špekulantov in povzpetnikov.

V.: *Ali res mislite, da bi lahko dobra reformistična teorija razplamtela duha, kot je to zmogla revolucijska?*

O.: Prav gotovo. Trenutno pravzaprav iščemo definicijo tematike strateških spre-

memb, ki zanje ne verjamem, da se bodo uresničile na konstitucionalni ravni. Največ, kar je mogoče, je to, da se bodo te nove reformatorske ideje razvile v okviru socialne politike: čakamo skratka na novega Keynesa.

V.: Zakaj izključujete možnost uveljavitve teh teoretskih inovacij na konstitucionalnem polju?

O.: Naše stoletje se mi ne zdi ravno tisto obdobje, ko bi bila lahko konstitucionalna tematika vzvod za spreminjanje stvari. Morda je to, kar pričakujemo, že tu, pred našimi očmi, pa tega ne znamo videti. Samo nestrpni ne smemo biti.

V.: Ali je morda lahko ekološka problematika tista, ki bo v bližnji prihodnosti zaznamovala prostor resničnih inovacij?

O.: Glede ekološke tematike je potrebno uvesti razločevanje. Obstaja »normalna« prostorska problematika, ki je klasično konservativna in ki si jo bodo v prav kratkem času prilastile konservativne stranke in jo vzele v svojo antimodernistično in antiindustrialistično držo. Teza namreč, da modernost uničuje naravo, je stara teza konservativcev. V tem smislu je zelo značilno dejstvo, da v Nemčiji krščanski demokrati skušajo »ukrasti« to temo »zelenim«. Levica pa se je znašla v hudih težavah okrog ekoloških vprašanj, in čeprav včasih formalno in navidez pristane na kompromise med obrambo politike zaposlovanja in obrambo okolja, je v resnici vedno pripravljena žrtvovati okolje industrijski rasti.

V.: Kaj pa je »nenormalna« ekologija?

O.: Tista, ki ima epohalni domet. Tista, ki se ukvarja z jedrskimi problemi ali s katastrofalnimi problemi propadanja okolja, zaradi katerih postaja vprašljivo samo preživetje na našem planetu. Te ekologije sistem ne more vsrkati. Zelo skeptičen sem glede tega, ali je človeštvo še sposobno pravočasno ukrepati in sprejeti razumne odločitve, da bi preprečilo samouničenje.

V.: Zakaj tolikšen pesimizem?

O.: Ves naš sistem odločitvenih postopkov je tako strukturiran, da začenjamo izvajati rešitvene ukrepe šele takrat, ko je že prepozno.

V.: In kaj storiti?

O.: Ne sprašujte mene. Kar se mene tiče, vem samo to, da ne moremo naših upanj staviti na nekakšno genialno planiranje ali na nekakšnega filozofskega kralja. Moj pesimizem je tolikšen, da le upam, da bo neobvladano in nenadzorovano nuklearno razširjanje, za katero so odgovorne velike sile, vsaj proizvedlo paradokсно pozitivni učinek, da se bomo še pravočasno sprijeli z vprašanjem ozonskih lukenj. Sicer pa prepuščam vaši domišljiji, da presodi, kolikšna bo cena, ki jo bo človeštvo za to plačalo.

BOGDAN KAVČIČ

Somrak samoupravljanja?

V zadnjih letih se celo z besedo »samoupravljanje« srečujemo vse redkeje. Postala je »odveč«, odrabljena. Celo več, vsaj pri številnih govorcih in piscih je mogoče zaznati prepričanje, da je »samoupravljanje« krivo za neuspehe in napake v polpreteklem družbenem razvoju. Letos, recimo celo v uvodniku v prvomajski prilogi Dela, beseda »samoupravljanje« ni bila uporabljena niti enkrat. Opazno redko ga v govorih uporabljajo tudi politiki. Ali je ta »zgodovinski preobrat« smotrni? Je mogoče neuspešnost polpretekle dobe pripisati res samo ali predvsem samoupravljanju? Mislim, da ne – razen, če to besedo vzamemo kot oznako vsega, kar je bilo napačno, in ji tako pripišemo novo vsebino.

Pojmi so sicer konvencije, te pa se porajajo, spreminjajo itd. Vendar bi ob enačenju »samoupravljanja« z napakami in z vzroki neuspehov v družbenem razvoju pomenilo bistveno spreminjanje prejšnje konvencije o pomenu samoupravljanja. Prej smo samoupravljanje povezovali s sproščanjem ustvarjalne iniciative množic, s potjo do osvoboditve človeka in dela, sredstvom, da delavci postanejo sami gospodarji svoje usode, itd. Zato sprememba konvencije o vsebini pojma samoupravljanje, ki pomeni tudi premik od napredne in pozitivne k škodljivi in negativni vsebini, postavlja tudi vprašanje o interesih, ki so podlaga takšni spremembi. katerim interesom oziroma katerim nosilcem takšnih interesov koristi okrivljanje »samoupravljanja« za neuspešnost preteklega razvoja? Celovite analize bo treba še opraviti. Ne bo pa odveč nakazati nekaj smeri odgovora.

Najprej je to nedvomno koristno za prave krivce, ki s tem pokažejo na drugega (»Primate tatu!«). V Jugoslaviji je bilo tudi v »najboljših« letih samoupravljanje sorazmerno slabo uresničeno. Pravi spopad je vedno potekal med »državo« in »samoupravljanjem«, med državnocentralističnim gospodarjenjem in decentralizacijo, tržnoplanskim gospodarstvom, demokracijo itd. Zato predstavnikom oziroma pripadnikom »države« nedvomno ustreza, da je krivo »samoupravljanje«. Pri tem jih ne moti, da so neštevilne raziskave in analize zmeraj znova in znova pokazale, kako omejeno in nepopolno je še vedno to naše »samoupravljanje«. Prav tako jih ne moti, da so zgodovinsko onečedili še eno obetavno alternativo socializma z njeno globoko humanistično vsebino. Pozabljajo pa, da si je pri nas »država« vedno jemala, kolikor je hotela, kjer in kadar je hotela; samoupravljanju pa prepuščala, kar ji ni ustrezalo. Ponovila se je naša stara slabost: nekaj novega z velikim pompom uvedemo, potem pa skritiziramo, še preden smo novost sploh uresničili, torej preden smo jo praktično preizkusili.

Pri tem pa so za naš povojni razvoj značilna ciklična nihanja. Posrečena je primerjava s potjo nihala v fiziki: ustavi se le na skrajnih točkah, sicer pa neprestano hiti iz ekstrema v ekstrem.

Nadalje krivda »samoupravljanja« ustreza tudi vsem tistim, ki so dejansko

proti njegovim ciljem, proti enakopravnosti, proti življenju od rezultatov lastnega dela, itd. Objektivno sodijo sem vsi tisti, ki bi oziroma so že z razvijanjem samoupravljanja izgubili svoje privilegije. Teh niti ni tako malo, posebej ne med tistimi, ki so v drugih družbah v privilegiranem položaju. Tem je socializem le slepa ulica, mrtev rokav.

Mnogo pa je pri nas tudi takih, ki ravnajo bolj po modi. Še včeraj so se kar tresli od gorečnosti, ko so govorili o »samoupravljanju«, danes pa je ravno obratno: tresejo se od gorečnosti, ko omenjajo tržno gospodarstvo. V bistvu pa niti takrat niso vedeli niti danes ne vedo, za kaj gre. Ponavljajo za drugimi, pihajo z vetrom, podlegajo epidemiji. Sem sodijo tudi nekateri novinarji. Pred leti so kar žareli ob poročanju o »zmagah samoupravljanja«. Sedaj pa kot da bi doživeli osebno čustveno zadoščenje, če lahko obvestijo javnost o ukinitvi kakega tozda.

Kritična misel o samoupravljanju, zlasti o njegovi praktični uresničitvi je vedno poudarjala tudi njegove neracionalne težnje in sestavine. Družbeni sistem se ne da celovito in konsistentno zgraditi v kratkem času. Poleg tega se razmere v posamezni družbi ter v njenem ožjem in širšem okolju neprestano spreminjajo in se jim je treba prilagajati. Posebej je to jasno za majhne družbe, kot je, recimo, naša. Zato bi bilo racionalneje sistem izpopolnjevati, kot pa ga neprestano menjati. Izpopolnjevati na ta način, da se uči na lastnih slabostih. Ne da napake ponavljamo, ampak da jih odstranujemo oziroma zmanjšujemo. To pa pomeni, da tudi iz dosedanjega razvoja samoupravljanja poberemo pozitivne sestavine in jih razvijemo, dopolnimo, itd.

Ne bi bilo napak, če bi se glede tega zgledovali po najbolj razvitih družbah. Te že dolgo ne delajo več velikih skokov naenkrat, ampak se hitro razvijajo po logiki majhnih korakov. Razviti kapitalizem je v začetku sedemdesetih let, predvsem z naftnim šokom, doživel hude udarce, gospodarsko in družbeno krizo. Sloviti sistem ameriškega managementa je odpovedal na celi črti. Brezposelnost se je hitro povečala, tempo družbene rasti se je skoraj ustavil, itd. Pa vendar je najrazvitejšim državam uspelo to krizo sorazmerno hitro premagati. Rekord v hitrosti je gotovo Japonska, vendar tudi zahodnoevropske države in ZDA ne zaostajajo mnogo. Kako jim je to uspelo? Paradoksalno zveni, da med drugim ravno z uvajanjem več »samoupravljanja« v poslovno in delovno življenje. Te spremembe so povezane tudi z bistvenimi tehnološkimi spremembami. Šlo je za sproščanje ustvarjalne iniciative množic, kar je že Lenin opisoval kot komparativno prednost socializma.

Na gospodarskem področju je eden temeljnih poudarkov v večji fleksibilnosti proizvodnih organizacij. Ta vsebuje tudi zahtevo po notranjem podjetništvu, po ustvarjanju možnosti za podjetništvo vsakega posameznika. Pravno lastništvo sredstev za proizvodnjo je postalo še manj pomembno, pač pa postaja pomembnejše to, komu uspe lastnino uspešneje uporabiti. Usmerjenost k strankam (»Kupec je kralj!«) pomeni višjo stopnjo spoštovanja uporabnikov proizvodov in storitev. Množijo se raziskave zelo uspešnih organizacij, ki ugotavljajo, da je treba razumeti potrebe kupca, da ga je treba jemati kot celovito osebo, ne le kot plačnika blaga. Produktivnost gradijo predvsem na ljudeh, zato so podjetju potrebni resnično, ne le formalno privrženi delavci. Takšni pa so lahko le delavci, ki potrebe podjetja uresničujejo ob uresničevanju svojih potreb itd. Ekstrovertirana podjetja so uspešnejša kot introvertirana itd. Tayloristično webrovska hierarhična in birokratska organizacija dela sta v zatonu. Razvijajo velike sisteme spodbujevanja delavcev k temu, da v podjetju ne uporabljajo le mišic, ampak tudi možgane. To ustreza tako delavcem, ker jim zmanjšuje monotonost in jih dela pomembnejše, kot tudi

delodajalcem, ki s tem za isti denar kupijo celega človeka. Itd. Višja raven razvosti proizvajalnih sredstev omogoča in zahteva svobodnejše odnose med zaposlenimi, omogoča vedno večjo samostojnost in avtonomijo delavca, gradi na celovitem človeku, itd. Obenem pa tudi omogoča višjo življenjsko raven, skrajševanje potrebnega in dejanskega delovnega časa, delo postaja vse manj izključna determinanta človeka, itd.

Eden tipičnih znakov naše nerazvosti je nedvomno tudi to, da ne vidimo bistva v mehanizmih razvoja razvitih, ampak ostajamo pri formah. Gre za spreminjanje odnosov, ne za spreminjanje imen, naslovov, itd. Tržno gospodarstvo, zasebno lastnino, konkurenco, itd., imajo konec koncev mnoge države v razvoju, pa v svojem razvoju vedno bolj zaostajajo za najbolj razvitimi. Ni bistveno, ali so firme majhne ali velike, v individualni ali delniški ali družbeni lasti, itd. Važno je, da proizvajajo visokokakovostne izdelke, ki so moderno oblikovani, sorazmerno poceni in ustrezajo potrebam porabnikov. Itd. To pa je mogoče doseči na več načinov, zato je od ljudi odvisno, katerega izberejo. Vendar raziskave enotno kažejo, da najboljša podjetja gradijo predvsem na ljudeh. Sama gesla, kot so konkurenčnost, zasebna iniciativa, tržno gospodarstvo itd., sama po sebi še zelo malo pomenijo. Važno je, kaj se za njimi dogaja, kakšni odnosi se uresničujejo, kakšne rezultate dajejo. In prav s kakovostjo odnosov, ki jih označujejo gesla, kot so tržno gospodarstvo, samostojnost podjetij, podjetje namesto organizacije združenega dela, itd. bi se morali več ukvarjati. Kolikor poznam pa se pri nas npr. celo strokovnjaki še vedno ne morejo sporazumeti, kaj je to »tržno gospodarstvo« in se razidejo, ko vsak pove svoje.

Pozabljanje oziroma izločanje »samoupravljanja« iz uradnega jezika je še toliko manj upravičeno, ker je prav samoupravljanje že od uvedbe dalje vsebovalo številne prvine odnosov in gospodarjenja, ki jih sedaj na novo odkrivamo. Prav uvajanje samoupravljanja v začetku petdesetih let pomeni odmik od centralno-planskega gospodarstva in uvajanje blagovno tržnih elementov. To je bil velik preobrat v socializmu, ki je izzval svetovno zanimanje. Več tržnega gospodarstva je pomenilo tudi večjo samostojnost posamezne gospodarske enote, večjo samostojnost kolektiva, njegovo večjo odgovornost za njegov položaj, itd. Pri tem je ime te enote ne bistveno (socialistično podjetje ali samoupravno podjetje ali delovna organizacija ali organizacija združenega dela), bistvena je njena vsebina. Te pa od začetkov dalje nismo celovito razvili. Pravi konflikt je bil med etatizmom in samoupravljanjem, ne pa morda med samoupravljanjem in tržnim gospodarstvom. Razpravljanje o tem, kdo je bil nosilec etatizma in zakaj, presega namen tega zapisa.

Ko smo raziskovali zelo uspešne gospodarske organizacije v Sloveniji (1987), nismo nikjer odkrili, da bi samoupravljanje delavcev oviralo gospodarsko uspešnost. Nasprotno, konkretno so ga uresničevali tako, da so izkoriščali prednosti, ki jih ima. Predvsem v smislu večje pritegnjenosti delavcev h gospodarjenju, večji odgovornosti, večji iniciativnosti, boljšemu razumevanju celotnega gospodarjenja, kar vse skupaj vodi k boljšim delovnim rezultatom. Tako so uresničevali tisto, kar v samoupravni teoriji ni bilo nikdar sporno: da je namreč objektivno naprednejši tisti način gospodarjenja, ki bolj razvije produktivne sile človekovega dela. Ko smo te izsledke pokazali politikom, pa tudi mnogim poslovnim delavcem manj uspešnih podjetij, so jih nekako spregledali. Niso vzbudili njihove pozornosti. Očitno zato ne, ker niso bili v skladu s trdnimi predsodki, da je za njihovo neuspešnost krivo »samoupravljanje«. Možnost najti krivca izven sebe pa je preveč zapeljiva, da bi se ji odpovedali.

Temeljni interes delavcev in vseh ljudi je nedvomno, da bi bolje živeli. Pri tem pa so dokaj nemočni, saj jim življenjske razmere pretežno določa nekdo drug. Niti niso gospodarji rezultatov svojega dela niti ne odločajo o razmerah svojega dela. Živijo vse slabše, namesto vse bolje! Zato niso samo jezni, ampak ponižani in razžaljeni. Njihove reakcije so pogosto neracionalne, delujejo tako, kot vedo in znajo. Protestirajo proti svojemu položaju s stavkami, neuspešnimi referendummi, političnimi demonstracijami, itd. Za izboljšanje svojega položaja uporabljajo pač edino sredstvo, ki jim je še preostalo: svoje delo. V takih razmerah jih je pogosto lahko zavesti tudi na napačno pot. Zato je odgovornost tistih, ki vedo več in vidijo dlje, še toliko večja. »Dogajanje ljudstva« je mogoče pojasniti tudi na ta način. Vidijo, da je njihovo delo vsak dan manj vredno. Posebej v primerjavi z razvitimi državami. Vendar si ga niso razvrednotili sami!

Ni dvoma, da je nujno samoupravljanje očistiti sestavin, ki ne pospešujejo gospodarskega razvoja. Glede na trenutni gospodarski položaj ima gospodarska uspešnost nedvomno izrazito prednost. Vendar pa ne kaže obenem zavreči tudi tistih sestavin samoupravljanja, ki lahko največ prispevajo prav k doseganju gospodarske učinkovitosti. To je mobilizacijska moč samoupravljanja, sproščanje množične iniciativnosti za doseganje boljših gospodarskih učinkov, ustvarjanje razmer za svobodo in avtonomijo vsakega delavca, itd. To bo motiviralo ljudi za uspešnejše delo. Zgledujemo se tudi v tem pogledu po razvitejših! Časi, ko so družbene in gospodarske krize lahko reševali posamezni pametni vladarji, so mimo, danes jo lahko reši le resnična ustvarjalna angažiranost množic. To pa je bistvo prav samoupravljanja. Zato naj tistih, ki še verujemo v samoupravljanje, kljub trenutni nekonjunktornosti, ne bo sram uporabljati to besedo.

Nekatera vprašanja konstituiranja družinske politike

1. Definiranje področja družinske politike

S pojmom »družinska politika« ali tudi socialna politika za družino označujemo vse (kolektivne) ukrepe, ki jih določen politično administrativni sistem v svojih različnih artikulacijah izvaja, da bi zagotavljal ali pospeševal socialno blagostanje družin.¹ Družinska politika je v državah zahodne Evrope že vrsto let dejanska, in ne glede na različne politične sisteme, različne razvojne koncepte družbe in znotraj nje socialne politike v širokem smislu je dosežen konsenz za tri pglavitne značilnosti družinske politike: *specifičnosti družinske politike (DP), njene neinstrumentalne rabe in težnje po integrativnosti*. Vseh treh sestavin, za katere obstaja strokovno, pa tudi politično soglasje, doslej ni uspelo realizirati še nikomur, optimalnemu modelu se posamezne države bolj ali manj približujejo in pri tem običajno poudarjajo pač eno od navedenih sestavin.²

a) Vprašanje specifičnosti družinske politike

Ob opredeljevanju družinske politike se postavlja vprašanje, do kod sega, kako je mogoče razmejevati širše področje socialne politike od družinske, kateri družbeni ukrepi kam sodijo, ipd. Gre za vprašanje koristnosti rabe širokega (generalnega) ali ožjega, specifičnega koncepta.

Argumenta v prid širokemu razumevanju oz. konceptu:

– vsak ukrep socialne politike ima nujno posredne ali neposredne učinke na družino;

– operativna potreba po širokem konceptu (torej družinska politika kot sestavni del SP) zaradi večje integracije posameznih področij oz. ukrepov, ki bi sicer ostajali nepovezani, segmentirani in zato pogosto disfunkcionalni.

Argumenta sta bržkone veljavna, poglejmo si še njuno kritiko. Če družinsko politiko razumemo zelo široko, se običajno dogaja, da ne pridemo do »objekta« intervencije, v tem primeru družine, pač pa kvečjemu do posameznika oz. do agregatov posameznikov. Z drugimi besedami, če družinsko politiko utopimo v širokih konceptih socialne politike, v najboljšem primeru dosegamo učinke na individualni ali tudi še kolektivni ravni, medtem ko je družina kot vmesni člen, kjer ravno želimo dosežati učinke, zgubljena.

Argumenta v prid specifičnem konceptu družinske politike:

– čeprav je res, da ima vsak poseg socialne politike take ali drugačne posledice za družino, je tudi res, da ni področja socialne politike, kjer bi se proučevali, urejevali, usklajevali celoviti učinki teh posegov na družino;

¹ To je običajna definicija družinske politike, vendar je mogoče sintagmo razumeti tudi kot strategijo obnašanja družin, o čemer piše npr. B. Pershing, *Family Policies: A Component of Management in the Home and Family Setting*, v *Journal of Marriage and the Family*, vol. 41, n. 3, 1979, str. 573–582.

² Pregled ključnih problemov, povezanih z različnimi sistemi družinskih politik v zahodni Evropi prinaša delo P. Donatija, *Famiglia e politiche sociali*, F. Angeli Ed., Milano, 1981, str. 181–221.

– čeprav je res, da so razsežnosti in ukrepi socialne politike, ki zadevajo družino, izredno številni, je tudi res, da prav obstoj specifičnega področja družinske politike ponuja doslej najboljšo možnost za unificiran in integriran pristop do družine, katere pomen v sodobnem svetu (v nasprotju z nekaterimi pričakovanji) narašča in ne pada. Zdi se, da se tega evropske države zavedajo, zaradi česar ne le da imajo posebno področje družinske politike, ampak so se večinoma odločile za poseben, avtonomen – in ne za širok koncept v prej opisanem smislu.³

Na upravno administrativni ravni se take odločitve izražajo bodisi v obliki ministrstev za družino, bodisi v obliki interministerialnih komitejev za družino (kar ima npr. Francija), ki se zdi ustrežnejša. Če mislimo na naše posebne razmere (katerih temeljna značilnost v zadnjem desetletju je ekonomska recesija s splošno družbeno in politično krizo), bomo omenjenim argumentom v prid konstituiranja posebne družinske politike dodali še naslednje:

– po vseh dosedanjih raziskovanjih (v Sloveniji mislim predvsem na raziskovanja Inštituta za sociologijo ter Raziskovalnega inštituta na FSPN) se posledice krize na družino izražajo predvsem na treh, medsebojno tesno povezanih ravneh:

1. Pomen družine hitro narašča, in sicer po številnih spremenljivkah (družina kot vir materialnih in emocionalnih resursov, dviga se pomen družinsko sorodstvene solidarnosti pomoči, povečuje se obseg neformalnega dela v in za družino, stroški družbene reprodukcije, ki so že bili socializirani, se vračajo v družino, itd.). Sočasno s tem procesom (povečan pomen družine za posameznika in za družbo) se družina emocionalno in materialno obtežuje, obremenjuje, pri pomembnem delu populacije že kar čez raven znosnega življenja, ne da bi ta proces preobremenitve sistematično sploh spremljali, kaj šele, da bi imeli programe in strategije, kako proces obremenjevanja (ki bo po naši oceni realno potekal še naprej) z elementi socialne intervencije blažiti ali vsaj preprečevati, da bi se ne obrnil v (morda tiho, pa zato nič manj resnično) destrukcijo socialnega/družinskega življenja.

2. Notorično dejstvo, ki ga ne kaže socialno-zgodovinsko utemeljevati, je, da znotraj družine obstajata dva socialno šibka statusa, in sicer ženska in otrok, ki sta tudi politično najmanj slišna. Prav tako je znano, da vsaka družbena kriza (posledice so seveda v premem sorazmerju z »globino« in trajanjem krize) najprej in najmočneje učinkuje prav nanju. Tretje znano dejstvo je, da oba šibka statusa na manifestni ravni na poslabševanje razmer reagirata najkasneje ali sploh ne, zato pa na izgubljanje ali posege v blagostanje reagirata implozivno z elementi avtodestrukcije. Zato je teza, da pri nas učinki krize vendarle niso tako hudi na dnevno življenjski ravni, saj ni socialnih nemirov in uporov, povsem običajen cinizem. Naj kot primer navedemo zgolj dvoje dokazljivih procesov, prvič, hitro slabšanje zdravstvenega stanja otrok v Sloveniji, na kar zadnja leta opozarjajo študije s področja (socialne) medicine, in drugič, hitro slabšanje »kvalitete življenja« posebej žensk (spomnimo naj, da je v Sloveniji zaposlena praktično vsaka odrasla ženska in da je večina teh zaposlena v nizkoakumulativnih, delovno intenzivnih panogah). Naj ponovno poudarim, da omenjenega ne navajam iz kake moralno-etične ali ideološke drže, da imamo tudi že empiričnih verifikacij dovolj, zaradi česar navedeno še najbolj ustreza oznaki »zvonjenja po toči«.

3. Učinki krize na družino, ki jih je mogoče spremljati na manifestni, včasih tudi »kvantificirani« ravni. Poleg navedenih »tihih« učinkov, ki na družbeno telo vplivajo dolgotrajno in korozivno ter jih je mogoče meriti zgolj v daljših obdobjih in ne zgolj številčno, obstajajo tudi vidni procesi (npr. vrsta procesov s področja

³ Prav tam, str. 183.

ekonomike vsakdanjega življenja, populacijski trendi, ipd.). Naj kot primer tovrstnih učinkov spomnimo zgolj na rastoče upadanje natalitete, kar se kaže v tem, da ne dosegamo ravni enostavne reprodukcije prebivalstva. O posledicah tega dogajanja imamo tudi v našem prostoru dovolj kompetentnih demografskih študij.⁴

b) Vprašanje neinstrumentalne družinske politike

Če je družinska politika konstituirana kot posebno in samostojno področje, je prvi vsebinski, pa tudi formalno organizacijski problem, ki se zastavlja, problem njene instrumentalne oz. neinstrumentalne rabe. Družinska politika lahko nastopa kot sredstvo za doseganje drugih ciljev socialne politike, ki z empiričnimi konkretnimi družinami nimajo neposredne zveze. Instrumentalna raba družinske politike je zelo običajna praksa, problem je pač v tem, da instrumentalnost omejimo oz. da ta ne bi prevladovala v družinski politiki, saj je najbrž težko, če že ne nemogoče, dosegati popolnoma neinstrumentalno družinsko politiko, v kateri bo družina nastopala kot smoter po sebi. Običajni primeri instrumentalne rabe družinske politike za doseg sistemskih ciljev so npr.: ukrepi družinske politike, ki naj zagotavljajo ali pospešujejo znižanje stroškov družbenih dejavnosti (ali znižanje osebne in skupne porabe, kar je še širši sistemski cilj), ukrepi, ki naj pospešujejo ali zavirajo nataliteto, ali ukrepi, ki naj rešujejo vprašanja v zvezi z obrobniimi segmenti prebivalstva, kakor so bolni, stari, prizadeti ipd., in sicer tako, da del varstva in skrbi prenesejo v družino, na primer. Če nočemo, da bi tvegali hude socialne patologije, družina ne more nastopati zgolj kot »objekt« planiranja za doseg sistemskih ciljev.

Vprašanje je zapleteno, a ne nerešljivo. Strokovnjaki menijo, da je vsaj relativno neinstrumentalnost družinske politike mogoče dosegati z dvema demokratičnima načinoma sprejemanja odločitev na tem področju: bodisi da družina sodeluje pri nastajanju predlogov in odločitev, bodisi da ima možnost na sprejete odločitve reagirati odklonilno, ali z drugimi predlogi, v nobenem primeru pa ne sme biti zgolj seznanjena z ukrepi bolj ali manj avtorskih vladnih organov.⁵

c) Vprašanje integralnosti družinske politike

Tretja sestavina družinske politike, ki je v zahodni Evropi v zadnjih letih morda najbolj pereča, je potreba po integralnosti. Gre za iskanje take družinske politike, ki bi bila kar se da enotna oz. ki bi povezovala različne razsežnosti ukrepov (različne vidike, različna področja, dejavnosti), ki so bili doslej preveč nepovezani. Zahteva je povsem jasna, zato pa tem težje uresničljiva. Različni strokovnjaki opozarjajo na vsaj tri vrste nevarnosti, ki prežijo na koncept specifične in integrativne družinske politike.

⁴ V. Rus (et al.) Kvaliteta življenja, ISU, Ljubljana 1985.

M. Jogan, Zaposlene ženske v feminiziranih panogah in izražanje konfliktov, II. del, RI FSPN, 1988.

K. Boh, Empirična verifikacija sociološke paradigme nuklearne družine v družbi blaginje, Družboslovne razprave, št. 3, ISU, Ljubljana, 1985.

T. Rener, Svjetla i sjene porodičnog rada, Žena Zagreb, št. 3, 1988

J. Malačič, Prebivalstvena politika, v Gospodarska politika v 1989. letu, Ekonomska fakulteta, Ljubljana, 1988.

⁵ A. Kahn, S. B. Kamerman (eds.) Family Policy, Government and Families in Fourteen Countries, Columbia University Press, New York, 1978.

1. Nevarnost monizma in stigmatizacije. Specifična in integrativna družinska politika lahko pomeni usmeritev oz. podporo določenemu, prevladujočemu tipu družinske organizacije, ki je nemara še ideološko zaželena in zato favorizirana, zaradi česar so diskriminirane drugačne oblike. Ali je torej mogoča taka enotna, integrativna družinska politika, ki bi se znala izogniti strukturalnemu in kulturnemu monizmu in puščati prostor za dejanski nestigmatizirajoči pluralizem?

2. Nevarnost integracionizma kot konservativizma. Po mnenju nekaterih avtorjev je tako razumevanje družine nevarno zato, ker je zelo blizu težnji po ohranjanju statusa quo, če že ne težnji po podpori ali celo revitalizaciji »starih, trdnih, stabilnih« družinskih oblik.

3. Nevarnost odtujitve. Integrativnost prinaša nevarnost odtujitve v smislu rastoče odvisnosti od države in njenih aparatov, kar je nedvomno bila skušnja držav blaginje v sedemdesetih letih, ko je sočasno z večjo »podporo/pomočjo« družini potekal proces zmanjševanja svobode in avtonomije družin/posameznikov, zmanjšanja odgovornosti in pristojnosti, povečevanje državno-birokratskih mašinerij in s tem tudi povečani socialni nadzor.

Družinski politiki, ki naj temelji na merilih specifičnosti, neinstrumentalnosti in integrativnosti, je – kot rečeno – bolj optimalen model kot dejanskost družinske politike posameznih držav, zato morda bolje označujejo nekatere druge razsežnosti, ki od modela odstopajo; npr., za ZDA je značilna ekonomistična družinska politika, nekaj podobnega velja za Veliko Britanijo (ki jo nekateri avtorji navajajo kot primer za celo serijo neuspehov v družinski politiki), za Skandinavijo naj bi bila značilna težnja po individualizaciji in avtonomiji, ki pa že prehaja v atomizirano družinsko politiko, za Francijo je značilen asistencialni model družinske politike, za Italijo rezidualni, za dežele realnega socializma kolektivizirajoči, itd.

Zlasti se je pokazalo, da je največ težav pri doseganju integrativnosti družinske politike oziroma da je najtežje preseči fragmentacijo. Doslej sta prevladovali predvsem dve usmeritvi, ki ju označuje prav fragmentiranost:

1. *Fragmentacija po potrebah oziroma področjih intervencije* (značilna za države blaginje, ki koncept utemeljujejo v klasični delitvi na področja, ki naj – v grobem – tudi pokrivajo temeljne potrebe družine).

a) ekonomsko fiskalno področje (prenos dohodka in socialne varnosti v okviru davčnega sistema),

b) področje družbenih služb (social services), ki jih delijo v splošne (izobraževanje, zdravstvo, stanovanje, ipd.) in personalne (posvetovalnice, pomoč starim, prizadetim, itd.),

c) področje zaposlovanja (beneficije in storitve, povezana s trgom delovne sile na zasebnem in državnem sektorju);

2. *Fragmentacija po uporabnikih*

a) specializirani programi, ki zadevajo socialno šibke družinske statuse: zgodnje otroštvo, zaposlene ženske, mladinske delinkvente, bolne, stare, prizadete;

b) programi za posamezne tipe (deprivilegiranih, prizadetih) družin, npr. nepopolne družine, multiproblematične ali začasno prizadete s smrtjo hranilca, z izgubo delovnega mesta, ipd.).

Obe usmeritvi sta se pokazali kot neučinkoviti, zato je toliko strokovnih in političnih energij zadnja leta usmerjenih v iskanje novih integrativnih pristopov, ki so sicer bogatejši za izkušnje države blaginje in krize zlasti v socialnih programih, obenem pa se tudi zavedajo negativnih posledic anglo-ameriškega obrata v ekonomizem kot reakcijo na strategije welfare state.

Težave v zvezi z različnimi praksami družinske politike (in med problemi je

prav fragmentiranost na prvem mestu) imajo v različnih državah različne vzroke (ti se kažejo kot nesposobnost operativnega povezovanja posameznih vidikov in intervencij), vendar obstajajo tudi težave pri strokovno raziskovalni analizi družinskih politik. Te težave pa po mnenju številnih avtorjev izvirajo iz različnih teoretsko-ideoloških pristopov do družinske politike oziroma segajo še dlje; gre za temeljne razlike v samem teoretskem presojanju, opredeljevanju, umestitvi družine v družbeni kontekst. Zato je v razpravah o družinski politiki v zadnjem desetletju nastal zanimiv poskus vsaj osnovne unifikacije različnih pristopov, ko gre za analizo družine v najrazvitejših evropskih državah, ki naj bi ponujal možnost za operacionalno analizo družinske politike. Naj enega teh poskusov kratko predstavimo.⁶

Poskus se začneja z definicijo družine, ki zavrača vrsto doslej znanih definiranj, kot npr. »družina kot temeljna celica družbe«, »družina kot mikrokozmos«, »družina kot mesto čiste ekspresivnosti« ipd., in postavlja nekoliko »suho« sociološko tezo, da je družina primarna skupnost in družbena institucija, v kateri se opredeljujejo viri (kateregakoli tipa) v zadovoljene potrebe. (Ali dobesedno, »družina je skupnost oz. mesto pretoka med viri (inputs) in proizvedenimi dobrinami/storitvami (outputs)«. ⁷ Oboji, inputi in outputi, se umeščajo med tri medsebojno ločena področja, *ekonomsko (trg), politično (država) in skupnostno (področja družbene solidarnosti)*. Vsa tri temeljijo na različnih tipih ekonomije:

- a) trg temelji na pogodbeni menjalni ekonomiji in sistemu cen;
- b) država temelji na politični ekonomiji centralizacije in redistribucije virov, pri čemer distributivna načela niso zgolj tržna;
- c) področja družbene solidarnosti (sorodstvo, sosedstvo, primarne in sekundarne skupine, volonterstvo, ipd.) temeljijo na simbolni menjavi, ki ni ekonomsko tržnega tipa in ne pogodbeno, to je menjava, ki ima naravo interpersonalnega transfera in ni komercialno ali politično urejena.

Model za analizo tako opredeljenih razmerij je kratko naslednji:

Družina – trg

Osnovna značilnost razmerja med družino in trgov je v tem, da družina trgu vselej »daje« več kot od njega dobiva, ali drugače, njena pripravljenost za sodelovanje s trgov je večja od pripravljenosti trga za zadovoljevanje potreb družine kot take. Razmerje med obema je mogoče analizirati po naslednjih najpomembnejših spremenljivkah:

- sodobni trg producira in terja določen tip »profesionalnega etosa«, »človeka organizacije« (visoko profesionalizirana in specializirana delitev dela z zahtevami po visoki mobilnosti in poklicni pripadnosti);
- v organizaciji dela tudi sodobni trg ohranja spolno diskriminacijo, kar ovira prerazporeditev družinskih vlog, funkcij, obveznosti, kar pa je že v nasprotju s pričakovanji in željami zlasti mlajših parov;
- trg ohranja segmentacijo po starosti, kar generacije ločuje v delovnem procesu in v procesu potrošnje;
- trg producira dobrine in storitve, ki niso prilagojene potrebam družine, prav nasprotno, s temi potrebami manipulirajo (npr. stanovanjska gradnja).

⁶ O tem piše P. Donati, cit. delo, str. 203; po avtorjevem mnenju gre za poskus, ki je nastal »zunaj« dominantnih smeri družinske teorije. Slednje naj bi bile presenetljivo enotne v ocenjevanju nizkega družbenega pomena družine, kot npr. klasični funkcionalisti (Parsons), neofunkcionalisti (N. Luhmann), neoliberalisti (G. Becker) in neomarksisti (E. Wilson, I. Gough).

⁷ Prav tam, str. 201.

Podobno kakor v prejšnjem primeru velja tudi v razmerju družina – država, da daje družina državi več (predvsem z obdavčenjem dohodka), kakor od nje dobiva. Razlogi te »neenake menjave« so seveda številni, ostaja dejstvo, da družina za storitve, ki jih dobiva od države, plačuje preveč. Ne da bi dvomili o potrebnosti in umestnosti redistributivne funkcije države, je treba razmišljati o izboljševanju te funkcije. Razmišljanja tečejo predvsem v dveh smereh:

a) Večja prilagodljivost države (njenih aparatov, mehanizmov), ko gre za ukrepe redistribucije dohodka in prid najbolj ogroženih družin (načelo enakopravnosti), pri čemer je treba upoštevati ne le številčnost družine, temveč tudi njeno »obremenjenost«.

b) Večja prilagodljivost tistim družinam, ki želijo večjo stopnjo samoupravljanja z dobrinami in storitvami, ki jih sicer ponuja država (načelo avtonomije). Ali drugače, družine, ki to želijo, naj imajo večjo možnost za izbiro med posameznimi pravicami, tipi storitev in dobrin.

Družina – področja družbene solidarnosti

Področja družbene solidarnosti delimo na tradicionalna, predmoderna, kakor so sorodstvo, soseska, volonterstvo, ipd., ter na tiste, ki so se institucionalizirala zlasti v socialni državi (social services). Medtem ko prva delujejo tako rekoč utečeno in samodejno in delujejo toliko bolj, kolikor manj so učinkovita vsa preostala področja, so druga, kakor pravijo nekateri, »nedonošenček« socialne države. Javne institucije socialnih služb v državah blaginje so poleg znanih težav (prevelika administracija in birokratskost storitev, socialni nadzor, veliki stroški, ipd.) težile k asimetrični odvisnosti svojih uporabnikov. Ti so razpeti med pasivnostjo, občutki nepristojnosti in zmanjšano odgovornostjo ter med hotenjem, da »stvari opravljajo sami« na načine, ki jim bolj ustrezajo. Tako se vprašanje avtonomije na tem mestu izkazuje kot poglobitvi problem. Po mnenju strokovnjakov bo tu v prihodnje treba delovati predvsem v smeri večje sposobnosti družin (subjektivni moment) in večjih možnosti (objektivni moment), da bi:

a) bolj nadzirali vire (zunanje in notranje), zadostne za zadovoljevanje osnovnih potreb vsakdanjega življenja vseh družin (minimalni socialni standard za vse);

b) omogočili večje samoupravljanje (home management) znotraj relativno odprtega in fleksibilnega sistema konkurenčne izbire;

c) bili subjekt recipročne participacije v socialnem, političnem, kulturnem smislu na ravni lokalnih in nacionalnih skupnosti in ne zgolj pasiven objekt velikih socialnih reform ali projektov.

Uvodna zabeležka

Odbor za magistrski in doktorski študij na FSPN je v okviru programa seminarjev za vodilne kadre v gospodarstvu priredil tudi nekaj okroglih miz, na katerih so predavatelji, vsi priznani strokovnjaki, skupaj z udeleženci seminarja razpravljali o upravljanju podjetij. Eno od teh razprav smo objavili v pretekli 5. številki revije. Tokrat objavljamo razprave z druge okrogle mize, ki so osvetljevale možnosti razvoja jugoslovanskega podjetja znotraj obstoječega ekonomskega sistema in ekonomske politike. Prvi od uvodničarjev razmišlja o kolapsu plansko tržnega gospodarstva, to pa predvsem zaradi sistema financ, česar »graditelji tega sistema niso nikdar jemali resno«. Zanima ga lastništvo trajnih virov sredstev. Drugi avtor najprej povzema teorijo motivacij ameriškega profesorja Ichaka Adizesa. Prikaže njegovo paradigmo pozitivne motivacije, ki pa ničesar ne pove o ničelni ali negativni motivaciji oziroma o odsotnosti ali blokadi pozitivnih osebnih ciljev pri našem delavcu. Ocenjuje, da je to naš glavni problem. Tretjega zanima predvsem, zakaj je naše podjetje neučinkovito celo tedaj, kadar se mu odpro novi prostori na trgu. Zakaj ne more učinkovito vsrkavati sodobnega znanstvenega teoretičnega napredka? V kolikšni meri so prvi reformni zakoni in ideološki preboji ob njih, zametek nekakšnega embrionalnega kapitalizma? Zakaj je postavljen v položaj boja za obstanek, ne pa za bogatenje? Četrti razmišlja o dialektiki razmerja med gospodarskim stanjem in reformo. To stanje je izsililo reformo ter začelo podirati politične in ideološke pregrade, hkrati pa se socialne in politične pregrade postavljajo kot zavora spremembam. Zadnji prispevek razmišlja o usodni španoviji med proizvajalci in državo, ki je pripeljala do znanih rezultatov: inflacije, brezposelnosti in zadolženosti.

Naj avtorje na kratko predstavimo: dr. Ivan Ribnikar, prof. Ekonomske fakultete B. Kidriča v Ljubljani; dr. Josip Županov, prof. Fakultete za politične vede v Zagrebu; Drago Buvač, ekonomski analitik in publicist; dr. Jože Mencinger, prof. Pravne fakultete v Ljubljani in dr. Davorin Kračun, prof. na VEKŠ v Mariboru.

IVAN RIBNIKAR

Razvoj podjetja znotraj veljavnega sistema in ekonomske politike

(finančna revolucija ali kontrarevolucija, in sicer eno ali drugo po prepričanju posameznika)

Plansko-tržni gospodarski sistem s svojimi značilnostmi se je izčrpal. Zaradi tega znotraj tega sistema ni videti razvoja podjetja, ne glede na to, kaj se dogaja

z ekonomsko politiko. Pri tem je zanimivo, da sistem doživlja kolaps formalno ravno zaradi financ, to je zaradi tistega, kar graditelji tega sistema niso nikdar jemali resno. To je sicer pravilo, da nihče od tistih, ki ponujajo bodisi teoretično bodisi praktično preobrat v ekonomiji (v normalnem svetu so praviloma to samo takšni, ki to ponujajo teoretično – v razpravah in knjigah, ki jih navadno izdajajo v samozaložbah), ne upošteva financ. Če bi jih upoštevali od vsega začetka, bi seveda takoj spoznali, da preobrata ni. Bili bi na primer ob veselje, čeprav bi nam kot objektom bilo marsikaj prihranjenega.

Da bi spoznali, kaj napraviti, da bi prišlo do možnosti razvoja podjetij in do ekonomske politike, ki bi lahko bila smiselna, če uporabimo naslov teksta, bomo najprej razložili bistvo plansko-tržnega gospodarskega sistema. Ko bomo prišli do financ tega sistema, bomo prišli do slepe ulice. Obrnili se bomo nazaj in ugotavljali, kako se morata spremeniti samoupravljanje in družbena lastnina, da bi prišli, na primer, do tržnega gospodarstva. Centralno-planski gospodarski sistem je tako preprost, da o njem ni kaj razmišljati. Plansko-tržni gospodarski sistem je namreč opredeljen z »družbeno« lastnino, s samoupravljanjem in njegovim pandanom v financah, in sicer s samofinansiranjem – oboje seveda v utopičnem ali čudaškem smislu.

»Družbena« lastnina bi naj pomenila, da če podjetje že ima trajne vire svojih sredstev (in sicer takšne vire svojih sredstev, ki jih ni treba vračati ali odplačevati, kar smo prikazali na skici s črtkanim delom pasive premoženjske bilance podjetja), lastnik tega ne sme biti nobena pravna ali fizična oseba, seveda tudi podjetje kot pravna oseba ne. Ta del premoženja podjetja mora biti družben – in to bi naj bilo bistvo družbene lastnine.

Trajni viri sredstev niso nekaj nujnega za podjetje morda zaradi predpisov, finančnega »iluzionizma«, nespametne prakse ali česa podobnega, ampak ker drugače ne more podjetje nastati in obstati. Gre za vire sredstev, ki absorbirajo šoke v poslovanju podjetja, do katerih nujno prihaja. Negotovost je imanentna vsaki gospodarski dejavnosti. S temi trajnimi viri sredstev (»equity«) se varuje upnik, ali, z njimi se zagotavlja, da je kdo sploh pripravljen biti upnik podjetja. Šoki ali riziki so treh vrst: najprej negotovost glede donosa teh trajnih sredstev (trajnim virom, to je njihovim lastnikom, se prizna donos, ko je podjetje poravnalo vse druge, in sicer pogodbene obveznosti), zatem se ob izgubi podjetja za velikost izgube zmanjša ta del premoženja podjetja, ki ga imajo tisti, ki imajo te trajne vire v podjetju, in končno so ob stečaju podjetja nazadnje, za vsemi upniki, tisti, ki imajo trajno naloženo svoje premoženje v podjetju. Zadnji so seveda pri razdelitvi ob stečaju podjetja zatečenega premoženja.

Plansko-tržni gospodarski sistem je odpravil mehanizem za normalno absorbcijo posledic omenjenih negotovosti, ni pa seveda mogel odpraviti negotovosti, čeprav so centralni planerji tudi v tem smislu prevzetni. Mislijo si, da sistem obvladuje tudi prihodnost. Zato je v gospodarski sistem vgrajena nelogičnost, nekonsistentnost, pristranost. Posledic tveganja ne nosi nihče konkretno, trajni viri sredstev podjetja so namreč abstraktno družbeni, medtem ko se za dobre strani lastništva in v tej zvezi za upravljanje ali odločanje v podjetju prepirajo in drug drugemu jemljejo ingerence država ali oblast, poslovodstvo podjetja in delavci. Manjka seveda tisto, kar je sicer značilno za ekonomijo, in sicer »trade-off«. Odloča, upravlja, kontrolira tisti, ki tvega premoženje – seveda svoje. Pristranost ali nekonsistentnost ureditve na tem odločilnem področju se kaže sintetično v gospodarski neučinkovitosti.

V tako zamišljenem lastništvu je pravzaprav edina stvar, ki je še nismo odkrili

(»sistem še ni v celoti zaživel«), kako podjetje nastane in/ali edini problemi so »določeni« problemi z inflacijo – na primer zaradi rasti osebnih dohodkov (»delavcem ni mar za akumulacijo«), ali najsplošnejše, kar seveda nič ne pove, zaradi tako imenovanega »soft budget constrainta«. Na žalost sta omejnjeni zadevi, ki se jemljeta kot obrobni, »samo to še moramo rešiti«, temeljni, in se ne moreta kar tako rešiti v okviru veljavnega ekonomskega sistema.

Premoženjska bilanca podjetja*

Aktiva	Pasiva
Realna & finančna aktiva	Trajni viri / sredstev
	Dolgovi

Podjetja v različnih ekonomskih sistemih in/ali različnih lastninskih oblik se ne razlikujejo niti po aktivni (realni in finančni) niti po dolgovih. Razlikujejo se samo po trajnih virih sredstev, in sicer kdo je njihov lastnik. Brez trajnih virov sredstev je možno podjetje samo v razpravah – na primer v tistih z »modelskim pristopom.«

Inflacija je normalni habitat plansko-tržnega gospodarskega sistema. To je milje, ki omogoča permanentno prvotno akumulacijo »družbenega« kapitala, saj ta kapital ne more nastajati normalno v skladu s pravili, ki določajo ekonomski sistem. Ekonomskega sistema sploh ni mogoče institucionalizirati. Prepuščen mora biti relativno velikemu prostoru za neinstitucionalno vmešavanje države, oblasti, politike v gospodarsko življenje. Iz tega ne more slediti drugo, kar sledi, in to je permanentna gospodarska, finančna, družbena, in politična nestabilnost. V nekem smislu je v institucionalizaciji »družbene« lastnine, ki ne more biti institucionalizirana v normalnem smislu, podstat permanentne revolucije, ki nas sicer drago stane, vendar se z njo radi postavljamo.

Iz tako koncipirane družbene lastnine, ko ni predvideno, da bi prihajala v nastajajoče ali obstoječe podjetje, ki se širi, kot trajna naložba premoženja od zunaj podjetja (od posameznikov in pravnih oseb), seveda sledi samofinanciranje. Sledi seveda v tem smislu, ker so normalne poti financiranja

zaprte. Iz tako pojmovanega financiranja podjetja sledi nadalje samoupravljanje – in sicer kot izključno upravljanje v podjetju zaposlenih delavcev.

Problem je seveda v tem, da samofinanciranje v želenem smislu ni možno, če je že morda možno vse drugo. Vztrajanje na tem, da mora biti tako, vodi po različnih in več poteh do inflacije, ki omogoča, da nastaja nasilno, z uzurpacijo tisto, kar nastaja drugje normalno – in to so trajni viri sredstev podjetij. Podobno kakor marsikje drugje v ekonomiji, tudi tukaj »trade-off« ali barantanje med v bistvu narobe postavljenim ekonomskim sistemom in inflacijo ni možno na dolgi rok. Ta rok se je pri nas iztekel. Izčrpane so vse notranje rezerve, kar se kaže v uničenju financ na vseh ravneh (na ravni NBJ so to negativne tečajne razlike, ki so nastajale z notranjo rezervo sistema v obliki prihrankov prebivalstva v tujem denarju in v zadolževanju v tujini), v rastoči inflaciji, v zmanjševanju proizvodnje in v socialnih napetostih.

Če imamo v mislih dve značilnosti družbene lastnine, lahko sklenemo, da bi bilo z družbeno lastnino, kakor je pri nas institucionalizirana, vse v redu, če bi bilo možno samofinanciranje, kajti potem bi bilo možno samoupravljanje kot izključno upravljanje v podjetju zaposlenih delavcev. Potem bi seveda resnično odkrili tretji gospodarski sistem, in sicer plansko-tržni. Na žalost tega tretjega gospodarskega sistema ni zaradi zelo banalne stvari – zaradi financ. Položaj financ pri nas doslej je tako povsem razumljiv, saj ne da so na splošno finance zoprne, ampak so, gledano z vidika rušiteljev starega in graditeljev novega, reakcionarne. Bolje je inflacija, uničenje gospodarstva in družbe, kakor da se pokle- kne pred financami.

Pri reformi ali rekonstrukciji gospodarskega sistema moramo pričeti spodaj – na primer pri financah. Odpovedati se moramo čudaškemu pojmovanju samofinanciranja (čudaštvo je na primer v tem, da podjetje nastane, če sploh nastane, finančno nenormalno, potem pa terjamo od njega, da se v veliki meri ali kar v celoti samofinancira), kar seveda terja drugačno pojmovanje samoupravljanja – in sicer se spremeni v soupravljanje s strani delavcev, ki so zaposleni v podjetju. Poleg njih soupravljajo tisti, ki so pripravljeni trajno vložiti svoje premoženje v nastajajoče ali obstoječe podjetje. Soupravljanje le-teh je nujno, gre za normalni »trade-off«, da bi namreč bili pripravljeni prevzeti nase omenjene tri vrste tveganja. In končno to pomeni drugačno institucionalizacijo »družbene« lastnine. Tudi za to lastninsko obliko mora veljati, da so poznani lastniki trajnih virov sredstev podjetja. To ne more biti abstraktna družba, ampak konkretne fizične osebe (na primer v podjetju zaposleni delavci in posamezniki zunaj podjetja) in pravne osebe (druga podjetja, banke, tuja podjetja). To so pa že značilnosti lastnine v tržnem gospodarstvu. Pogoji zanj so torej normalne finance (podjetja nastajajo s finančnega vidika na način, da lahko trajno živijo v neinflacijskih razmerah), soupravljanje delavcev, zaposlenih v podjetju, poleg soupravljanja tistih, ki so zunaj podjetja in so trajno vložili svoje premoženje v podjetje, ter končno takšna institucionalizacija »družbene« lastnine, da so poznani lastniki trajnih virov sredstev podjetja.

* * *

Če pustimo ob strani sicer težji problem, in le-ta je v tistem, kar je v glavah ljudi, terja prehod v tržni gospodarski sistem najprej finančno ozdravitev, saj je ravno največje uničenje na področju financ. Pri zdravljenju financ moramo pričeti z Narodno banko Jugoslavije, njej morajo slediti poslovne banke in podjetja

– bolj ali manj hkrati. Ko bomo prišli do gospodarskega sistema z opisanimi značilnostmi, to pa je seveda drugačni gospodarski sistem od sedanjega, bo možen razvoj podjetij in ekonomska politika bo postala smiselna. Možno je seveda zaiti iz obstoječega plansko-tržnega gospodarskega sistema v centralno-planski gospodarski sistem. Vanj pelje namreč široka pot in zanjo ni potrebna revolucija v glavah ljudi. Drugače je s tržnim gospodarskim sistemom. Vanj pelje, kakor smo opisali, ozka, nepregledna in strma pot, in kar je posebej pomembno, da bi šli po tej stezi, je potrebna revolucija v glavah ljudi.

Ljubljana, 10. 3. 1989

JOSIP ŽUPANOV

Razprava o motivaciji

Ko sem se pripravljaj na razpravo o motivaciji, sem nameraval na kratko prikazati eno izmed najnovejših teorij o motivaciji. Skonstruiral je ni niti industrijski sociolog niti socialni psiholog, ampak teoretik managementa in menežerski konzultant – ameriški profesor Ichak Adizes. Vendar pa ta teorija le delno zadeva jedro naših problemov glede motivacije. Ukvarja se namreč izključno s tistim, kar bi lahko imenovali pozitivna motivacija, ničesar pa nam ne pove o ničelni ali negativni motivaciji. Prav v tem pa so naši glavni problemi.

Vseeno bo nemara koristno, če vsaj označim Adizesovo teorijo. Razlikuje pet vrst motivacijskih faktorjev. Tako kot drugi sodobni teoretiki tudi Adizes deli motivacijske faktorje (»nagrade«) na dve veliki skupini: ekstrinzične in intrinzične. Ekstrinzične nato deli na denarne in nedenarne. Denarne in nedenarne nagrade definira tako, kot je v teorijah o motivaciji običajno. Izvirna pa je njegova definicija intrinzičnih nagrad. Te nagrade ali faktorje deli na tri skupine: nagrade, ki so povezane s samo delovno nalogo (Rit), nagrade, ki so povezane z močjo, potenco, torej s človekovim občutkom, da lahko nekaj stori, četudi mu to ni všeč (Rip), in nagrade, ki so povezane s poslanstvom organizacije (Rim). Če si motivacijo predstavljamo kot motor – kar ni slaba metafora – tedaj ima ta motor pet cilindrov: denar, nedenarne nagrade (predvsem gre za status), nalogo, moč in poslanstvo. Motor najbolje deluje, če deluje vseh pet cilindrov, vendar pa lahko teče tudi z enim samim. Oglejmo si nekaj primerov »enocilindrične« motivacije.

V partizanskem boju in revoluciji je edina motivacija organizacijsko poslanstvo. Plača (če sploh je) in status nimata nobene vloge. Prav tako nagrada ni samo naloga, pa tudi občutek moči ne, saj lahko v vsakem trenutku izgubiš življenje. Občutek poslanstva je edino, kar motivira ljudi, da žrtvujejo svoja življenja.

Drobnemu aparatčiku pri okencu je edina motivacija občutek moči; močan je, ko vidi, kako ljudje čakajo v vrsti in ko zavrne njihovo prošnjo, ker niso pravilno izpolnili obrazca ali pa jim manjka kakšno potrdilo in jih zato lahko pošlje k drugemu okencu ali sploh v drugo ustanovo. Vsi drugi motivi: plača (ki je nizka), priznanje (ki ga ne dobiva), naloga (ki je dolgočasna) in misija (ki je ni) nimajo pri tem nikakršne vloge.

Nalogo kot edino motivacijo najdemo pri osamljenih umetnikih, ki uživajo v tem, da pišejo ali slikajo, čeprav ne bodo nikoli objavili svojih knjig in ne razstavili svojih platen.

Nedenarna ekstrinzična motivacija je edina motivacija cenenega politika (za razliko od državnika bi mu rekli politikant). Njegova plača je fiksna, lahko je celo nizka, njegova naloga je dolgočasna, poslanstva oziroma nekakšnega višjega cilja nima, v sebi ne čuti neke realne potence za spreminjanje stvari. Kaj je potemtaka njegova motivacija? Naslovi, priznanje, ime, aplavdiranje – drugače povedano »ego trip«.

Izključno denarno motivacijo pa ima fizični delavec, ki opravlja ponavljajoča se in dolgočasna dela. Organizacijske misije nima, prav tako ne menežerskega občutka, priznanja ne dobi ne v organizaciji ne v družbi (imajo ga za človeka, ki izgublja), v svoji nalogi ne uživa. Vse, kar dobiva, je plačilna kuverta.

Skratka, videti je, da ima večina ljudi enocilindrično motivacijo, to pa je (razen, če gre za organizacijsko poslanstvo) najslabša oblika motivacije. V nasprotju s tem pa japonski delavec vozi s štirimi ali petimi cilindri. Ob tem, da dobiva plačo, je udeležen tudi pri dobičku, kar pomeni, da njegova denarna nagrada niha in ga zato motivira. Priznanja dobiva v krogu družinske kulture, kar velja tudi za delo v tovarni. Na Japonskem poznajo participativni management in delavec lahko vpliva na tisto, kar dela. Njegovo mnenje je zaželeno in zato z rastjo podjetja raste tudi sam. Trajna zaposlitev in zvestoba podjetju (ter seveda zvestoba podjetja delavcu) mu dajeta tudi občutek nekega poslanstva.

Adizes tudi pravi, da uspešna motivacija predpostavlja enačbo: $A = T = R$. A pomeni »authorance«, to je človekova sposobnost, da povzroči, da nekdo nekaj stori. To je celotno energetska polje v organizaciji. Sestavlja ga sedem podsistemov: 1) struktura oblasti, 2) struktura moči, 3) struktura vpliva, 4) avtoritarna moč, 5) indirektna moč, 6) vplivna oblast in 7) CAPI (ujemanje oblasti, moči in vpliva, torej popoln nadzor nad položajem). Osnovni problem je v tem, kakšno je razmerje med »authorance« (imenujmo jo pristojnost), nalogo in nagrado. Do idealnega razmerja pride takrat, kadar pristojnost ustreza nalogi, ki jo mora posameznik opraviti, in kadar delu sledi ustrezna organizacijska nagrada. Toliko o tej teoriji.

Dejal sem že, da naš osrednji problem še vedno ni pozitivna motivacija (četudi bi bila enocilindrična), marveč se ubadamo z ničelno in negativno motivacijo. Dovolite, da podrobneje pojasnim ta pojma, saj v literaturi nista običajna, vsaj ne v pomenu, kakršnega jim dajem jaz.

O pozitivni motivaciji govorimo tedaj, ko obstaja pozitiven organizacijski cilj (torej cilj, ki ima za organizacijo pozitivno vrednost), ki mobilizira, spodbuja in usmerja ravnanje posameznika s pomočjo nekakšnega pozitivnega osebnega cilja. Ta pozitiven osebni cilj (to je lahko katerikoli motivacijski dejavnik ali pa več teh dejavnikov skupaj) sodbujata, ohranja in osredinja ravnanje k organizacijskemu cilju in ga zato lahko imenujemo motiv. Najpreprostejši primer za to je delo, plačano po učinku: pozitiven cilj organizacije je večja produktivnost in učinkovitost, pozitiven cilj posameznika pa je večja plača. S tem, ko se uresničuje organizacijski cilj, se uresničuje tudi osebni, in obratno.

O ničelni motivaciji govorimo, kadar bodisi ni pozitivnega organizacijskega cilja (organizacija komajda živetari in ni zainteresirana za povečanje učinkovitosti), ali pa je blokiran pozitiven osebni cilj (delavec vidi, da bo njegova nagrada večja, če bo povečal svojo produktivnost in učinkovitost). Delo ga ne zanima in je popolnoma indiferenten: njegov učinek je le tolikšen, kolikšen mora biti, da se sploh lahko obdrži v organizaciji.

Nekoliko teže je pojasniti, kaj je negativna motivacija. Pri tem je treba razlikovati dve različni situaciji. Ena je, kadar obstaja pozitiven organizacijski cilj hkrati z negativnim osebnim ciljem. Organizacija, na primer, želi večjo produktivnost (kar je pozitiven organizacijski cilj), vendar pa delavca kaznuje za podpovprečno delo: lahko ga opominja, lahko pa ga tudi denarno kaznuje (plačo mu zmanjša), lahko ga celo odpusti. Kazen je za delavca negativni osebni cilj, ki se mu želi izogniti z boljšim delom, tako da v tem smislu negativna motivacija dopolnjuje pozitivno ali pa jo delno ali povsem zamenjuje (kar je zelo slab način motiviranja). Drugače pa je, kadar si delavec sam postavi negativni cilj v odnosu do organizacije, ko mu ne gre za to, da bi se temu cilju izognil, marveč prav za to, da bi ga uresničil. Na primer, kadar se hoče delavec iz kakršnihkoli razlogov »maščevati« organizaciji ali pa jo »kaznovati« tako, da ji povzroča škodo. Tipičen primer za to je industrijska sabotaža, ki je v resnici precej pogostejša kot navadno mislimo, in jo poznajo tudi v takšnih državah, kakršna je Amerika. Druge oblike so neavtorizirani (»divji«) štrajki, malomarno ravnanje s stroji in napravami, ki seže celo do naklepnega uničevanja, razsipanja z materialom in energijo, do dela izključno po predpisih (kar je pri poštarjih nadomestek za stavko), počasnega dela, kraje materiala in drugega. Ko govorim o negativni motivaciji, ne mislim na zagroženo kazen ali celo na dejansko kaznovanje kot obliko motivacije, ampak želim pokazati, kako je, kadar so delavčevi cilji glede na cilje organizacije negativni – in zato delavec organizacijo »kaznuje«, ker ni izpolnila svojih obljub, ali pa se, po njegovem mnenju, ni ravnala po »psihološki pogodbi« z delavcem.

Moje mnenje je, da pri nas v veliki večini primerov prevladujeta ničelna in negativna motivacija, zato je glavni problem v tem, kako naj ju prevladamo ter ju iz ničelne in iz negativne cone premaknemo v cono pozitivne, pa četudi enofaktorske motivacije. Problem je še večji zato, ker ne gre za trenutne motnje v motivaciji, marveč za trajno dispozicijo in za položaj, na katerega so se delavci že privadili, in zato, ker je ta motivacija sestavni del organizacije oziroma del organizacijske kulture in vsakdanjega življenja.

Seveda me boste vprašali, kakšna je pri nas razširjenost ničelne in negativne motivacije. Žal na to vprašanje ne morem odgovoriti. Niti približne ocene vam ne morem dati, saj ni nobenih empiričnih podatkov, iz katerih bi lahko utemeljeno postavili takšno oceno. Če ostanem na hipotetični ravni, lahko domnevam, da moramo ničelno motivacijo pričakovati tam, kjer imamo opravka z uravnilovko ali pa kjer se razpoloženje nagiba v prid uravnilovki. Natančneje povedano, pričakujem, da se bo ničelna motivacija pojavljala v tistih organizacijah, kjer so plače približno enako visoke in kjer so interprofesionalni razponi majhni. Pa tudi tam, kjer prevladuje družbena klima uravnilovke (tehnično rečeno, kjer prevladuje radikalno-egalitarna vrednostna usmeritev), ne glede na to, kakšna je dejanska delitev dohodka. Ker pa je vzdušje uravnilovke v funkciji psihološke deprivacije, iz katere posameznik ne more pobegniti s pomočjo mehanizmov ekonomskega tekmovanja, lahko v glavnem predpostavimo, da bomo uravnilovko pri delitvi osebnih dohodkov ali vsaj težnjo po takšnem uravnavanju našli povsod tam, kjer osebni dohodek le s težavo pokriva existenčni minimum. Iz podatkov zagrebške CEME bi lahko domnevali, da je takšnih organizacij več kot 50%. Seveda je to zelo negotova ocena, ki more variirati tako navzgor kot navzdol. Vendar pa, tudi če bi bilo takšnih organizacij samo 30%, so njeni vplivi na nacionalno produktivnost in učinkovitost zelo veliki.

Zakaj uravnilovka proizvaja ničelno motivacijo? Zato, ker zaustavi vse cilindre v motivacijskem stroju. Najprej blokira denarno motivacijo, ki je v velikem delu

delovne populacije sploh edina motivacija. Če naj bi namreč denarno nagrajevanje delovalo kot motivacijski dejavnik, morajo biti nagrade diferencirane (delo se mora razlikovati od nedela, slabo delo od dobrega itn.). Razen tega morajo biti zasluški variabilni (inkrementalni). Ljudi namreč ne motivira samo višina plače, marveč tudi zvišanje osnovne vrednosti, povišek, kot se temu reče. Povišek je nekaj časa učinkovit, nato pa izgubi svojo motivacijsko moč. Čez 15 ali 30 dni povišek ni nobena novost več, ampak postane del redne plače. Zdaj je potreben nov povišek itn. V tem je videti omejenost motivacijske moči denarne nagrade, zato moramo vključiti tudi druge cilindre. V pogojih uravnilovke in z njo povezano javnostjo plačilnih spiskov posameznik ali skupina ne moreta dobiti poviška, pač pa ga morajo dobiti vsi, najbolje kar v enaki višini. S tem pa je preprečena diferenciacija med zasluški. Mimogrede naj povem, da uravnilovka preprečuje tudi motivacijo v obliki kazni. Če sta delo in nedelo enako nagrajena, tedaj nedela tudi ni mogoče kaznovati. S tem pa so demoralizirani vsi, ki znajo in so pripravljeni dobro delati.

Vendar pa uravnilovka ne zavre le denarne motivacije, marveč tudi druge motivacijske dejavnike. Uravnilovko enakih želodcev namreč spremlja tudi »intelektualna uravnilovka«, se pravi teorija enakih sposobnosti, ki ne pozna priznanj za dobro delo in za uveljavitev pri delu nasploh. Ustvarja vzdušje, v katerem postane delo prekletstvo, ki ne daje nobene intrinzične nagrade. S tem mislimo na zadovoljstvo pri delu, pa tudi potenco, ki jo ogrožajo skaljeni odnosi med ljudmi, in na usihanje organizacijskega poslanstva v organizaciji, ki komaj životari prav zato, ker je uravnilovka ogrodje njene kulture.

Uravnilovka je s svojo ničelno motivacijo veliko družbeno zlo – vendar pa tudi še kaj hujšega. Je negativna motivacija, situacija, ko si posameznik prizadeva uresničiti cilje, ki so za organizacijo negativni – ko torej posameznik ne le noče sodelovati s svojo organizacijo, ampak zavestno nastopa proti njej, se proti njej bori ali pa si ne prizadeva preprečiti škodo, ki ji preti.

Kolikšna razsežnost negativne motivacije ali anti-motivacije? Na to vprašanje je še težje odgovoriti kot na vprašanje o razširjenosti ničelne motivacije. Nimamo nobenih zanesljivih sistematskih podatkov o razširjenosti takšnih negativnih oblik obnašanja. Tudi zbrati bi jih bilo težko, saj so v pristojnosti disciplinske, materialne in tudi kazenske odgovornosti. Lahko pa domnevamo, da je takšna antimotivacija posebej zasidrana pri tistem delu delovne populacije, katere gola fizična obstojnost je najbolj ogrožena. Spet bi na podlagi podatkov CEME lahko predpostavljali, da je ta pojav zaznaven vsaj v 30% vseh delovnih organizacij. Negativna motivacija je torej v funkciji pavperizacije delavcev, kar je spet posledica galopirajoče inflacije. Jasno je, da bo v sorazmerju, kot bo napredovala inflacija, naraščala in se poglobljala tudi pavperizacija, z njo pa seveda tudi negativna motivacija. Neverjetno lahkomišelnost bi bilo, če bi si domišljali, da bi mogla pozitivna denarna motivacija temeljiti na socialni pomoči in »solidarnosti«.

Ničelna in negativna motivacija nista problema, ki bi ju lahko reševali industrijski psihologi, sociologi in industrijski psihologi, sociologi in industrijski management. Brez temeljitega prestrukturiranja gospodarstva in temeljite reforme sta celo povsem nerešljiva. Sta pa, na žalost, naša glavna problema na področju delovne motivacije.

Embrionalni kapitalizem

Položaj in delovanje podjetja v jugoslovanskem gospodarskem sistemu sta boj za obstanek – in ne za bogatenje.

Če si (izmed mnogih) izberemo takšno gledišče, lahko raziščemo tudi številna pojasnila: zakaj je naše podjetje neučinkovito, celo kadar se mu odpro novi prostori na trgu; zakaj ne more učinkovito vsrkavati sodobnega znanstveno-tehničnega napredka in se vključevati v svetovno delitev dela, in, na koncu, v kolikšni meri so novi ustavni amandmaji, prvi reformni zakoni, ki so nastali na njihovi podlagi in ideološki prelomi ob njih, zametek, nekakšen embrionalni kapitalizem.

Navdih za takšen pristop sem dolžan sovjetskemu ekonomistu Isaaku I. Rubinu (1886–1937?) in njegovi, pri nas prevedeni knjigi *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, ki je leta 1978 izšla pri založbi Stvarnost v Zagrebu.

V (kot se je kasneje pokazalo) jalovem prizadevanju, da bi razbil dogmatsko tolmačenje Marxovega zakona vrednosti kot kalkulativne, računovodske substance ali »tekočine«, ki se »preliva«, je Rubin potegnil jasno črto med nespornimi okrog delitve dela in delitve kapitala. Navedel (in izčrpno utemeljil) je dve vrsti blagovne produkcije.

1. V enostavni blagovni produkciji se proizvajalec ravna po načelu: $V = c + (v + m)$. Ko poravna svoje stroške proizvodnje, vključno s sredstvi za obnavljanje proizvodnje (c), novonastalo vrednost razdeli na del, ki mu služi za lastno ohranitev (v) in presežek (m); del gre za večjo osebno porabo, del pa za razširjeno reprodukcijo. To je ravnanje in logika ohranitve, obstanka – in na tej podlagi poteka delitev celotnega družbenega dela po načelu prvotne delovne vrednosti: za enako delo enak dohodek.

2. V kapitalistični blagovni produkciji sta ravnanje in logika drugačna, sledita formuli: $V = (c + v) + m$. Pri tem ne gre samo za formalno premikanje oklepajev. Potem, ko so pokriti vsi stroški proizvodnje, z mezdo vred, se v kapitalističnem sistemu prične velika delitev presežne vrednosti: za enak vloženi kapital enak profit. To je nov način obnašanja in logika bogatenja. Hkrati je to tudi nov način delitve: enakost kapitala je neenakost dela.

3. Rubinova shema nam kaže še prehodno obliko, za katero je menil, da je le njegov miselni konstrukt. To naj bi bila tista oblika, ko lastnik produkcijskih sredstev v enostavni blagovni produkciji prisvaja presežno vrednost, vendar se še ne vključuje v cirkulacijo in delitev kapitala, ampak ga troši ali na kakšen način akumulira. To obliko je imenoval embrionalni kapitalizem.

Zakaj moramo znova spominjati na te preproste sheme iz osnovnih tečajev politične ekonomije? Več razlogov je, da so za jugoslovansko podjetje in njegove perspektive danes tako aktualne.

Čeprav je jugoslovanski model samoupravnega socializma bolj ali manj v teoriji, nekoliko pa tudi v praksi, dolgo priznaval blagovno-denarne odnose in tržišče, je njegov osnovni gospodarski subjekt (podjetje) ostajal v glavnem pri enostavni blagovni produkciji. Tržišču namreč priznavamo, da v določeni meri verificira vrednost produkcije tega blagovnega proizvajalca, samoupravnega podjetja. Ra-

zen tega od tega tržnega mehanizma pričakujemo, da bo reguliral delitev celotnega družbenega dela, in sicer po načelu: za enako delo enak dohodek (osebni dohodek). V takšnih okvirih se gibljejo tudi samoupravna podjetja. Potem, ko pokrijejo stroške svoje produkcije, namenijo novonastalo vrednost za osebne dohodke, presežek vrednosti pa voluntaristično razdelijo: del gre za povečanje osebnih dohodkov, del pa za razširjeno reprodukcijo.

O takšnem ravnanju priča vse naše socialno-ekonomsko okolje. Pri nas vsi zahtevajo najprej enake osebne dohodke za vse: za enako vloženo delo naj bi dobili enake plače vsi, v Sloveniji in v Makedoniji. Skupina ekonomistov iz Zagreba, ki so se imenovali za »Kidričeve naslednike«, je s pomočjo zapletenih ekonometričnih metod celo izračunala, kakšne naj bi bile osnovne plače vseh zaposlenih v jugoslovanskem gospodarstvu, po vrstah in kvalifikacijah. V podobne obračunske piščali delovne vrednosti piskajo tudi dokumenti ZKJ o delitvi na osebni dohodek I in osebni dohodek II. Po eni strani se delavskemu razredu tako pripisuje, da je zainteresiran za vlaganja v razširjeno reprodukcijo, po drugi pa mu državni ukrepi predpisujejo, kolikšna mora biti stopnja akumulacije. Vse to je, navsezadnje, utemeljeno v teoriji in praksi združenega dela: skoznjo se skuša celotno družbeno delo (ob posredovanju tržišča kot regulatorja) razdeliti po načelu »vložene delo« v enostavni blagovni produkciji, brez cene kapitala.

(Kako razsežni in globoki so pri nas ideološki nesporazumi ob teh vprašanjih, bo še bolj jasno, če se spomnimo na Rubinovo razlago zakona delovne vrednosti: prehoda iz sestavljenega v enostavno delo ni mogoče izvesti z nikakršnimi računskimi čarovnijami, prav tako kot ni mogoče vnaprej določiti razmerje med osebnimi dohodki in akumulacijo – v obeh primerih je to pravzaprav funkcija tržišča.)

S takšno logiko enostavne blagovne produkcije (ki ni lastna le delavcem, ampak tudi vodilnim krogom in politobirokraciji) je jugoslovansko podjetje postalo gospodarski subjekt, ki se bori za obstoj, za nekakšno akumulacijo še, za bogatenje pa nikakor ne. Bogatenje je, razen tega, tudi ideološko dvomljivo početje.

Nenazadnje se v takšnem sistemu izgublajo tudi ekonomska merila izbiranja in učinkovitega uvajanja sodobne tehnologije – saj ne oblikuje tržnih razmerij relativnih cen produkcijskih faktorjev, predvsem dela in kapitala. Na eni strani imamo zato visoke stopnje bruto investicij v družbenem proizvodu, na drugi pa nizko donosnost tega kapitala in neučinkovito izkoriščanje celo zelo sodobne tehnologije. V takšnih pogojih se podjetniška funkcija (racionalno kombiniranje dejavnikov produkcije s prizadevanji za čim večji profit in bogatenje) niti ne more razviti, tako pa se tudi gospodarstvo ne more hitro prestrukturirati.

Pravzaprav je usoda vseh gospodarstev tako imenovanega modela realnega socializma enaka. O njihovih pomanjkljivostih vemo že dovolj. Zanimarjamo pa dejstvo, da je ves njihov gospodarski mehanizem (v državnem planiranju ali pri delnem popuščanju trgu) zgrajen na načelih enostavne blagovne produkcije, da se ravna po primitivnih razlagah zakona delovne vrednosti, ki zahtevajo za enako delo enako plačilo. Formiranje kapitala je le dodaten davek, ki ga zahteva država, plačujeta pa ga inflacija in pomanjkanje blaga. Brez funkcij kapitala in tržišča so zato ostala gospodarstva realnega socializma brez moči, da bi se prestrukturirala v smeri sodobnega znanstveno-tehničnega napredka.

Morda bi bilo pravilneje vnesti v naša razmišljanja droben popravek in reči, da se je naš samoupravni gospodarski sistem delno razvijal v smeri tistega, kar je Rubin imenoval embrionalni kapitalizem. Funkcijo zagotavljanja vseh oblik skupne porabe in akumulacije je prevzemala država kot dejanski lastnik produk-

cijskih sredstev. Vendar pa se tudi v takšnem modelu niso do konca uveljavili mehanizmi tržišča v delitvi celotnega družbenega dela ob posredovanju enakosti kapitala.

Zato smo sedaj v fazi prehoda iz tega gospodarskega sistema enostavne blagovne produkcije in državnega embrionalnega kapitalizma v model čistega, sodobnega kapitalizma. To pa je sistem, v katerem celotna delitev družbenega dela temelji na izenačevanju kapitala. Najtežji problem pri tem je, kako premagati dogme, ki se ne morejo sprijazniti s tem, da takšen sistem zahteva odnos: enakost kapitala – neenakost dela. Iz tega izvirajo vsi naši spori o obrestnih merah, cenah kapitala, družbeni lastnini, delnicah, tržišču kapitala.

V tem smislu shematski prikaz našega ekonomskega sistema in njegovih transformacij nenehno razpada na nasprotja med enostavno blagovno produkcijo in sodobno kapitalistično produkcijo; med bojem za obstanek in bojem za bogatenje; med sistemom stalnih družbenih redistribucij po »vloženem delu« in sistemom ekonomske ustvarjalnosti in bogatenja, v katerem bi se (prek podjetništva in trga produkcijskih faktorjev) »ves čas izenačevale neenakosti, ki nenehno nastajajo«.

Na enem polu našega gospodarskega sistema je zato še vedno trdno zasidran Zakon o združenem delu z embrionalnim državnim kapitalizmom in politokratsko redistribucijo vred, na drugem pa so poskusi, ki naj bi nas pripeljali v razvitejši kapitalistični sistem s tistimi ustavnimi amandmaji, ki priznavajo tržišče produkcijskih faktorjev. Vendarle, temeljna načela Ustave so še vedno ujeta v meje »vloženega dela«. In dokler z njimi namesto golega obstanka ne bo zagotovljena pravica do bogatenja vseh dejavnikov v produkciji ter neomejena državljanska svoboda za ukvarjanje z gospodarsko dejavnostjo, toliko časa se ne bomo mogli izviti primitivnemu državnemu embrionalnemu kapitalizmu in stopiti v razvit tržni kapitalizem.

(Opomba: o razvitem, čistem ali sodobnem kapitalizmu govorimo v tem prikazu kot o modelu razvitega tržnega gospodarskega sistema, ne da bi se spraševali o nujnosti in možnosti za to, da bi zunaj njega nastal mehanizem za uresničevanje določenih socialnih in socialističnih ciljev družbe.)

JOŽE MENCINGER

1930 ali 1947?

Razprave o gospodarski reformi in tržnem gospodarstvu so ustvarile iluzijo, da bo z uvedbo trga Jugoslavija kar preko noči postala deželna blaginje, podobna Švedski ali Švici. Dejansko pa smo pred razpotjem, ki ga ponazarjata letnici 1930 in 1947; uspešno izvedena gospodarska reforma nas bo namesto v deželo blaginje pripeljala v kapitalistično gospodarstvo z gospodarskim stanjem, podobnim tistemu iz tridesetih let, spodletela reforma pa v stanje, podobno tistemu po vojni, torej v nekakšno tržno-plansko gospodarstvo z vsemi ekonomskimi, predvsem pa socialnopolitičnimi značilnostmi takšnega stanja. Ugovor, da je prispodoba pretirana, drži samo delno in predvsem zato, ker je zdajšnje družbeno bogastvo mnogo večje, kot je bilo pred šestdesetimi ali štiridesetimi leti.

Prispodoba zahteva utemeljitev in izbiro med alternativama.

Reforma gospodarskega sistema v okviru Mikuličeve komisije po svojih značilnostih ne sodi med klasične reforme socialističnih gospodarstev, bistveno pa se razlikuje tudi od prejšnjih poskusov jugoslovanskih reform. Z reformami so namreč socialistična gospodarstva poskušala povečati učinkovitost: poskušala so uvajati nekatere institucije tržnega gospodarstva, vendar tako, da bi temelj gospodarskega sistema, družbena ali državna lastnina, ostal nespremenjen. Še manj naj bi seveda reforme načenjale temelje političnega sistema: monopol Partije v družbi in načelo demokratičnega centralizma znotraj nje. Tokrat je drugače; reforma izhaja iz spoznanja, da je temeljni problem socialističnih gospodarstev oblika lastnine, v jugoslovanskem primeru tako imenovani nelastniški koncept družbene lastnine. S to ugotovitvijo in njenimi posledicami pa je Mikuličeva komisija postavila pod vprašaj doslej nesporna temelja gospodarskega sistema – družbeno lastnino in samoupravljanje, posredno pa tudi močno pretresla temelje političnega sistema. Gre za doslej daleč najpomembnejši ideološki preboj, katerega posledicam se je poskušala komisija tudi izogniti. Prav poskusi, da bi nekatere posledice reforme obšla, pa so tako v dokumente komisije in še bolj v zakonodajo, sprejeto na podlagi teh dokumentov, vnesli popolno zmedo.

Da bi uspešna reforma jugoslovansko gospodarstvo spremenila v kapitalistično, ni težko ugotoviti. »Integralni« trg, sestavljen iz trga produktov, trga kapitala in trga dela, kakršnega razglša reforma gospodarskega sistema, ni družbeno nevtralna institucija. Čeprav ni mogoče trditi, da že zdaj nimamo posameznih sestavin trgov dela in kapitala, sta trga vendarle rudimentarna, na ideološki ravni pa ju sploh ni. Njuna »uradna« uvedba zahteva premislek o posledicah, to pa je nič manj kot opustitev razglašanih temeljev zdajšnje družbeno-ekonomske ureditve – družbene lastnine in samoupravljanja, ali pa vsaj njuno redefiniranje. Takšna, kot sta, sta namreč teoretično in praktično nezdružljiva s trgov proizvodnih tvorcev. Trg kapitala ni združljiv z družbeno lastnino kot lastnino vsakogar in nikogar, trg dela pa ni združljiv s samoupravljanjem. Povedano drugače: na »drugi strani mostu« ni socialističnega tržnega gospodarstva, tam je tržno gospodarstvo, ki pa je v svojem bistvu kapitalistično. Pravica upravljanja in trajnega prisvajanja iz vloženega kapitala, ki ju uvaja reforma, pomenita prav tisti tako napadani »kapitalski odnos«, ki tvori srž kapitalizma.

Pogoj za trg kapitala so lastniki kapitala, ki se morejo pojavljati kot njegovi kupci ali prodajalci. Družbena lastnina takšnega lastnika nima. Če je lastnik družba kot celota, potem je prodajalec istočasno tudi kupec. Zato je družbena lastnina s celotno družbo kot titularjem lahko samo nelastnina, oziroma le oblika državne lastnine. Edina razlika med državno in družbeno lastnino je, da pri državni lastnini lastniške odločitve vsaj formalno sprejema in zanje odgovarja določljiva državna birokracija, pri družbeni jih poleg državne birokracije sprejemajo še manj določljive politične strukture, poslovodni organi in delavci posamezne organizacije.

Nedvomno so predvsem po letu 1980 državni organi z administrativnimi ukrepi prevzemali vse več lastniških funkcij. Vrsto lastniških prerogativov, predvsem kadrovskih odločitev, so obdržale različne, bolj ali manj formalne politične strukture, del jih je ostalo poslovodnim organom in del delavcem. Povečevanje lastniških funkcij države oziroma vse večje administriranje je izhajalo iz fikcij o družbeni lastnini in nekonfliktnosti interesov socialistične samoupravne družbe. S tem je sistem dejanska protislovja, ki izhajajo iz različnosti interesov delavcev kot lastnikov dela in delavcev kot »solastnikov« družbene lastnine (kot je na primer odločanje o delitvi med osebne dohodke in akumulacijo), »urejal« s priseganjem na

»gospodarjenje delavcev s celoto družbene reprodukcije«. Dejansko pa je bilo v delitvi družbeno lastnino potrebno zaščititi prav pred »solastniki«. Drugače kot z administrativnimi pravili to sploh ni mogoče; povečanje dejanskega odločanja delavcev o akumulaciji bi rezidualnost akumulacije samo še povečalo; delavci bi brez administrativnih omejitev družbeno lastnino spremenili v zasebno ali vsaj v kolektivno.

Z določitvijo titularjev družbene lastnine, kar je pogoj za uvedbo kapitalskega trga, pa družbeno lastnina »degenerira« v kolektivno. Če namreč delavci v posamezni organizaciji res odločajo o trošenju-uporabi produkta, če so torej delavci v organizaciji ekonomski lastniki, potem gre za lastnino, ki jo Bajt (1988) imenuje »samoupravna družbeno lastnina«. To pa je le drugo ime za ideološko manj sprejemljiv pojem kolektivna lastnina. Ta pa spet ni nič drugega kot oblika privatne lastnine.

Družbeno lastnina brez administrativnih omejitev sploh ne more ostati dominantna oblika lastnine. Prav omejitve, ki naj bi jo varovale, kot so, na primer, obvezna realna amortizacija ali obvezna minimalna akumulacija, namreč razkrivajo, da je »degeneracijo« družbene lastnine v samoupravno-kolektivno in privatno mogoče preprečiti le z administrativno prisilo titularja lastninskih pravic k ravnanju, ki bi mu bilo, če bi bil dejanski titular, imanentno.

Pomemben praktični problem, ki nastaja z razglašenim lastninskim pluralizmom, je nedvomno usklajevanje načela »ena delnica, en glas« z načelom »en delavec, en glas«, torej usklajevanje »kapitalskega odnosa« s »samoupravnim odnosom«. Zakon o podjetjih ob vsej nedorečenosti in zmeda daje nedvomno prednost kapitalskemu odnosu, saj je med drugim kapitalski odnos odločilen pri samoupravljanju skupnih družbenih podjetij, še mnogo bolj pa pri mešanih in seveda zasebnih podjetjih.

Trg dela v kombinaciji s samoupravljanjem deluje nesimetrično; deluje le, ko je treba zaposlenost povečati, ne pa, ko jo je treba zmanjšati. V prvem primeru se delavci, ki iščejo zaposlitev, na trgu pojavljajo kot prodajalci delovne sile, delovne organizacije, ki iščejo delavce, pa kot njeni kupci. Če potrebujejo delavce, ki jih med iskanci zaposlitve ni, jih s ponujanjem višjih osebnih dohodkov poskušajo pridobiti tudi iz drugih organizacij; pojavljajo se torej tudi kot konkurenčni kupci na trgu delovne sile. Podobno si z različnimi delovnimi sposobnostmi konkurirajo delavci, ki se prijavljajo na razpise prostih delovnih mest. Do tu torej ni problemov. Trg delovne sile preneha delovati, ko se pojavi presežek delovne sile. Na novo zaposleni delavec namreč postane vsaj na ideološki in teoretični ravni enakopraven član delovnega kolektiva, samoupravljalec in s tem menedžer in podjetnik, kar pomeni, da dobi tudi enako pravico do dela kot drugi člani delovnega kolektiva. Če zaradi zmanjšanja produkcije, uvajanja nove tehnologije ali iz drugih razlogov pride do presežka dela, bi delavec kot menedžer, ki odloča o količini in kombinaciji produkcijskih faktorjev, moral samega sebe odpustiti, kar pa ni združljivo s samoupravljanjem, ki, če je zasnovano na tekočem delu, temelji na podmeni, da so delavci v podjetju enakopravni. Od samoupravljanja ne ostane nič, če ali ko »bolj enakopravni« delavci odpustijo »manj enakopravne«. V praksi do odpuščanja ne prihaja oziroma prihaja zelo redko. Presežek dela se zato kopiči v obliki »brezposelnosti« zaposlenih (ta naj bi po konservativnih ocenah že lani preseгла 30% skupno zaposlenih v družbenem sektorju [Mencinger, 1988]), učinkovitosti gospodarjenja pa brez njenega zmanjšanja ni mogoče povečati.

Zdajšnje gospodarsko stanje je razlog za izbiro leta »1930« in ne kakršnega drugega leta. Glavna značilnost jugoslovanskega gospodarstva v osemdesetih letih je stagflacija, ki se približuje »hiperstaglaciji«. Indikatorji gospodarskih gibanj v Tabeli 1 kažejo, da se ekonomska kriza pogloblja, da pa vse večjo notranjo nestabilnost spremlja zmanjševanje zunanje nestabilnosti. Nadaljujejo se torej tendence, ki so se začele leta 1980, ko ni bilo več mogoče pridobivati dela družbenega produkta z zadolževanjem, ko torej notranjega ravnotežja ni bilo več mogoče vzpostavljati na račun zunanega. Cena vzpostavljanja zunanega ravnotežja je bila visoka: kažejo jo stagnacija, inflacija, povečana brezposelnost, zmanjšanje produktivnosti dela in kapitala (kar se kaže v povečanju kapitalnega in delovnega koeficienta), znižanje življenjske ravni in vse večje socialne razlike med ljudmi in regijami.

Indikatorji uspešnosti jugoslovanskega gospodarstva

	stabilnost			učinkovitost		
	notranja I	II	zunanja III	IV	V	VI
1981	1.5	50.0	13.5	70.2	2.69	1.79
1982	0.5	29.2	14.1	77.8	2.82	1.84
1983	-1.0	40.3	14.6	81.6	2.96	1.89
1984	2.0	57.5	15.3	84.5	2.95	1.89
1985	0.5	76.6	16.0	87.2	2.97	1.91
1986	3.5	88.1	16.2	84.1	2.95	1.91
1987	-1.0	118.4	15.7	91.3	3.01	1.97
1988	-2.0	198.8	16.4	96.5	3.13	2.01

Vir: Statistički godišnjak, različne številke:

- I – stopnja rasti družbenega produkta
- II – stopnja rasti cen na drobno
- III – stopnja brezposelnosti
- IV – pokritost uvoza z izvozom
- V – kapitalni koeficient
- VI – delovni koeficient

Stagnacija in inflacija sta se po letu 1983 spremenili v nekakšno »hiperstagflacijo«. Čeprav sta inflacijo v letu 1980 izzvali podražitev nafte in neravnotežje med ponudbo in povpraševanjem, pa so k njej prispevali še drugi dejavniki. Zmanjšanje uvoza je zmanjšalo konkurenco, devalvacije dinarja so povečale stroške produkcije, po letu 1983 pa so inflacijska pričakovanja postala glavna gonilna sila rasti cen.

Vsaj zaenkrat ni videti, da bi v gospodarstvu obstajali »endogeni« mehanizmi, ki bi mogli pripeljati do preobrata. Prav narobe, možnosti gospodarske ozdravitve so omejene. Že samo dejstvo, da je bilo za vzpostavitev zunanega ravnotežja potrebno pol desetletja, kaže velikost problemov. Dodajmo še, da je zmanjševanje razpoložljivega produkta najbolj zmanjšalo investicije, s tem pa predvsem zavrlo

uvajanje tehnološkega napredka. Čeprav političnih in ideoloških ovir za uspeh reform ni mogoče obiti, pa se pojavlja tudi vprašanje, kakšna je zveza med gospodarskim stanjem in reformo. Nedvomno je gospodarsko stanje izsililo razmišljanja o reformi in podiralo politične in ideološke pregrade, obenem pa je zaradi socialnih in političnih implikacij tudi najpomembnejša ovira za spremembe. Še več, socialne in politične implikacije reform so tiste, ki omogočajo uveljavitev protireforme, to je alternative, ki jo ponazarja leto »1947«.

Administrativne možnosti za reševanje nakopičenih problemov se kljub liberalni usmerjenosti predsednika nove vlade ponujajo iz več razlogov. Standard prebivalstva je padel na eksistenčni rob, njegovo potrpežljivost je dolgoletna kriza izčrpala. Uvajanje trga pa bi najprej povečalo socialne razlike med ljudmi in regijami. Brezposelnost je druga pomembna ovira za radikalno reformo in verjetno najpomembnejši jugoslovanski problem devetdesetih let. Spremenjena struktura brezposelnosti (kvalificirani, mladi delavci, koncentrirani v industrijskih središčih, namesto nekvalificiranih delavcev, razpršenih po vaseh) vpliva na socialne in politične implikacije brezposelnosti. Ob tem pa je vsaj 30% zaposlenih v družbenem sektorju celo po domačih, že doseženih standardih produktivnosti, odveč, kar pomeni, da je pri ocenjevanju dimenzije brezposelnosti 1,3 milijonom registriranih brezposelnih dodati še več kot 2 milijona tistih, brez katerih bi bilo mogoče proizvesti družbeni produkt enake velikosti. Regionalne razlike moramo prav tako prišteti med pomembne ovire bodočega gospodarskega razvoja in reform. Razlike namreč kljub prizadevanjem za enakomernejši razvoj (ali prav zaradi njih) rastejo. Družbeni produkt na prebivalca Slovenije je, naprimer, sedemkrat večji kot na prebivalca Kosova; pred tridesetimi leti je bil petkrat večji. Hitro zmanjšati razlike pa je spet mogoče le s še močnejšim administrativnim prelivanjem s Severa na Jug. Ker administrativna ureditev te probleme rešuje tako, da prerazdeljuje dohodke in omogoča visoko »brezposelnost« zaposlenih, je leto »1947« predvsem manj razvitim bliže kot »1930«.

Odgovor na vprašanje, kako »izbrati« med alternativama, ni težak; leto »1930« je manj oddaljeno od sedanjosti razvitega sveta, kot pa leto »1947«, vendar mnoga dogajanja v Jugoslaviji opozarjajo, da nam je alternativa »1947« tudi dejansko, ne samo časovno – bližja.

Citirana dela:

- Bajt, A. (1988): Samoupravna oblika družbene lastnine. Globus, Zagreb;
Mencinger, J. (1988): Verižni učinki zastojev v gospodarstvu na »brezposelnost« zaposlenih in izrabo kapacitet, *Gospodarska gibanja*, 180, 34–49;
Šublar, B. (1989): Izkušnje stare in preizkušnje nove ekonomske politike. *Gospodarska gibanja*, 192, 24–45.

Reforma, monopoli in država

Ko so bile zahteve po reformi šele glasovi krivovernih ekonomistov, se je zdelo, da bi že z enim samim čvrstim političnim konsenzom o nujnosti reforme rešili večino problemov. Medtem je inflacija porasla na nekaj sto odstotkov, življenjske razmere večine jugoslovanskih prebivalcev so padle na rob civilizacijske držljivosti, gospodarstvo pa se je znašlo v finančnem kaosu.

Problemi se že nekaj časa več ne pojavljajo le v gospodarski sferi življenja. Opirajo se temeljna vprašanja eksistence Jugoslavije nasploh, pri čemer so se politično artikulirali že povsem nasprotujoči si pogledi tudi na ravni uradnih političnih struktur. Z morebitnim nadaljnjim zaostrovanjem političnih in etničnih nasprotij utegne celo biti vprašljivo, ali je Jugoslavija sploh sposobna doseči tisto raven konsistentnosti, ki je potrebna za vzpostavitev normalno delujočega tržnega gospodarstva.

Nekoč je bolj ali manj veljalo prepričanje, da je glavni problem jugoslovanske ekonomije v tem, da tržišča ni. Kljub nekaterim pomislekom sociologov iz pričetka osemdesetih let¹, ali bi jugoslovanska družbena matrica sploh prenesla tržno gospodarstvo, je ekonomska veda stalno razlagala, da je le tržno gospodarstvo tisto, ki nudi perspektivo. To pa v jugoslovanskih razmerah pomeni, da mora država nujno stopiti s prizorišča in s tem omogočiti nastop vseh ustvarjalnih potenc.

Dejstvo je, da do deetatizacije jugoslovanskega gospodarstva še ni prišlo, kljub temu, da je zavzemanje za tržno gospodarstvo že davno prodrlo tudi v uradno politično terminologijo. Politična struktura je ali globoko konzervativna ali nemočna, tako da ohranjanje ekonomskega statusa quo vedno bolj destabilizira to družbo. To je očitno celo zunanji poznavalci², ki jim ni mogoče oporekati strokovne avtoritete, niti obremenjenosti z notranjimi jugoslovanskimi nasprotji.

Zavzemanje za tržno gospodarstvo temelji na pojmovanju, da je takšno gospodarstvo edini možni način za dosego tiste gospodarske učinkovitosti, ki bi Jugoslaviji omogočil obstanek v krogu bolj civiliziranih držav. Tržno gospodarstvo ni cilj, temveč je sredstvo za izhod iz krize. Hkrati tržno gospodarstvo ni zadosten, temveč samo nujen pogoj pri doseganju tega cilja. Zahtevamo učinkovitost, ki jo to gospodarstvo lahko doseže, vendar po drugi strani za to nimamo nikakršnega vneprejšnega jamstva.

1. Dosedanja ekonomska ureditev je težka hipoteka

Učinkovitost čistega tržnega gospodarstva temelji v teoriji na popolni konkurenci, v praksi pa na takšnem vmešavanju države, ki preprečuje možne pojave monopolizacije na tržišču, ne čisto popolnem. Če z gospodarstvom razumemo

* dr. Davorin Kračun, izredni profesor, Univerza v Mariboru (VEKŠ).

¹ Glej npr. J. Županov, *Marginalije o društveni krizi*, Globus Zagreb, 1983.

² M. Friedman je izjavil, da bi s privatnim tržiščem v Jugoslaviji zginilo 90% etničnih antagonizmov – razgovor z D. Savinom v Borbi, marec 1989.

množico posameznih subjektov, ki ponujajo blago in storitve oziroma povprašujejo po njih, konkurenca ni v njihovem interesu. Vsak od gospodarskih subjektov poskuša učvrstiti svoj položaj, medtem ko je monopol njegov končni cilj – prav konkurenca pa jim to preprečuje. Kolikor bolj se tržne razmere oddaljujejo od popolne konkurence, toliko manjša je učinkovitost.

Dosedanja ekonomska ureditev Jugoslavije (simbolizirata jo ustava iz leta 1974 in zakon o združenem delu) je temeljila na predpostavkah čiste konkurence ter neomejenih naravnih in kapitalnih virov, ker je lahko bil dohodek posamezne gospodarske enote samo v takšnih okoliščinah enakovreden vloženemu delu. Sistem zaradi nerealnih predpostavk nikoli ni bil uresničen tako, kot je bil zamišljen. V nikoli končanem prehodnem obdobju je bilo nujno vpletanje države; ta je prevzemala tudi tiste pristojnosti, ki so v tržnem gospodarstvu nesporna pristojnost lastnikov podjetij. Tako se je izoblikoval konglomerat države in poldržavnih proizvajalcev v sistemu, ki je načelno priznaval tržišče izdelkov brez tržišča faktorjev. Tržišče je delovalo natanko tako, kot je tudi mogoče predpostaviti njegovo delovanje, omejeno s španovijo proizvajalcev in države – kot nepopolno z visoko stopnjo monopolizacije³. Ta španovija je ustrezala tudi trenutnim ozkim interesom tako države kot podjetij. Država je v sistemu, kjer je po ideologiji naj bi ne bilo več, vendarle postala nujni pogoj reprodukcije, podjetja pa so bila kljub oviram zaščitena pred tistim, kar v tržnih gospodarstvih nekaterim vedno grozi: pred bankrotom. Ta edinstveni sistem je nekoliko dolgoročneje tudi pripeljal do edinstvenih »rezultatov«; rekordne inflacije, rekordne brezposelnosti in rekordne zadolženosti.

Tržno gospodarstvo, ki se vzpostavlja v Jugoslaviji, ne nastaja v praznem prostoru. Temelji na v povprečju skromni industrijski in civilizacijski dediščini, močno pod vplivom protitržno naravnanih ostankov ideologije. Zato bi bilo iluzorno pričakovati, da bi vzpostavitev tržnega gospodarstva (kakorkoli si pač kdo že to predstavlja) vodila k njegovi idealizirani uresničitvi. Zelo verjetna je nagnjenost k deviacijam tržnega gospodarstva, ki so bile znane že neoklasikom v začetku tega stoletja. To je monopolizacija kot ena in etatizacija kot druga skrajnost v razvoju tržne ekonomije.

2. Nevarnosti monopolizacije

Za razliko od tradicionalne teorije tržnega gospodarstva, ki vidi nevarnost monopolizacije v koncentraciji in rasti podjetij, vidimo glavno nevarnost v jugoslovanskih razmerah prav v usedlinah etatističnega načina gospodarjenja. Država oz. njena vladajoča struktura se lahko pojavlja kot zaščitnik določenih interesov, s tem pa preprečuje na tak ali drugačen način svoboden tok dobrin in proizvodnih faktorjev. Naj gre za nastop na ideoloških osnovah, ali za zaščito domačih proizvajalcev, ali za socialne motive – vedno je posledica takšnih ovir določena stopnja monopolizacije.

Zdi se, da so posamezni ideološki predsodki še vedno živi tudi pri snovanju reformnega sistema. Opomniti pa moramo, da vsako omejevanje, bodisi da gre za kako obliko organiziranosti ali lastništva, povzroči višjo stopnjo monopolizacije

³ Podrobnejša pojasnila v zvezi s tukaj omenjenimi pojavi je najti v D. Kračun, *Trg kot usoda ali trg kot perspektiva*, Zbornik referatov s posvetovanja Ziberlovi dnevi, FSPN Ljubljana 1988, dalje D. Kračun, *Monopol kot faktor inflacije*, Bilten EDP 11 (1988) 4, Maribor in E. Žižmond, *Drugačna opredelitev inflacijskega mehanizma v Jugoslaviji*, Bilten EDP 11 (1988) 3, Maribor.

tržišča. Vsako omejevanje na ponudbeni strani gospodarstva zmanjšuje možnost za obogatitev ponudbe, to pa daje obstoječim ponudnikom ustrezne privilegije in s tem možnost monopolnega obnašanja. Edini način, da bi bila ponudba na vsakem področju ob vsakem času dovolj obsežna in da bi bile hkrati cene sprejemljive, je vedno obstoječa možnost, da bodisi pomanjkljiva ponudba bodisi nadpovprečno visoka raven cen pritegne nove podjetnike, da popolnijo ponudbo⁴.

Tudi zaščita domačih proizvajalcev s carino, taksami in uvoznimi omejitvami je eden od najmočnejših izvorov monopolizacije. Protekcionizem samo na videz rešuje bilanco (kratkoročno), v bistvu pa izgrajuje manjvredno gospodarstvo. Država s samo nekaj več kot 20 milijoni prebivalcev z razmeroma nizko kupno močjo ne more, če je zaprta, ustvariti konkurenčnega tržišča. V takšni državi na mnogih področjih ni možnosti niti za optimalne zmogljivosti enega samega proizvajalca. Zaprtost zato povzroča pomanjkanje, država in gospodarstvo pa v odgovor na to postavljata obrate, ki praviloma ne vzdržijo po svetovnih merilih učinkovitosti – te je pa treba pozneje ščititi, ker nimajo, če se meje odpro, nobene možnosti za preživetje.

Kot izvor monopolizacije lahko obravnavamo celo socialne probleme. Sociala in etatični način pomeni ohranjanje nerentabilnih podjetij z vsemi sredstvi, da bi se izognili socialnim problemom kot posledici zaprtja poslovne enote. Ohranjanje podjetij pa pomeni tudi to, da priznamo vse njihove stroške, to pa je mogoče samo tako, da v končni fazi omejimo konkurenco. Socialna politika je vsekakor sestavni del tržnega gospodarstva, vendar pa naloga socialne politike ni skrb za podjetje, temveč skrb za ljudi. Pomoč ljudem, ki so se znašli v težavah, je veliko učinkovitejša kot ohranjanje neperspektivnih podjetij.

3. Država da, toda racionalna in kontrolirana

Vednost o delovanju tržnega gospodarstva je danes veliko obsežnejša od spoznanj, ki jih je ponudil ekonomist Adam Smith. Nobenega dvoma ni, da se »nevidni roki« tržnih sil v sodobnih gospodarstvih pridružuje tudi vidna roka ekonomske politike. Zato niti pri nas ni razlogov za radikalni liberalistični koncept, po katerem država nima nobene ekonomske, temveč samo policijsko vlogo. Zlasti takrat, ko omenjamo nevarnost raznih oblik monopolizacije – te utegne vsebovati prehod na tržno gospodarjenje v naših razmerah – se kaže spomniti možnosti in omejitev pri dopolnitvi tržišča z državo.

Enako je treba upoštevati tudi dejstvo, da gre pri naši sedANJI krizi za krizo etatičnega načina gospodarjenja, ki jo zasledimo v vseh državah, katerih ekonomska in družbena ureditev je temeljila na etatizmu. Za etatizem ni nujno, da je država lastnik proizvodnih sredstev. Po naših izkušnjah zadošča, da proklamira nelastništvo, hkrati pa se utrdi na vseh ključnih točkah reprodukcije. Ista nevarnost grozi tudi reformi; vsaka nekonsistentna sistemska rešitev hkrati ustvarja možnost vnovične etatizacije, korak za korakom, ko mora državna intervencija reševati sistemske pomanjkljivosti.

Druga nevarnost države za gospodarstvo tiči v njenem neodvisnem položaju, ko namesto tega, da bi delovala kot organ širših in dolgoročnih družbenih intere-

⁴ Več o močnih učinkih deblokade ponudbene strani glej v D. Kračun, Trg kot usoda ali trg kot perspektiva. V sedanjih razmerah seveda inflacije ni mogoče krotiti zgolj s povečevanjem ponudbe. Toda ustrezna deblokada ponudbene strani ekonomije je pogoj kakršne koli normalizacije ekonomije v Jugoslaviji. Borba proti inflaciji pa je možna šele ob vzpostavitvi normalnih ekonomskih temeljev.

sov, ukrepa kot kvazitržni subjekt. S tem njeno moč zlorablajo za zadovoljevanje parcialnih in kratkoročnih interesov. To je država, ki deluje v lastnem interesu, zato je nagnjena k pretiranemu obdavčenju, zavezništvu s posameznimi deli gospodarstva na račun drugih, oboroževanju in k neracionalnemu obnašanju nasploh. Takšna država postane zato, ker je zunaj kontrole družbe, tudi odločilni dejavnik neučinkovitosti gospodarstva kot celote.

Sama država, ki deluje racionalno, je sposobna prispevati k učinkovitosti gospodarstva. V pomenu resničnih družbenih interesov pa je lahko racionalna le tista država, ki je pod demokratično kontrolo javnosti. Ta kontrola se uresničuje s skupščino in pluralizmom programov. Tudi probleme, povezane z gospodarstvom, je mogoče reševati z različnimi programi ekonomske politike. Osnova za izbiro so argumenti, ki jih ovrednoti strokovna javnost. Sprejeto politično odločitev o izbiri programa ekonomske politike pa izvaja tisti, ki mu je bil demokratično dodeljen mandat na osnovi predloženega programa, in to z vso odgovornostjo za njegovo uresničitev.

V razvitem svetu tudi v politiki veljajo principi tržnega gospodarstva. Kot je za proizvajalce učinkovita prisila konkurenca, tako je tovrstna prisila tudi, vsaj po dosedanjih izkušnjah v svetu, najboljši porok za učinkovito vodenje ekonomske politike. Vlada, njen program in njena politika, je izdelek, ki ga stranka ponudi političnemu trgu...

FRANJO ŠTIBLAR

Izkušnje stare in preizkušnje nove ekonomske politike

Uvod

Osnovno znamenje uspešnega gospodarjenja je stabilna (uravnotežena) rast produkcije in standarda, zato so to tudi cilji ekonomske politike. Ravnotežje je zunanje (izraženo kratkoročno z izravnanim saldom tekoče plačilne bilance, dolgoročno z neobstojem zadolžitve ali kreditiranja tujine oziroma z ohranjanjem njunega obsega v obvladljivih mejah) in notranje (izkazano z neobstojem večje rasti cen). Želena rast produkcije (in z njo povezanega standarda) je tista, ki uporablja produkcijske dejavnike na najučinkovitejši način. Potrebni osnovni pogoj za izbor takšnega gospodarjenja (in rasti) je vsaj notranje ravnotežje, kajti v visoki inflaciji ni realnih meril za izbor najboljše alternativne poti rasti in razvoja.

Po teoriji je veliko število različnih, včasih divergentnih, ekonomskih ciljev treba zmanjšati in prilagoditi manjšemu številu razpoložljivih instrumentov ekonomske politike ter jih razvrstiti po prednosti. Le tako je mogoče izbrati pravilno zaporedje, kvantifikacijo in timing uporabljenih instrumentov (ukrepov), saj določeni instrument lahko deluje na neki cilj v pozitivnem, hkrati pa na drugi cilj v negativnem smislu.

Pojavne oblike jugoslovanske gospodarske krize so bile zunanje neravnotežje (primanjkljaj tekoče plačilne bilance in dolgoročna zadolženost), notranje neravnotežje (vse večja inflacija) in stagnacija oziroma padec gospodarske aktivnosti. Odprava navedenih treh negativnosti je naloga ekonomske politike, pa tudi gospodarsko-sistemskih sprememb v osemdesetih letih. Prednostne cilje (najprej doseči zunanje ravnotežje zatem notranje ravnotežje in rast ob učinkovitem gospodarjenju) so v letu 1982 določili naši zunanji upniki, ko je bilo odločeno, da se v moratorij in v prekinitev normalnih ekonomskih tokov s svetom (torej v popolno izolacijo) ne gre. Do 1984/1985 je bila prva faza stabilizacije uspešno dokončana: namesto primanjkljaja v tekoči plačilni bilanci se je pojavil presežek, dolgoročne dolžniške obveznosti pa so bile uspešno reprogramirane. Vse to je bilo doseženo ob velikih notranjih žrtvah v pogledu standarda prebivalstva in ob zelo težkih zunanjih pogojih gospodarjenja.

Konec 1985. leta bi bilo treba začeti drugo fazo stabilizacijskega programa – vzpostavljanje notranjega ravnotežja (umirjanje inflacije) kot osnovni pogoj za učinkovito gospodarsko rast in razvoj. Za uspešno uresničitev druge faze stabilizacije je bila predlagana ustrezna strategija v članku A. Bajta Primopredajni paket (Gospodarska gibanja, EIPF, 1986/3). Danes je znano, da njeni napotki niso bili upoštevani. Zato smo v začetku 1989, torej tri leta kasneje, še vedno pri drugi fazi

stabilizacije. Izgubljen ni le čas, tudi izhodiščni položaj zanjo je znatno slabši: inflacija je neprimerno večja, standard prebivalstva je znižan, odplačilo dolgov pa je z novo strategijo razdolževanja še bolj prenesen v prihodnost in s tem v breme mladih generacij.

Naloga tega članka je, prvič, ugotoviti, kako in zakaj so izgubljena pretekla tri leta na poti izhoda iz naše gospodarske krize in, drugič, oceniti možne alternative ekonomske politike v tem letu (torej izrazito kratkoročno) in konkretizirati predlog inačice, ki bi z največjo verjetnostjo lahko zaustavila negativna gospodarska gibanja in vzpostavila pogoje za preobrat v smeri izhoda iz gospodarske krize.

I. 960 DNI OD INAVGURACIJE DO OSTAVKE

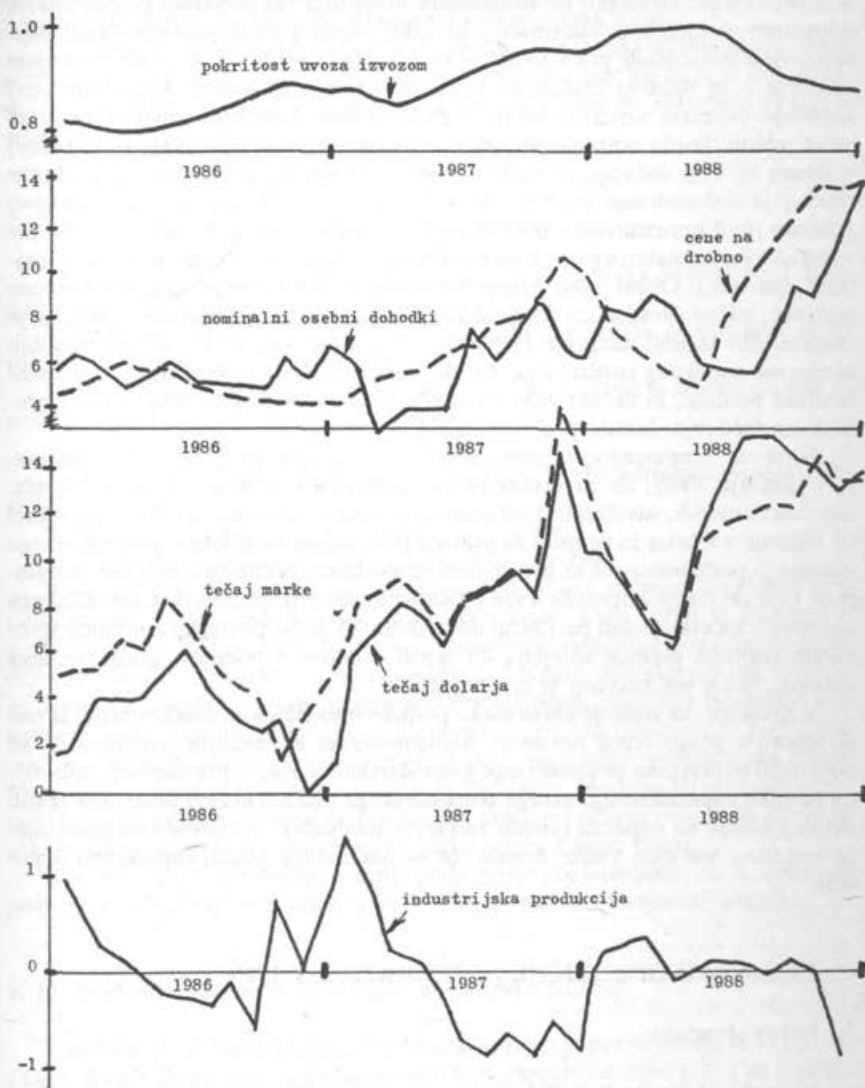
ZIS je v dveh letih in pol (960 dni) mandata pod vodstvom Branka Mikulića predložil tri temeljne dokumente o spremembah gospodarskega sistema in sprejel štiri pakete ukrepov ekonomske politike. Torej, v povprečju so bile manj kot na leto dni predložene nove programske osnove, vsakih osem mesecev pa smo bili pod udarom novega paketa ukrepov. V tem času je bilo sprejetih v povprečju preko 100 zakonov letno oziroma več kot 4000 normativnih aktov vseh vrst letno ali povprečno 12 na dan. Kljub tej tudi iz naše preteklosti nepoznani normativni eforiji (ali pa morda prav zaradi nje) in kljub temu, da so bili v razdobju 1985–1987 zunanji pogoji gospodarjenja bistveno ugodnejši in zunanja obremenitev manjša kot v 1980–1985,¹ so bili gospodarski rezultati vse bolj neugodni, kriza pa se je poglabljala iz leta v leto.

15. 5. 1988 je bil sprejet »majski paket ukrepov« (pobuda zanj so predvidena odmrznitev cen in dogovori z MMS pri pripravi novega stand-by aranžmaja), ki vključuje tri liberalizacije: cen, uvoza in deviznega trga. Dopolnjenje s ciljno inflacijo 95%, na katero so vezani dovoljeni porasti dohodkov, fiskusa in monetarnih agregatov.

V resnici gre za inačico ortodoksne politike z nominalnimi orientirji, ki naj bi omogočili vodenje ažurne ekonomske politike neodvisno od tekočih informacij o gospodarskih gibanjih (kar naj bi odvzelo »gas« negativnim inflacijskim pričakovanjem). Paket ukrepov vsebuje ob devalvaciji restriktivno politiko osebnih dohodkov in izdatkov družbene nadstavbe (oziroma širše: administrativno zmanjšanje domačega povpraševanja) in denarja in kreditov, pri čemer je bila restrikcija zadnjih dveh glede na prvo nezadostno radikalna (Gospodarska gibanja, EIPF, 1988/6). Čeprav so bili ukrepi pravilno postavljeni, se je takoj pojavilo vprašanje, ali bodo vzdržali socialne in politične pritiske, nastale zaradi več kot 10% zmanjšane standarda. V tem smislu je bilo omejevanje rasti osebnih dohodkov najšibkejši člen paketa ukrepov, ki, kakor se je kasneje pokazalo, po opustitvi monetarne in fiskalne restriktivnosti v poletnih mesecih, jeseni resnično ni vzdržal. Način, s katerim je bila narejena korekcija dovoljene medletne rasti osebnih dohodkov (linearno povečanje medletne stopnje rasti s 119% na 140% z možnostjo realizacije letoletne rasti samo v zadnjih dveh mesecih leta), bo nujno spodbudil nov inflacijski val, saj so osebni dohodki v zadnjih dveh mesecih 1988 porasli za več kot 80%.

¹ Kvantitativna analiza kaže (Gospodarska gibanja, EIPF 1985/5), da je bila ekonomska politika v razdobju 1985–1987 v primerjavi z razdobjem 1980–1985 bistveno manj restriktivna. Obenem so neugodni zunanji pogoji gospodarjenja v prvem razdobju odvzeli letno 5,35% GNP, v drugem razdobju pa znaša njihovo »darilo« 4,35% GNP letno. Zunanja obremenitev z odplačilom dolga in nakupov nafte je zmanjšana s 15,1% GNP letno na 11,6%.

Slika
 Gibanje nekaterih ekonomskih agregatov
 (v % oziroma v mesečnih stopnjah rasti)

Načelno bi lahko bili ukrepi zamrznitve v novembru 1987 (kot neke vrste nominalnega sidra) in ukrepi odmrznitve v maju 1988 (kot inačica ortodoksne politike z nominalnimi orientirji) z ekonomskega vidika elementi dobro zamišljene strategije. Namreč, najprej naj bi se z zamrznitvijo odpravila negativna inflacijska pričakovanja kot sekundarni mehanizem perpetuiranja inflacije, zatem pa se z ortodoksno strategijo ob nominalnih orientirjih (ki prinašajo gospodarskim subjektom pomembno informacijo in tako onemogočajo ponovno nastajanje negativnih inflacijskih pričakovanj – zaradi negotovosti, ki jo imajo o svojem položaju – in njihovo realizacijo v samostojnem mehanizmu dvigovanja cen) napadejo primarni vzroki inflacije: z zmanjšanjem domačega povpraševanja se kratkoročno doseže notranje ravnotežje. Vzroke njenega neuspeha, ki se kažejo v danes še višji inflaciji, je treba iskati v neustrezni uresničitvi te strategije (nadaljnje deformiranje sicer že deformiranih odnosov med cenami z njihovo reformo pred zamrznitvijo v novembru 1987; zapuščenje nominalnih orientirjev – fiskalnega, monetarnega in končno dohodkovnega – po odmrznitvi cen z majskim paketom). Delno je bil neuspeh povzročen tudi s pomanjkanjem družbene podpore takšni protiinflacijski politiki. S predhodnimi neuspešnimi potezami je namreč ZIS izgubil zaupanje javnosti prav v trenutku, ko se je (po razdobju učenja na napakah) končno dokopal do inačice v glavnem konsistentne protiinflacijske politike, ki bi, ker zahteva velike žrtve (odrekanja) prebivalstva v predhodnem razdobju, takšno podporo najbolj potrebovala.

Na ocene o neuspešnosti (neučinkovitosti) ZIS-a njegov predsednik odgovarja v januarju 1988, da so vzroki za to zunaj ZIS-a: v materialnih možnostih, sistemskih ovirah, ideoloških blokadah in v republiških interesih. Na tej podlagi dá Mikulić v februarju pobudo za osnovanje Komisije za reformo gospodarskega sistema (s podkomisijami za posamezna gospodarska področja), ki ji sam načeluje in ki je do junija pripravila Teze o osnovnih smereh sprememb gospodarskega sistema, v začetku jeseni pa Zbirni dokument. Ta je bil podlaga za predlog sprememb oziroma predlog sprejetja 43 novih zakonov s področja gospodarskega sistema. Nekaj teh zakonov je že sprejetih.

V kratkem, za vodenje ekonomske politike tega ZIS-a so značilni skoki iz ene skrajnosti v drugo (znak neznanja, nerazumevanja in zunanjih pritiskov), ki so povzročili neprestano poslabševanje gospodarskih razmer, opravičevanje specifične politike s specifičnostjo našega gospodarskega sistema in zelo polagoma (kljub vsemu) učenje na napakah (»*trials and error method*«). To metodo so uporabljale praktično vse naše vlade, seveda, če so jim zunanji pogoji (upniki) to dopuščali.

II. EKONOMSKOPOLITIČNE ALTERNATIVE V 1989

1. Prikaz alternativ

Postavlja se vprašanje, koliko je v resnici velik manevrski prostor novega ZIS-a v letu 1989, koliko je alternativ glede vodenja ekonomske politike in koliko so to res enakopravne realne alternative, s tem v zvezi pa, katero med njimi izbrati. Načelno obstajajo tri alternativne strategije vodenja ekonomske politike v naslednjem kratkem razdobju približno enega leta:²

² Kratkoročni cilj sočasnega (enakopravnega) oživiljanja produkcije in umirjanja inflacije je v teoriji in po izkustvih

a) Strategija oživljanja aktivnosti, ki pomeni, naj bodo vsi ukrepi ekonomske politike primarno usmerjeni v oživljanje gospodarske aktivnosti (produkcije in zaposlenosti), zmanjševanje inflacije pa je njen sekundarni cilj.

b) Nevtralna strategija: predpostavlja ukrepe, s katerimi bi glavni ekonomski agregati v nominalnem izrazu rasti s hitrostjo rasti cen (indeksiranje), tako da v realnem izrazu ne bi prišlo do sprememb odnosov med njimi.

c) Strategija dezinflacije, v kateri je nasprotno s strategijo oživljanja aktivnosti prvi kratkoročni cilj ekonomske politike umiritev rasti cen; ko pa je ta dosežena, se kot sekundarni dolgoročni cilj pojavi oživljanje gospodarske aktivnosti z učinkovitim gospodarjenjem.

2. Merila za izbiro

Vprašanje je, kako ugotoviti, katera strategija ekonomske politike med navedenimi tremi je kratkoročno najboljša.

Stabilizacijska strategija ekonomske politike bo uspešna le, če istočasno zadovoljuje vsaj naslednjih pet meril:

1. skladnost z ekonomsko teorijo, potrjeno v praksi drugih držav z uspešnimi stabilizacijskimi programi,

2. upoštevanje tekočih gospodarskih razmer,

3. izpolnitev obveznosti iz stand-by aranžmaja z Mednarodnim monetarnim skladom,

4. družbena podpora in pripravljenost za izvedbo,

5. sposobnost nosilcev programa za njegovo izvedbo.

Posamezna merila so medsebojno povezana. Pogoj sočasne izpolnitve vseh petih meril (in morda še kakšnih) kaže (opozarja), kako težko je pravzaprav z ekonomsko politiko stabilizirati gospodarstvo. Najpogosteje ponazarjajo samo delno izpolnitev meril stabilizacijske politike, ki bi lahko dale ekonomsko optimalne rezultate, vendar (zaradi bolečih socialnopolitičnih posledic) družbeno niso sprejeta; ali nasprotno, programi, ki jih javnost sprejema (običajno so populistični), vendar ne prinašajo ekonomskih rezultatov (ne rešujejo gospodarske krize). Med prvimi in četrtim merilom je negativna korelacija. Medtem ko ustrezna aktivnost še lahko prispeva k izpolnitvi nekaterih meril pri nekem programu ekonomske politike, neizpolnitev drugih meril lahko ostaja v njem trajna.

V nadaljevanju so navedena merila podrobneje predstavljena, da bi lahko bila podlaga za izbor najboljše alternative strategije bodoče ekonomske politike.

K 1) Repetitorij teorije stabilizacijske ekonomske politike

Umirjanje (zajezitev) rasti cen kot izraza notranjega neravnotežja je v teoriji in praksi drugih držav, ki so uspešno izvedle stabilizacijo, osnovni pogoj za uspešno uresničevanje vseh drugih ciljev ekonomske politike, pa tudi za povečanje verjetnosti uspeha gospodarskosistemskih izboljšav. Zato je zniževanje inflacije primarni kratkoročni cilj ekonomske politike.

Pri obvladovanju inflacije je treba začeti s pravilno diagnozo njenih vzrokov.

drugih držav »wishfull thinking«, ki ga nikakršno izgovarjanje na »specifičnost našega sistema ne more napraviti realnejšega.

Tisto, v čemer se razlikuje naša inflacija od inflacij v drugih državah in kar nas trenutno uvršča po višini stopnje rasti cen celo na četrto mesto v svetu, ni neravnotežje med prevelikim povpraševanjem (trošenjem) in premajhno ponudbo (produkcijo), temveč negativna inflacijska pričakovanja, sicer sekundarni vzrok perpetuiranja enkrat že nastale inflacije. V praksi se izražajo v vse hitrejši prilagoditvi pričakovane inflacije sedanji inflaciji in v vse hitrejšem trošenju dinarskih dohodkov (povečevanje hitrosti kroženja denarja), s čimer so po Paulu Caganu izpolnjeni pogoji za hiperinflacijo (s katero označuje isti avtor rast cen za več kot 50% mesečno).

Ne da bi zanemarili primarne vzroke nastanka notranjega neravnotežja, je edina pot za kontrolo inflacije, glede na to pa prava naloga ekonomske politike, odpravljanje negativnih inflacijskih pričakovanj, pri čemer gre predvsem za psihološke pojave.

A. za zniževanje negativnih inflacijskih pričakovanj sta dva načina. Prvi je uporaba »nominalnih sider«, ki trajajo 2–3 četrtletja, torej popolna zamrznitev cen izdelkov in produkcijskih dejavnikov. Cilj tega je, da se odpravi negotovost (zaradi pomanjkanja informacij o rasti nominalnih agregatov) pri gospodarskih subjektih, zaradi katere (da ne bi zaostali) vse hitreje dvigujejo cene lastnih izdelkov oziroma dejavnikov, s katerimi razpolagajo. To se izraža kot realizacija negativnih inflacijskih pričakovanj, ki pomeni ob običajnem »napihovanju stroškov« celo več kot popolno indeksiranje. Kot ukrepanje zoper takšen razvoj se z zamrznitvijo povečevanja cen substituirajo z gotovostjo in nezmožnostjo rasti nominalnih agregatov. Tako se lahko celotni proces gospodarskega odločanja preusmeri na realne kategorije (povečanje realne produktivnosti in učinkovitosti uporabe produkcijskih dejavnikov nasploh, povečanje kvalitete in kvantitete končne produkcije). Konkretno gre pri produkcijskih dejavnikih za osebne dohodke (delo) in tečaj, ki ga je pred zamrznitvijo cen treba aktivno razvrednotiti, tako da ob zamrznitvi ne bi prišlo do zunanjega neravnotežja (plačilno-bilančnega primanjkljaja). Obrestna mera postane po umiritvi rasti cen v prvem trenutku avtomatično visoko pozitivna, šele kasneje se zniža.

Navedeni pristop, imenovan *heterodoksn*, je bil inavguriran ob hiperinflaciji osemdesetih let. Njegov uspeh je odvisen od pravilnega »timinga« in doziranja instrumentov na začetku takšne obravnave, pri manjših korekcijah cen v času obravnave in še bolj ob odmrznitvi. Ob neustrezni uporabi ukrepov lahko heterodoksn pristop še bolj podžge inflacijo, zato se nikakor ne priporoča, če ni ne zadostne pripravljenosti nanj in znanja za izvedbo.

Druga pot so že iz dvajstih let tega stoletja znani ukrepi *ortodoksne* politike omejevanja davčnega trošenja, predvsem z restriktivno monetarno in fiskalno politiko. Da bi lahko s temi ukrepi, ki so usmerjeni predvsem na odpravo primarnih vzrokov inflacije (z vzpostavitvijo skladnosti med domačim povpraševanjem in ponudbo ob zmanjševanju povpraševanja), učinkovito vplivali tudi na znižanje inflacijskih pričakovanj, morajo biti ob visoki inflaciji (torej velikem notranjem neravnotežju) restrikcije tako velike, da se bo inflacija resnično zmanjšala. Za ponazoritev, ob hiperinflaciji v državah v razvoju niso izostali učinki restriktivne ekonomske politike zato, ker ni primerno prenašati pozitivne izkušnje z njo iz razvitih tržnih gospodarstev v specifične razmere manj razvitih tržnih gospodarstev, temveč zato, ker doziranje teh ukrepov ni bilo zadostno. Bilo je namreč takšno, kakršno bi ustrezalo razvitim tržnim gospodarstvom z relativno nizko inflacijo (majhnim notranjim neravnotežjem), ne pa za hiperinflacijo.

Cilj obeh pristopov je zniževanje negativnih inflacijskih pričakovanj s pomočjo znižanja tekoče inflacije ob dogovorjenem administrativnem posegu (nominalno

sidro) oziroma z intenzivnim napadom na primarna žarišča (omejitev povpraševanja).

Seveda imata oba načina zniževanja negativnih inflacijskih pričakovanj tudi negativne posledice (nista brez bolečin) in, če nista dobro izvedena, še poslabšata razmere. Ortodoksna restriktivnost terja visoko socialno ceno (padeč standarda in rast nezaposlenosti). Zaradi (pre)velike socialne cene (izražene z veliko gospodarsko krizo konec dvajsetih let), se v osemdesetih letih vse bolj uveljavlja heterodoksn pristop (konsezualna kontrola dohodkov in cen in s tem začasno suspendiranje trga), ki pa ga je politično in tehnično mnogo težje implementirati, pa še ob neuspehu je pritisk na nadaljnjo rast cen pri njem mnogo večji.

B. *Primarne vzroke inflacije* (notranje neravnotežje med prevelikim povpraševanjem in premajhno ponudbo) je mogoče kot sekundarni cilj dezinflacijske politike kratkoročno odpraviti le z zmanjševanjem prevelikega povpraševanja, za kar so ustrezni ukrepi ortodoksnega pristopa. Podlaga za takšno politiko so:

a) restriktivna denarna in kreditna politika ob notranji finančni konsolidaciji,

b) fiskalna restriktivnost z odpravo de facto proračunskega primanjkljaja in zmanjšanjem obsega proračuna, ki, čeprav je uravnovešen, deluje prociklično, torej v naših razmerah proinflacijsko,

c) učinkovita kontrola restriktivnosti ekonomske politike (notranja normativna ali zunanja preko aranžmajev z upniki), kar v resnici pomeni sankcioniranje pravnega reda,

d) zunanja finančna konsolidacija z reprogramom odplačila dospelega dolga in s prilivom svežih deviz, seveda le, če je izpolnjen osnovni pogoj, to je povečanje notranje učinkovitosti gospodarjenja,

e) med ukrepi za učinkovito umirjanje rasti cen, predvsem za zmanjšanje negativnih inflacijskih pričakovanj in pripravljenost na žrtve (odrekanja), ki jih vsak uspešen program zahteva, je pomemben pogoj zaupanje javnosti (gospodarskih oseb) v program (ukrepe) stabilizacije in (zaradi nesposobnosti njegove strokovne ocene) še bolj v akterje, ki program predlagajo in ga nameravajo izvesti. To zaupanje je zelo lahko izgubiti, a težko povrniti, posebej še pri nas, kjer je bilo zaupanje že večkrat izigrano z nesmiselnimi ukrepi in z neizpolnjenimi obljubami. Med ukrepi za povečanje zaupanja v stabilizacijski program teorija in praksa drugih držav narekujejo: zmanjšanje proračunskega primanjkljaja in obsega proračuna (do 50%) kot vzor drugim gospodarskim osebkom za zmanjšanje trošenja; izdelava ustreznega socialnega programa za razdobje »zdravljenja« inflacije, ki terja odrekanje; zamenjava akterjev ekonomske politike; sprememba denarne enote in centralne emisijske institucije itd.

C. *Kratkoročno oživiljanje produkcije* (ponudbe) nikakor ne more bistveno prispevati k zmanjševanju visoke inflacije, ki je na poti v hiperinflacijo (z odpravo notranjega neravnotežja in povečanjem ponudbe), zaradi različnega reda velikosti obeh (rast produkcije je mogoča le do 10% letno, cene pa rastejo po nekaj 100% letno). Uporabljeni ukrepi za pospeševanje produkcije sočasno delujejo tudi na spodbujanje povpraševanja in inflacijo (kratkoročno). Ti ukrepi lahko namreč delujejo šele srednjeročno oziroma dolgoročno in predvsem samo na primarne vzroke inflacije (s ponudbo), ne pa na danes najbolj kritična negativna inflacijska pričakovanja.

Pri predlaganju povečevanja ponudbe kot načina za zmanjševanje inflacije gre za tipično nepoznavanje razlik med vlogo ukrepov ekonomske politike in

gospodarskega sistema, pri prvih pa še za nerazumevanje razlik med ukrepi, ki delujejo na nominalne veličine, in drugimi, ki delujejo na realne veličine, oziroma med ukrepi s kratkoročnim učinkom in drugimi z dolgoročnim učinkom.

Bole v analizah dometa ekonomske politike (na primer Gospodarska gibanja, EIPF, 1988/3, Gospodarska gibanja, EIPF 1988/6 in Gospodarska gibanja 1988/11) v zvezi s tem ugotavlja: »V pogojih tako visoke inflacije, kot je naša, dinamično izravnavanje ponudbe in povpraševanja ni zdravilo proti njej, ker je inflacija povzročena za mehanizmi stroškovnih pritiskov (po odmrznitvi znaša napihovanje cen že preko 40%) in z negativnimi inflacijskimi pričakovanji. Gospodarsko-sistemska insuficienca ne bo onemogočila dezinfencijske ekonomske politike, ker je inflacija kratkoročni (ob zunanjem še tekoča vzpostavitev notranjega ravnotežja), sistem pa dolgoročni fenomen. Večje gospodarsko-sistemske spremembe v teku protiinflacijske politike bi bile lahko celo protiproduktivne, ker s spremenjenimi elastičnostmi potrošnikov in producentov, ki jih povzročijo (in katere po drugi strani lahko olajšajo dezinfencijsko politiko s socialnega stališča), vnašajo negotovost, kar ponovno spodbuja negativna inflacijska pričakovanja z nevarnostjo vpliva na dejansko rast cen. Istočasno pa so lahko sistemske spremembe tudi izgovor za morebitni neuspeh nekonsistentno vodene protiinflacijske politike. Dezinfencijska politika je usmerjena v eksogeno vzpostavitev notranjega ravnotežja, spremembe gospodarskega sistema pa v generiranje endogene sposobnosti gospodarskega mehanizma za rast in ohranitev ravnotežja. Če se gospodarstvu želi zagotoviti ravnotežje z ukrepi ekonomske politike šele po spremembah gospodarskega sistema, potem so dezinfencijski ukrepi pred tem odveč. Vprašanje pa je, kako dolgo lahko gospodarstvo čaka na spremembe, tako da inflacija ne bi medtem porasla do hiper-višin?«

K 2) Tekoča gospodarska gibanja

Na prehodu v leto 1986 označuje gospodarska gibanja ekspanzivnost na denarnem, fiskalnem in na področju osebnih dohodkov (glej tekoči del Gospodarska gibanja), kar ob dodatnih monetarno ekspanzivnih učinkih presežka v klirinški menjavi s tujino opozarja na kumuliranje pogojev za nadaljnjo pospešitev rasti cen v naslednjih mesecih.

Tako je po desetdnevnih telegrafskih poročilih NBJ v začetku 1989 prišlo do velike ekspanzije kratkoročnih plasmajev (povezano z začasnim financiranjem proračuna) in gotovine. Masa osebnih dohodkov je po zrahljanju omejitev v zadnjih dveh mesecih 1988 porasla za okrog 80%, hitra rast pa se nadaljuje tudi v začetku 1989.

V januarju je bil klirinški blagovni izvoz za 37% večji od uvoza, kar deluje inflacijsko (pomeni ustvarjanje denarnega povpraševanja z izplačili dinarskih zneskov za izvoz, v znesku presežka brez ustreznega porasta ponudbe blaga). Presežek ne preseneča, saj politika tečaja klirinškega dolarja v primerjavi s tečajem ameriškega dolarja še ni bila spremenjena (zaostajanje ni povečano).

K 3) Naše obveznosti iz stand-by aranžmaja z MMS

S pismom o namerah nas sprejete obveznosti iz stand-by aranžmaja z Mednarodnim denarnim skladom, ki je začel veljati 28. 6. 1988, zavezujejo in realno

zmanjšujejo število alternativ ekonomske politike. Zaradi nezmožnosti odplačila dospelih principalov dolgov po 30. 6. 1989, dotlej velja sedanji stand-by dogovor, bo treba ta aranžma po vsej verjetnosti podaljšati, če si sami ne želimo zapreti poti na svetovni trg. V takšnih razmerah bodo zunanji upniki preverili, kako so bili dogovorjeni ukrepi ekonomske politike uresničeni in koliko so rezultati gospodarjenja v skladu s tistimi, ki smo jih predvideli z dogovorom. Medtem ko se tri dogovorjene liberalizacije (uvoza, deviznega trga in cen) dejansko izvajajo, nismo izpolnili drugega dela dogovora – omejitev domačega povpraševanja. Zato so rezultati bistveno slabši od pričakovanih: visoka rast cen se nadaljuje, devizne rezerve še niso dosegle predvidene ravni, gospodarska aktivnost stagnira, nezaposlenost pa raste.

Neizpolnitev dogovora iz sedanjega stand-by sporazuma bi lahko bila podlaga za bolj togo stališče tujih upnikov pri sklepanju novega dogovora. To pomeni, da ne bomo imeli povsem prostih rok pri oblikovanju ekonomske politike, temveč bomo morali upoštevati tudi želje, cilje in zahteve naših zunanjih kreditorjev. Zelo verjetno je, da bodo vztrajali pri klasičnem modelu kratkoročne ortodoksne dezinflacijske politike. Vprašanje je, koliko so na podlagi svojega razvoja v pristopu v obliki »adjustment cum growth« pripravljene sprejeti nekoliko spremenjeno strategijo (vrstni red potez in njihovo doziranje) ekonomske politike, na primer v smislu »supply-side economics«. Toda, tudi če bi bili pripravljene na takšno spremembo, se spet zastavlja vprašanje, koliko takšen pristop ustreza našemu gospodarskemu sistemu in mehanizmu in predvsem našim sedanjim gospodarskim razmeram.

K 4) Družbena podpora in pripravljenost za izvedbo ekonomske politike

Teoretično in glede na razmere sicer idealnih ukrepov ekonomske politike (ki bi dali optimalne ekonomske rezultate) ni mogoče izvesti, če (običajno zaradi bolečih socialnih posledic) nimajo podpore med prebivalstvom in/ali pri nosilcih oblasti. Gre za zaupanje v program ukrepov in še bolj v njegove nosilce. Optimalne družbenopolitične razmere za izvajanje stabilizacijskih ukrepov bi bile prostovoljna podpora vseh družbenih osebkov, torej konsenz, ki ga praktično ni mogoče doseči. Nekaj manjša je zahteva za podporo politične oblasti izvedbi programa, vendar je tudi ob izpolnitvi tega pogoja pozitiven rezultat v izvedbi (zaradi manjše identifikacije ljudi s programom) manj verjeten. V vsakem primeru se postavlja vprašanje, kako povečati zaupanje in s tem izboljšati družbene pogoje za uspešno izvedbo programa stabilizacijskih ukrepov. Teorija in praksa drugih držav predlagata nekatere ukrepe, ki so bili že navedeni med merili pod številko 1.

K 5) Sposobnost nosilcev programa za njegovo izvedbo

Le-ta vključuje med drugim teoretično znanje in poznavanje izkušenj drugih držav, empirično podkrepljeno poznavanje delovanja gospodarskega mehanizma in tekočih gospodarskih razmer. Hkrati pa je sem mogoče šteti tudi pogoje za izvedbo ukrepov (sankcionirani pravni red, učinkovito delovanje države), da bi se izbrana ekonomska politika lahko praktično izvajala.

Če omenjeni pogoji niso izpolnjeni, kljub izpolnitvi vseh drugih naštetih meril,

stabilizacijska prizadevanja ne bodo uspešna. Kratkoročno je tehnične pogoje težko izboljšati, morda celo težje kot omenjene družbenopolitične pogoje.

3. Selekcioniranje najustreznejše ekonomske politike

S prenosom navedenih meril za uspešno stabilizacijsko politiko na predložene alternativne pristope se lahko korak za korakom z odstranitvijo neprimernih izberejo najustreznejše alternative.

K a) Strategija oživljanja aktivnosti

Razvrščanje ekonomskopolitičnih problemov (ciljev) je vsaj na začetku do določene mere vezano na subjektivno oceno. S stališča teorije in prakse uspešnih stabilizacij drugih držav nedvomno izhaja, da je kratkoročno zmanjševanje inflacije osnovni pogoj za dolgoročno oživljanje produkcije. Takšno stališče pa zastopajo tudi naši upniki v stand-by aranžmanu. Edini argument za kratkoročno prednostno oživljanje produkcije v naših razmerah (torej ekonomski »second best solution«) bi bil družbena neizdržljivost vodenja dezinflacijske politike. S tega stališča bi bilo morda politično modro z optimistično strategijo oživljanja produkcije (aktivnosti) povrniti izgubljeno zaupanje gospodarskih osebkov, zatem pa s pomočjo povrnjenega zaupanja usmeriti vsa prizadevanja ekonomske politike na socialno boleče umirjanje inflacije. Tej ekonomsko podoptimalni rešitvi bi bili morda v prid tekoča podpora v doslednejšem sankcioniranju pravnega reda (povečanju finančne discipline) in ukrepi za osamosvojitve gospodarskih subjektov (njihova priprava na tržno tekmo kot edini končni izbor).

Vendar se v tekočih gospodarskih gibanjih kumulirajo pogoji za veliko pospešitev inflacije v naslednjih mesecih, ukrepi za oživljanje aktivnosti pa bodo dali majhne rezultate, in še to le dolgoročno. Če se bo inflacija medtem izredno povečala, za kar v sedanjih gospodarskih razmerah (merilo 2) obstajajo znamenja, bo že samo s tem postala *via facti* primarni problem (in njeno zmanjševanje primarni cilj) ekonomske politike, ki ga je treba najprej obvladati, ne glede na morebitno namero drugačne strategije.

Specifični »supply-side« pristop, ki je v zadnjem času pri nas vse bolj popularen, je lahko odigral določeno vlogo v ZDA pri inflaciji okrog 10% (čeprav tudi tam ni jasno, koliko je restriktivnost pred tem pristopom prispevala k umiritvi inflacije), ker je to tako majhno neravnotežje, ki ga je (še) mogoče odpraviti s povečanjem ponudbe v letu dni. Takšen pristop ni primeren ob naši 400% inflaciji. Ukrepi na strani ponudbe se ne zavračajo, vendar je iluzija, da bi lahko kratkoročno rešili problem naše inflacije.

Za stališče, ki izhaja od povečanja produkcije kot načina za zmanjšanje naše inflacije in na to veže tudi sistemske spremembe in razvojne ukrepe (strukturnega prilagajanja, razbremenjevanja . . .), je značilen tipično mikroekonomski pogled na ekonomska vprašanja, ki pa je bistveno različen od makroekonomskega pogleda. Zadnji je za umiritev inflacije na makro ravni celotnega jugoslovanskega gospodarstva vendarle odločilen.

K b) Strategija nevtralne ekonomske politike

Naslednja možna alternativa ekonomske politike je nevtralna strategija (gospodarski agregati v nominalnem izrazu spremljajo rast cen ob zmerni monetarni restriktivnosti). Po njej bi se po modelskih ocenah v Institutu (Bole, Gospodarska gibanja, EIPF, 1988/11) inflacija lahko zadržala na letni ravni nekaj manj kot 300% (čeprav je glede na ekspanzivnejšo dejansko ekonomsko politiko v primerjavi s tisto, ki je bila v modelski simulaciji predvidena, ta številka zdaj že prenizka), če se res želi pridobiti čas za pripravo dobre dezinflacijske politike in/ali medtem izvesti gospodarsko-sistemske spremembe. Seveda se postavlja vprašanje, ali bodo sedanje gospodarske razmere dovolile zadostni časovni odlog, da bi se vse dobro pripravljene gospodarskosistemske spremembe uresničile, in še, da bi ob tako visoki inflaciji dale pozitivne rezultate, kot bi jih sicer dale v stabiliziranih gospodarskih razmerah, ali pa bodo prav zaradi inflacije neupravičeno diskreditirane.

Očitno je nevtralna ekonomska politika izrazito prehodna. Ne more pomeniti dolgoročne rešitve, čeprav je, še posebej v naših sedanjih razmerah, njen status quo privlačen. Vendar, tudi če bi se v prehodnem razdobju »interregnuma« resnično želela voditi nevtralna ekonomska politika, bi bilo treba glede na njeno veliko ekspanzivnost na prehodu iz 1988. v 1989. leto že zdaj nujno potegniti zavoro v rasti nekaterih agregatov (osebni dohodki, posojila, dohodki države, posebej proračuna), ki trenutno rastejo celo hitreje od drobnoprodajnih cen. Izenačitev njihove rasti z rastjo cen je namreč temelj nevtralne ekonomske politike.

K c) Strategija umirjanja inflacije

Ker sta prvi dve kratkoročni alternativni ekonomske politike, oživiljanje produkcije in nevtralna politika, zavrtnjeni kot neustrezni (čeprav bi nevtralna politika lahko imela vlogo v prehodnem razdobju naslednjega meseca ali dveh), ostaja kot sprejemljiva alternativa ekonomska politika dezinflacije. Tudi pri izboru poti kratkoročnega zmanjševanja inflacije pa se pojavlja več predlogov (opredeljenih geografsko, politično, razvojno, teoretično).

Protiinflacijska ekonomska politika zadovoljuje teoretične predpostavke stabilizacije in je znana iz uspešnih stabilizacijskih programov drugih držav, hkrati pa je načelno v skladu z zahtevami naših zunanjih upnikov in MMS. V njeno korist grede tudi nekateri ugodnejši pogoji gospodarjenja pri tem v primerjavi s preteklim letom:

- po odmrznitvi so ob prostem formiranju relativni odnosi med cenami manj deformirani (glej Mencinger, Gospodarska gibanja, EIPF 1989/1, kjer rezultati potrjujejo predhodne Boletove ugotovitve, na primer Gospodarska gibanja, EIPF 1987/9), zato bo na tej podlagi manj inflacijskih pritiskov;

- stanje deviznih rezerv je zadovoljivejše, doseženo je zunanje tekoče ravnotežje, vzpostavljeno pa je z dogovorjenim reprogramiranjem tudi dolgoročno ravnotežje, za zdaj samo za prvo polletje 1989;

- zunanji pogoji gospodarjenja (gibanje cen surovin, nafte, dolarja in obrestnih mer) bodo po ocenah OECD relativno ugodni za nas (o tem več v eni od naslednjih številčk Gospodarska gibanja).

To optimistično sliko o možnostih za uspešno dezinflacijsko politiko kviri neizpolnitev dveh pomembnih meril: družbene podpore in (tehnične) sposobnosti za realizacijo.

Nobena od obeh možnih alternativ dezinflacijske politike, heterodokсни pri-

stop ob uporabi nominalnega sidra (kratkoročna prostovoljna zamrznitev cen vseh produktov in produkcijskih dejavnikov) ali ortodoksni pristop (restriktivne denarne in kreditne politike, fiskalne politike in politike osebnih prejemkov), dopolnjen z nominalnimi orientirji, dveh navedenih meril v celoti ne izpolnjuje. Izbor med njima je odvisen od tega, katera strategija lahko že zdaj (ali pa v kratkem času) pridobi potrebno družbeno (politično) podporo in ima v tehničnem pogledu večje upanje, da se uresniči.

Za heterodoksni pristop je potreben prostovoljni družbeni konsenz za odrekavanje (med sindikati, gospodarstvom, državo, prebivalstvom, pa tudi regionalno), kar v današnjih razmerah ni mogoče pričakovati, čeprav dejansko zahteva manjšo socialno ceno (kakor kažejo modelske simulacije, Bole, Gospodarska gibanja, EIPF, 1987/9, 1987/10) od ortodoksnega pristopa. Za tega je potrebna samo politična podpora nosilcev odločanja v državi, kar je nekaj manjša zahteva. Zato pa je njegov uspeh odvisen od podpore vseh osebikov, ki pri tem pristopu ni jasno izražena. Vprašanje je, ali lahko nova vlada dobi vsaj tolikšno politično podporo za konkreten program. Eden od pomembnih osnovnih pogojev za povečanje zaupanja vanjo in s tem za podporo je dober socialni program (o katerem nekaj več v naslednji točki), kar je bila že ena bistvena novost glede na protiinflacijski paket ukrepov iz maja 1988. Druge potrebne novosti bi bile večja medsebojna konsistentnost nominalnih orientirjev in ukrepi, usmerjeni k zmanjševanju stroškovnih pritiskov (cost push), kot je na primer prenos negativnega poslovnega rezultata v bilanco stanja družbenega subjekta.

Tudi z vidika »tehnične« izvedljivosti je restriktivna ekonomska politika, dopolnjena z uporabo nominalnih orientirjev in z ukrepi za zmanjševanje stroškovnih pritiskov, boljša od politike nominalnega sidra, vezane na zamrznitev cen in dohodkov. Ta namreč zahteva izjemno dobro sinhronizacijo v izbiri, kvantifikaciji in timingu posameznih ekonomskopolitičnih ukrepov ob uvajanju politike, nevtralne korekcije cen in dohodkov med njenim trajanjem in na koncu ob odmrznitvi, kar je vse daleč nad našimi sedanjimi »tehničnimi« možnostmi in sposobnostmi.

III. PREDLOG PROTIINFLACIJSKE STRATEGIJE ZA 1989

V danih razmerah je torej kratkoročno (za eno leto, ko nekatere pomembne gospodarsko-sistemske spremembe še ne bodo v celoti uvedene ali pa sicer uvedene še ne bodo mogle dati rezultatov) najbolj sprejemljiva dezinflacijska ekonomska politika. Po razdobju opisane nevtralne strategije (ob potrebnem zaviranju sedanje rasti nominalnih veličin nad rastjo cen) ta pristop oživlja majski paket (ortodoksna politika z dodatnimi nominalnimi orientirji), vendar s korekcijami glede na originalni paket³ in z dopolnitvami (izboljšavami), ki med drugim vključujejo napad na vzroke stroškovnih pritiskov na rast cen (cost push). Tako ne gre več

³ Niso rezultati gospodarjenja diskreditirali majskega paketa, temveč ga je njegovo neizvajanje. Namreč, vse dokler je veljala vsaj ena omejitev – za rast osebnih dohodkov – je bila rast cen po prvem impulzu zaradi odmrznitve ustavljena na ravni okrog 14% mesečno (razdobje zadnjega četrletja 1988), in to ob relativno zelo svobodnem oblikovanju cen. Če v novembru ne bi bilo odstopanja tudi od zadnjega nominalnega orientirja rasti osebnih dohodkov, povzročene prav s predhodnim velikim popuščanjem pri monetarnih in fiskalnih omejitvah, in to še na najslabši način prevelike linearne korekcije konec leta z veljavnostjo za celo 1988, bi se inflacija v začetku 1989 začela zmanjševati. Nasprotno pa bo ob pomoči dodatne monetarne in fiskalne ekspanzije rast osebnih dohodkov za več kot 80% v dveh mesecih vodila v nadaljnjo pospešitev rasti cen. Izkušnje s prvim majskim paketom danes pomagajo le toliko, da se realno ugotovi, kakšna družbena prizadevanja in odrekanja bodo ponovno potrebna za protiinflacijsko strategijo, ko se je bomo spet lotili.

zgodj za ortodoksno usmeritev, temveč za celovitejši pristop k vodenju ekonomske politike.

Ta pristop vključuje restriktivno monetarno in fiskalno politiko in načrtno politiko osebnih dohodkov, ukrepe in manjše tekoče sistemske spremembe za zmanjševanje stroškovnih pritiskov na cene, med ekonomskopolitičnimi ukrepi in gospodarsko-sistemskimi spremembami, ki vplivajo na oživljanje gospodarske aktivnosti kot sekundarni cilj, pa samo tiste, ki niti kratkoročno ne spodbujajo rasti cen.

Posebne značilnosti predložene ekonomske politike (predvsem izboljšanja in dodatki glede na majski paket) so naslednje:

1. Pri *tehniki izvajanja* so pomembni stopnja restriktivnosti, njena medsebojna konsistentnost za posamezna področja in način oblikovanja nominalnih orientirjev. Prva stopnja restriktivnosti je tista, pri kateri se začne inflacija zmanjševati. Ne bi se smeli zadovoljiti kot doslej z dejstvom, da rastejo nominalni agregati počasneje od rasti cen. Restriktivnosti na monetarnem, fiskalnem in na področju rasti osebnih prejemkov morajo biti med seboj usklajene po stopnji intenzivnosti, tako da so v resnici vse tri učinkovite, in ne tako kot v majskem paketu, ko je bila po modelskih ocenah (Bole, Gospodarska gibanja, EIPF 1988/6, 1988/11) monetarna politika premalo restriktivna v primerjavi s politiko osebnih dohodkov, tako da je zadnja nosila pretežno breme restrikcij, kar je prispevalo k njihovemu popuščanju. Določanje konsistentne restriktivnosti po posameznih področjih, posebno razmerje med stopnjo restriktivnosti monetarne politike v primerjavi s politiko osebnih dohodkov in trošenja države, je stvar modelskih ocen, in ne bi smela biti prepuščena samo izkušnji in intuiciji.

Nominalni orientirji morajo biti ocenjeni s pomočjo četrletnih desezoniranih in ne letnih podatkov, s čimer postane ekonomska politika fleksibilnejša pri uporabi razpoložljivih ukrepov. Operacionalizacija restrikcij mora biti narejena s primerjavo razdobja na razdobje, po obliki pa dana enostavno kumulativno. Ne smejo se dovoliti njena korekcija znotraj razdobja niti ne retrogradne korekcije (kot je bilo revidiranje letnih orientirjev za rast osebnih dohodkov v novembru 1988).

Nominalni orientirji so namenjeni povečanju gotovosti ocene gospodarskih osebkov o pogojih gospodarjenja (o rasti nominalnih agregatov), tako da lahko ti svojo pozornost usmerijo na realno gospodarjenje (rast, učinkovitost), negativna inflacijska pričakovanja pa zmanjšajo.

2. Ključna vloga pri zmanjševanju inflacije pripada restriktivnosti *denarne in kreditne politike*, njena učinkovitost pa je odvisna od sankcioniranja finančne discipline in pravnega reda nasploh, kar (ob normalnih postopkih sanacije in stečaja izgubarjev – osamosvojenih gospodarskih in negospodarskih osebkov) onemogoča prebijanje predvidenih stopenj rasti s sivo emisijo (»divjim denarjem«).

Restriktivnost mora biti mnogo večja, kot je bila v preteklosti (merilo je likvidnost gospodarstva). Če je ciljni agregat neto domača aktiva, je treba bolj elastično upoštevati monetarne učinke plačilnobilančnega salda (pojavljanje presežka na konvertibilnem področju in posebno pozitivnih saldov na naših klirinških računih), zato so tudi četrletni orientirji ugodnejši od letnih. Ker je monetarne učinke ekonomskih odnosov s tujino težko predvideti, bi se bilo ustrezno z ukrepi tekoče prilagajati možnim odstopanjem od potrebne restriktivnosti (znani endogeni problem monetarnih agregatov v malem, odprtem narodnem gospodarstvu).

Načelno NBJ določa eskontno stopnjo (namesto dosedanjega avtomatizma za njen realni del – mali r – bi bilo bolje pustiti nekaj prostora NBJ za njegovo

diskrecijsko določanje in s tem za aktivnejšo uporabo tega instrumenta. Mehani- zem njenega vnaprejšnjega avtomatičnega določanja namreč omogoča razne špek- kulacije). Druge obrestne mere pa bi se morale tržno določati.⁴ Dodatno limitira- nje posameznih plasmajev je poleg nadzora nad rastjo njegovega agregata (vendar diskretno) v naših razmerah še potrebno, (poznajo pa ga tudi države z mnogo bolj razvitim trgom in večjo finančno disciplino, na primer Italija).

Ko bo stopnja rasti cen ustavljena in se bo začela zmanjševati, bi bilo treba z ekspanzivnejšo, vendar ustrezno monetarno politiko, kakor je to že običaj v sve- tu, onemogočiti preveliko prehodno rast realnih obrestnih mer. Tudi v tem prime- ru so prilagodljivejši četrletni orientirji primernejši od letnih.

3. Na *fiskalnem področju* je kratkoročno primerno dosledno izvajanje z nomi- nalnim orientirjem določene restriktivnosti prihodkov – predvsem zveznega prora- čuna kot vzora, enako pa velja tudi za proračune drugih DPS in za financiranje družbenih dejavnosti. Zunajproračunsko bilanco je treba ukiniti. Pri trošenju države ne more biti več izjem glede omejitev proračuna, kot je bilo doslej. Dinami- ka prihodkov in izdatkov mora biti uravnotežena in usklajena tudi dinamično po četrletjih znotraj leta. Že znotraj leta se morajo krediti in akontacije NBJ prora- čunu vrniti vsaj v realno nezmanjšani velikosti, nujno pa je, da se končno začno plačevati tudi obresti na te kredite in da se njihova postavka pojavi v proračunu.

Ko dejanski prihodki presežejo predvideno nominalno rast, je namesto dose- danjega zamrzovanja presežkov na računih (z vrsto negativno monetarnih, inflacij- skih in realnih učinkov, kot je bilo doslej) ustrenejša ustavitev prispevkov in davkov. Večja elastičnost pri zmanjševanju stopenj prispevkov in davkov je pripo- ročljiva tudi sicer.

4. Domišljena *politika osebnih prejemkov* prebivalstva je sestavljena iz restriktiv- tivne rasti osebnih dohodkov v okviru nominalnega orientirja in nelinearne rasti vseh drugih osebnih dohodkov (pokojnine, socialni prejemki). Medtem ko bi pri osebnih dohodkih iz rezultatov tekočega dela element motivacije delovnih ljudi moral prevladati, bi se moral pri prejemkih iz minulega dela in pri socialnih prejemkih znesek socialnega minimuma povečati v enakem absolutnem obsegu za vse, pa tudi preko minimuma bi bili lahko odstotki povečani do določene mere regresivni (nižji pri višjih prejemkih). Spodbuda za boljše tekoče gospodarjenje namreč pri prejemkih, ki niso osebni dohodki, odpade, pač pa se bolj izrazito pojavi njihova socialna sestavina.

5. S tem se prehaja na potrebo po dobro zamišljeni *socialni politiki*, katere izostanek je bil pomemben vzrok za neuspeh predhodnih stabilizacijskih poizku- sov.

Načelno se mora socialna politika preseliti iz gospodarstva na področje nalog države (DPS). Med veliko možnostmi bi bil najboljši način njenega izvajanja tak- šen, da se ugotovi stopnja socialne ogroženosti prizadetih družin in se njej ustrezno določi denarna socialna pomoč. Vendar medtem ko se ljudje v drugih državah (iz moralnih razlogov) izogibajo razglasitvi, da so socialni problem, se pri nas s tem celo izraža socialistična pripadnost takšnega človeka. Zato je zelo verjetno, da zaradi tehničnih problemov oziroma možnosti za zlorabo do takšnih korektnih evidenc resnično socialno ogroženih družin ne bi mogli priti.

V tem primeru ostane kot instrument socialne politike korigiranje najnižjih

⁴ Namesto nasprotovanja tržnemu določanju obrestne mere, podobno pa velja tudi za revalorizacijo kratkoročnih finančnih obligacij po novem obračunskem zakonu (zaradi nevarnosti socialnih in političnih pritiskov na nesamostojne banke in druge gospodarske osebe), bi bilo treba prizadevanja usmeriti k vzpostavitvi pogojev za delovanje trga: osamo- svojitvi gospodarskih osebkov in pravni državi.

osebnih dohodkov za določeni (večji) odstotek. To bi vneslo nelinearnost in socialne elemente v razdelitev osebnih dohodkov. Bilo bi tudi v nasprotju z omenjenim načelom, naj ukrepe socialne politike prevzame država, ne gospodarstvo. Vendar pa je varnost socialno ogroženega prebivalstva tako pomemben pogoj družbene podpore protiinflacijski ekonomski politiki, da bi se ob pomanjkanju boljše rešitve moralo pristati tudi na takšno odstopanje.

6. Na *področju ekonomskih odnosov s tujino* je največ, na kar je moč upati v okviru kratkoročne dezinflacijske politike, ohranitev ravni obstoječega tekočega zunanega ravnovesja in nadaljnje konsolidacije dolžniških odnosov s tujino (verjetno z novim stand-by aranžmajem). Po modelskih ocenah (Bole, Gospodarska gibanja 1988/11) bi znašala rast izvoza ob nevtralnem »likanju« relativne inflacije z drsenjem tečaja dinarja 2–5%, kar je manj od predvidene 7% rasti svetovne trgovine. Toda, če je resnično primarni kratkoročni cilj znižanje inflacije, tudi politika oživljanja produkcije s spodbujanjem rasti izvoza ni združljiva. Zanj je namreč potrebno večje in aktivnejše razvrednotenje, ali še hujše, devalvacija denarja, kar pa bi imelo prevelike sekundarne učinke na inflacijo z rastjo stroškov uvoznega repromateriala. Zato naj drsenje tečaja dinarja dosledno spremlja našo relativno inflacijo.

Hkrati pa je za zmanjšanje stroškovnih pritiskov treba urediti naš presežek v klirinški menjavi. Že ustvarjeni pozitivni saldo je imel negativne monetarne učinke. Pomeni ustvarjanje naših zalog v tujini, ki jih ob tem še sami financiramo. Pri klirinškem presežku preko dogovorjenega manipulativnega kredita gre v resnici za odnos z nami samimi, ne za izvoz, torej za tipično omogočanje nastajanja fiktivnega dohodka (kot pri domačem vrednotenju zalog). Pri tem so pogoji dinarske vnovčitve izvoza na klirinško področje pri nas ugodnejši od vnovčitve konvertibilnega izvoza.

Reševanje dosedanjega presežka z njegovim delnim pretvarjanjem v kratkoročni kredit po prenizki in ob tem še fiksni obrestni meri ni ustrezno. Kot rešitev za bodočnost je treba kratkoročno zmanjšati (na primer z določanjem na simuliranem trgu) tečaj klirinškega v primerjavi s konvertibilnim dolarjem, dolgoročno pa ukiniti klirinške odnose z vsemi državami.

Ukrepi in sistemske spremembe za povečanje neblagovnega izvoza (in presežka), ki nimajo inflacijskih posledic, so seveda želeni. Pri novih pogovorih o reprogramiranju dolgov je »sveži« denar v obliki posojil upravičen samo ob predhodnem povečanju notranje učinkovitosti gospodarjenja. Neposredne naložbe tujih partnerjev so seveda sprejemljivejše, če bo v teh razmerah resnično izražen njihov interes, kar se v posebno velikem obsegu zelo hitro verjetno ne bo zgodilo.

7. Dodatna razsežnost majskega paketa so ukrepi in sistemske spremembe za *zmanjšanje stroškovnih pritiskov* (cost push) na cene. S tega stališča bi bilo koristno ukiniti revalorizacijo poslovnega sklada (kar bi dalo, ob zahtevi za vsaj delež lastnih virov sredstev v njem, podjetju potrebno fleksibilnost v amortiziranju tudi morebitnih občasno negativnih poslovnih rezultatov), česar pa pravkar sprejeti obračunski zakon ne predvideva. Ob neidentificiranem subjektu družbene lastnine bi bilo to celo lažje izvesti kot v sistemu privatne lastnine. V bilanci stanja podjetja je treba priznati izgube pri premoženju (v poslovnem skladu) ob negativnem poslovnem rezultatu (kar bi prispevalo k določitvi resnično tržne namesto sedanje fiktivne vrednosti podjetja, kakor je to v drugih tržnih gospodarstvih), s čimer bi izostali pritiski na (mark-up) graditev cen. Dokler se tekoča izguba evidentira samo v bilanci uspeha, so takšni pritiski prisotni.

Z zmanjšanjem stroškovnih pritiskov na cene bi se morda lahko spremenila

davčna politika v smislu povečanja deleža davka na premoženje in zmanjšanja deleža sedanjih davkov na promet, uvoznih in drugih dajatev v prihodkih proračuna. Prvi imajo namreč manjši mark-up učinek, predlagana sprememba pa bi imela tudi določeno socialno naravo redistribucije. Za odločitev o takšni spremembi bi morala biti z njo pridobljena korist večja od napora (stroškov), ki jih sprememba v fiskalnem sistemu povzroči.

Poleg že omenjenih zmanjšanj stopenj davkov in prispevkov ob rasti prihodkov proračunov in družbenih dejavnosti nad načrtovano, bi bilo morda smotrno nekatere prispevke in davke v kratkem prehodnem razdobju dezinflacijske politike začasno suspendirati (za manj akutne potrebe), ali jim spremeniti namembnost (na primer prispevke za nerazvite preusmeriti v socialno pomoč ogroženim družinam v teh regijah).

Rast preostalih 20% nadzorovanih cen (infrastruktura itd.) naj ne bi bila hitrejša od povprečne rasti tržno oblikovanih cen (v bližnji preteklosti ni bilo tako).

Zamrznitev negospodarskih naložb, kot smo že nekajkrat poudarili, ima celo negativne inflacijske učinke s pritiski na finančni trg. Zato jo je treba ukiniti, enake cilje pa doseči z nadzorom nad rastjo prihodkov in dovoljevanjem investiranja samo iz zagotovljenih realnih virov.

O učinkih na zmanjševanje stroškovnih pritiskov (kratkoročno) politike umirjenega drsenja tečaja dinarja znotraj letnega bilanciranja prihodkov in izdatkov proračuna iz družbenih dejavnosti in nekaterih drugih je bilo več že povedano.

Posebej je treba poudariti, da prednost dezinflacijske politike ne zanika ukrepov in sistemskih sprememb za oživitev produkcije (aktivnosti) kot kratkoročnega sekundarnega cilja, če hkrati ne vplivajo na rast cen. Torej, nikakor ni sprejemljivo spodbujanje povpraševanja (in ponudbe) z ekspanzivno monetarno, fiskalno politiko ali politiko osebnih dohodkov. Celo ekspanzija produkcije s povečanjem izvoza kratkoročno ni konsistentna s ciljem zmanjševanja inflacije, ker bi bila zanjo potrebna znatno aktivnejša tečajna politika, ki pa bi imela sekundarni učinek (s podražitvijo uvoznih repromaterialov) kot stroškovni pritisk na rast cen.

Vendar pa bi bili že v kratkem razdobju dezinflacijske politike želeni ukrepi, ki razbremenjujejo gospodarstvo, poenostavljajo zakonsko urejanje drobnega gospodarstva, povečujejo samostojnost gospodarskih osebkov, uveljavljajo pravni red in finančno disciplino, vodijo v denormiranje gospodarskega življenja oziroma so spodbuda za stanovanjsko gradnjo kot začetnega motorja oživljanja aktivnosti.

Prav tako bi bile že »v hodu«
dobre sistemske spremembe v cilju oživljanja gospodarske aktivnosti, čeprav kot sistemske šele, ko so dobro pripravljene. Zato je za pripravo zakonskih sprememb bolje porabiti nekaj več časa, kot pa pospešeno sprejemati nepopolne rešitve, ki jih je treba stalno spreminjati. Med takšnimi želenimi in za inflacijo manj nevarnimi sistemskimi spremembami, ki so deloma že uzakonjene, so tiste, ki urejajo uvajanje vrednostnih papirjev, tuja vlaganja (neposredne naložbe, ne kredit), spremembe, ki sproščajo zasebno pobudo v turizmu, drobnem gospodarstvu nasploh, v kmetijstvu, rešitve iz stanovanjske zakonodaje itd. Pravzaprav naj bi v kratkem prvem razdobju dezinflacijske strategije v letu dni gospodarsko-sistemske spremembe v glavnem le zagotovile možnosti za oživljanje aktivnosti, do katere bi prišlo v drugem razdobju. Zato ne bi smele imeti nikakršnega vpliva na rast cen v prvem razdobju.

Napisano v februarju 1989

Razsežnosti sive ekonomije v Sloveniji (2)

3. Področja prikrite dejavnosti delavcev v družbenem sektorju

3.1. Značilnost sive ekonomije je *velika pestrost dejavnosti in izrazita prilagodljivost prebivalstva v uvajanju novih oblik*, saj se ravnajo neposredno po dejanskih potrebah. Za prikrito dejavnost je značilno:

a) da delajo delavci v sivi ekonomiji sorazmerno intenzivno in učinkovito, saj sami organizirajo svoje delo, tudi zaslužek je običajno neposredno vezan na delovni učinek,

b) delavci opravljajo tiste dejavnosti, ki ustrezajo potrebam gospodinjestev, pri čemer jih trg, čeprav pogosto nelegalen, učinkovito usmerja; prisoten je interes za čim nižje stroške, tudi z nabavo orodij in materialov v okvirih sive ekonomije, z izogibanjem plačilu davkov in prispevkov,

c) vrsta dejavnosti se osredotoča na področja, kjer obstaja v uradnem gospodarstvu pomanjkanje dobrin in storitev, kjer ni izrazite konkurence, zato se pojavlja krajevno omejeni monopolni položaj, ki omogoča sorazmerno visoke zaslužke.

Pogostnost opravljanja posameznih oblik dejavnosti sive ekonomije med delavci in delavkami, zaposlenimi v slovenskih podjetjih, v letu 1988 (podatki so v % anketiranih podjetij)

Oblika dejavnosti v sivi ekonomiji	a) delavci				b) delavke			
	odgovorili	dosti	malo	nič	odgovorili	dosti	malo	nič
A. GRADNJA IN VZDRŽEVANJE STANOVANJ								
Instalacijska dela (elektrika, voda)	155	21,3	65,2	13,5	135	–	0,7	99,3
Zidarska dela	151	23,8	57,0	19,2	133	–	4,5	95,5
Pleskarska in soboslikarska dela	149	12,8	53,7	33,6	134	0,7	9,0	90,3
Tesarska in mizararska dela	156	17,9	53,2	28,8	135	–	3,7	96,3
Storitve pri selitvah in montaži pohištva	149	4,0	30,9	65,1	133	–	1,5	98,8
Druga popravila in vzdrževanje stanovanj, hiš	152	19,7	59,9	20,4	134	1,5	16,4	82,1
Druga gradbena dela	151	15,9	51,7	32,5	133	–	6,8	93,2
B. RAZNA POPRAVILA STROJEV								
Popravila in vzdrževanje avtomobilov	155	19,4	68,4	12,3	135	–	–	100,0
Popravila gospodinjskih aparatov	150	6,0	54,7	39,3	134	–	1,5	98,5
Popravila TV in drugih aparatov	148	5,4	34,5	60,1	133	–	1,5	98,5
C. KMETIJSKA OPRAVILA								
Obdelovanje večjih polj, kmetij	160	45,0	46,3	8,8	142	27,5	54,9	17,6
Vrtnarjenje	157	51,0	35,0	14,0	143	63,6	29,4	7,0
Reja živine (od perutnine do govedi)	155	31,6	58,1	10,3	139	22,3	62,6	15,1
Ribolov v večjem obsegu	147	1,4	4,8	93,9	136	0,7	–	99,3
Nabiranje gozdnih sadežev in zelišč	145	13,1	42,8	44,1	134	16,4	48,5	35,1
Nedovoljena sečnja lesa	146	2,1	40,4	57,5	132	–	2,3	97,7
Opravljanje storitev s kmetijskimi stroji	148	4,1	54,7	41,2	134	0,7	4,5	94,8

Oblika dejavnosti v sivi ekonomiji	a) delavci				b) delavke			
	odgovorili	dosti	malo	nič	odgovorili	dosti	malo	nič
D. ZASLUŽKI V PREVOZU IN TRGOVINSKI DEJAVNOSTI								
Neregistrirane prevozne storitve								
(tovor, taksi)	149	2,0	27,5	70,5	135	-	0,7	99,3
Goljufanje kupcev pri tehtanju v trgovini	145	0,7	4,8	94,5	132	0,8	5,3	93,9
Prodaja deficitarnega blaga								
»pod pultom«	146	2,7	8,2	89,0	133	2,3	6,8	91,0
Žganjekuha, prodaja alkohola »na črno«	149	5,4	55,7	38,9	134	0,7	16,4	82,8
E. STROKOVNE, ADMINISTRATIVNE IN INTELEKTUALNE STORITVE								
Tipkanje in druga								
administrativna dela	146	-	8,9	91,1	142	1,4	58,5	40,1
Opravljanje računovodskih storitev	146	0,7	23,3	76,0	139	1,4	41,0	57,6
Izdelava računalniških programov	147	0,7	34,0	65,3	134	-	8,2	91,8
Izdelava investicijskih projektov	147	2,0	20,4	77,6	134	-	8,2	91,8
Razne strokovne svetovalne storitve	147	2,0	34,0	63,9	134	-	12,7	87,3
Druge honorarne strokovne storitve	145	0,7	42,8	56,6	133	-	27,8	72,2
F. POMOČ PRI GOSPODINJSKIH DELIH								
Čiščenje in pospravljanje								
tujih stanovanj	142	0,7	4,2	95,1	134	0,7	32,1	67,2
Čuvanje drugih otrok	142	-	3,5	96,5	135	3,7	36,3	60,0
Zdravstvena nega in pomoč bolnikom	142	-	2,8	97,2	133	-	12,0	88,0
G. STORITVE V ZDRAVSTVU, KULTURI IN ŠPORTU								
Opravljanje »črne«								
zobozdravstvene prakse	147	1,4	2,7	95,9	136	0,7	2,2	97,1
Storitve alternativne medicine	145	0,7	5,5	93,8	134	0,7	3,0	96,3
Inštruiranje dijakov in študentov	145	-	25,5	74,5	134	-	20,1	79,9
Pouk glasbe in tujih jezikov	145	-	4,1	95,9	134	-	9,7	90,3
Pouk in vadba športa								
(tenis, smučanje)	147	-	37,4	62,6	135	-	9,6	90,4
H. PROIZVODNJA DRUGIH DOBRIN								
Šivanje in pletenje izdelkov								
za prodajo	147	0,7	8,2	91,2	141	7,1	60,3	32,6
Izdelki domače umetne obrti								
za prodajo	146	0,7	18,5	80,8	136	2,2	28,7	69,1
Umetniška dela za prodajo								
(slike itd.)	145	0,7	21,4	77,9	134	-	6,7	93,3
I. STANOVANJSKO PODROČJE								
Oddajanje dela stanovanja								
v podnajem	147	2,0	46,3	51,7	135	3,0	43,7	53,3
Oddajanje sob domačim								
in tujim turistom	146	1,4	20,5	78,1	135	1,5	20,0	78,5
J. NELEGALNA, NEZAKONITA DEJAVNOST								
Oderuško posojanje denarja								
Preprodaja konvertibilne valute	144	-	9,0	91,0	133	-	3,0	97,0
Preprodaja videokaset,								
tehničnega blaga	145	2,1	25,5	72,4	133	0,8	12,8	86,5
Druge oblike preprodaje								
(zemlja, hiše)	143	0,7	18,2	81,1	132	-	9,8	90,2
Tihotapljenje (kava, jeans, tehnika)	145	2,1	40,7	57,2	133	0,8	31,6	67,7
Prejemanje napitnin, »plavih kuvert«	146	3,4	16,4	80,1	134	2,2	10,4	87,3
Prostituiranje	142	-	1,4	98,6	133	-	6,8	93,2
K. DRUGE OBLIKE SIVE EKONOMIJE*								
	142	4,2	12,0	83,8	133	2,3	7,5	90,2

* V druge oblike sive ekonomije so v anketiranih podjetjih uvrstili: gradbeni nadzor, samogradnja, ključavničarska dela, montaža stikal in TV anten, popoldansko delo pri kmetih, čebelarstvo, pripravljanje drv, gozdarska dela, prodaja sadja, goljufanje pri preprodajanju, predelava odpadnih surovin, izdelava rezervnih delov, tiskarska dela, igranje v zabavnoglasbenih ansamblih, frizerska dela, čevljarstvo, sestavljanje izdelkov podjetja na domu, priložnostna dela v Italiji (pospravljanje, prodajanje, obiranje pridelkov).

3.2. V anketi smo za daljši spisek prikritih dejavnosti spraševali, ali jih opravljajo delavci oziroma delavke v posameznem podjetju dosti, malo ali nič. Podatki v tabeli kažejo intenzivnost opravljanja posamezne prikrite dejavnosti. Upoštevati moramo, da gre za *dejavnost delavcev, zaposlenih v družbenem sektorju*, kajti struktura dejavnosti kmečkih gospodinjstev, drugih delavcev v zasebnem sektorju ter nezaposlenih in upokojenecv je nedvomno drugačna, vendar pa so zaposleni v družbenem sektorju najpomembnejši del aktivnega prebivalstva v Sloveniji. Za sivo ekonomijo so značilne naslednje dejavnosti:

1. *gradnja in vzdrževanje stanovanj*, kjer se pojavlja »fuš« predvsem pri gradnji zasebnih hiš, vikendov, pa tudi pri kasnejšem opremljanju, vzdrževanju ali prenovi stanovanj ter pri selitvah.¹⁸ Pri tovrstni dejavnosti sodelujejo moški, zlasti pri zidarskih, tesarskih in instalacijskih delih ter drugih popravilih in vzdrževanju, ženske se s tem kot s pridobitno dejavnostjo (izven lastnega doma) ukvarjajo v zanemarljivem obsegu.

2. zelo pomembna so *popravila gospodinjstev in avtomobilov*, kjer je uradni servisni sektor očitno sorazmerno drag, počasen, kakovost je nezanesljiva.¹⁹ Seveda zahtevajo ta opravila ustrezno strokovno znanje in tehnično opremo, zato je to pogosto področje dela delavcev, ki so sicer zaposleni v družbenih servisnih organizacijah. Značilno je, da so tudi ta dela domena moških, ženske se s tem praktično ne ukvarjajo.

3. največji del prebivalstva se ukvarja s *kmetijskimi deli*, pri katerih je sicer težko razlikovati pridobitno in samooskrbno dejavnost.²⁰ Ob visoki stopnji urbanizacije je delež delavcev, ki se ukvarjajo s kmetijstvom, presenetljivo visok za Slovenijo.²¹ Največ se jih ukvarja z vrtnarjenjem, kjer ženske po angažiranju celo presegajo moške, veliko je tudi obdelovanja večjih polj, kmetij ter živinoreje. Pogosto je nabiranje gozdnih sadežev in zelišč, medtem ko sta izrazito pridobitni dejavnosti, nedovoljena sečnja lesa in opravljanje storitev s kmetijskimi stroji, sicer dokaj pogosti (tega je dosti več pri kmečkem prebivalstvu), vendar se omeujeta na moške.

4. z vidika odnosov v družbi, zlasti poslovne morale in spoštovanja predpisov, je zanimiva *dejavnost neregistriranega prevoza ter okoriščenja v trgovinski dejavnosti*, kjer sem uvrstil goljufanje kupcev pri tehtanju (goljufa se lahko tudi pri kakovosti) in prodajo deficitarnega blaga »pod pultom«, zanimiva pa je tudi domača žganjekuha in prodaja alkoholnih pijač »na črno«²².

5. posamezne skupine prebivalstva se precej ukvarjajo s *strokovnimi, administrativnimi in intelektualnimi storitvami* izven rednega delavnika, pri čemer je ob vse večjem pomenu teh storitev v sodobnem gospodarstvu precejšnje tudi povpraševanje. Nekatere storitve zahtevajo specializirano strokovno znanje, zato se z nji-

¹⁸ Zelo obsežna je ta dejavnost na Madžarskem, kjer letno »v fušu« zgradijo 40.000 stanovanj, kar bi sicer zaposlilo 120.000 gradbenih delavcev. O'Hearn (1980, str. 225-6) navaja velik obseg popravil in vzdrževanja stanovanj v ZSSR. I. Bičanić (1987, str. 331) opozarja na sivo ekonomijo tako v pridobivanju gradbenih dovoljenj kot pri gradnji, kjer privatniki zaposlujejo neprijavljene delavce.

¹⁹ Ta sektor je tipičen za socialistične države. V ZSSR je pomemben del sive ekonomije preskrba rezervnih delov za popravila (M. Glas, 1988, str. 86). V Madžarski napitnine TV serviserjem in avtomehaničarjem presegajo siceršnji redni dohodek serviserjev (podatki P. Buza, nav. po M. Glas, 1988, str. 93).

²⁰ Tudi ta dejavnost je tipična za socialistične države in znane ohišnice.

²¹ I. Bičanić (1987, str. 328) pojasnjuje velik obseg sive ekonomije v pridelavi hrane z ravniyo razvitosti Jugoslavije in sorazmerno številnim kmečkim prebivalstvom, s skupino mešanih gospodinjstev, s pristranim odnosom ekonomske politike do zasebnega kmetijstva, kar povzroča omejitve v kmetijski produkciji in slabšo preskrbo, stoletno tradicijo sodelovanja kmetov v obdelovanju zemlje, itd.

²² Na tem področju je veliko izkušenj s podzemnim gospodarstvom iz časov prohibicije v ZDA ter iz obsežne trgovine s »samogonom« v ZSSR, zlasti po protialkoholni kampanji Gorbačova (glej V. G. Treml, 1975, M. Glas, 1988, str. 87-89).

mi ukvarjajo le ustrezne skupine delavcev, druge so enostavnejše. Ker primanjkuje majhnih strokovnih, svetovalnih institucij, se je zelo razvila siva ekonomija, značilne pa so velike razlike po spolu. Podobna je skupina *storitev v zdravstvu, kulturi in športu*, kjer se z rastjo življenjske ravni, z uveljavljanjem novih načinov življenja in prostega časa ter s krizo družbenih dejavnosti širijo možnosti sive ekonomije. Seveda so storitve v zdravstvu omejene na ozek krog specialistov, bolj množična je športna vadba in inštruiranje. Te storitve se pojavljajo v sivi ekonomiji predvsem zaradi nesmotrnega omejevanja zasebne dejavnosti in premajhne ter neučinkovite mreže institucij, tudi zaradi razlik v ceni, so pa povezane s civilizacijskimi trendi, ki se jim uradna dejavnost prepočasi prilagaja.

6. tradicionalne pomoči pri gospodinjskih delih je pravzaprav malo, več je tega pri posebni skupini starejšega, upokojenega prebivalstva, seveda pa se s tem ukvarjajo predvsem ženske, tako s čuvanjem otrok kot z gospodinjskimi deli.

7. zanimivo in finančno donosno je *stanovanjsko področje*, ker je za socialistične države tipičen primanjkljaj stanovanj ob nesmotrni stanovanjski politiki²³. V anketi je zlasti pogosto oddajanje sob v podnajem, tudi zaradi velike notranje migracije in nerešenih problemov bivanja dijakov in študentov, donosna pa je turistična dejavnost, ki je seveda omejena na turistične obmorske in zimskošportne centre²⁴. Ta del sive ekonomije ima izrazito negativen socialni in moralni prizvok, močan demonstracijski učinek neupravičenega bogatenja z oddajanjem dela družbenih stanovanj in izkoriščanja stanovanjske stiske.

8. v gospodinjskih *proizvajajo razne dobrine*, zlasti na področju šivanja in pletenja (ženske), izdelave predmetov domače ali umetne obrti in tudi umetniška dela, čeprav to področje še ni izkoristilo dejansko velikih možnosti.

9. za razmere v naši družbi je izredno zanimivo *področje nelegalnih, nezakonitih dejavnosti*, ki po strogi konvenciji o ustvarjanju vrednosti sicer ne bi štel, je pa pomembna ilustracija gospodarskih, socialnih in moralnih družbenih razmer ter iznajdljivosti prebivalstva v reševanju stvarnih težav. V anketo sem uvrstil nekaj tipičnih primerov in ocene obsega tovrstnih dejavnosti so glede na njeno nelegalnost takšne, da jasno kažejo na obseg rušenja pravnih norm v naši družbi. Izredno razširjena je preprodaja konvertibilnih valut, v katero je prebivalstvo dejansko ekonomsko prisiljeno zaradi ohranjanja kupne moči prihrankov ter možnosti potovanja in nakupov v tujini, družba pa je praviloma tolerantna, z občasnimi reagiranj. Pravi »narodni šport« je tihotapljenje nekaterih deficitarnih dobrin (kava), tehničnih aparatov in njihova preprodaja, pri čemer so pri večjem obsegu aktivni delavci prevoznih podjetij, pri tihotapljenju za lastne potrebe pa skoraj ni izjem. Dosti je primerov prejemanja napitnin in »plavih kuvert« pri nekaterih dejavnostih, tudi prave korupcije. Manj je oderuškega posojanja denarja, med ostalim kriminalom pa sem uvrstil le prostituiranje, ne pa tudi ilegalnih iger na srečo ter preprodaje mamil, kar po podatkih črne kronike tudi obstaja, vendar je tega manj kot v mnogih razvitih državah, npr. v ZDA.

Siva ekonomija se pojavlja še na nekaterih področjih, ki niso vključena

²³ Bičanić (1988, str. 172) upravičeno pravi, da so stanovanja dober primer za to, kako nastaja neuradni del gospodarstva tam, kjer neustrezna politika prepreči uradnemu, da bi dobro opravil nalogo.

²⁴ Prav na stanovanjskem področju srečamo pomembne primere sive ekonomije v časopisih, s podatki o odruških najemninah stanovanj zlasti za družine, o zaslužkih pri oddajanju družbenih stanovanj tujcem, cene ilegalnega bivanja v študentskih domovih, neprijavljanje domačih in tujih turistov – »sorodnikov«, itd.

v anketi, zlasti nekatere osebne storitve (frizerji, kozmetiki), lahko bi bolj podrobno razčlenili gradbena in kmetijska opravila, vendar je za tovrstno anketo že sedanja razčlenitev dovolj podrobna, z večjo podrobnostjo bi se povečala nezanesljivost ocen. Poudariti velja:

1. da gre za zelo raznovrstne dejavnosti v sivi ekonomiji, ki posegajo na vsa področja dejavnosti in potreb gospodinjev; v anketo sem vključil 47 oblik, kadrovski strokovnjaki so pripisali še 18 drugih opravil, ki pa se pojavljajo z zelo različno intenzivnostjo.

2. najbolj množične so tiste oblike, ki so povezane z neposrednimi življenjskimi potrebami prebivalstva in ne zahtevajo posebnih strokovnih znanj: gre za tradicionalne dejavnosti (kmetijstvo, obrtniške storitve) ter za probleme neustrezne strukture uradnega gospodarstva (gradbena dela, storitve), za njegovo izrazito neprilagodljivost in sorazmerno visoke cene, pa tudi za nove civilizacijske težnje²⁵.

3. izrazite so razlike v vrstah in obsegu prikrite dejavnosti po spolu, saj so mnoge dejavnosti domena moških, manj je izrazito ženskih dejavnosti. Kot pridobitna dejavnost je siva ekonomija v večji meri predmet angažiranja moških, ki prevladujejo pri opravilih, ki so fizično zahtevnejša, zahtevajo več odsotnosti z doma, so strokovno ožje specializirana ali povezana z večjim rizikom (pollegalne dejavnosti). Ženske so bolj angažirane pri opravilih, ki predstavljajo nadaljevanje siceršnjega dela v družini oziroma gospodinjstvu, kar pogloblja značilno delitev dela po spolu tudi v okviru prikrite dejavnosti.

4. Obseg dejavnosti v sivi ekonomiji

4.1. Pomen sive ekonomije je povezan predvsem z njenim učinkom na delovno angažiranje in zaslužek prebivalstva ter z vplivom na obnašanje delavcev v redni gospodarski dejavnosti. V naši anketi nismo mogli zbrati objektivnih podatkov o tem, koliko časa so delavci dnevno (tedensko) aktivni v sivi ekonomiji, ker je možno zbrati takšne podatke le z anketo o porabi časa med delavci samimi. V anketiranih podjetjih pa so navedli, kolikšen delež delavcev/delavk se dokaj redno, namenoma, z jasno pridobitno usmeritvijo ukvarja s prikrto dejavnostjo.

Delež delavcev/delavk, ki se ukvarjajo s prikrto dejavnostjo (v % zaposlenih)	delavci	delavke
do 10% zaposlenih	12,6	34,0
10–20% zaposlenih	15,8	20,0
20–40% zaposlenih	21,5	16,0
40–60% zaposlenih	24,1	12,0
nad 60% zaposlenih	25,9	18,0
Povprečni delež aktivnih v sivi ekonomiji	43,7	32,6
Mediana deleža aktivnih v sivi ekonomiji	42,5	20,0
Podatke je navedlo podjetij	158	150

Občasno, bolj ali manj slučajno se s sivo ekonomijo sreča večina delavcev, tudi

²⁵ Za razvoj sive ekonomije bi lahko postavili dvoje tez, ki sta se potrdili v anketi: 1. razvoj prikrite dejavnosti izvira iz pomanjkanja določene proizvodnje dobrin in zlasti obrtniških storitev, ki so zelo pomembne za vsakdanje življenje, uradno gospodarstvo pa jih zanemara, 2. vse bolj so problem v naši družbi previsoke cene storitev v uradnem družbenem ali zasebnem sektorju ob padcu kupne moči prebivalstva, zato sprejema prebivalstvo tudi nelegalne, čeprav manj kakovostne storitve prikrite dejavnosti.

v anketiranih podjetjih je bil ocenjen delež delavcev, ki se ukvarjajo s sivo ekonomijo, na 1–99%, tako za moške kot ženske. Ocena deleža aktivnih v sivi ekonomiji je sorazmerno visoka, v povprečju 43,7% delavcev in 32,6% delavk, kar kaže na značilno razliko v angažiranju po spolu²⁶. Siva ekonomija kot pridobitna dejavnost je tako bolj področje dela moških, sociološke raziskave pa potrjujejo, da ženskam v večji meri ostaja gospodinjsko delo kot neplačana dejavnost ter druge dejavnosti, ki se uvrščajo v samooskrbno gospodarstvo.

4.2. Predpostavljamo lahko, da je aktivnost v sivi ekonomiji, ki pogosto zahteva ustrezna praktična strokovna ali celo specializirana dela, različno razširjena med posameznimi skupinami delavcev. Siva ekonomija je hkrati dejavnost, v kateri trg, čeprav prikrit, »črni« trg, deluje. Vprašanje je, od česa je odvisno dejansko vključevanje in zaslužek posameznikov v sivi ekonomiji. Po oceni kadrovskih strokovnjakov so najpomembnejše možnosti za prikrto delo, torej potrebe po določenih storitvah v okolju, pomanjkanje obrtnikov in zato povpraševanje po »fušu«, sledi znanje za opravljanje takšnega dela, usposobljenost in izkušnje²⁷, šele na tretjem mestu so potrebe po dodatnih sredstvih in s tem pripravljenost na prikrto delo zaradi nuje.

Delavce smo po poklicnih znanjih in položaju v proizvodnji razvrstili v 6 skupin in anketirali kadrovske strokovnjake, kakšen je vrstni red vključenosti teh skupin v sivo ekonomijo (določili so za vsako skupino rang 1–6 glede na zaslužek v sivi ekonomiji).

Skupine zaposlenih po poklicnih znanjih in položaju v podjetju	Rang	Razvrstitev po rangih (%)					
		1	2	3	4	5	6
KV in VKV proizvodni delavci	1	51	39	8	1	1	–
Delavci pri vzdrževanju, servisu	2	38	33	24	4	1	1
NKV in PKV proizvodni delavci	3	6	22	50	15	6	1
Strokovnjaki	4	4	4	16	45	26	4
Pisarniški delavci	5	1	–	3	31	45	21
Vodstveni in vodilni delavci	6	–	2	–	4	20	74

Tabela jasno kaže, da je za sivo ekonomijo potrebno praktično strokovno znanje, zlasti za najbolj množične oblike (gradnja, kmetijstvo, storitve), po drugi strani pa tudi čas. Oboje imajo predvsem delavci v proizvodnji in vzdrževanju, katerih delavnik je čvrsto določen²⁸. Strokovnjaki imajo manj časa, tudi manjše potrebe po dodatnem zaslužku, pisarniški delavci nimajo potrebnih znanj, vodilnim delavcem predvsem manjka čas, vrsta oblik sive ekonomije tudi ne ustreza njihovemu družbenemu statusu, zato se z njo ne ukvarjajo.

4.3. Kolikšen je materialni učinek prikrte dejavnosti? Praviloma se pri sivi

²⁶ Za 147 podjetij z oceno za moške in ženske se je pokazalo, da se le v 8,8% podjetij ženske bolj angažirajo v sivi ekonomiji, v 12,4% gre za približno enak delež (razlika ne presega 5% ocene deleža za moške), v 68,8% podjetij se moški bolj angažirajo v prikriti pridobitni dejavnosti.

²⁷ Na vprašanje, ali imajo njihovi delavci strokovna znanja, primerna za sivo ekonomijo, so v 20,2% podjetij menili, da imajo povsem primerna znanja, v 77,4% naj bi nekatere skupine delavcev imele takšna znanja, v 2,4% podjetij pa so menili, da delavci nimajo ustreznih znanj. Z vidika znanja so možnosti delavcev vsekakor različne za različne poklicne skupine.

²⁸ Prav zato so mnoga podjetja predlagala prehod na »evropski« delavnik, ki naj bi bistveno zožil možnosti za sivo ekonomijo, a temu mnogi delci nasprotujejo, saj bi jim omejilo možnosti zaslužka in višje življenjske ravni.

ekonomiji računa s plačilom v gotovini, možne so tudi protistoritve, naturalno plačilo (v kmetijstvu)²⁹, kar seveda lahko izrazimo v denarnem ekvivalentu. V anketi smo spraševali o deležu zaslužka v sivi ekonomiji v primerjavi z rednim osebnim dohodkom (oziroma deležem v družinskem proračunu) kot referenčno kategorijo. V makroekonomskih ocenah obsega sive ekonomije je praviloma referenčna kategorija sicer registrirani družbeni produkt, ki pa v anketni oceni ni posebno smiselno, saj je z vidika blaginjskega učinka enostavnejša primerjava z rednim osebnim dohodkom, ki se tudi sicer pojavlja kot motiv delavcev.

V anketi lahko pričakujemo precejšnjo negotovost in subjektivnost v oceni, saj gre za prikrito dejavnost, o kateri obstajo le posamezne informacije, delavci se različno angažirajo, kar je odvisno tudi od okolja, zato je težko oceniti povprečni delež zaslužka. Dejavnosti sive ekonomije so različno donosne, ponekod so možni znatni denarni zaslužki, drugje gre le za skromne prejemke; tudi cene storitev se zelo razlikujejo, vprašanje je, ali znajo anketiranci objektivno ovrednotiti naturalne koristi, ali razlikujejo bruto in neto zaslužek, itd. Zato lahko pričakujemo, a) da številni anketiranci ne bodo odgovorili, ker dejansko ne poznajo zaslužkov ali nočejo navesti podatka, b) da bo razpon ocen nerealno velik, pri čemer so ekstremne ocene nedvomno subjektivne, arbitrarne in c) da je zanesljivost ocene negotova, možna je pristranost zaradi prikrievanja podatkov ali pretirane ocene zaradi demonstracijskega učinka posameznih primerov zaslužkov.

Metodološko sem skušal omiliti našete probleme tako, da sem anketirane kadrovske strokovnjake vprašal po obsegu zaslužkov delavcev iz sive ekonomije na dva načina, in sicer a) najprej naj bi navedli, kolikšen je povprečni obseg zaslužka v sivi ekonomiji v družinskem proračunu (točkovna ocena), b) v drugem delu ankete pa naj bi navedli, kolikšen je obseg zaslužka za tri skupine gospodinjstev: za 10% gospodinjstev, ki se največ ukvarjajo s sivo ekonomijo, za naslednjih 40% gospodinjstev, ki so že manj aktivna, ter za preostalih 50%, ki se najmanj ukvarjajo s sivo ekonomijo. Iz teh treh ocen lahko potem izračunamo (agregatno) oceno, ki jo primerjamo s točkovno oceno. Rezultati ankete so v tabeli, s primerjavo ocen pa sem ugotovil naslednje značilnosti ocenjevanja:

a) anketirancem je težje navesti točkovno oceno (ni odgovorilo 20,2% podjetij), lažje ocenijo strukturno razčlenjen pojav (ni odgovorilo 8,7% podjetij), čeprav to še ne pojasnjuje zanesljivo tudi razlike v kakovosti ocen;

b) da so v ocenah velike razlike med podjetji; del razlik je nedvomno objektivne narave, saj gre za različne razmere v kolektivih pri osebnih dohodkih, organizaciji dela, družbenem standardu, kvalificiranosti delavcev, razlike so tudi v širšem okolju podjetij, vendar je razpon v točkovni oceni, kjer so anketiranci navedli od 3 do 200% zaslužek glede na redni osebni dohodek, nedvomno pretiran;

c) razlika med točkovno in agregatno oceno je precejšnja, kar kaže na negotovost pri ocenjevanju, saj bi morali biti oceni teoretično približno enaki. Menim, da je agregatna ocena zanesljivejša, ker so anketirani strokovnjaki ob njej temeljiteje razmislili, saj so morali navesti tri številke, tako da so bili manj pod vplivom slučajnih vtisov ali arbitrarnih ocen.

²⁹ Način plačila naj bi bil po anketi naslednji (v %):

Način plačila	vedno	pogostno	včasih	redko	nikoli
plačilo z gotovino	17,9	66,7	11,9	2,4	1,2
protistoritev	0,6	21,9	54,8	22,6	—
neplačana usluga	—	14,2	50,3	34,2	1,3

Delež zaslužkov iz sive ekonomije v rednem zaslužku oziroma v družinskem proračunu	Točkovna ocena		Agregatna ocena		Deleži zaslužkov v družinskem proračunu					
	%		%		za 10% najbolj aktivnih		naslednjih 40%		za 50% manj aktivnih	
brez zaslужka	–	–	–	–	–	–	–	–	44	27,8
do 5%	6	4,3	7	4,4	1	0,6	8	5,1	32	20,3
5–10%	8	5,8	25	15,8	–	–	25	15,8	47	29,7
10–20%	27	19,6	53	33,5	9	5,7	43	27,2	19	12,0
20–30%	35	25,4	33	20,9	20	12,7	32	20,3	11	7,0
30–40%	20	14,5	18	11,4	11	7,0	15	9,5	3	1,9
40–50%	15	10,9	12	7,6	30	19,0	19	12,0	2	1,3
50–60%	8	5,8	4	2,5	14	8,9	4	2,5	–	–
60–80%	12	8,7	3	1,9	28	17,7	8	5,1	–	–
80–100%	6	4,3	3	1,9	25	15,8	4	2,5	–	–
100–150%	–	–	–	–	15	9,5	–	–	–	–
150% in več	1	0,7	–	–	5	3,2	–	–	–	–
povprečni delež	38,1		23,7		71,2		30,1		9,1	
mediana deležev	30,0		19,0		60,0		25,0		7,0	
standardni odklon	26,4		16,8		46,4		21,0		10,1	
minimum	3,0		2,2		5,0		3,0		0,0	
maksimum	200,0		95,0		300,0		100,0		50,0	

Točkovna ocena o 38,1% dodatnega zaslужka iz sive ekonomije je *sorazmerno visoka*, če jo primerjamo z ocenami za razvita tržna gospodarstva, saj pomeni iz sive ekonomije dodatnih 4,6 rednih mesečnih osebnih dohodkov na leto, kar je kljub precejšnji kmetijski dejavnosti in razširjenemu »fušu« precej, zlasti zaradi upadanja kupne moči prebivalstva, ki mu zmanjkuje denarja tudi za plačila dobrin in storitev iz prikrite dejavnosti. Agregatna ocena, ki znaša 23,6% družinskega proračuna, je precej skromnejša in povsem skladna z ocenami Kukarjeve in Simončiča³⁰. Pri primerjavi obeh ocen pa moramo upoštevati, da gre za nekoliko različni koncept: pri točkovni oceni smo spraševali o deležu zaslужka delavca glede na njegov redni zaslужek, pri agregatni oceni pa gre za delež neregistriranih zaslужkov v družinskem proračunu, kjer je zaradi dela nezaposlenih odraslih članov, zlasti žensk, ob določenih transfernih dohodkih gospodinjev, možno le približno primerjati obe oceni. Drugi pristop k oceni deleža pa je pomemben, ker daje podatke o disperziji zaslужkov iz sive ekonomije med gospodinjsvi, ki kažejo, da so ti zaslужki bolj neenaki kot redni osebni dohodki.

Pri nekaterih gospodinjskih dosega dodatni zaslужek iz sive ekonomije zelo velike zneske, včasih presega redne zaslужke (pri desetini gospodinjev, ki se največ ukvarjajo s sivo ekonomijo, naj bi za 12,7% gospodinjev dodatni zaslужek presegel rednega). Desetina gospodinjev, ki se največ ukvarjajo s prikrito dejavnostjo, naj bi zaslужila v povprečju kar 71,2% rednega družinskega proračuna, kar nedvomno pomeni veliko angažiranje in izčrpavanje v prikitem delu³¹. Nadaljnjih 40% gospodinjev naj bi v povprečju zaslужilo 30,1% rednega zaslужka, kar ni

³⁰ Upoštevati moramo, da sta referenčni kategoriji in metodologija ocenjevanja povsem različni.

³¹ Za tolikšen zaslужek moramo upoštevati:

- da si je v prikriti dejavnosti težko zagotoviti stalen obseg dela, stalne kupce, da bi lahko dosegali tak zaslужek,
- da to ob rednem delavniku zahteva veliko časa, tako da tem delavcem ne ostaja prosti čas,
- da so pogosto cene storitev v sivi ekonomiji nižje kot v formalni dejavnosti, zato je težko realizirati tak zaslужek.

pretiran znesek, saj ga je s pridobitno dejavnostjo moč doseči tudi zaradi izognitve dajatvam. Spodnja polovica gospodinjstev, katere četrtina naj bi po anketi ničesar ne zaslužila v sivi ekonomiji, doseže v povprečju 9,1% rednih prejemkov, kar v bistvu pomeni en dodatni mesečni osebni dohodek letno. Tem gospodinjstvom siva ekonomija ni bistven vzvod izboljšanja življenjske ravni, medtem ko se prva polovica gospodinjstev dosti angažira v prikriti dejavnosti, ima pa od nje tudi primeren materialni učinek.

Ocenjujem sicer, da je agregatna ocena bliže dejanski razsežnosti sive ekonomije, omogoča pa tudi koristen vpogled v neenakost zaslužkov v prikriti dejavnosti. Seveda brez dodatnih raziskav ni argumentov za zavračanje točkovne ocene, smiselna je domneva, da je dejanski obseg zaslužkov iz sive ekonomije v intervalu med 23,7 in 38,1% rednih zaslužkov, verjetno bliže spodnji kot zgornji meji.

4.4. Kako vpliva siva ekonomija na neenakost dohodkov oziroma življenjske ravni? V literaturi ni izčrpane analize, ker so podatki le delni oziroma preveč negotovi za nedvoumne sklepe. Pri zaslužkih iz sive ekonomije je neenakost velika, bistveno večja kot družbene norme o sprejemljivih razlikah³², vendar to ne pomeni nujno, da se poveča skupna neenakost, saj je bistveno vprašanje, kako se razporedijo zaslužki iz sive ekonomije med gospodinjstvi, v katerem delu dohodkovne lestvice se osredotočajo.

V javnosti je razširjena ocena, da vplivajo razna neregistrirana plačila, npr. »fuš«, na povečanje socialnih razlik, da omogočajo (neupravičeno) bogatenje dela prebivalstva³³. Nasprotno temu prepričanju je I. Bičanić (1987) poskušal s parcialnimi podatki o nekaterih oblikah sive ekonomije pokazati, da so takšne ocene napačne, da so rezultat demonstracijskega učinka in ne objektivnih razsežnosti sive ekonomije. Siva ekonomija nedvomno spreminja razdelitev dohodkov in premoženja med posameznimi gospodinjstvi, ker je delež neregistriranih dohodkov različen, spreminijo se tudi razmerja med skupinami gospodinjstev (mestna nasproti podeželskim, kmečka, mešana in nekmečka), tudi regionalne neenakosti se spremenijo, ker so posamezne oblike prikrite dejavnosti zelo neenakomerno razširjene (npr. kmetijstvo, turizem, tihotapljenje). Vendar gre po eni strani za manjši del skupnega prihodka gospodinjstev (po naši agregatni oceni za slabo petino), večji dohodki se pojavljajo le pri nekaterih oblikah prikrite dejavnosti, ti zaslužki so tudi nestabilni, priložnostnega značaja. Po drugi strani se po spoznanjih naše ankete ti zaslužki osredotočajo pri gospodinjstvih (delavcih) iz sredine frekvenčne porazdelitve dohodkov (kvalificirani delavci, vzdrževalci). Okoli povprečja ali nekaj nad njim so tudi prikriti zaslužki nekvalificiranih delavcev, medtem ko se strokovnjaki in zlasti vodilni delavci manj ukvarjajo s prikrto dejavnostjo. Zato obe skupini, ki sta sicer v vrhu lestvice dohodkov, v povprečju (ob velikih individualnih odklonih) ne zaslužita večjega deleža skupnega dohodka v sivi ekonomiji. I. Bičanić (1988, str. 176) je menil, »da neuradni del gospodarstva najbrž vpliva na zmanjšanje ekonomskih neenakosti, vsekakor pa ne prispeva k njihovem povečanju«, anketni izsledki pa to oceno potrjujejo. Res je, da posamezni prikriti zaslužki ustvarjajo psihološki demon-

³² Pri vseh dodatnih zaslužkih je značilna večja neenakost, kar velja npr. za zasluge iz dopolnilnega dela v podjetjih ali za honorarne zasluge, ki bi se v precejšnjem deležu uvrščali v sivo ekonomijo, analiziral pa sem jih v M. Glas (1985).

³³ Tako K. Šrajter (*Uticaj prihoda na socialne razlike, Tržišne informacije*, 1984/2, str. 10-16) navaja anketo, v kateri je 64% anketirancev menilo, da nelegalna plačila zelo vplivajo na socialne razlike, 17% jih je ocenilo vpliv na srednje velik, le za 4% je vpliv majhen, 15% jih ni znalo odgovoriti. M. Zlatič (*Illegalni društveni ugovor, Ekonomska politika*, 1985/1718) navaja, da je v anketi v Beogradu 28% anketirancev menilo, da omogoča neuradno gospodarstvo obogatitve, za 10% je to način preživetja.

stracijski učinek, vtis o (neomejenih) možnostih bogatenja, vendar so to običajno enkratni zaslužki, saj je prikrita dejavnost precej nestalen vir zaslužkov, zelo odvisen od gospodarskih razmer in politike državnih organov³⁴. Za sivo ekonomijo in njen delitveni učinek zato velja:

1. da v povprečju verjetno *ne povečuje splošne ekonomske neenakosti* dohodkov in premoženja, čeprav spreminja materialni položaj posameznih gospodinjstev glede na redne zaslužke,

2. da večini gospodinjstev ne more rešiti problemov poslabšanja položaja zaradi gospodarske krize in znižanja realnih dohodkov iz redne dejavnosti, saj je njen potencial tudi omejen s krčenjem kupne moči prebivalstva,

3. za približno tretjino gospodinjstev, zlasti za tisto desetino, ki se največ ukvarja s prikritim delom, pomeni pomembno izboljšanje življenjske ravni in zato nepogrešljivo sestavino »družinskega projekta preživetja«.

5. *Perspektive razvoja sive ekonomije*

Siva ekonomija je v svetu rezultat dolgoročnih, »civilizacijskih« trendov, ki spreminjajo vlogo in značaj dela s širjenjem možnosti prenosa vrste dejavnosti spet na dom, pa tudi rezultat krize države blaginje, ki spodbuja prehod v bolj prikrite, neformalne oblike dejavnosti. Hkrati vpliva na njen obseg tudi trenutna gospodarska situacija, ki v kriznih razmerah povečuje potrebe prebivalstva po dodatnem zaslužku ter spodbuja iskanje cenejših dobrin in storitev v neuradnem gospodarstvu zaradi znižanja kupne moči.

5.1. V Jugoslaviji je gospodarska kriza nedvomno povečala interes prebivalstva po dodatnem zaslužku v sivi ekonomiji ter potrebe po cenejših dobrinah in storitvah. Pesimistične napovedi o reševanju krize povzročajo v splošnem pričakovanje zaostrovanja krize in še večjih socialnih problemov. V anketi, ki je sredi leta 1988 sledila majskim ukrepom ZIS, ki so napovedovali znižanje realnih osebnih dohodkov in s tem krčenje kupne moči prebivalstva, so prišli do izraza naslednji pogledi na kratkoročne tendence gibanja prikrite dejavnosti:

a) v sivo ekonomijo naj bi se vključilo še več delavcev, tudi tistih, ki doslej še niso sodelovali (ocena v 37,6% anketiranih podjetjih),

b) delavci bodo še bolj intenzivno delali v sivi ekonomiji, skušali bodo povečati prikriti zaslužek, poiskati nove možnosti prikritega dela in zaslužka (26,5%),

c) ob tem se pojavlja tudi rezerva, da bodo delavci sicer težili k obsežnejši prikriti dejavnosti in k večjemu zaslužku, vendar se bodo srečali z omejenim povpraševanjem, saj se prebivalstvo s padcem kupne moči osredotoča na osnovne, nujne potrebe (33,5% podjetij).

Vsekakor večina kadrovskih strokovnjakov meni, da *kriza izrazito vpliva na obnašanje delavcev v sivi ekonomiji*, vprašanje pa je, koliko so prisotni drugi viri sredstev, katerih trendi so drugačni kot redni osebni dohodki (nakazila zdomcev, zaslužki v privatnem sektorju, poraba finančnih prihrankov), s čimer se tudi obseg sive ekonomije spreminja drugače kot obseg uradnega gospodarstva. Ker prihaja tudi do substitucije nakupov v formalnem sektorju z večjim povpraševanjem v prikriti dejavnosti, je brez podrobnejšega poznavanja gibanja vseh razpoložljivih sred-

³⁴ Tudi posamični večji neregistrirani zaslužki najbrž ne presegajo pomena najvišjih zaslužkov (denarnih in naturalnih) dela gospodinjstev iz formalnega sektorja, zlasti umetnikov, nekaterih športnikov, dela poslovne in politične vodstvene elite s privilegiji, posameznikov na delu v tujini, itd.

stev gospodinjev in elastičnosti substitucije med nakupi v uradnem in prikitem gospodarstvu težko napovedovati kratkoročno gibanje zaslužkov v sivi ekonomiji.

5.2. Predvidevanja o razvoju sive ekonomije v daljšem obdobju so še bolj tvegana, saj so odvisna od uspešnosti reševanja krize, od prestrukturiranja gospodarstva, od sprememb v tehnologiji, od uveljavljanja koncepcije pluralizma lastninskih oblik, itd. Srečujemo se s protislovnimi procesi, hkrati s tem, da se bo verjetno postopno spremenil tudi odnos družbe do sive ekonomije. Anketirana podjetja so med šestimi trditvami o verjetnih trendih sive ekonomije izbrala največ tri najbolj verjetne trditve.

Predvidevanja o razvoju sive ekonomije	soglaša	%
1 Zaradi krize se bo prikrita dejavnost še razširila	133	76,9
2 Na nekaterih področjih bo sive ekonomije vse več	79	45,7
3 Nove generacije so manj usposobljene in pripravljene delati »na črno«	45	26,0
4 Z razvojem drobnega gospodarstva bo manj potreb po sivi ekonomiji	44	25,4
5 Delavci so že izkoristili vse možnosti, zato se dejavnost sive ekonomije ne bo dalje širila	9	5,2
6 Zaradi dosežanja aktivnosti in preutrujenosti delavcev bo sive ekonomije manj	1	0,6

Pesimistična pričakovanja o gospodarskem okrevanju se kažejo v tem, da *dobre tri četrtine anketiranih podjetij predvidevajo nadaljnje širjenje sive ekonomije*, le 10 podjetij je menilo, da bo prikrita dejavnost stagnirala ali celo upadala, ker so njene možnosti izčrpane. V bistvu prevladujeta dve oceni:

– da se bo dejavnost sive ekonomije še dalje širila, da bo v njej delalo vse več delavcev, in to vse bolj intenzivno,

– da se bo z razvojem tudi prikrita dejavnost prestrukturirala, širila na nova področja in morda krčila na nekaterih področjih.

Dvomi o širjenju sive ekonomije se na dolgi rok ne povezujejo s krčenjem kupne moči prebivalstva zaradi krize, temveč se postavljata dva smiselna argumenta:

– slabša strokovna, praktična usposobljenost mlajših generacij, njihova manjša pripravljenost za delo, spremembe delovne etike in načina življenja,

– pričakovan hitrejši razvoj (uradnega) drobnega gospodarstva naj bi zmanjšal potrebe po prikriti dejavnosti.

Pravzaprav je težko napovedovati skupni učinek teh nasprotujočih si tendenc, ker je marsikaj odvisno tudi od odnosa oziroma ukrepanja državnih institucij. Doslej so relativno odkrito dopuščali sivo ekonomijo, zlasti zaradi teze o njeni vlogi socialnega blažilca, dejavnika ohranjanja življenjske ravni in aktiviranja delovnih potencialov. Vse pomembnejša pa postaja njena disfunkcionalna vloga, njeno nasprotovanje poskusom intenziviranja dela v uradnem gospodarstvu, njen učinek izčrpavanja delovnih in ustvarjalnih potencialov.

V anketiranih podjetjih pričakujejo, da se bo prikrita dejavnost širila na naslednjih področjih:

a) Širjenje v okviru samooskrbnih dejavnosti, dejavnosti za preživetje oziroma ohranjanje dosežene življenjske ravni: vrtničkarstvo in obdelovanje zemlje v večjem

obsegu, tako zaradi pritiska gospodarske krize kot novih teženj po bolj zdravi prehrani in biološkem obdelovanju zemlje;

b) širjenje na področju deficitarnih obrtniških storitev, ki so že sedaj prisotne v »fušu«, ker ne pričakujejo dosti večje učinkovitosti legalnega obrtnega sektorja niti širjenja drobnega gospodarstva (osebne storitve, servisiranje strojev);

c) samograditeljstvo in vzdrževanje stanovanj, ker je stanovanjska gradnja v vse hujši krizi;

d) pričakuje se razvoj novih dejavnosti, ki nastajajo z razvojem tehnologije, z novo delitvijo dela, z novimi poklici in tudi novim načinom tržnega poslovanja, zlasti intelektualne storitve, svetovanje in informatika.

LITERATURA

BALASSA Bela (1982): *The Hungarian economic reform, 1968 to 1981*. – Washington, World bank staff working paper.

BIČANIČ Ivo (1987): *The Inequality Impact of the Unofficial Economy in Yugoslavia*. – S. Alessandrini, B. Dallago, eds., *The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems*. Aldershot, Engl., Brookfield, Ver., Gower. Str. 323–336.

BIČANIČ Ivo (1988): *Vloga neuradnih dejavnosti in obseg neuradnega dela jugoslovanskega gospodarstva*. – M. Glas et al. (1988). Str. 154–179.

BOH Katja (1988): »Neformalna« proizvodnja dobrin in storitev v primarnih skupnostih. – I. Svetlik et al. (1988). Str. 83–94.

CASSEL Dieter (1985): *Funktionen der Schattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus der Marktwirtschaft und der Zentralverwaltungswirtschaft*. – Diskussionsbeiträge des Fachbereichs Wirtschaftswissenschaften an der Universitäts-Gesamthochschule Duisburg, Nr. 79, September.

CASSEL Dieter, Ulrich CICHY (1986): *Explaining the Growing Shadow Economy in East and West: A Comparative Systems Approach*. – *Comparative Economic Studies*, 28 (1), str. 20–41.

ERICSON E. Richard (1984): *The »Second Economy« and Resource Allocation under Central Planning*. – *Journal of Comparative Economics*, 8 (1), str. 1–24.

FEIGE L. Edgar (1979): *How Big Is the Irregular Economy?* – *Challenge*, 22, Nov.–Dec., str. 5–12.

GLAS Miroslav (1985): *Motivi, obseg in delitveni učinki dopolnilnega dela delavskih gospodinjstev v Sloveniji*. – *Naše gospodarstvo*, 31 (3–4), str. 154–157.

GLAS Miroslav (1987): *Spremembe v strukturi dohodkov prebivalstva v kriznem obdobju gospodarskega razvoja*. – *Raziskovalni center Ekonomske fakultete Borisa Kidriča, Ljubljana*.

GLAS MIROSLAV et al. (1988): *Siva ekonomija v svetu in v Jugoslaviji*. – *Delavska enotnost, Ljubljana*.

GLAS Miroslav (1988 b): *Učinki sive ekonomije v jugoslovanski družbi in odnos ekonomske politike do sive ekonomije, I. del*. – *Raziskovalni center Ekonomske fakultete Borisa Kidriča, Ljubljana*.

GROSSMAN Gregory (1977) (1982): *The »Second« Economy of the USSR*. – *Problems of Communism*, 26 (1977), 5, str. 25–40. V. Tanzi, ed. (1982). Str. 245–270.

GUTMANN M. Peter (1977): *The Subterranean Economy*. – *Financial Analysts Journal*, 33, Nov.–Dec., str. 24–27, 34.

KUKAR Stanka, Marjan SIMONČIČ (1984): *Obseg sive ekonomije in tendence v njenem razvoju v Jugoslaviji*. – *Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana. Pregled raziskav*, 3 (2), str. 67–122.

KUKAR Stanka, Marjan SIMONČIČ (1988): *Siva ekonomija v Jugoslaviji*. – M. Glas et al. Str. 121–153.

MATTERA Philip (1985): *Off the Books, The Rise of the Underground Economy*. – New York, St. Martin's Press.

MARRESE M. (1981): *The Evolution of Wage Regulation in Hungary*. – V. P. G. Hare, H. K. Radice, N. Swain, eds., *Hungary: a Decade of Economic Reform*. London, George Allen & Unwin. Str. 54–82.

MILLAR R. James (1981): *The ABCs of Soviet Socialism*. – Urbana, University of Illinois Press.

O'HEARN Dennis (1980): *The Consumer Second Economy: Size and Effects*. – *Soviet Studies*, 32 (2), str. 218–234.

SIMES D. Konstantin (1975): *The Soviet parallel market*. – *Economic Aspects of Life in the USSR*. NATO, Brussels. Str. 91–100.

SKOLKA JIRI, Hg. (1985): *Die andere Wirtschaft. Schwarzarbeit und Do-it-yourself in Oesterreich*. – Wien, Signum Verlag.

SMITH Stephen (1986): *Britain's Shadow Economy*. – Oxford, Clarendon Press.

SVETLIK Ivan et al. (1988): *Neformalno delo*. – *Delavska enotnost, Ljubljana*.

TREML G. Vladimir (1975): *Alcohol in the USSR: A Fiscal Dilemma*. – *Soviet Studies*, 27 (2), str. 161–177.

Mojster in učenci: uganka eksegeze

Dejstvo, ki ga sodobno raziskovanje Marxa nikakor ne more zaobiti, je, da je Marxovo zbrano delo »pisala« vsa zgodovina marksizma, od Druge internacionale sem.* To »pisanje«, najsi se je odvijalo kot povsem nerefektirana eksegeza nauka ali pa kot historično-materialistična samorefleksija neke teoretske prakse, je tesno povezano z (le na zunaj postransko) problematiko *arheologije* Marxovega oz. Engelsovega opusa. Razkrivanje interpretacijskih premazov tega opusa je prepleteno z njegovim dvigovanjem na luč dneva, z razkrivanjem in postopnim objavljanjem literarne zapuščine. Poskusi (i)zbranih del pomenijo z ene strani neizogibno predpostavko vsake *teoretske* arheologije, po drugi strani pa sami spet niso naključni v tem smislu, da jih »v zadnji instanci« ne bi bistveno določale ne le splošne historične, pač pa tudi čisto teoretske kontroverze lastne dobe. Odnos do literarne zapuščine, do objektivno ohranjenega tekstualnega materiala, je bil sam vedno historično utemeljen in posredovan.

V grobem bi bilo moč razdeliti proces razkrivanja in recepcije Marxovega oz. Engelsovega opusa, zlasti še obsežnega *nepubliciranega* dela tega opusa, v tri faze, ki že zaradi notranje vsebinske povezanosti sovpadajo z glavnimi etapami siceršnje marksistične in marksološke diskusije v dosedanjih sto letih. V prvi fazi iz časov marksizma Druge internacionale, ki je imel v primerjavi s kasnejšimi obdobji tako časovno kot zaradi tega tudi še čisto osebno možnost neposrednejšega stika z zapuščino, se je do nje izoblikoval dokaj neprizadet odnos. Če zapuščina v svojih posameznih segmentih že ni figurirala kar kot čisti balast, s katerim je bilo moč oskrbeti bližnji antikvariat, so jo njeni prvi dediči v povprečju obravnavali privatistično. Vse to je v objavah, ki jih je oskrbel ta generacija marksistov, ostalo pretežno in praviloma dokumentirano kot »kamena doba v editoričnem pogledu«. V mnogih primerih je zapuščina nastopala le kot material, ki ne more prav v ničemer bistveno vplivati na obstoječa teoretska stališča, niti ne more vplivati na aktualne kontroverze. Zlasti za rokopisne, za časa življenja obeh piscev neobjavljene dele dediščine je bolj ali manj obveljalo, da sicer »dopolnjujejo« in »bogatijo« poznavanje nauka, nikakor pa v njegovo pozitivno podobo ne zanašajo dilem in odprtih vprašanj, katerih obdelava bi predpostavljala problematiziranje bodisi temeljnih, bodisi le obrobni principov obstoječe interpretacije.

Ideologiziranje s historičnimi mejami določene recepcije in določenega razumevanja Marxa oz. Engelsa v »marksizem« kot v sebi zaključen sistem je bilo najbolj lasten produkt novega teoretskega stališča: moralo je producirati tak odnos in zato ne preseneča. Šele zgodovinsko-praktični fiasko Druge internacionale na začetku vojne ter novi revolucionarni val ob njenem koncu sta omogočila in zahte-

* Članek je predelani odlomek iz obsežnejšega besedila, ki bo v kratkem izšlo v zbirki KRT pod naslovom »GRUNDRISSE. Od renesanse do krize marksizma«.

vala teoretsko revizijo – ne Marxa, temveč prav tega historično opredeljenega marksizma. Zgodovinsko nujna refleksija prav-tega-marksizma, marksizma Druge internacionale, pa je soomogočala tudi osvestitev o nujnem *reflektiranem* razmerju do Marxa samega. Iz spisa, s katerim se je nekoč davno pričela Marxova raziskovalna pot, je bilo zdaj moč povleči misel, ki bi se kot tesno prilegajoča analogija dala povezati z aktualnimi kontroverzami. »Tudi v zadevi Hegla«, piše Marx v svoji disertaciji, »je zgolj ignoranca njegovih učencev, ko to ali ono določilo njegovega sistema razlagajo zgolj iz akomodacije ipd., z eno besedo, *moralno*. Pozabljajo, da so pred komaj preteklim razdobjem navdušeno viseli na vseh njegovih enostranostih, kakor se jim lahko evidentno dokaže iz njihovih lastnih spisov. (...) Natančneje rečeno, s tem sumničijo sami sebe; kakor da jim prej ni šlo zares, in to svoje lastno prejšnje stanje pobijajo pod formo, da ga pripisujejo Heglu, pozabljajo pa pri tem, da je bil on v neposrednem, substancionalnem razmerju do svojega sistema, oni pa v reflektiranem« (MEW EB I:326).¹ Tisto, kar na eni strani torej nastopa kot *subjektivni* rezultat, se na drugi pojavlja kot *objektivna* predpostavka. Poanta navidez zadeva anatomijo »revizionizmov« (z današnjimi »transrevizionizmi« vred), toda ti v svoji negativnosti ne dopolnjujejo »Nauk«, pač pa njegovo »ortodoksijo«, »svoje lastno drugo«. Njuno stališče je torej *identično* in med njima je običajno razpeta povsem razumljiva pot: zoper tisto, kar se na eni strani (enkrat) *nereflektirano* privzema za objektivno predpostavko, se na drugi strani (drugič) zgroženo rebelira.

Druga faza medsebojno povezane recepcije in razkrivanja Marxa je torej bistveno utemeljena v metamorfozi teoretske pozicije. Namesto nadvse »obzirnega« pristopa k potencialno »diskretnemu« dokumentacijskemu fondu, ki ga je na izdajateljskem področju poleg tega spremljal še princip gotovosti lastne presoje kot edini razpoložljivi instrument, je zdaj moč zaznati nastajanje prav znanstveno »brezobzirnega« poglobljanja v zapuščino. K temu ni pripomogla le povsem objektivno zvečana »zgodovinska distanca« in postopen fizičen odhod neposrednih akterjev, ki se pojavljajo v dokumentaciji. Dejstvo, da je preteklo več časa od Marxove in Engelsove smrti, je žal prispevalo tudi k temu, da je bila zapuščina še bolj zanemarjena in raztresena. K drugačnemu pristopu do nje je bistveno prispeval predvsem premik splošne teoretske senzibilnosti, ki se je dogodil z nastopom nove zgodovinske dobe. Zdaj se pristop k tradiciji ni nič več zaključeval v fiksiranju na »rezultat«, pač pa je postopno odkrival, v čem je imperativ »ortodoksne« zavezanosti metodi (Lukács). Tiste tendence, ki so v spopadu z marksizmom Druge internacionale nastopale tako zoper dogmatsko pravoverno zavezanost vsaki Marxovi besedi kakor tudi zoper modernistično revizionistično »znanstveno adaptiranje Marxa«, so zdaj iskale – deloma z obstoječim fondom Marxovih in Engelsovih del, od katerih je bilo marsikatero že krepko pozabljeno, še bolj pa ravno z na novo odkrivanimi rokopisi – historično *delujočo* socialno, emancipatorično teorijo, ki mora vključevati tudi emancipacijo pred lastno ideologizacijo. Misel, da je Marxov metodološki postopek še kako primeren za kritično refleksijo

¹ Prim. tudi naslednje mesto iz več kot dvajset let kasnejšega dela: »Pri mojstru se razvija novo in pomembno sredi 'gnoja' protislovij, nasilno iz protislovnih pojavov. Protislovja sama, ki leže v osnovi, pričajo o bogastvu žive podlage, iz katere se izžema teorija. Drugače je z učencem. Njegova surovina ni več dejanskost, temveč nova teoretska forma, na katero jo je mojster sublimiral. Deloma teoretski ugovori nasprotnikov nove teorije, deloma često paradoksalno razmerje te teorije do realnosti ga spodbadajo k poskusu, da prve spodbije, drugega pa odstrani. Pri tem poskusu se sam zaplete v protislovja in skupaj s svojim poskusom, da jih reši, predstavlja obenem pričenjajoči se razkroj teorije, ki jo dogmatsko zastopa« (MEW 26.3: 80). Tokrat »mojster« ni Hegel, temveč Ricardo. Ob njunih učencih pa tudi to mesto lahko enako pomembljivo velja tudi Marxovim.

marksizma samega, je na eni strani obnovila razumevanje teoretske tradicije v pomembni, a povsem odrinjeni dimenziji, na drugi strani pa znova definiralo teorijo kot *praktično* teorijo. »Edina, dejansko ‚materialistična in zatorej znanstvena metoda‘ (Marx) neke takšne raziskave sestoji mnogo prej v tem, a dialektično gledišče, ki sta ga Hegel in M. vpeljala v proučevanje zgodovine in ki smo ga doslej aplicirali samo na filozofijo nemškega idealizma ter na iz nje *izhajajočo* marksistično teorijo, zdaj apliciramo tudi na njen *nadaljnji razvoj* do sedanosti«. ²

Predvsem na dve veliki raziskovalni jedri, moskovsko in frankfurtsko, je na začetku te faze omejena obsežna, najprej skoraj zgolj empirična dejavnost zbiranja in rekonstrukcije gradiva, ki se v nadvse žalostnem stanju ni nahajalo le zaradi »glodajoče kritike miši«, pač pa še mnogo bolj – kot se ob zapuščinah tudi sicer rado dogaja – zaradi dedičev. Rezultati te dejavnosti se bodo polagoma pokazali v obširni diskusiji, skoraj simbolično pa jih v opredmeteni obliki izraža torzo predvojne MEGA. Zlasti na začetku tridesetih let so tudi sicer živi teoretski razpravi dodatnih pobud prispevale objave takšnih, dotlej neznanih rokopisov, kot so bili npr. *Ekonomsko-filozofski rokopisi*. Polariziranim silnicam v tedanjem delavskem gibanju, ki je poleg tega prihajalo tako na prag fašizma kot stalinizma, zagreta teoretska konfrontacija prav gotovo ne bi škodovala. Če je namreč treba materialne razloge te drugačne orientacije na začetku druge faze iskati v zgodovinskih procesih, ki jih označuje sintagma »revolucionarnega vala« ob koncu prve svetovne vojne, tedaj tudi postopnega zamiranja energije in naporov te faze ni mogoče razumeti drugače kot historično – z nastopom »reakcionarnega vala« na začetku tridesetih let. Vendar je nad »zgodovinoцентриčnim« mišljenjem zdaj znotraj samega komunističnega gibanja visela vse bolj grozeča nevarnost anateme. Na izteku te faze prisvajanja Marxovega oz. Engelsovega opusa se na potenciran način vračajo vse napake prejšnje, socialdemokratske prakse. Še več: cenzorska roka stalinizma je bila skoraj popolna, in tam, kjer ni imela moči, so knjige gorele na nacističnih grmadah. Začetek tridesetih let je tako začetek propadanja obeh glavnih evropskih marksoloških jeder. Enega je zbrisal v koncentracijska taborišča – v najboljšem primeru v emigracijo – val zmagoslavnega nacizma, drugemu pa so razmere »zaostrenega razrednega boja« probrazile instrumente znanstvene analize v pragmatična trobila: z enako samorazumljivostjo, s katero so nekoč po potrebi prelivali zvonove v kanone.

Konsolidacija obstoječega v dveh svetovih povojne dobe, sam v sebi protisloven proces destalinizacije, pojav heretikov v svetovnem socialističnem gibanju, postopno izoblikovanje novih družbenih subjektov, najprej in še posebej znotraj ekonomskih transformacij zahodnih družb – vsi ti procesi so »od zunaj« določali parametre obnavljanja diskusije o Marxu in marksizmu nekako v prvih dvajsetih letih po koncu druge svetovne vojne. Mreža možnih interpretacij in pristopov se je zdaj še močneje povečala. Marx že zdavnaj ni bil več le snov aktivističnih partijskih kurzov, tudi ni bil več poleg tega omejen le še na raziskovanje nedogmatskih komunističnih intelektualcev (v »gverili«), nad katerimi je visela grožnja anateme. Kot je po eni strani posthumno doživljal dopolnilo svoje do skrajnosti ideološko obremenjene in retuširane podobe prav slovansko megalomanskih dimenzij v takšnem »epistemološkem« pristopu, ki se je napajal iz finančnih fondov tajnih služb, tako je neizbrisljiv *intelektualni izvor* marksizma na drugi strani tudi »meščanske« raziskovalce večkrat napeljal k analizam, ki jim je sicer moč očitati marsikaj, nikakor pa ne neresnosti in neprizadetosti. S postopnim in vse bolj razvidnim

² K. Korsch, *Marxismus und Philosophie*, Frankfurt 1966, str. 96–97. – Spis se je prvič pojavil leta 1923.

ideologiziranjem izvorno kritičnih teoretskih impulzov, s katerim je uradni marksizem ustvarjal avreolo okrog »realnega socializma«, obenem pa s postopnimi in vse bolj razvidnimi družbenimi polarizacijami novega časa, so se pričele vse bolj širiti vrste »revizionizma«. Na čisto eksegetski ravni je postajalo vse bolj jasno, da se socrealistična slika nikakor ne ujema s tisto, ki jo ponuja kritično in svobodno branje samo. Onstran zidov kabinetov pa so novi kontestativni in emancipatorični socialni procesi zagotavljali reflektirajoči zavesti vse bolj nepreklicno alternativo: *kritika* ali *apologija*. Vzporedno z obnavljanjem vedenja o nekaterih medvojnih tradicijah, ki so bile dotlej že skoraj popolnoma izbrisane iz zgodovinskega spomina, pa tudi z obnavljanjem fundamentalnih raziskav, ki so znova posegale v študij klasičnih teoretskih izvorov sodobne socialne misli, se je pričela *tretja faza* recepcije Marxa, obdobje, ki je zaradi nekaterih posebej razvitih momentov dobilo na svojem začetku celo epitet »renesanse marksizma«, da bi se ga pokopalo v »krizo« na njegovem izteku ob koncu sedemdesetih let.

Pretežni del stoletne marksistične diskusije in njenih kontroverz že na prvi pogled ne asociira po naključju na eksegezo. Konec koncev je Marx, enako kot katerikoli avtor preteklosti, dostopen le na interpretativni način. Teksti, kakršni so se nam ohranili iz preteklosti in kakršne je bilo moč s povsem pozitivnimi postopki deloma obnoviti, so dokončni; do njih je moč zavzeti le reflektirano razmerje. Toda skozi *branje* nekega *teksta* ne razkrivamo le njegove *aventične objektivnosti* (ob veliki natančnosti lahko na ta način pravzaprav samo nakažemo nezadovoljivost delnih interpretacij), pač pa se skozenj razkriva *subjektivnost* tega branja, aktualna in nova teoretska pozicija. Postopki tekstne interpretacije, ki se nahajajo v največjem delu diskusije o Marxu in marksizmu, sicer vanjo ne vstopajo samovoljno, pač pa jih izsiljuje njen predmet sam. Ta diskusija je v bistvu in vrhu tega *historična*, kar pa seveda v nobenem primeru ne zadošča, da ne bi bila lahko *ideološka*. Nasprotno. Nekatero najostrejšo debato v njej so bile pravzaprav doma la spekulativni spori o interpretacijskih možnostih posameznih tekstov in opusa v celoti. Kolikor te spore opazujemo s poznejšega stališča, je mnogo bolj zanimivo analizirati tisto, kar se je ob artikuliranju takšnih sporov še povsem nerazvidno skrivalo v ozadju kot splet historičnih teoretskih dilem, ne pa samo vsebino teh disputov, ki v posamičnih primerih sodobniku včasih celo zbuja pomislek, kako je le mogla svoj čas vnemati takšne strasti. Če opažamo temeljni teoretski problem v *formah* marksistične diskusije, če vidimo v interpretacijskem sporu okrog nekega teksta edini indic, skozi katerega je moč zapopasti (teoretsko praviloma samo-nereflektirano) *historičnost* te diskusije, njeno »nezavedno« torej, tedaj to za njene akterje seveda nikakor ni kompliment. Tekstualni spori imajo svoja ozadja in lahko temeljijo na mnogo bolj globalnih, čisto teoretskih problemih, ki niso nujno že na začetku polemike porinjeni v ospredje.

Vpogled v »zgodovino idej« kaže mnoge točke, na katerih izgleda, da vzplamtijo zublji novega mišljenja le z nekim bolj ali manj povsem naključnim odkritjem starega miselnega materiala, opredmetenjem nekega preteklega miselnega procesa, torej z nekakšno samemu aktualnemu mišljenju zunanjo, mehanično navezavo na nek časovno oddaljen cikel snovanja. Da imajo tako ali drugače odmaknjene kulture sicer lahko izjemno močan vpliv na dani, zgodovinsko oblikovani model mišljenja, je razumljivo samo na sebi; že zato, ker s svojo drugačnostjo provocirajo samoumevnost tega danega modela in ga silijo k »renesansi«. Nanadna, tako rekoč naključna pritegnitev nekega momenta takšne drugačnosti lahko torej deluje nenavadno produktivno na našo sedanjo miselno dejavnost, toda lastne nove ustvarjalnosti same zgolj iz tega empiričnega dražljaja, ki ga nudi novoodkriti

tekst, še ni moč teoretsko zadovoljivo pojasniti. Da se tak moment realizira v sedanjosti, je potrebno pritegniti še subjektivno stran. Potreben je nekakšen Kantov »a priori«: *pogoj njegove recepcije v sedanjosti*, pogoj, ki ga postavlja *aktualna*, pa *historično* oblikovana vsakokratna *teoretska senzibilnost*, in ne zaprašeni arhivi, ne gola prisotnost papirnatega dokumenta na sebi.

V zgodovini marksizma bi bilo moč razbrati kar nekaj takšnih točk: najmanj ob vseh bistvenih teoretskih prelomnicah v njej. Novo, filozofsko in k Heglu ter nemški klasični filozofiji sploh usmerjeno branje Marxovega in Engelsovega (znane) opusa, kot sta ga v dvajsetih letih najbolj izrazito prikazala Korsch in Lukács, se je utemljevalo na delih, ki so bila dotlej znana izključno le formalno: če že ne na samostojnih delih, pa vsaj na fragmentih (zlasti iz *Kapitala*), katerih impulzi so daleč presejali kapaciteto poprejšnje teoretske senzibilnosti. Ob koncu dvajsetih let je objava Engelsovih spisov o dialektiki narave sprožila eno izmed najobsežnejših teoretskih polarizacij, ki se je na začetku tridesetih let z objavo *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* – teh se je posebej razveselila »humanistična« stran – še okrepila, čeprav so Pariški rokopisi k tej polarizaciji bistveni delež prispevali šele po vojni. Citiranje iz teh rokopisov je ostalo tja do konca šestdesetih let zaščitni znak »avtentične« marksistične in marksološke pozicije. V njej se je nasproti prevladujoči ekonomistični interpretaciji Marxa – stari kot marksizem sam, toda v tridesetih letih močno modificirani – zoperstavil nov, antropološko-filozofski model branja. Pomen te zoperstavitve ni toliko v uravnoveženju diskusije, pač pa v tem, da se je z njo vsaj latentno in potencialno znova zastavil tisti teoretski vidik, ki se je v filozofski produkciji sodobnosti nahajal le še ob redkih posredovanjih na Marxa se naslanjajočih divergentnih avtorjev: razmerje med *ekonomijo in filozofijo*. Le tako namreč problematika človeškega družbenega življenja neha nastopati kot vsakega globljega spraševanja prosto vprašanje »tehnike« razpolaganja s človeškimi močmi in naravnimi silami.

V vsej svoji splošnosti se je ta vidik ponujal prav v recepciji rokopisov, ki so bili označeni kot »*ekonomsko-filozofski*«. Sprva je v večini primerov veljalo, da je stališče takšne teoretske sinteze Marxu uspevalo le nekoč v mladosti; z nadaljnjim raziskovanjem in razvijanjem njegovih konsekvenc pa so se sčasoma med samimi »humanističnimi marksisti« našli heretiki, ki so to sintezo v še mnogo bolj izpiljenih oblikah našli tudi v *kritiki* politične ekonomije z Marxove zrele dobe. Tudi ta obrat je v zapuščini našel sebi ustrezen in dotlej neznan oporni tekst. Kar nekako simbolično se je nahajal nekje vmes med obema tedanjima frontama, v njunem skupnem slepem kotu, nekje med »mladim« in »starim« Marxom.

V sodobni *zgodovini recepcije* Marxa sta imela dva teksta še posebej izrazito težo, zlasti tedaj, ko je šlo za obnavljanje razmerja med marksizmom in filozofijo. Oba sta tako ali drugače »*ekonomsko-filozofska*«: preveč »spekulativna«, da bi jih bilo moč brez pridržkov všteti v ekonomizem, pregloboko zapletena v raziskovanje »anatomije meščanske družbe«, da si ne bi umazala bele srajce čiste filozofije. Kakor rokopis iz leta 1844 je tudi tisti iz zime 1857–58 zelo dolgo dobo ostal neznan, še več, v obeh primerih so se pravi recepcijski procesi začeli šele leta po njihovem izidu. Oba sta bila objavljena v tridesetih letih: prvi na njihovem začetku, drugi čisto na koncu. Oba sta po vojni – mogoče le ob nekoliko daljšem presledku, kot je minil med izidoma – zbudila posebno močan odmev in sta tesno povezana z nastajanjem novih korakov v interpretaciji Marxa. Predvsem pa sta oba bistveno prispevala k *refilozofikaciji* diskusije o Marxu in marksizmu. Oba sta, vsak ob svojem času, postala domala medijska teksta. V njunih interpretacijah, v njuni eksegezi, sestoji najbolj notranja logika sodobne marksistične teorije;

interpretacija teh dveh tekstov pa obenem posreduje samo jedro teoretskega tematiziranja sodobnega sveta. To je med drugim ponujalo vprašanje, zakaj in odkod se je nenadoma tako silovito in tako aktualno vrnil v diskusijo sam Marx. Zanimivo je, da so avtorji, ki so bili pripravljene to vprašanje neposredno povezati s problematiko (sodobne) recepcije, pravzaprav redki, zlasti še, če iščemo refleksijo (vsekakor zelo zapoznele) recepcije *Očrtov*. Pri nas je dokaj razločno opozoril na ta vidik na začetku sedemdesetih let G. Petrović: »V odgovoru na to vprašanje so se močno razhajali celo interpreti, ki so bili sicer enako prepričani v velik zgodovinski pomen Marxovega dela. V hosti najrazličnejših interpretacij in ocen Marxa se ni lahko znajti, toda kaotična zgodovina teh interpretacij bo mogoče postala nekoliko bolj pregledna, če jo periodiziramo po delih, ki jim je v različnih obdobjih pripadala dominantna vloga v poskusih razumevanja celotnega Marxovega opusa. Če pustimo manjše obrate in posameznosti ob strani, mislim, da je moč ob tem kriteriju razlikovati tri glavna 'obdobja': 1. obdobje *Kapitala*, 2. obdobje *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* in 3. obdobje *Grundrisse*«. ³

Avtor sam je v času tega zapisa doživljal to tretje obdobje, po tistem in v veliki meri na osnovi tistega, kar je kot svoj skrajni domet ponudilo predhodno. V načelu se tej periodizaciji lahko pridružimo, toda kolikor imamo to prednost, da lahko reflektiramo tisto, kar je bilo pred približno petnajstimi leti še »substancialno«, si bomo dovolili podvomiti v utemeljenost prvega obdobja te periodizacije ter njegovo kohezivnost z ostalima dvema. Tako ali drugače, posredno ali neposredno je bila diskusija o Marxu že od samih začetkov diskusija o *Kapitalu*: šlo je le za to, kakšen odnos se do njega zavzame in kakšnih argumentov se je pri tem treba poslužiti. O tem priča končno tudi Petrovićevo razumevanje samo. Zlasti iz današnje teoretske situacije je razvidno, da je bistvo tako drugega kot tretjega obdobja predvsem v novem argumentiranju drugačnega pristopa k Marxovemu *Kapitalu*, drugačnem od tistega, ki se je prakticiral v mnogih preteklih ali sodobnih ekonomizmih. Ta pristop je označeval že Korschevo in Lukáćevo interpretacijo Marxa; z odkritjem, recepcijo in pritegnitvijo v diskusijo dveh tako pomembnih tekstov, kot jih omenjamo tu, pa je dobil še svojo dodatno tekstualno podporo. Toda če so rokopisi iz leta 1844 najprej rehabilitirali filozofske momente marksizma, nemalokrat na račun njihovega razmerja z ekonomijo, če je bila torej njihova recepcija sprva le neposredno nasprotje ekonomizma samega, kaj takega že kmalu po začetku recepcije rokopisov iz leta 1857–58 ni bilo več mogoče: ne le zaradi zrelejše stopnje same Marxove analize, pač pa predvsem zato, ker je morala recepcija *Očrtov* reflektirati poprejšnjo recepcijo *Pariških rokopisov*. Z njimi se je pričela obširna rehabilitacija tistega pristopa h *Kapitalu*, ki se je na poprejšnjih stopnjah sicer ponekod pojavila, pa so jo razmere izpodrinile in spravile v pozabo: v tem je verjetno treba videti poglobilni prispevek njihove recepcije za sodobno teorijo. Ta prispevek je še poglobil ločnico med kritičnim in legitimističnim, med »zahodnim« in »vzhodnim« marksizmom. Recepcija zgodnjega opusa je v nekaterih socialističnih deželah, ki so uspele razviti avtonomno teoretsko snovanje, vsaj do neke mere rezultirala v dalekosežnejših preobrazbah; recepcija *Očrtov* pa je v načelu – zlasti še po izteku burnih šestdesetih let – ostala vpeta v historicistične in ekonomistične okvire. Ravno obratno pa so zlasti znotraj teoretskih usmeritev, ki so vznikale iz pogojev sodobnih zahodnih družb, doživeli v nekem obdobju vlogo skoraj »mobilizacijskega« teksta, ob katerem je bilo na trenutke videti, da je marksistična teorija spet v celoti obnovila svojo nekdanj znamenito moč.

Danes je tisto pulziranje, ki ga je moč označiti kot »tretje obdobje« interpreta-

³ Prim. G. Petrović, *Smisao i značenje Marxovih Grundrisse*; v: K. Marx, *Temelji slobode* (Zagreb 1974), str. VI

cije Marxa, obdobje *Očrtov kritike politične ekonomije*, nedvomno že daleč za nami. Prelomi v vsakem zgodovinskem gibanju zahtevajo svojo refleksijo in gotovo ni nič čudnega, da se v literaturi zadnjih nekaj let vse bolj pogosto srečujemo s takšnimi ali drugačnimi *obračuni* s teoretsko zavestjo včerajšnjega dne. Tudi tu se tej zgodovinski obvezi ne moremo izmikati. Zastavlja pa se nam vprašanje: ob katerem »mediju« bo stekla diskusija zdaj? Je to še lahko kak Marxov tekst, ali obstaja še kakšen, ki še ni postal tako neškodljivo »klasičen«, da bi še utegnil po meri sedanjega časa razpihati iskre diskusije? Tu smo mnenja, da takšnega »*Teksta*« ni, niti ga v dejanskosti nikoli ni bilo. Bila je le iz zgodovinskih valov porajajoča se sposobnost oblikovanja reflektirane pozicije: ne le do Mojstra, temveč tudi (ali pa celo predvsem) do njegovega bojujočega se nasledstva. In ker tudi zdaj in tu ni težko srečati tistih, ki »pozabljajo, da so pred komaj preteklim razdobjem navdušeno viseli na vseh njegovih enostranostih, kakor se jim evidentno dokaže iz njihovih lastnih spisov«, ne vedoč, da »s tem sumničijo sami sebe; kakor da jim prej ni šlo zares, in to svoje lastno prejšnje stanje pobijajo pod formo, da ga pripisujejo« nekje v davnini živečemu Mojstru, tu rešitve starih grehov ne vidimo v begu v kakršenkoli post-(marks)izem. Mogoče je teoretska rešitev prej v tem, da zaobrremo njegovo dejansko »leninistično« provenienco: »nihče od marksistov ni razumel Marxa«, ker ni »spoznal samega sebe«, ker ga ni bral skozi marksizem sam, tj., ker in kolikor je svojo vlogo iluzorično doumeval kot skok v »substancialno« sedlo Mojstra samega. Je tedaj po tej poti moč *reflektirano* ponoviti: »Ce qu'il y a de certain, c'est que moi, je ne suis pas marxiste«?

FRANC MALI

Univerza za 90. leta in prenos znanja

(Ob posvetu znanstvenikov na temo tretje slovenske univerze, ki je bil v Ljubljani 19. aprila 1989)

Enodnevni posvet z naslovom Univerza za 90. leta in prenos znanja, ki je potekal v Ljubljani 19. aprila 1989 (v veliki dvorani Smelta), je bil neformalno srečanje naših znanstvenikov, ki profesionalno delujejo v tujini, s profesorji in znanstvenimi delavci ljubljanske (in mariborske) univerze. Srečanje je potekalo v organizaciji Fakultete za sociologijo, novinarstvo in politologijo (Centra za preučevanje znanosti), vsebinsko pa se je vključevalo v program delovnih prireditvev, ki so potekale ob sedemdesetletnici praznovanja ljubljanske univerze. Zavzetost udeležencev tega uglednega znanstvenega zbora za uresničitev ideje tretje slovenske univerze – temeljitemu razmisleku o tem (nacionalno) pomembnem projektu je bilo posvečeno največ časa – se je navsezadnje izražala tudi v številu razpravljalcev. Čez trideset se jih je zvrstilo na govorniškem odru, od tega jih je bila več kot polovica iz tujine naših rojakov.

Omejili se bomo le na poudarke iz posameznih nastopov.

1. V širšem družbenozgodovinskem kontekstu (problem ohranjanja in razvoja nacionalne samobitnosti, oblikovanje slovenskega kulturnega prostora, itd.) so o tretji slovenski univerzi razmišljali posamezni družboslovci iz ljubljanske univerze.

Ernest Petrič je zahtevo po odprtosti slovenske družbe v svet – ki je temeljni pogoj za udejanjanje projekta tretje univerze – tematiziral v luči narodovih zgodovinskih izkušenj in njegovega današnjega položaja. Slovenska samobitnost se lahko ohranja in

razvija (na temelju zasnove nacionalne modernizacije) le z vsestransko povezanostjo s svetom. Za univerzo pa je to nujnost. Vključevanje slovenskih znanstvenikov iz tujine v pedagoške in raziskovalne programe naše univerze je pomemben korak na poti k odpravi njenih že kar kroničnih boleznih (neracionalno koriščenje duhovnih virov, zaostajanje za svetovnim razvojem znanosti in tehnologije, apriorna nemobilnost znanstvenikov), ki ob vseh zunanjih družbenih okoliščinah seveda ovirajo uveljavljanje njene vloge; v svet odprte, osrednje narodove intelektualne ustanove.

Peter Klinar je analitično razčlenil model komunikacije (na načelu pluralizma), ki se bo moral z nastopom postindustrijske informacijske družbe med avtonomnimi etničnimi subjekti znotraj skupnega slovenskega kulturnega prostora (matica, zamejstvo, imigrantske etnične skupnosti oziroma posamezniki) vedno bolj uveljavljati. Pluralizem zahteva enakopravnost odnosov, vzajemno spoštovanje, odpravo paternalizma matice, itd. Šele znotraj tako razumljene kategorije enotnega kulturnega (znanstvenega) prostora je mogoče hkratno upoštevanje obeh modelov, ki zadevajo beg možganov, kzmopolitskega in nacionalnega. Ustrezna rešitev problema bega možganov – predlagano je bilo, na kakšen način naj bi se naši znanstveniki na tujem vključevali v znanstvene in druge projekte v matični domovini – je za Slovence, smo namreč majhen narod, usodna.

Prav tako celovito je vprašanje enotnega slovenskega kulturnega prostora v svojem referatu obravnaval sociolog Darko Bratina iz Trsta, zamejski Slovenec iz Italije, ki se pogosto udeležuje znanstvenih srečanj pri nas. Predstavil je svoje videnje izzivov, ki se postavljajo pred slovenski etnos v Italiji z nastopom postindustrijske informacijske družbe.

O nekaterih iluzijah, ki spremljajo naša prizadevanja po okrepitevi mednarodnih znanstvenih stikov (v okviru pojasnjevalne paradigme našega protislovnega povojnega

družbenega razvoja), je govoril *Zdravko Mlinar*. Omenimo naj le dve takšni iluziji. Po obdobju popolne zaprtosti (samozadostnosti) zapadamo sedaj v vsesplošno evforijo odpiranja, nimamo pa izdelanih nobenih praktičnih programov sodelovanja z razvitimi znanstvenimi centri v svetu. V obdobju splošne informatizacije preveč nedomišljeno uporabljamo pojem »domač« na eni in pojem »tuj« na drugi strani. V kontekstu globalne znanstvene informatizacije je to že svojevrstni anahronizem.

Spomin na idejo semidiaspore, t.j. zasnova v svet odprte, moderne slovenske družbe, ki je bil med slovensko inteligenco živ že pred dvajsetimi leti, dobil pa je tudi podporo liberalne politike, je obudil *Veljko Rus*. Ideja slovenske družbe kot semidiaspore (univerzi kot osrednji narodovi instituciji pripada povezovalna funkcija vseh preostalih družbenih struktur) je danes aktualnejša kot kdajkoli prej. Osnovni pogoj za takšno vrsto »politizacije« slovenske univerze je odprava njenih sedanjih slabosti. Zoper provincializem je edino zdravilo uvajanje mednarodnih meril pri ocenjevanju in nagrajevanju znanstvenikov.

2. Vprašanje povezanosti nadaljnje intelektualne poti naše alme mater z usodnimi vprašanji, pred katerimi je danes slovenski narod kot celota (znotraj in zunaj meja matične domovine), je bilo torej v središču razmisleka družboslovcev iz matične domovine. S tematizacijo nekaterih vprašanj, ki segajo preko ožjega vsebinskega okvira praktične realizacije projekta tretje univerze, so močno »začrtali« polje diskusije. Njihove kritične refleksije so namreč spodbujale »nasprotno« stran (naše rojake iz tujine) k temu, da je brez zadržkov opozarjala na krivične zablode matice do slovenskih intelektualcev na tujem v polpreteklem (tudi današnjem) času.

O teh zablodah matične domovine je govoril *Jože Pirjevec*, naš zamejski Slovenec iz Italije. Zaradi ideološkega monizma v Sloveniji po vojni so bile natrgane vezi z intelektualnim tkivom v zamejstvu, ki se je šele dodobra začelo celiti in organsko porajati po koncu vladanja fašistične strahovlade. Pirjevec je obudil nekatere lastne neprijetne izkušnje v »sodelovanju« z Ljubljano, katerih vzrok je treba iskati v ideološkem in političnem ekskluzivizmu matične domovine.

Janez Zorec, astrofizik, ki deluje v Parizu, je govoril v imenu druge generacije Slovencev iz Argentinske diaspore naših političnih emigrantov. Potožil je, da je to generacijo, ki je bila vzgojena v duhu slovenstva in je kljub vsem asimilacijskim pritiskom ohranila neomajno zavest o pripadnosti slovenskemu narodu, odpisala matica. Ideološki predsodki in na njih temelječe nezaupanje do posameznih etničnih skupin Slovencev očitno še niso izginiti. Zato je treba podpreti predlog našega astrofizika, da razgovor oziroma sodelovanje med Slovenci doma in po svetu poteka zunaj vseh apriornih političnih kvalifikacij (ne glede na njihov predznak), to zgodovinsko poslanstvo pa naj prevzame univerza.

3. Nastopi navzočih predstavnikov slovenskega ministrstva za znanost (*Erika Vrenka*, *Emila Milana Pintarja*, *Bojana Pretnarja*) so se usmerili k predstavitvi ključnih vzrokov današnje globoke družbenoekonomske in siceršnje krize pri nas in nekaterih predlogov za izhod iz te krize. Glede na delovni naslov posveta je razumljivo, da so se njihova razmišljanja najbolj ustavila ob vprašanju vključevanja univerze v razvojno strategijo slovenske družbe, pri čemer je primarnega pomena njeno povezovanje z gospodarstvom. Opozorilo o možnih alternativah, bodisi razvoj v smeri moderne inovacijske družbe, bodisi pot v popolno civilizacijsko zaostalost s spremljajočim eksodusom slovenske inteligence v tujino (če se bodo takšna negativna družbena gibanja še naprej nadaljevala, potem naj bi že v naslednjem desetletju Slovenijo zapustilo od 10 do 15 tisoč izobražencev, predvsem tehničnih strok), je izzvenelo zelo resno. Gospodarstvo razvitega sveta danes že označuje faza t.i. intelektualizacije proizvodnje. Ali so izobraževalni programi naše univerze, še zlasti glede vzgoje tehničnih kadrov, prilagojeni tem zahtevam intelektualizacije proizvodnje (tudi naše gospodarstvo bo moralo slej ko prej v celoti slediti tej poti, če ima ambicijo uveljaviti se na svetovnem trgu)? Na to vprašanje je skušal v svojem referatu odgovoriti *Marko Kos*, znanstvenik, ki je v zadnjih nekaj letih v Sloveniji prav gotovo objavil največ člankov o tej in podobnih temah (Univerza in industrija).

Če so predhodno omenjeni razpravljajci skušali bolj analitično predstaviti nekatere svoje poglede na vlogo univerze v sedanjih

družbenih razmerah pri nas, pa so predstavniki posameznih fakultet oziroma univerze (mariborske v tem primeru) podali le osnovno informacijo o izobraževalnem in raziskovalnem profilu svojih ustanov. Rektor *Alojz Križman* je postregel z obširnimi podatki o mariborski univerzi, *France Megušar* je govoril o razvojnih perspektivah Biotehniške fakultete, *Nada Pipan* pa o vključenosti Medicinske fakultete v mednarodno znanstveno skupnost (publiciranje v tujini, uveljavitev njihovih diplomantov v razvitem znanstvenem svetu, itd.).

4. *Lojze Vodovnik* iz ljubljanske univerze je razčlenil temelje za uresničitev projekta tretje univerze (kakovostnejše organizacijske vezi, habilitacijski postopki za tuje profesorje, sponzorstvo razvojno uspešnih podjetij v naši republiki pri praktični realizaciji projekta, itd.).

Naš vrhunski strokovnjak za informatiko z univerze v Standfordu (ZDA), profesor *Zvonko Fazarinc*, je izredno jedrnato prikazal ključne probleme pri prenosu znanja v učnem procesu s pomočjo informacijskih tehnologij. Enako sistematičen je bil *Karl Woschitz* z graške teološke fakultete. Ustavitelji se je ob vprašanju nastopajoče krize sodobne srednjeevropske univerze kot posledice napetosti med humboldtovsko tradicijo in funkcionalnimi spremembami univerze v dvajsetem stoletju. Za *Jožeta Plevnika*, slovenskega teologa iz Kanade, problemi, s katerimi se srečuje naša univerza, sploh niso nekaj posebnega, kot si to predstavljamo mi sami. S precej podobnimi težavami (financiranje, vpis študentske populacije, celo beg možganov) res v nekoliko drugačnih okoliščinah razvite družbe, se srečujejo tudi univerzitetne ustanove onkraj luže. Prav gotovo pa imajo manj težav z vključevanjem takšnih akademskih postulatov – Plevnik jih je tudi nam toplo priporočil – kot so avtonomija univerze, »učiti se, kako misliti zase«, itd.

Slovenska univerza mora glavno skrb posvečati uveljavljanju mednarodnih meril na vseh področjih svojega znanstvenega in pedagoškega delovanja. Le tako bo problem t. i. intelektualnega »inbreedinga«, ki je za majhno znanstveno skupnost (slovenska znanstvena skupnost je zaradi svoje majhnosti še posebno provincialna) skorajda immanent, vsaj deloma presežen. Takšno je bilo mnenje našega vrhunškega fizika

Bogdana Povha iz heidelberške univerze. Njegovo kritiko zasnove postdiplomskega študija na ljubljanski univerzi (natrpan magistrski študij z raznimi izpitnimi obveznostmi je ponavadi samo razvlečen diplomski študij), bi moralo slišati več profesorjev. Škoda je le to, da jih ni bilo ravno veliko v Smeltovi dvorani.

Temu je treba dodati, da so posamezne replike spodbujale k medsebojnemu dialogu, žal pa se ta ne samo zaradi časovne natrpanosti programa posveta, temveč tudi zgodnje odsotnosti posameznih udeležencev, ni mogel popolnoma razviti. Naš strokovnjak iz Duesseldorfa *Aleksander Majdič*, ki združuje raziskovalno in menežersko funkcijo v enem od železarskih koncernov, je v repliki na uvodno izvajanje slovenskega ministra za znanost podprl njegovo zasnovo izhoda iz razvojne krize slovenske družbe, vendar je dodal, da nadzor oziroma aktivnost, ki bi se enostavno zadovoljila s tezo o prenosu znanja iz univerze v gospodarstvo, ne da bi vsa prizadevanja usmerila v spreminjanje miselnosti v samem gospodarstvu, ni nič drugega kot (socialistični) realizem. Odgovora ni dobil, ker ministra ni bilo več v dvorani.

5. Uveljavljanje v mednarodnem znanstvenem prostoru zahteva od naše univerze več institucionalnih prizadevanj za organizirani prodor v svet. Plodna znanstvena komunikacija mora biti vedno dvosmerna. Na to temo so bila ubrana razmišljanja našega slovenista iz columbijske univerze v ZDA *Rada Lenčka* in zamejskega Korošca *Avguštna Malleja*. Prvi je pozval pristojne ljudi iz naše univerze, da morajo pri znanstvenem »prodoru« v Ameriko nastopati – to kažejo tudi izkušnje v dosedanjih stikih med ljubljansko in columbijsko univerzo – agresivneje, institucionalno dolgoročno (osebni stiki med posameznimi raziskovalci niso dovolj), usklajeno in selektivno. Pri izbiri znanstvenih problemov, ki jih želijo predstaviti ameriški strokovni javnosti, morajo biti natančno opredeljene želja, možnost in nujnost. Dosedanje izkušnje z »ambasadorji« slovenske kulture, priznanimi slovenskimi umetniki in tudi posameznimi znanstveniki (izjemen uspeh so poželi lektorji slovenskega jezika) so dobre. Drugi je bil kritičen do ljubljanske univerze, ki tudi sama premalo stori za to, da bi se slovenski študentje z avstrijske Koroške vpisali na njene fakulte-

te. S tem bi odigrala pomembnejšo vlogo pri vzgoji slovenske inteligence zunaj meja matične domovine. »Zakaj tudi ljubljanska univerza ne prestopi Karavank?« je zastavil retorično vprašanje.

Res, zakaj raznovrstne oblike znanstvenega in pedagoškega sodelovanja bolj ne zaživijo? Vzroki za to so raznovrstni, na nekatere izmed njih so kar z opisom posameznih primerov opozorili naši rojaki iz tujine. *Andrej Moritsch*, slovenski zgodovinar, ki profesionalno deluje na Dunaju, je prepričan, da še tisto nekaj dobre volje po sodelovanju med našimi in avstrijskimi univerzami glede medsebojne izmenjave študentov (za našo manjšino v Avstriji je to sodelovanje še posebno pomembno), kolikor je sploh še je, uničuje brezdušni birokratski formalizem. Praksa je povsem nekaj drugega od deklarativnih načel, ki jih o medsebojnem znanstvenem sodelovanju podpisujejo avstrijska in jugoslovanska ministrstva.

Da pa edini krivec ni vedno nekdo zunaj (državni birokrat ali kdo drug), temveč kar sama raziskovalna srenja (njena nemotiviranost za vzpostavljanje vezi z uglednimi znanstvenimi ustanovami), nas je opozoril *Jože Straus*, naš strokovnjak iz Max Planckovega inštituta za patentno pravo v Münchnu. Ta ugledna znanstvena institucija, vodilna v svetu na svojem strokovnem področju, vse do dveh let nazaj praktično ni pritegovala nobenega zanimanja znanstvenikov v Sloveniji. Naše raziskovalne organizacije niso pošiljale tja svojih ljudi na izpopolnjevanje, niti niso uporabljale njihovih bogatih informacijskih baz. Zanimivo je, da so za to znanstveno ustanovo več zanimanja pokazali raziskovalci iz preostalega jugoslovanskega prostora.

Povsem razumljivo je, da zgolj navezovanje stikov z raziskovalnimi institucijami na Zahodu ni dovolj. Še zlasti na ozkih specialnih področjih humanistike je treba vse podrediti kakovostnim oblikam sodelovanja. *Jadran Ferluga* iz münstrske univerze, specialist za bizantologijo, je oznanil, da

tudi v razvitih znanstvenih okoljih institucije, ki se ukvarjajo z ozkimi znanstvenimi specialnostmi na področju humanistike, nimajo veliko »manevrskega« prostora.

6. Naravoslovec *Branko Palčič* iz Vancouverja v Kanadi je zelo nedvoumno opredelil tisto izhodiščno točko, na kateri mora temeljiti sodelovanje med slovenskimi znanstveniki v tujini in našo univerzo: načelo medsebojne koristi. Naši uveljavljeni raziskovalci po vsem svetu se bodo šele potem vključevali v raziskovalne in pedagoške programe v matični domovini, ko bodo v tem »naši« svoj znanstveni interes (da ne bo pomote: že danes obstoji vrsta takšnih zglednih oblik sodelovanja). Pri tem igranje na kakršnekoli druge strune, da bi jih pritegnili k sodelovanju z matično domovino, ne bo uspešno. Ljudje, ki so se v svetu neizprosne znanstvene konkurence uveljavili, dosegli pomembne znanstvene rezultate (številni med njimi zasedajo vodilne položaje v elitnih znanstvenih ustanovah), niso nikakršni zbeganci v tujem svetu, stojijo na trdnih nogah, je v svojem pretanjenem nastopu izpovedal *Jože Velikonja*, profesor washingtonske univerze.

S konkretno izdelanim programom sta nastopila *Erich Prunč* z graške univerze (o t. i. lobistični vlogi, prenosu izkušenj o organizacijski strukturi univerz v razvitih državah, skrbi za znanstvene komunikacije, itd.) in še posebej *Jože Florjančič*, naš raziskovalec in menežer iz Švice. Zadnji je zelo natančno razgrnil svoj načrt, kako naj bi vsebinsko in organizacijsko potekalo sodelovanje v okviru »visiting professorship«.

Takoj je treba dodati, da naši ugledni znanstveniki svoje vključevanje v delo v matični domovini razumejo samo v okviru visoko profesionaliziranih oblik znanstvenega sodelovanja, kjer so vzajemni interesi natančno opredeljeni. Ali smo v teh neprijetnih časih, ko nam vedno več nadlog (bal-kanske provenience) seda za vrat, pravilno razumeli njihovo sporočilo?

Opredeljenja (Sarajevo)
št. 2/1989

Tema številke: Socialni protesti v jugoslovanski družbi osemdesetih let; SRĐAN VRCAN: Protestna gibanja danes pri nas: problem pristopa; VLADIMIR MILIĆ: Kolektivni akterji – oblike in struktura socialnih spopadov in protestov; JORDAN ALEKSIĆ: (Ne)gotovost socialne revolucije: konflikti, protesti, spremembe; NIKOLA POPLAŠEN: Socialni protesti in institucionalne rekonstrukcije; DRAGOMIR DRAŠKOVIĆ: Protesti in uradna politika; FUAD MUHIĆ: O »populistični« in »pluralistični« viziji socializma v SFRJ; MILIVOJE TOMAŠEVIĆ: Prebujena energija: vzroki, značilnosti, dometi; LJUBIŠA R. MITROVIĆ: Samoorganiziranje ljudstva in demokratski centralizem; SONJA LOKAR: Sedem tez o političnih razsežnostih delavskih štrajkov pri nas; SALIH FOČO: Odnos družbenopolitičnih organizacij do štrajka; ĐORĐI SPASOV: Ustavitve dela v Makedoniji; HANS MATTHÖFER: Štrajki in štrajkom podobne oblike boja delavcev v kapitalizmu; EDGAR WEICK: Teorija štrajka.

Socijalizam (Beograd)
št. 1/1989

Tribuna: Preobrazba Zveze komunistov; MILIJA KOMATINA: Demokratski socializem; RADOVAN RADONJIĆ: Predpostavke reforme ZKJ; VLADIMIR GOATI: Demokratska rekonstrukcija družbe; FUAD MUHIĆ: Karizma – kakšna in kako? JOVAN MARJANOVIĆ: Reforma ZKJ in politični pluralizem; LJUBIŠA MITROVIĆ: ZKJ pred izzivom reforme; SVETIZAR ŠKARIĆ: Medsebojna pogojenost reforme ZK in političnega sistema; SLOBODAN VUKIČEVIĆ: Avtonomija brez dominacije – temelj reforme ZKJ; ČAZIM SADIKOVIĆ: Zveza komunistov in država; LEV KREFT: Politični pluralizem; BRAN-

KO BALJ: Modernizacija partije, intelektualci in inteligenca; MIRA LORGER: Strah pred spraševanjem o lastni poziciji; SRĐAN VRCAN: Nerešeni sta dve temeljni vprašanji; SAVA ŽIVANOV: Reforma partije v socialističnih deželah; MIODRAG MAROVIĆ: Čigava in kakšna avantgarda? *Prikazi.*

Savremenost (Novi Sad)
št. 12/1988

Znanstveni posvet: Socializem in pravo; NENAD DIMITRIJEVIĆ: Predlog tematskega okvira za okroglo mizo »Socializem in pravo«; NIKOLA VISKOVIĆ: Kako (moremo) govoriti o socializmu in pravu? LIDIJA R. BASTA: Aktualni socializem kot predstavnostno stanje, ali: je ustava (kot politika na način prava) možna v socializmu? GORDANA VUKADINOVIĆ: Socialistično in avtonomno pravo; STEVAN VRAČAR: Socialistično pravo med identiteto in fakticiteto; STANKO PIHLER: Socializem med revolucijo in pravnostjo; ZORAN POKROVAC: Realsocializem in pravo; MARIJAN PAVČNIK: Od pravne forme kot fasade k pravni formi kot sestavnem delu pravne države; ZORAN STOPANOVIĆ: Opombe o »socialističnem kazenskem pravu«; *Razprava o pravu v socializmu; Prevodi:* Posnemanje sovjetskega prava v vzhodni Evropi: podobnosti in razlike med sovjetskim in vzhodnoevropskim pravom; ERNST-VOLFGANG BEKENFERDE: Primerjava marksističnega pojmovanja prava z našim pojmovanjem prava; *Izbrana bibliografija s področja socialističnega prava; Pogledi in prikazi.*

Politička misao (Zagreb)
št. 3/1988

Kulturna politika: IVAN ROGIĆ: Kulturne potrebe; STANKO POSAVEC: Kultura in kulturna politika; RICHARD PINE: Razvojna politika; BISERKA CVJETIČANIN: Evolucija in komparacija kulturnih

politik; *Mednarodni politični in ekonomski odnosi*: ERIK HOFFMAN: Ideologija pospešene modernizacije Gorbačova; RADOVAN VUKADINOVIĆ: Gorbačov in strateška obrambna iniciativa; BRANKO CARATAN: Spremembe v socialističnih državah: Od krize do novega koncepta socializma; PETAR STRPIĆ: INF sporazum in varnost na Mediteranu: scenarij za novo nuklearizacijo? VLATKO MILETA: Regionalni multilateralizem – možnosti ekonomskega sodelovanja z integracijami dežel v razvoju; *Aspekti*: ADOLF DRAGIČEVIĆ: Družbene posledice informatične revolucije; LIVIA KARDUM: Ameriška stališča o jadranskem vprašanju pred Pariško mirovno konferenco; *Intervju*: ZVONKO POSAVEC: Pogovor z Ernstom Vollrathom; *Informacije; Pogledi, prikazi, recenzije*.

Politička misao (Zagreb)
št. 4/1988

Sporočila na znanstvenem zboru:

GABRIEL A. ALMOND: Ločena omizja: šole in sekte v politični znanosti; *Policy analiza*: ADRIENNE WINDHOFF-HERITIÉR: Policy analiza: znanstveno svetovanje politike; DOUGLAS J. AMY: Je lahko policy analiza etična? GOJKO BEŽOVAN: Stanovanjska politika in družbena neenakost; *Militarizem, vojna, varnost*: MARIO NOBILO: Pojem varnosti v terminologiji mednarodnih odnosov; ILIJA PRIJIC: Leninova opredelitev militarizma in njegova aktualnost; ZORAN MILOŠEVIĆ: Prispevek k proučevanju vojaškega vprašanja v slovenskem programu civilne družbe; *Filozofija politike*: ZVONKO POSAVEC: O koncu politike; LUDWIG SIEP: »Prepričanje« in »ustava« – pripombe k nekemu, ne zgolj hegloveskemu problemu; *Aspekti*: ZDRAVKO TOMAC: Partijska država ali socialistična pravna država; ZAGORKA BRUNSKO: Avstrijska šola in sodobna meščanska ekonomija; *Pogledi, prikazi, recenzije*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- (POSTMODERNE) oder der Kampf um die Zukunft: Die Kontroverse in Wissenschaft, Kunst und Gesellschaft. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag; 1988
- ORGANIZATIONS and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure. *American Journal of Sociology*, 94(1989) Spl. (tematska številka)
- SOCIAL THEORY and the Sixties. *Theory and Society*, 17(1988-89)5 (tematska številka)
- MODERNITY and Identity: A Simposium. *International Social Science Journal*, 40(1988)4 (tematska številka)
- PARSONS Talcott: Društva : Evolucijski i poredbeni pristup. Zagreb: Avgust Cesarec; 1988
- LUHMANN Niklas: Oekologische Kommunikation : Kann die Moderne Gesellschaft sich auf oekologische Gefährdungen einstellen?. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1988
- RAZVOJ kao društveni projekat. *Razvoj/Development*, 5(1988)4 (tematska številka)
- SAURWEIN Karl-Heinz: Oekonomie und soziologische Theoriekonstruktion : Zur Bedeutung oekonomischer Theorieelemente in der Sozialtheorie Talcott Parsons'. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1988
- WEBER Max: Protestantiska etika in duh kapitalizma. Ljubljana: ŠKUC; 1988

II. POLITIČNE VEDE

- POLICY Communities. *Governance*, 2(1988)4 (tematska številka)
- POLICY Change and Policy-Oriented Learning: Exploring an Advocacy Coalition Framework. *Policy Sciences*, 21(1988) 2-3 (tematska številka)
- IS BRITAIN Becoming Authoritarian? *The Political Quarterly*, 60(1989)1 (tematska številka)
- POLITIK : Ein Lehr- und Arbeitsbuch für den Politikunterricht und beruflichen Schulen. Paderborn: Ferdinand Schöningh; 1987
- SEKELJ Laslo: Komunizam i država : Kritika Marksa, socijaldemokratije i boljševizma. Beograd: Prosveta; 1988
- PROSPECTS for Change in Socialist Systems : Challenges and Responses. New York: Praeger; 1987
- BENETON PHILIPPE: Introduction a la politique moderne : Democratie liberale et totalitarisme. Paris: Hachette; 1987
- SYMPOSIUM: Policy Analysis for Congress. *Journal of Policy Analysis and Management*, 8(1989)1 (tematska številka)
- LAND and Liberty in American Society: The Land Ordinance of 1885 and the Northwest Ordinance of 1787. *Publius*, 18(1988)4 (tematska številka)

- MILL John Stuart: Izabrani politički spisi : Prvi svezak. Zagreb: Informator; Fakultet političkih nauka; 1988
- GOVERNARE le trasformazioni. Il PCI al suo XVIII Congresso. *Critica marxista*, 27(1989)1-2 (tematska številka)
- MEIER Heinrich, Straus Leo: Carl Schmitt, Leo Strauss und »Der Begriff des Politischen« : Zu Einem Dialog unter Abwesenden. Stuttgart: J.B. Metzler; 1988
- THE RATIONAL Deterrence Debate: A Symposium. *World Politics*, 41(1989)2 (tematska številka)
- POJEDINAC, partija, nacija. *Ideje*, 28(1988)4-5 (tematska številka)

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- PEROVIĆ Blažo: Jugoslovenstvo i nacional-feudalizam. Beograd: Gardoš; 1988
- JUGOSLAWIEN: Gewaltloser politische Gefangene. Bonn: Amnesty International, Sektion der Bundesrepublik Deutschland; 1987
- FIŠTRAVEC Andrej, Korade Dragica, Mastnak Tomaž, Ocvirk Mojmir, Pušenjak Dejan: Boj za oblast. Maribor: Katedra; 1989
- BUČAR France: Usodne odločitve. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti; 1988
- BOGDANOVIĆ Bogdan: Mrtvoudice : Mentalne zamke staljinizma. Zagreb: Avgust Cesarec; 1988
- KONFLIKTITE vo sovremenito jugoslovensko opštestvo. *Pogledi*, 25(1988)4 (tematska številka)
- RIBIČIĆ Ciril, Tomac Zdravko: Sončne in senčne strani federacije. Ljubljana: Komunist; 1989
- PEŠIĆ Vesna: Kratki kurs o jednakosti : Konceptija jednakosti u zvaničnoj ideologiji jugoslovenskog društva. Beograd: Sociološko društvo Srbije; 1988
- KUZMANIĆ Tonči: Labinski štrajk : Paradigma začetka konca. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije; 1988
- JANŠA Janez: Na svoji strani : zbornik. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti; 1988
- PROGRAMATA na SKJ i vizijata za razvoj na jugoslovenskoto socijalističko opštestvo. *Pogledi*, 25(1988)3 (tematska številka)

IV. MEDNARODNA POLITIKA, MEDNARODNI ODNOSI

- NEGOTIATIONS on conventional forces in Europe. *Survival*, 31(1989)2 (tematska številka)
- THIRD WORLD Democracy. *New Left Review*, (1989)173 (tematska številka)

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO, MNOŽIČNI MEDIJI

- WEICHLER Kurt: Die anderen Medien : Theorie und Praxis alternativer Kommunikation. Berlin: Vistas; 1987
- KABEL Rainer: Chancen der Telekommunikation : Gestaltungs-Kriterien fuer die Medienzukunft. Berlin: Vistas; 1987
- HUBER Joseph: Telearbeit : Ein Zukunftsbild als Politikum. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1987
- COMMUNICATION, Tehnology and Culture. American Behavioral Scientist, 32(1988)2 (tematska številka)
- ŠMİCBERGER Djuro: Partizanska sedma sila : Tisk in novinarstvo v NOB. Ljubljana: Partizanska knjiga; 1988

VI. METODOLOGIJA

- Tiemann Friedrich: Analyse und Intention : Zur Bewaeltigung des Pilatus-Syndroms in der Sozialforschung. Opladen: Westdeutscher Verlag; 1987
- MOMIROVIĆ Konstantin: Uvod u analizu nominalnih varijabli. Ljubljana: Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Sekcija za metodologiju i statistiku; 1988
- VUJEVIĆ Miroslav: Uvođenje u znanstveni rad : U području društvenih znanosti. Zagreb: Informator; 1988
- BLEJSKO metodološko srečanje 88 : Zbornik referatov VI. strokovnega sestanka Sekcije za metodologijo in statistiko Jugoslovenskega združenja za sociologijo. Ljubljana: Raziskovalni inštitut Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo; 1988

VII. FILOZOFIJA

- DAVIDSON Donald: Raziskave o resnici in interpretaciji : (izbor spisov). Ljubljana: ŠKUC; 1988
- SYMPOSIUM: Ted Honderich's a Theory of Determinism. Inquiry, 32(1989)1 (tematska številka)
- HISTORIKERSTREIT. New German Critique, 15(1989)44 (tematska številka)
- KOYRE Alexandre: Od sklenjenega sveta do neskončnega univerzuma. Ljubljana: ŠKUC; 1988
- HUSSERL Edmund: Vorlesungen über Ethik und Wertlehre 1908-1914. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers; 1988

VIII. MARKSIZEM

- DILEME savremenog socijalizma. Ideje, 18(1988)3 (tematska številka)
- SOCIJALIZMOT, naciite, megunarodnata sorabotka. Pogledi, 24(1987)6 (tematska številka)

IX. PSIHOLOGIJA

- PSYCHOLOGICAL Effects of Unemployment. Journal of Social Issues, 44(1988)4 (tematska številka)
- THEORIES of Group Behavior. New York; Berlin: Springer-Verlag; 1987
- FREUD Sigmund, Groddeck Georg: Briefe über das Es. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag; 1988

X. PRAVO

- SMRTNA KAZEN : Zbornik. V Ljubljani: Cankarjeva založba; 1989
- AMANDMAJI k ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ljubljana: Uradni list SR Slovenije; 1988

XI. EKONOMIJA, SVETOVNO GOSPODARSTVO

- THE ECONOMY of Socialism. New Left Review, (1988)172 (tematska številka)
- GRAD Janez, Resinović Gortan, Rupnik Viljem: Ekonomika informacijskih sistema. Zagreb: Informator; 1986
- RIDDLE Dorothy I.: Service-Led Growth : The Role of the Service Sector in World Development. New York: Praeger; 1986
- PRAŠNIKAR Janez: Delavska participacija in samoupravljanje v deželah v razvoju. Ljubljana: Komunist; 1989
- RAPPORTO sulla poverta. Inchiesta, 16(1986)73 (tematska številka)
- COLONIAL Cities. International Journal of Urban and Regional Research, 13(1989)1 (tematska številka)
- THE POLITICS of Privatisation in Western Europe. West European Politics, 11(1988)4 (tematska številka)
- A WORLD to Make: Development in Perspective. Daedalus, 118(1989)1 (tematska številka)

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA

- NAUKATA i tehnologijata vo opštstveno-ekonomskiot razvoj. Pogledi, 25(1988)2 (tematska številka)

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- DERRIDA Jacques: Glas in fenomen. Ljubljana: ŠKUC; 1988
- BENVENISTE Emile: Problemi splošne lingvistike I. Ljubljana: ŠKUC; 1988
- PICTURING Power: Visual Depiction and Social Relations. Sociological Review Monograph, (1989)35 (tematska številka)
- DUCROT Oswald: Izrekanje in izrečeno. Ljubljana: ŠKUC; 1988
- GEIS Michael L.: The Language of Politics. New York: Springer-Verlag; 1987
- POTRČ Matjaž: Jezik, misel in predmet. Ljubljana: Državna založba Slovenije; 1988
- SOJUZOT na komunistite i razvojot na kulturata i umet-

ničkoto tvoreštvo. Pogledi, 26(1989)1 (tematska številka)

XV. IZOBRAŽEVANJE, PEDAGOGIKA

PRENZEL Manfred: Die Wirkungsweise von Interesse : Ein pädagogisch-psychologisches Erklärungsmodell. Opladen: Westdeutsche Verlag; 1988

ULE Mirjana, Mihelj Vlado: Kvaliteta študija na ljubljanski univerzi. Ljubljana: Raziskovalni center UK ZSMS; 1989

XVI. MEDICINA, ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

SEEDHOUSE David: Ethics : The Heart of Health Care. Chichester: John Wiley & Sons; 1988

FOOD, Nutrition and Aging: Behavioral Perspectives. American Behavioral Scientist, 32(1988)1 (tematska številka)

BEREAVEMENT and Widowhood. Journal of Social Issues, 44 (1988)3 (tematska številka)

DIFFERENZE di genere e cultura dei servizi. Inchiasta, 18(1988)81 (tematska številka)

MILOŠEVIĆ Vida: Socialno delo. Ljubljana: samozaložba; 1989

XVII. RELIGIJA

RELIGIOUS Revival in American Life. Society, 26(1988)2 (tematska številka)

SEMINAR on Utopias in Axial Age Civilization. Internati-

onal Journal of Comparative Sociology, 29(1988)1-2 (tematska številka)

BALETIĆ Milovan: Ispunjenje zavjeta ili povratak Židova u zemlju Izraelovu : Povijest stvaranja novovjekove države Židova-Izraela. Zagreb: Globus; 1988

JEVTIĆ Mirosljub: Savremeni džihad kao rat. Beograd: Nova knjiga; 1989

XVIII. ANTROPOLOGIJA

FOX Robin: Rdeča svetilka incesta. Ljubljana: ŠKUC; 1988

LEROI-GOURHAN Andre: Gib in beseda I. Ljubljana: ŠKUC; 1988

XIX. ZGODOVINA

PETRANOVIĆ Branko: Istorija Jugoslavije 1918-1988 / Knj. 3: Socijalistička Jugoslavija 1945-1988. Beograd: Nolit; 1988

PETRANOVIĆ Branko: Istorija Jugoslavije 1918-1988 / Knj. 2: Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941-1945. Beograd: Nolit; 1988

PETRANOVIĆ Branko: Istorija Jugoslavije 1918-1988 / Knj. 1: Kraljevina Jugoslavija 1914-1941. Beograd: Nolit; 1988

STIPLOVŠEK Miroslav: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem : Od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868-1945). Maribor: Obzorja; 1989

MOMIGLIANO Arnaldo: Razprave iz Historiografije I. Ljubljana: ŠKUC; 1988

MLINAR, dr. Zdravko: Local responses to the economic crisis
Teorija in praksa, Ljubljana, Vol. XXVI, No. 6-7/89, p. 713-726

The present economic crisis in Yugoslavia can be seen in terms of the falling rate of economic growth, increasing inflation, rising unemployment, high indebtedness of the country etc. It is considered here as a starting point for understanding various accompanying changes which can be interpreted within the characteristic patterns of responses of people to the crisis, particularly within local, urban and residential environment. On the basis of numerous observations, of aggregative and survey data, the following main types of local (residents') responses were identified: 1. Active response to the crisis, which includes both intensified involvement as a substitution for loss (additional work, self-help, mutual help etc.) as well as protest, revolt, aggressiveness (in the form of strikes of factory workers, intensified public criticism like open letters to newspapers, petitions). 2. Restrictive behaviour or adaptation to change (diminishing consumption, fewer children, lower-quality food, exchange of larger for smaller apartments etc.). 3. Destructive responses which can be exemplified by destructive social behaviour (youth delinquency in the neighbourhoods, theft in nearby fields, etc.) and by self-destructive behaviour (alcoholism, mental illness, suicide). The theoretical interpretation considering micro changes within the macro context is provided from the point of view of the processes of individuation and socialization.

UDC 316.323.72:316.42

CARATAN, dr. Branko: Changes in Socialist Countries: from Crisis to a new Concept of Socialism
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 6-7, p. 777-789

The crisis in contemporary socialist countries can not be simply accounted for by erroneous instruments of implementation or by the failure of socialism, as an historical project. We are dealing with the crisis of one type of socialism, the old Soviet Stalinist model from the 1930's. Its basic characteristics are an inefficient and non-rational economy managed according to political decision; the domination of a bureaucratic apparatus and a symbiosis of party and state; hegemony in international relations from the position of a super-power. In the reforms of socialist systems the fundamental difficulty lies in how to solve the relationship between the market and democracy, namely the position of the Communist Party within the structure. Reforms reveal and bring to prominence hidden and suppressed problems that now break out in terms of national and social conflicts, increased unemployment, social differences, and changes in foreign policy.

UDC 32:141.113

MAJER, dr. Boris: Socioeconomic Aspects of Political Pluralism
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 6-7, p. 790-800

Several themes as: integration of political and economic democracy, illusions and the prototype nature of the hitherto integration of labour and capital, para-state nature of "social ownership", the elimination of the hitherto class differentiation of labour and management of the basis of self-management and co-management, possibilities for non-party pluralism and the need for a general social consensus for political pluralism in a socialist system, are treated by the author. The novelties should enable and permit the assertion of different ways and programmes implementing the accepted historical synthesis of labour and capital as a historical goal of socialism. The way leading to this synthesis is seen by the author through political democracy, political and ownership pluralisms, through market and commodity production, through competition of various political subjects, involving problems in the field of economy, technology, information, religion as well as philosophy.

MLINAR, dr. Zdravko: Lokalni odzivi na ekonomsko krizo
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 6-7, str. 713-726

Sedanja ekonomska kriza v Jugoslaviji se kaže v padajoči stopnji gospodarske rasti, v naraščajoči inflaciji, v brezposelnosti, v visoki zadolženosti v tujini idr. Tukaj je upoštevana kot izhodišče za razumevanje različnih spremljajočih sprememb, ki jih lahko pojasnimo v okviru značilnih vzorcev odziva ljudi na krizo, še zlasti z vidika lokalnega, urbanega in bivalnega okolja. Na podlagi številnih opažanj ter anketnih in »sekundarnih« podatkov je avtor identificiral naslednje značilne tipe odziva prebivalcev: 1. aktivni odziv na krizo, ki vključuje a) intenzivnejše angažiranje kot nadomestilo za izgubo (dodatno delo, samopomoč, medsebojno pomoč ipd.) in b) protest, upor in agresivnost (v obliki stavk, protestnih demonstracij, »odprtih pism« ipd.). 2. Restriktivno vedenje ali prilagajanje na spremembe (zmanjšana potrošnja, manj otrok, slabša prehrana, zamenjave večjih za manjša stanovanja ipd.). 3. Destruktivni odzivi na krizo pa se kažejo tako v raznih oblikah destruktivnega vedenja (mladinska delinkvenca v soseskah, tatvine na bližnjih poljih) kot tudi v samo-destruktivnem vedenju (alkoholizem, duševne bolezni, samomori). Vse te odzive pa avtor postavlja v teoretski okvir interpretacije mikro- in makro-socioloških sprememb z vidika procesov individuacije in socializacije.

UDK 316.323.72:316.42

CARATAN, dr. Branko: Spremembe v socialističnih deželah: od krize do novega koncepta socializma
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 6-7, str. 777-789

Kriz v sodobnih socialističnih deželah ni mogoče pojasniti enostavno z napačnimi implementacijskimi instrumenti niti z neuspešnostjo socializma kot historigičnega projekta. Gre za krizo povsem določenega tipa socializma, starega sovjetskega stalinističnega modela iz tridesetih let. Njegove temeljne značilnosti so: neučinkovitost in neracionalno gospodarstvo, vodenost s političnimi odločitvami; dominacija birokratskega aparata in partijsko-državna simbioza; hegemonija v mednarodnih odnosih s pozicij velike sile. V reformah socialističnih sistemov je temeljna težava v razrešitvi razmerja med trgom in demokracijo oz. sistemskim položajem komunistične partije. Reforme odkrivajo in potencirajo prikrite in zadušene probleme, ki prihajajo na dan v obliki nacionalnih in socialnih spopadov, naraščajoče nezaposlenosti, socialnih razlik in sprememb v zunanji politiki.

UDK 32:141.113

MAJER, dr. Boris: Družbenoekonomski vidiki političnega pluralizma
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 6-7, str. 790-800

Avtor obravnava povezovanje politične in ekonomske demokracije, iluzije in prototipski značaj dosedanjega združevanja dela in kapitala, paradržavni značaj »družbene lastnine«, odpravljanje dosedanje razredne ločenosti dela in upravljanja na osnovi soupravljanja in samoupravljanja, možnosti nestranskega političnega pluralizma ter potrebo po splošnem družbenem konsenzu za politični pluralizem v socializmu. Omogočil in dopuščal naj bi politično uveljavljanje različnih poti in programov, kako konkretno uresničevati sprejeto zgodovinsko sintezo dela in kapitala, kot zgodovinskega cilja socializma. Pot do nje vidi skozi politično demokracijo, politični in lastninski pluralizem, skozi trg in blagovno proizvodnjo, skozi konkurenco političnih subjektov, od vprašanja s področja ekonomije, tehnologije, informatike do religije in filozofije.

**PAHOR, mag. Majda: Sociological Aspects of the Development of Health Care System
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 6-7, p. 828-837**

Some possible ways of the treatment of the development of health care systems are presented in this article. Owing to a rather loose cooperation within the two fields of activity, (which is particularly true in our country) the sociological aspects are not intensively present. One of the reasons is the prevalence of the traditional medical i.e. curative model of health and disease which neglects the social dimensions of these phenomena. The impotence of the institutional health care system to improve the health conditions of the population can be seen in different contradictions as for example in the increasing expenses for health services at a simultaneously lower, i.e. decreasing efficiency, etc. Such contradictions encourage serious criticism and proposals for the solution of the crisis, ranging from the requirements to change the behaviour of individuals to demands for a global social change. The author sees the possible development of the health care system in a larger autonomy of individuals and greater assistance of a more open, flexible system which will enable the use of human potential within, as well as outside, the framework of the institutionalized health care system.

UDC 141.82(0.072)**ZGAGA, dr. Pavle: Master and Disciples: Enigma of Exegesis
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No. 6-7, p. 917-923**

Marx's collected opus was "written" by all the history of Marxism, from the Second International on. Apart from rare and in principle "heretical" expectations in the theory, this writing was growing out of a belief, that a disciple can directly proceed from the substantial standpoint of the master. Most of the hundred years controversies about Marx and Marxism does not associate accidentally with the exegesis. However, though the reading of a text we don't reveal only its authentic objectivity; it is also subjectivity of this reading, say actual theoretic position, which reveals so in an almost ideal way. In the exegetic discussion from the Thirties on, two Marx's texts were playing the key role. Both remained as manuscripts for a long time unknown for theoretic public. Economic and Philosophical Manuscripts (1844) provokes the discussion about "young" (and "old") Marx, while Grundrisse (1857-1858), which were received the latest, on the latest, on the other hand limit the arc between the afterwar "renaissance" and actual "crisis" of Marxism.

PAHOR, mag. Majda: Sociološki vidiki razvoja zdravstva
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 6–7, str. 828–837

Članek opisuje nekatere možne načine pri obravnavi razvoja zdravstva. Sociološki vidiki niso intenzivneje prisotni zaradi (zlasti pri nas) nerazvitega sodelovanja med obema strokama. Eden od razlogov je tudi prevlada tradicionalno medicinskega oz. kurativnega modela zdravljenja in bolezni, ki zanemarljivo socialne razsežnosti teh pojavov. Nemoč institucionaliziranega zdravstva, da bi izboljšalo zdravstveno stanje prebivalstva, pa se kaže v različnih protislovnih pojavih, kot so npr. naraščajoči stroški za zdravstvo ob upadajočih učinkih, itd. Ta nasprotja spodbujajo nastajanje različnih kritik in predlogov za izhod iz krize, segajo od zahtev po spremenjenem obnašanju posameznikov do globalnih družbenih sprememb. Avtorica vidi razvoj zdravstva kot večjo avtonomijo posameznikov ob večji pomoči bolj odprtega, fleksibilnega sistema, ki bo omogočil izrabo človeških zmogljivosti znotraj in zunaj institucionaliziranega zdravstva.

ZGAGA, dr. Pavle: Mojster in učenci: uganka eksegeze
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 6–7, str. 917–923

Marxovo zbrano delo je »pisala« vsa zgodovina marksizma, od druge internacionale sem. To pisanje se je – ob redkih in načelno »heretičnih« teoretskih izjemah – napajalo iz prepričanja, da »učenec« naposredno nadaljuje na substancialnem stališču »mojstra« samega. Pretežni del stoletnih kontroverz o Marxu in marksizmu ne asociira po naključju na eksegezo. Toda skozi branje nekega teksta ne razkrivamo le njegove avtentične objektivnosti, pač pa se skozenj razkriva na tako rekoč idealen način subjektivnost tega branja, to je, aktualna teoretska pozicija. V eksegetskih razpravah sta od tridesetih let sem ključno vlogo odigrala dva Marxova teksta, ki sta kot rokopisa ostala dolgo dobo teoretski javnosti neznanata. Pariški rokopisi (1844) so sprovcirali diskusijo o »mladem« (in »starem«) Marxu, Grundrisse (1857–58), ki so bili recipirani najpozneje, pa omejujejo lok med povojno »renesanso« in aktualno »krizo« marksizma.

SODELAVCEM TEORIJE IN PRAKSE

V želji po grafični enotnosti oblike prispevkov in njeni skladnosti z mednarodnimi revialnimi standardi prosi uredniški odbor Teorije in prakse sodelavce, da upoštevajo naslednja navodila pri strokovnih in znanstvenih prispevkih:

1) Prispevke v dveh izvodih pošiljajte na naslov: Uredništvo Teorije in prakse, Kardeljeva ploščad 5, 61000 Ljubljana.

2) Znanstveni in tehni strokovni prispevki naj ne presegajo 15–20 strani (s 30 vrsticami na stran z dvojnimi razmakom med vrsticami; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

3) Vsak prispevek naj ima na posebnem listu naslovno stran, ki vsebuje ime in priimek avtorja, naslov prispevka, akademski in strokovni naziv ter točen naslov ustanove, kjer avtor dela.

4) Znanstveni in strokovni prispevki morajo imeti še angleški naslov; opremljeni naj bodo s povzetkom do 150 besed v slovenščini in po možnosti tudi v angleščini.

5) Vrstni red znanstvenih in strokovnih prispevkov naj bo naslednji: naslovna stran (ločeno), tekst, opombe, seznam literature v predpisani obliki.

6) Tabele naj bodo natipkane v besedilu prispevka, kamor sodijo. Sheme, diagrami, grafikoni morajo biti izdelani ločeno od besedila in vsak na posebni strani ter oštevilčeni po vrstnem redu pojavljanja v besedilu z označenimi mesti v besedilu, kamor sodijo.

7) Seznam literature uredite po abecednem redu priimkov avtorjev (pri anonimnih delih pa velja abecedni red naslova dela). Predvidena oblika seznama:

a) Knjiga: priimek in ime avtorja, leto izdaje, naslov, kraj, založba. Primer: Smolnikar Tone (1983): Migracije. Ljubljana, Delavska enotnost.

b) Članki v reviji. Primer: Zaletel Franc, (1984): Nova sociološka paradigma. Teorija in praksa, 23(8), str. 70–86.

c) Prispevki v zbornikih: Podkrajšek Stane (1988): Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj. V: Kregar Peter et. al., Neformalno delo. Ljubljana, Delavska enotnost. Str. 33–82.

8) Vključevanje referenc v tekst; če gre za točno navedbo, ki vključuje tudi stran, uporabite (Torkar, 1981:63), če pa gre za splošno opozorilo na avtorja in delo (Premrl, 1985).

9) Uredništvo uporablja za prispevke anonimni recenzentski postopek (brez navajanja avtorja in institucije). Avtor prispevka lahko zahteva od uredništva, da ga seznanijo z vsebino splošnih in konkretnih pripomb recenzenta.

10) Zaradi tehničnih razlogov prosimo avtorje, da se izogibajo zapletenim matematičnim izrazom ali uporabi simbola v drugih črkopisih (npr. grške črke).

11) Prispevkov ne vračamo.

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

- OKROGLA MIZA: Nacija kot identiteta v prostislovljih sodobnega sveta
- SLOVENSKO JAVNO MNENJE '89 (o izsledkih pišejo: B. Markič, P. Klinar, Z. Roter, N. Toš)
- ADOLF BIBIČ: Več obrazov (političnega) pluralizma (1)
- VUČINA VASOVIČ: Demokratični domet in meje političnega pluralizma
- RENATA MEJAK: O madžarski pomladi 1989 (z zmernim optimizmom)
- FRANCE ČERNE: Jugoslovansko samoupravno gospodarstvo v teoriji in praksi
- JANEZ PEČAR: Discipliniranje z delom
- STANE JUŽNIČ: Razmišljanje o jakobinski diktaturi (in revolucionarni oblasti)
- JOŽE VOLFAND: Homeinijeva smrt in novi izzivi muslimanskega fundamentalizma
- JANEZ JUSTIN: Alternative v konceptiji družboslovnega izobraževanja in problem mednarodnih standardov
- KARL M. WOSCHITZ: Univerza pred preizkušnjo in njeno poslanstvo
- DARKO BRATINA: Znanje in znanost za razvoj slovenskega subjekta v Italiji
- DOKUMENTI: Revidirani etični kodeks ameriškega sociološkega združenja (ASA 1980)
- IDA HOJNIK: Samostojnost in povezanost starih ljudi v času in prostoru